

I KRONIKA²⁰¹⁴62

časopis za slovensko krajevno zgodovino

ŽENA IN DOM

JUNIJ 1939

LETO X.

ŠTEV. 6

62
2014

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

<http://www.odmev.zrc-sazu.si/kronika/>

IZDAJA ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

<http://www.ff.uni-lj.si/zzds/index.htm>

Odgovorni urednik/ Managing editor:

dr. Miha Preinfalk (Ljubljana)

Tehnična urednica/ Technical editor:

mag. Barbara Šterbenc Svetina (Ljubljana)

Uredniški odbor/ Editorial board:

mag. Sonja Anžič-Kemper (Pforzheim, Nemčija), dr. Marjan Drnovšek (Ljubljana),

dr. Aleš Gabrič (Ljubljana), dr. Stane Granda (Ljubljana),

dr. Eva Holz (Ljubljana), dr. Miha Kosi (Ljubljana),

Irena Lačen Benedičič (Jesenice), dr. Tomaž Lazar (Ljubljana),

dr. Vlasta Stavbar (Maribor) in dr. Nadja Terčon (Piran)

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.

© Kronika

Redakcija te številke je bila zaključena:

31. januar 2014

Naslednja številka izide/ Next issue:

junij 2014/ June 2014

Prevodi/ Translations:

Manca Gašperšič – angleščina (English)

Lektoriranje/ Language Editor:

Rok Janežič

UDK/ UDC:

Breda Pajsar

Uredništvo in uprava/ Address of the editorial board:

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU / Milko Kos Historical Institute at ZRC SAZU

Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

tel. 01 47 06 200

Letna naročnina/ Annual subscription:

za posameznike/ Individuals 25,00 EUR

za študente in upokojene/ Students and Pensioners 18,00 EUR

za ustanove/ Institutions 30,00 EUR

Cena te številke v prosti prodaji je/ Single issue 10,00 EUR

Cena tematske številke/ Theme issue 15,00 EUR

Izdajatelj/ Publisher:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije

Aškerčeva cesta 2

SI-1000 Ljubljana

Transakcijski račun/ Bank Account:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije 02010-0012083935

Sofinancirajo/ Financially supported by:

Javna agencija za raziskovalno dejavnost RS/ Slovenian Research Agency

ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa / ZRC SAZU, Milko Kos Historical Institute

Računalniški prelom/ Typesetting:

Medit d.o.o.

Tisk/ Printed by:

Fotolito Dolenc d.o.o.

Naklada/ Print run:

500 izvodov/ copies

Revija Kronika je vključena v podatkovno bazo/ Kronika is indexed in:

Bibliography of the History of Art, Medline; ERIH – European Reference Index for the Humanities

Na naslovn strani/ Front cover: Naslovnica revije *Žena in dom* iz leta 1939, ki jo je urejala Rija Podkrajšek /

Front cover of the *Žena in dom* magazine from 1939, edited by Rija Podkrajšek.

KAZALO

Razprave

Alojz Demšar:	Kje je stal dvor na Dolgih Njivah? Lokalizacija desetih kmetij na Polhograjskem iz darovnice samostanu Stična leta 1384.....	5
Boris Golec:	Valvasorjev izvor, družina in mladost – stare neznanke v novi luči (3. del)	15
Oskar Habjanič:	Avguštinski samostan v Sv. Trojici v Slovenskih goricah v dobi baroka.....	67
Danijela Horvat:	Gibanje števila prebivalstva na Šentviški planoti med letoma 1841 in 1914	91
Matjaž Ravbar:	Karl Benko: prvi slovenski letalski as?	105
Marjan Drnovšek:	Franckina pisma možu Maksu na Nizozemsko (izseljenska zgodba)	115
Mateja Ratej:	(Ma)Rija Podkrajšek – urednica mesečnika Žena in dom v letih 1930–1941.....	133

Odmevi

	Poročilo o 15. Mednarodnem simpoziju šolskih muzejev in šolsko-zgodovinskih zbirk (<i>Anton Arko</i>).....	145
--	--	-----

Ocene in poročila

	Trevor Shaw, Alenka Čuk: Slovene Caves & Karst pictured 1545–1914 (<i>Meta Turk</i>).....	147
	Andreja Tomažin, Milan Gorišek, Miro Bergelj, Miran Prnaver: Plemiška družina Gutmansthal-Benvenuti in Radeče (<i>Bojana Jovič</i>)	148
	Jacopo Valvasone di Maniago: Descrizione della Patria del Friuli (ur. Angelo Floramo) (<i>Neva Makuc</i>) ..	150
	Blejski grad: 1000 let prve omembe (ur. Marko Vidic) (<i>Andraž Kovač</i>)	151
	Hrvoje Petrić: Pogranična društva i okoliš. Varaždinski generalat i Križevačka županija u 17. stoljeću (<i>Boris Golec</i>).....	153
	Oskar Zoran Zelič: V znamenju Sokola in Partizana v Sevnici (<i>Andreja Jankovič Deržič</i>).....	155
	Jure Gašparič: Državni zbor 1992–2012 (<i>Bojan Balkovec</i>).....	157
	S patri smo si bili dobri: tri stoletja brežiških frančiškanov. Zbornik znanstvenih razprav (ur. Jože Škofljanec) (<i>Alenka Kačičnik Gabrič</i>)	158

Boris Golec: Valvasorjeva hiša v Krškem – napačna in prava (<i>Meta Matijevič</i>).....	161
Prevalje po starih sledih, [zbrala in uredila Dragomir in Davorin Benko] (<i>Katarina Keber</i>)	163

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 332.22 (497.451)(091)

Prejeto: 11. 11. 2013

Alojz Demšar

dr. kem. znanosti, profesor, Fakulteta za kemijo in kemijsko tehnologijo, Univerza v Ljubljani, Aškerčeva 5, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: alozj.demsar@fkkt.uni-lj.si

Kje je stal dvor na Dolgih Njivah?

Lokalizacija desetih kmetij na Polhograjskem iz darovnice samostanu Stična leta 1384

IZVLEČEK

Samostan Stična je z darovnico leta 1384 pridobil 10 hub na Polhograjskem. Kmetije, naslednice teh hub, so od leta 1641 spadale v Portnerjevo imenje, od leta 1761 v imenje Plavcev iz Železnikov, od leta 1818 pa so bile podložne gospostvu Bokalce. Kmetijam smo določili hišne številke ob času nastanka franciscejskega katastra. S podatki o kmetijah iz urbarjev in katastrov smo toponime, ki so opisali lego hub leta 1384, lokalizirali na kmetije s hišnimi številkami in hišnimi imeni franciscejskega katastra.

KLJUČNE BESEDE

Polhov Gradec, Stična, Plavec, lokalizacija, Portner, rektifikacijske številke

ABSTRACT

WHAT WAS THE EXACT LOCATION OF THE FARM AT LANGEN AKCHER?

LOCALISATION OF TEN FARMS IN THE POLHOV GRADEC AREA DONATED TO THE STIČNA MONASTERY STIČNA IN 1384

The Stična Monastery obtained a donation of ten farms in the Polhov Gradec area in 1384. The monastery sold the farms to Portner in 1641. The farms belonged to Plavec from Železniki since 1761, after which it passed under the Bokalce dominion in 1818. The house numbers of the farms in the Franciscan Cadastre were determined. The data from land registers and urbaria enabled us to localise the toponyms describing the positions of the farms in 1384 to the houses listed in the Franciscan cadastre together with their house numbers and house names.

KEYWORDS

Polhov Gradec, Stična, Plavec, localisation, Portner, rectification numbers

UVOD

Jakob Strmolski, župnik v Šmarju, je 24. aprila 1384 podaril samostanu Stična 10 hub na Polhograjskem.¹ Dve hubi sta sestavljali dvor na Dolгих njivah (*hof an dem Langen Akcher*), lokacija osmih enojnih hub pa je opisana v darovnici kot *ze Copatsch, am Selcz, am Geschaid, vnderm Guph, vnderm Gereut, am Richer, am Widem* in *am Gesericz*. Obljudene so bile vse hube z izjemo zadnje, v darovnici so bila navedena tudi imena gospodarjev, ki so zasedali hube. Naslednji zapis o stiških kmetijah na Polhograjskem je v prvem ohranjenem urbarju samostana Stična iz leta 1505, ko je bilo v samostanskem uradu *Pollichgratz* vpisanih 9 kmetij brez imen gospodarjev,² urbarji iz začetka 17. stoletja pa že navajajo imena gospodarjev 10 kmetij.³ Leta 1641 je stiški opat Rupert Eckart prodal 36 kmetij Volfu Engelbertu grofu Auerspergu, da je poravnal dolg, ki ga je pri Auerspergu imel samostan Stična. Med temi kmetijami jih je bilo tudi 10 iz Polhovega Gradca.⁴ Ker so bile na Polhograjskem te kmetije edina posest samostana Stična in ker v arhivskih virih ni zaslediti nobenih sprememb v tukajšnji zemljiški posesti samostana med letoma 1384 in 1641,⁵ ni dvoma, da je 10 kmetij, ki jih je samostan Stična prodal leta 1641, predstavljalo naslednice 10 hub iz darovnice Jakoba Strmolskega iz leta 1384.

V prispevku smo lokalizirali vse polhograjske kmetije iz darovnice leta 1384 na kmetije iz franciscejskega katastra. Iz arhivskih virov smo določili fevdalne lastnike kmetij po prodaji leta 1641, imena gospodarjev kmetij od začetka 17. stoletja iz stiških urbarjev, terezijanskega, ohranjenega dela jožefinskega katastra in iz franciscejskega katastra in lokacijo kmetij na mapah franciscejskega katastra s hišno številko in hišnim imenom. S temi podatki smo kmetije iz franciscejskega katastra povezali s toponimi iz darovnice.⁶ V prepoznavni obliki se je ohranilo osem od devetih toponimov. Toponimi so se ohranili kot hišna imena *ze Copatsch* – Kopač v naselju Črni Vrh, *vnderm Gereut* – Zalaznik v naselju Smolnik, *am Richer* – Riher v naselju Smolnik in *am Widem* –

Vidmar v naselju Dvor pri Polhovem Gradcu. Dva toponima sta ohranjena kot imeni zaselkov: *am Geschaid* – Zameja v naselju Planina nad Horjulom in *vnderm Guph* – Zavrh v naselju Briše,⁷ dva pa kot imeni zemljišč (*am Selcz* – na Selah, *am Gesericz* – na Jezercih). Ohranil se ni toponim dvora z dvema hubama – *hof an dem Langen Akcher*. Ugotovili smo, da je dvor stal v naselju Osredok pri Dobrovi.

POVEZAVA KMETIJ V FRANCISCEJSKEM KATASTRU IN V DAROVNICI LETA 1384

Fevdalni lastniki kmetij iz darovnice samostanu Stična

Jakob Strmolski je bil pravni zastopnik Ortenburžanov, ki so mu za službo verjetno podelili nekatere svoje posesti.⁸ Na ta način bi Jakob Strmolski lahko prišel tudi do 10 hub na Polhograjskem, saj so Ortenburžani v Polhovem Gradcu v drugi polovici 14. stoletja imeli svoje posesti.⁹ Od izdaje darovnice leta 1384 do leta 1641 so kmetije pripadale samostanu Stična. Leta 1641 je samostan Stična prodal 36 kmetij Volfu Engelbertu grofu Auerspergu.¹⁰ Kupec, kranjski deželni glavar,¹¹ pa kmetij ni obdržal, temveč jih je prodal Karlu Portnerju; nanj so v imenjski knjigi vpisane 5. julija 1647.¹² Karl Portner je bil deželni knjigovodja (leta 1643) in tajnik.¹³ Ob nastanku terezijanskega katastra sto let pozneje najdemo te kmetije kot nekdanje Portnerjevo imenje (*Portnerisch geweste Gült*).¹⁴ To imenje zajema ob terezijanski rektifikaciji posest v velikosti 37 in 11/12 hub in se le malo razlikuje od posesti, ki jih je prodal leta 1641 samostan Stična.¹⁵ Tako v imenju najdemo dve hubi na Vačah, ki ju ni v spisku prodaje iz leta 1641, in manjše posesti (pet šestinskih in ena dvanajstinska huba ter 10 kajž). Portnerjevo imenje je v terezijanskem katastru na polhograjskem ozemlju zajemalo 12 posesti: sedem celih, štiri polovične in eno šestinsko hubo. V tabeli 1 so za ta posestva navedene v prvih treh stolpcih rektifikacijske številke, velikosti (huba ali del hube) in lokacija. Teh 12 posesti je bilo do leta 1761 prodanih Janezu Petru Plavcu.¹⁶ Janez Peter Plavec (roj. 1721) je bil fužinar in trgovec z železom iz Železnikov.¹⁷ Plavci so kmetije prodali leta 1818 za 1000 goldi-

¹ ARS, AS 1063, št. 252 (1384 april 24. s. l.). Transkripcija listine: Božo Otorepec, Centralna kartoteka srednjeveških listin (CKSL), Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU; Mlinarič, *Stiška opatija*, str. 159; Volčjak, Strmolski in samostan Velesovo, str. 176–177.

² Mlinarič, *Stiška opatija*, str. 289; ARS, AS 781, fasc. 4, urbar samostana Stična 1505.

³ Arhiv cistercijske opatije Stična, urbarji 1608–1615, 1619 in 1624–1630.

⁴ Mlinarič, *Stiška opatija*, str. 551.

⁵ Umek, *Kostanjevica, Pleterje in Stična*, str. 139–253; Mikuž, *Topografija stiške zemlje*, str. 5 sl.

⁶ Milko Kos je lokaliziral štiri toponime iz darovnice: *Langen Akcher* kot današnje naselje Dolge Njive pri Lučinah, *Copatsch* kot naselje Kopačnica, *Selcz* kot kmetije iz naselij Setnica in Selo nad Polhovim Gradcem in *Geschaid* kot zaselek Zameja v naselju Planina nad Horjulom. Glej Kos, *Gradivo za historično topografijo*, I, str. 266; II, str. 395, 541, 751. Zadnji dve lokaciji sta enaki kot v našem prispevku.

⁷ *Register zemljepisnih imen* ima vsa navedena imena z izjemo hišnega imena Vidmar.

⁸ Slana, Grad Strmol, str. 158.

⁹ Kos, *Vitez in grad*, str. 201.

¹⁰ Mlinarič, *Stiška opatija*, str. 551.

¹¹ Mal, Auersperg, str. 19.

¹² ARS, AS 173, knjiga št. 5, str. 7, stran v datoteki: 701.

¹³ Koblar, Ljubljancani 17. stoletja, str. 218.

¹⁴ ARS, AS 174, š. 192 (No. 279, Bekantnuss Tabellen) in š. 245 (No. 279, rektificirani domicilni akti).

¹⁵ Mlinarič, *Stiška opatija*, str. 551.

¹⁶ ARS, AS 724, knjiga 10, Šiftni register imenj v župniji Polhov Gradec, ki so bila izločena iz Portnerjevega imenja in so last Janeza Petra Plavca.

¹⁷ Andrejka, Plavec, str. 371.

Lays König

Namen der Körper, und derselben Grundbesitz Contribution

Pöfperken

Pöfperken bei N. Keller

Namen der Körper, und derselben Grundbesitz	Contribution	Übergeld	Grundgeld
1. Laysen Grundbesitz	1	6	28. 2. - 28.
Summa			
2. Laysen Grundbesitz	1	6	28. 2. - 28.
3. Laysen Grundbesitz	1	6	28. 2. - 28.
4. Laysen Grundbesitz	1	6	28. 2. - 28.
5. Laysen Grundbesitz	1	6	28. 2. - 28.
6. Laysen Grundbesitz	1	6	28. 2. - 28.
7. Laysen Grundbesitz	1	6	28. 2. - 28.
8. Laysen Grundbesitz	1	6	28. 2. - 28.
9. Laysen Grundbesitz	1	6	28. 2. - 28.
Summa			
10. Laysen Grundbesitz	1	6	28. 2. - 28.
11. Laysen Grundbesitz	1	6	28. 2. - 28.
12. Laysen Grundbesitz	1	6	28. 2. - 28.
Summa			
13. Laysen Grundbesitz	1	6	28. 2. - 28.
14. Laysen Grundbesitz	1	6	28. 2. - 28.
Summa			

Vpis polhogrskih kmetij (rektifikacijske št. 1-12) v terezijanski kataster, v štiftni register Portnerjevega imenja.

Zahl der Grundbucheinlage: 47

VLOZEK P. 21.11. 2001

Recht N. 4 ad Portnergitt

Katastralgemeinde: Schwarzenberg

Gerichtsbezirk: Oberaltbach

Postzahl	Katastralzahl	Bezeichnung der Parzelle (Hausnummer, Culturgattung)	Postzahl	Katastralzahl	Bezeichnung der Parzelle (Hausnummer, Culturgattung)
1	58	Mischpflanzung			
2	59	Mischpflanzung			
3	59	Mischpflanzung			
4	59	Mischpflanzung			
5	1442	Mischpflanzung			

Vpis posestva z rektifikacijsko številko 4 v zemljiški knjigi, na stavbni parceli 59 k. o. Črni vrh stoji hiša Smolnik št. 2.

narjev Jožefu Seuniku, lastniku gospostva Bokalce.¹⁸ Gospostvu Bokalce je verjetno pripadal tudi drugi del nekdanjega Portnerjevega imenja.¹⁹

Povezava zapisov o kmetijah v terezijanskem katastru in v kasnejših virih

Povezavo posestev, vpisanih pred oštevilčenjem hiš v terezijanski kataster in v kasnejše katastre (jožefinski, franciscejski, reambulančni) po oštevilčenju hiš v letih 1770 in 1771, omogočajo zemljiške knjige gospostev.²⁰ V zemljiških knjigah so za vsako posestvo vpisani podatki terezijanskega katastra (rektifikacijska številka, velikost) in tudi hišna številka prebivališča gospodarja posesti (lastnika ali najemnika). Vpisi 12 polhograjskih kmetij v zemljiške knjige gospostev verjetno niso ohranjeni.²¹ Fevdalnega lastnika in rektifikacijsko številko terezijanskega katastra smo za 12 polhograjskih posesti našli v glavni zemljiški knjigi.²² Za vse posesti so katastrska občina in številka zemljiškooknjižnega vložka navedeni v tabeli 1. V zemljiškooknjižnih vložkih najdemo številke stavbnih parcel in hišne številke stanovanjskih stavb, s katerimi lahko določimo lego kmetij v mapah franciscejskega katastra (tabela 1).²³ Med nastankom franciscejskega in reambulančnega katastra pa se je od posesti z rektifikacijsko številko 5 odcepila posest, ki je v zemljiški knjigi vpisana na naslovu Smolnik 15. V istem času so tudi preštevilčili stavbne parcele v Osredku nad Dobrovo. Lokacije posesti iz terezijanskega katastra se dajo smiselno pojasniti z naslovi lastnikov v franciscejskem katastru. V terezijanskem katastru so bili za opis lokacije kmetij uporabljeni zavetniki podružničnih cerkva v Dvoru pri Polhovem Gradcu (sv. Peter), v Planini nad Horjulom (sv. Andrej) in Gori nad Polhovim Gradcem (sv. Lovrenc).²⁴ Kmetiji tik ob meji z loškim gospostvom (Črni Vrh 16) in v bližini te meje (Selo pri Polhovem Gradcu št. 2) imata vpisano lokacijo *Pillichgraz in oberburg gegen Lakh*.²⁵

Lokacija *Saurcham* označuje zaselek Zavrh v naselju Briše pri Polhovem Gradcu, lokacija *Osredek* pa naselje Osredek pri Dobrovi. Kmetije so razpršene po polhograjskem hribovju. Blizu skupaj ležijo le dve hubi in šestinska huba v Osredku pri Dobrovi in dve polovični hubi v Zavruhu.

Povezava zapisov o kmetijah v terezijanskem katastru s starejšimi viri

Stiška urbarja iz let 1608 in 1619 navajata imena gospodarjev in dajatve, urbar iz 1624–1629 pa samo imena.²⁶ Priimki na vseh posestvih se od leta 1608 do 1629 niso spremenili. S pomočjo imen najemnikov in zneskom činža v terezijanskem katastru in v urbarju iz 1608 smo lahko povezali zapisa za vse kmetije v stiških urbarjih in v terezijanskem katastru (tabela 2). Činž je med letom 1608 in terezijanskim katastrom ostal pri osmih kmetijah nespremenjen, spremenil (zvišal) se je le pri dveh kmetijah. Ena od kmetij se je v tem času razdelila na dve polovici z rektifikacijskima številkami 7 in 8, od katerih je vsaka plačevala polovico činža prvotne kmetije. Pri terezijanski rektifikaciji sta bili ocenjeni kot polovični hubi, njune stavbe so na mapah franciscejskega katastra postavljene v skupini. Hišna imena franciscejskega ali reambulančnega katastra dodatno potrjujejo povezavo med zapisi v urbarjih in terezijanskem katastru pri rektifikacijskih številkah 1, 2 in 5. Na teh kmetijah se je ohranil priimek iz leta 1608 kot hišno ime v franciscejskem ali reambulančnem katastru, čeprav se je že do nastanka terezijanskega katastra priimek spremenil.

Povezava kmetij s toponimi iz darovnice

Lega kmetij, priimki gospodarjev iz leta 1608, imena parcel v jožefinskem katastru in hišna imena omogočajo povezavo kmetij s toponimi v darovnici iz leta 1384. Povezave so navedene v tabeli 2 in pojasnjene pri historiatih kmetij. Iz tabel 1 in 2 sledi, da toponimi iz leta 1384 ustrezajo naslednjim hišnim številkam franciscejskega katastra: *am Widem* – Dvor št. 1, *am Selcz* – Selo št. 2, *ze Copatsch* – Črni Vrh št. 16, *vnderm Gereut* – Smolnik št. 2, *am Richer* – Smolnik št. 10, *am Geschaid* – Planina št. 9, *vnderm Guph* – Briše št. 24 in št. 25, *am Gesericz* – Briše št. 15, *an dem Langen Akcher* – Osredek št. 1, št. 5 in št. 8.²⁷

HISTORIATI KMETIJ

Dvor št. 1 (rektifikacijska št. 1). Kmetijo smo povezali s hubo *am Widem* iz leta 1384, ker je bil go-

¹⁸ ARS, AS 724, listina št. 9, 14. marec 1818.

¹⁹ ARS, AS 335, Zemljiška knjiga Sodni okraj Ljubljana mesto.

²⁰ Leben Seljak in Demšar, *Knjiga hiš na Žirovskem*, str. 57–63.

²¹ Vpisi posestev z rektifikacijskimi številkami 10, 11 in 12 v glavni zemljiški knjigi Okrajnega sodišča v Ljubljani navajajo zemljiško knjigo gospostva Bokalce. Fonda ARS, AS 335, Zemljiška knjiga, Sodni okraj Ljubljana in AS 346, Zemljiška knjiga, Sodni okraj Ljubljana Vrhnika imata ohranjen del zemljiške knjige gospostva Bokalce, vendar v njej ni vpisanih posestev, ki jih opisuje ta prispevek.

²² Okrajno sodišče v Ljubljani, Zemljiškooknjižni oddelek, glavne zemljiške knjige katastrskih občin Babna gora, Butajnova, Črni vrh, Setnik, Selo, Šujica. Posesti v katastrski občini Šujica iz ljubljanske kresije imajo kot fevdalnega lastnika navedeno gospostvo Bokalce, ostale katastrske občine so iz postojnske kresije in navajajo Portnerjevo imenja, torej lastnika v času nastanka terezijanskega katastra.

²³ ARS, AS 176, katastrske občine A7 Babna gora, A214 Butajnova, A167 Črni vrh, A172 Setnik, A168 Selo, L288 Šujica.

²⁴ Höfler, Gradivo, str. 360–361.

²⁵ *Historischer Atlas der Österreichischen Alpenländer, Die Landgerichtskarte*, Bl. 31 (Laibach), Bl. 35 (Adelsberg).

²⁶ Arhiv cistercijske opatije Stična: urbarji iz let 1609, 1619 in iz 1624–1629.

²⁷ Sedanja imena naselij: Dvor pri Polhovem Gradcu, Selo nad Polhovim Gradcem, Črni Vrh, Smolnik, Planina nad Horjulom, Briše pri Polhovem Gradcu, Osredek pri Dobrovi.

Zaselek s pozabljenim srednjeveškim imenom »Na Selcah« (Amselzj, am Selcz) nad dolino Male Božne, zadaj Tošč (1021 m), fotografirano s kmetije Pohleven v naselju Smolnik. Prva od leve »stiška« kmetija Selo št. 2 (Gariol), v neposredni bližini Selo št. 1 (Peklaj), desni par kmetij pod vzpetino Pesek (777 m) sta Setnica št. 19 (Kozjak) in št. 18 (Kozjak), hišne številke so iz franciscejskega katastra (foto: Alojz Demšar, december 2013).

spodar v urbarjih od leta 1608 do 1629 Marko Vidmar. Priimek Vidmar je na kmetiji izginil že pred terezijanskim katastrom, se je pa obdržal kot hišno ime, ki je vpisano v reambulančnem katastru in ga uporabljajo tudi sedaj.²⁸ Marko Vidmar je bil v stiških urbarjih označen kot župan, verjetno pristojen za vse posesti samostana na Polhograjskem. Kmetija je ležala blizu župnijskega, trgovskega in upravnega središča v Polhovem Gradcu ob glavni cesti od Polhovega Gradca proti Ljubljani in je imela najprimernejšo lego za opravljanje županske funkcije. Kmetija je v terezijanskem katastru ocenjena kot polovična huba.

Selo št. 2 (rektifikacijska št. 2). Kmetija Selo št. 2 s hišnim imenom Gariol skupaj s kmetijami Setnica št. 18 (Kozjak) in št. 19 (Kozjak) ter Selo št. 1 (Peklaj) tvori sklenjeno obdelano ozemlje na slemenu in na zahodnem in južnem pobočju hriba z najvišjim vrhom Pesek (777 m) med Jevškim grabnom in Malo Božno.²⁹ Ob nastanku terezijanskega katastra (1748–1756) je bila prva kmetija del Portnerjeve posesti oziroma prej samostana Stična (gl. zgoraj), zadnje tri kmetije pa so bile podložne polhograjskemu gospostvu.³⁰ Te tri kmetije je Milko Kos povezal z zapisom treh hub v vasi *Amselzj* v urbarju polhograjskega gospostva leta 1498.³¹ Sklepamo lahko, da se

je celotno ozemlje štirih sosednjih kmetij imenovalo *Amselzj* (»Na Selcah«), zato kmetija Selo št. 2 ustreza toponimu *am Selcz* v darovnici samostanu Stična leta 1384. Toponim se pojavi še v urbarju polhograjskega gospostva iz leta 1589, v katerem sta Blase Kosiakh in Juri Peklaj uvrščena v *V Seltzi*,³² v terezijanskem katastru se toponim ne uporablja več, kmetije so vpisane pod *Besianski Verch*. V jožefinskem katastru se toponim pojavi kot ime zemljiške parcele, kmetiji Selo št. 1 sta pripadali zemljiški parceli *na Sellach* in *na Werch na Sellech*.³³ V jožefinskem katastru se pojavi tudi novo ime za zemljišča kmetij Sela št. 1 in št. 2, ki ležijo v ledini (Ried) *Goriu*. Ker tega imena nismo zasledili v drugih virih, ni jasno, ali gre za ime, izpeljano iz hišnega imena Sela št. 2 – Gariol, ali za pravo zemljepisno ime.

Črni Vrh št. 16 (rektifikacijska št. 3). Gospodar kmetije je imel priimek zapisan kot Nakopači (leta 1608 in 1619) in kot Kopač (leta 1624 in v terezijanskem katastru). Hišno ime Kopač je vpisano v franciscejskem katastru. Kmetijo smo povezali s toponimom *ze Copatsch* iz leta 1384. Osamljena kmetija leži na južnem pobočju Kopačevega vrha (877 m), čez katerega teče razvodnica med Poljansko Soro in Gradaščico in kjer je tekla tudi meja polhograjskega in loškega deželkega sodišča. Zemljišča kmetije so v strmini, obdelovanje njiv je poleg oranja verjetno zahtevalo tudi kopanje, iz česar morda izvira ime kmetije.

²⁸ Aleš Golc, Dvor pri Polhovem Gradcu 18, sedanji lastnik kmetije Vidmar, informacija 14. 5. 2013.

²⁹ ARS, AS 176, katastrska občina A68 Selo.

³⁰ ARS, AS 174, šk. 36, Štiftni register, rektifikacijske št. 69, 70 in 68; zemljiška knjiga, k. o. Selo nad Polhovim Gradcem, zemljiškoknjžni vložki 17, 16 in 24.

³¹ Kos, *Gradivo za historično topografijo*, II, str. 541; ARS, AS 1,

š. 74, I/42, Lit. B – I, 4, Reformirani urbar urada in graščine [gospostva] Polhov Gradec /1498.

³² ARS, AS 1074, II/15u, Novoreformirani urbar gospostva Polhov Gradec /1589, fol. 42, 132.

³³ ARS, AS 175, š. 303, k. o. Setnica, posestni list št. 16.

Vas Osredek pri Dobrovi; v 14. stoletju je tu stal dvor »na Dolgih njivah« (hof an dem Langen Akcher), fotografirano iz vasi Belo, zadaj Ilov vrh (721 m). Dvor iz dveh hub se je pred letom 1608 razdelil na Osredek št. 5 (v vaškem jedru, desno) in na Osredek št. 8 (izven vasi, levo spredaj), hišne številke so iz franciscejskega katastra (foto: Alojz Demšar, december 2013).

Smolnik št. 2 (rektifikacijska št. 4). Gospodar kmetije je imel priimek Zalaznik (zapisan v stiških urbarjih iz let 1608, 1619 in 1624 kot Salesnikh), na mapi franciscejskega katastra je domačija vpisana kot Salase (»Zalaz«), sedanje hišno ime je Zalaznik.³⁴ Kmetijo smo povezali s toponimom *underm Gereut* (»pod Lazom«). Kmetija leži približno 100 višinskih metrov nad potokom Velika Božna na severnih, prisojnih pobočjih doline.

Smolnik št. 10 (rektifikacijska št. 5). Gospodarja kmetije sta bila Blaž Riher (v urbarjih leta 1608 in 1619) in Andrej Riher (leta 1624), na mapi franciscejskega katastra je domačija vpisana kot Richer, sedanje hišno ime pa je Rihar.³⁵ Kmetijo smo povezali s toponimom *am Richer*. Med nastankom franciscejskega katastra in glavne zemljiške knjige se je manjši del posestva osamosvojil kot Smolnik št. 15. Poslopja kmetije Smolnik št. 10 ležijo približno 150 višinskih metrov nad potokom Velika Božna na severnih, prisojnih pobočjih doline, Smolnik št. 15 pa leži na dnu doline.

Planina št. 9 (rektifikacijska št. 6). Kmetija leži v zaselku Zameja, zato smo jo povezali s toponimom *am Geschaid* (»na Meji«) iz leta 1384.³⁶ Huba je ležala ob meji s sosednjim loškim gospodvom.³⁷ Priimek gospodarjev Cankar je v urbarjih vpisan kot Zänker (leta 1608) ali Zänker (leta 1619). Hubi je

pripadal mlin, zanj so plačevali dajatve polhograjskemu gospodstvu in je vpisan v njihovem urbarju že leta 1589, ko je bil na mlinu gospodar Ahac Cankar (Zangker).³⁸ V zaselku Zameja je bila tudi huba polhograjskega gospodstva, ki se je med letoma 1589 in 1651 razdelila v polovični hubi, ime zaselka pa je v urbarjih polhograjskega gospodstva vpisano kot *Samea* (leta 1498) ali *Sameyo* (leta 1534 in 1589).³⁹

Briše št. 24 (rektifikacijska št. 7) in **št. 25** (rektifikacijska št. 8). Na predhodnici obeh kmetij sta v letih 1608 do 1624 vpisane dve gospodarja s priimkom Završnik. Do nastanka terezijanskega katastra se je kmetija razdelila na dve polovici, od katerih je vsaka plačevala polovico činža iz leta 1608. Na eni od njih je gospodaril Matevž Završnik, na drugi Jožef Koritnik. Kmetiji sta v terezijanskem katastru vpisani v soseski *Saurcham*, v jožefinskem katastru pa zemljišča ležijo v ledini (Ried) *sa Verch*. Sedanje hišno ime prve kmetije je Boštjan (lastnik v času franciscejskega katastra je bil Sebastijan Hribernik), druga kmetija pa ima hišno ime Koritnik. Sedanji zaselek Završ vključuje še sosednjo kmetijo Gutnik. Kmetiji smo povezali s toponimom *underm Gupf* (»pod Vrhom«).⁴⁰

Briše št. 15 (rektifikacijska št. 9). Kmetija leži v dolini Male vode in ima hišno ime Lepin v franciscejskem katastru in danes. Hišno ime Lepin bi lahko bilo sorodno zemljepisnemu imenu Lepena, ki je po-

³⁴ Register zemljepisnih imen.

³⁵ Register zemljepisnih imen.

³⁶ *Deutsches Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm*, Bd. 4, Abt. 1, T. 2: Gefoppe-Getreibs, stolpec 3849, geslo Gescheide.

³⁷ *Historischer Atlas der Österreichischen Alpenländer*, Die Landgerichtskarte, Bl. 31 (Laibach), Bl. 35 (Adelsberg).

³⁸ Košir, Demšar, Leben-Seljak, *Dediščina župnije Šentjošt*, str. 182.

³⁹ Prav tam, str. 180–181.

⁴⁰ *Deutsches Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm*, Bd. 4, Abt. 1, T. 6: Greander – Gymnastik, stolpec 1141, geslo Gupf.

vezano s tekočo vodo ali obvodnimi rastlinami.⁴¹ Gospodar je bil Kristof Malovodnik (Christoff Maloudnickh v letih 1608 in 1619), nato Janez Malovodnik (Hanshe Mallauodnischkh). Kmetija je v terezijanskem katastru ocenjena kot polovična huba. V jožefinskem katastru je ime ene od parcel *u Jeserze*.⁴² Kmetijo smo zato povezali s toponimom *am Gesericz* (»Na Jezercih«) iz leta 1384, kjer je bila nezasedena huba.

Osredek št. 5 (rektifikacijska št. 10), **Osredek št. 1** (rektifikacijska št. 11), **Osredek št. 8** (rektifikacijska št. 12). Osredek pri Dobrovi je na mapah franciscejskega katastra strnjena vas. Zahodno od vasi, oddaljena približno 400 metrov, stoji še domačija Osredek 8. Posestva v velikosti hube Osredek št. 5, št. 6 in št. 8 in tretjinska huba Osredek št. 1 so zadnja desetletja fevdalizma pripadala gospodstvu Bokalce, gospodstvu Jablje pa sta pripadali posestvi Osredek št. 2 in št. 3 v skupni velikosti ene hube.⁴³ Med vsemi desetimi kmetijami, opisanimi v tem prispevku, sta Osredek št. 5 in št. 8 edini celi hubi, ki ležita blizu skupaj. Zato ustrežata edinemu še nelociranemu toponimu iz darovnice leta 1384, dvoru v velikosti dveh hub »na Dolgih njivah« (*hof an dem Langen Akcher des zwuo huben ist*). Iz dvora sta nastali še dve šestinski hubi, ena se je do terezijanskega katastra že osamosvojila v kasnejši Osredek št. 1. Druga šestinska huba je takrat še spadala pod Osredek št. 5, do nastanka glavne zemljiške knjige pa je bila verjetno priključena Osredku št. 1, ki je postal tretjinska huba. Lega Osredka št. 5 in št. 8 se lahko pojasni z delitvijo dvora na dve kmetiji. Poslopja Osredka št. 5 ležijo v vasi, kjer so bila pred delitvijo dvora. Poslopja Osredka št. 8 izven vasi na robu obdelovalnih zemljišč so postavili po delitvi dvora.

ZAKLJUČKI

Polhogradska posest samostana Stična je obsegala pet na samem stoječih kmetij, dve kmetiji sta imeli v neposredni bližini drugo kmetijo, ena kmetija je stala v vasi Dvor, dvor v velikosti dveh hub pa je bil v vasi Osredek. Od petih toponimov, ki so označevali samotne kmetije, so se ohranili štirje: Kopač (*ze Copatsch*), Rihar (*am Richer*) in Zalaznik (*vnderm Gereut*) kot imena kmetij in Zavrnh (*vnderm Guph*) kot ime zaselka, ki je nastal na ozemlju kmetije. Prvi znani priimki gospodarjev na teh kmetijah Kopač, Rihar, Zalaznik in Završnik so nastali iz imen kmetij. Kmetije so ohranile svoje ime tudi potem, ko so se priimki gospodarjev spremenili. Hišna imena samotnih kmetij so v tem primeru torej ustaljena podobno kot imena naselij. Spremenilo se je le hišno ime kmetije »Na Jezercih« (*am Gesericz*) v dolini Male vode,

ki ima že v franciscejskem katastru novo hišno ime Lepin, prvi znani priimek pa je bil Malovodnik. Na kmetiji »Na Vidmu« (*am Widem*) v Dvoru je nastal priimek Vidmar, ki se še danes uporablja kot hišno ime. Ohranilo se je tudi ime Zameja (*am Geschaid*), ki je pravo krajevno ime, saj je bila verjetno že leta 1384 zaselek dveh hub, čeprav je druga huba v lasti polhogradskega gospodstva prvič omenjena šele v urbarju iz leta 1498.⁴⁴ Izginilo pa je ime zaselka štirih kmetij »Na Selcah« (*am Selcz*), zadnji znani zapis je iz leta 1589. Obe izginuli imeni, »Na Jezercih« in »Na Selcah« sta se ohranili kot imeni zemljišč v jožefinskem katastru.

Toponim »Dolge njive«, kjer je stal dvor v velikosti dveh hub (*hof an dem Langen Akcher*), se pojavi v darovnici leta 1384, niso pa znani kasnejši zapisi tega toponima. Dvor smo lokalizirali v vas Osredek pri Dobrovi. Zapis o dvoru na »Dolgi njivah« se pojavi že v listini iz leta 1359, ko je Gall s Šumberka stricu Rudolfu Polhograskemu prodal *hof ze Pillichgracz gelegen ze dem Langen aker vnd hof ze Weizenpach da Jacob auf sitzt vnd ein huob ze dem Mitterekk*.⁴⁵ Milko Kos je dvor z »Dolgi njiv« postavil v Polhov Gradec.⁴⁶ Najverjetneje pa se zapis iz leta 1359 nanaša na isti dvor v Osredku kot zapis v darovnici leta 1384, medtem ko *Pillichgracz*, omenjen na začetku naštevanja kmetij, označuje polhogradsko ozemlje ali gospodstvo in ne kraja Polhov Gradec.

Milko Kos je v Osredek pri Dobrovi lociral tri zapise iz 14. stoletja, ki omenjajo toponim *Mitterekk* (v letih 1303, 1353 in 1359).⁴⁷ Vendar je ta identifikacija napačna. *Mitterekk* je bil Srednji Vrh zahodno od Polhovega Gradca. To dokazuje zaporedje toponimov v listinah, kjer se *Mitterekk* omenja poleg Črnega Vrha, Smolnika in Praproč.⁴⁸ Tudi zapis imena je podoben kot sosednja Črni Vrh (*Swarzenek*) in Veliki Vrh (*Michelemeck*). Kot smo dokazali, je v srednjem veku Osredek pri Dobrovi označeval »Dolge njive« (*an den Langen Akcher*). Že v stiskem urbarju iz leta 1624 je zapisano slovensko ime (*Osredickh*),⁴⁹ enako v terezijanskem katastru (*Ošredok*).⁵⁰ Da sta bili *Mitterekk* in *Langen Akcher* dve popolnoma različni lokaciji, pa jasno priča listina iz leta 1359.

⁴⁴ Košir, Demšar, Leben-Seljak, *Dediščina župnije Šentjošt*, str. 180–182.

⁴⁵ ARS, AS 163, 1359 III 17, listina 6328; transkripcija v CKSL ZRC; Kosova transkripcija toponima je Ditterek, glej Kos, *Gradivo za historično topografijo*, II, str. 408.

⁴⁶ Kos, *Gradivo za historično topografijo*, I, str. 175.

⁴⁷ Kos, *Gradivo za historično topografijo*, II, str. 408.

⁴⁸ Posebej izpovedna je listina o prodaji gospodstva Polhov Gradec grofom Celjskim iz leta 1364, ki je Milko Kos ni poznal. *Mitterekk* je naveden za Črnim Vrhom, Smolnikom, Prapročnikom ter pred Prapročami, Grampovčnikom in Dedjekom (ARS, AS 1063, 1364 V 18; transkripcija v CKSL, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU).

⁴⁹ Gl. op. 26.

⁵⁰ Gl. op. 14.

⁴¹ Snoj, *Etimološki slovar*, str. 320–321, geslo Lepena.

⁴² ARS, AS 175, š. 303, k. o. Briše, posestni list št. 48.

⁴³ Okrajno sodišče v Ljubljani, Zemljiškoknjižni oddelek, Zemljiška knjiga, k. o. Sujica.

Tabela 1. Podatki o kmetijah iz terezijanskega katastra (TK), zemljiške knjige (ZK) in franciscejskega katastra (FK).

TK, rektif. št.	TK, huba	TK, lokacija	ZK, katastrska občina	ZK, vložek št.	FK, stavbne parcele	FK, naselje, hišna št.
1	½	Beÿ St: Petter	Babna gora	12	17, 18	Dvor pri Polhovem Gradcu št. 1
2	1	Pillichgraz in oberburg gegen Lakh	Selo pri Polhovem Gradcu	15	78- 81	Selo pri Polhovem Gradcu št. 2
3	1	Pillichgraz in oberburg gegen Lakh	Črni vrh	13	33-37	Črni Vrh št. 16
4	1	Oberhalb St. Laurentzi	Črni vrh	47	58, 59	Smolnik št. 2
5	1	Oberhalb St. Laurentzi	Črni vrh	18, 33	91, 100-104	Smolnik št. 10
6	1	An der Alben beÿ St. Andrea	Butajnova	19	79, 90	Planina št. 9
7	½	Saurcham	Setnik	8	46-50, 53, 56	Briše št. 24
8	½	Saurcham	Setnik	72	51, 52, 54, 55	Briše št. 25
9	½	Saurcham	Setnik	34	66-70	Briše št. 15
10	1+⅙	Osredek	Šujica	116	8, 9	Osredek pri Dobrovi št. 5
11	⅙	Osredek	Šujica	115	4	Osredek pri Dobrovi št. 1
12	1	Osredek	Šujica	120	1, 2	Osredek pri Dobrovi št. 8

Tabela 2. Podatki o kmetijah iz terezijanskega katastra (TK), poimenovanju v terezijanskem, jožefinskem (JK), franciscejskem (FK) in reambulančnem (RK) katastru, podatki iz urbarjev samostana Stična in toponim kmetije iz leta 1384. Činž je v goldinarjih – krajcarjih – denaričih.

TK, rektif. št	TK, najemnik	TK, činž	Poimenovanje	Urbar Stična 1608, mesto vpisa v polhograjskem uradu in najemnik	Urbar Stična 1608, činž	Lokacija v darovnici leta 1384
1	Kaspar Oßredkhar	0-26-2	Hišno ime Vidmar (RK)	9. Marco Widmair Suppan	0-26-2	am Widem ain hub
2	Matheus Perkläÿ	2-40-0	Parcela na Selah pri sosednji kmetiji (FK), hišno ime Per Gerioll (FK)	5. Achaz Gariol	2-40-0	ain hub am Selcz
3	Paul Kopatsch	2-45-0	Hišno ime Kopazhia (FK)	4. Gregor Nakhopatschi, dediči, Gregor Khopatsch (leta 1624)	2-25-0	ain hub ze Copatsch
4	Jacob Laßnikar	1-2-2	Hišno ime Salase (»Zalaz«) (FK)	7. Achaz Salesnikh	1-2-2	ain hueb vnderm Gereut
5	Andree Jewiz	1-2-2	Hišno ime Richer (FK)	8. Blase Richer	1-2-2	am Richer ain hueb
6	Joseph Zänker	3-20-3½	Zaselek Zameja (FK), Ried sa Mejo (JK)	3. Lentschik und Michel Zänker	2-40-0	ain hub am Geschaid
7	Matheus Sauerschnigg	0-40-0	Zaselek Zavrh (TK), Ried Zavrh (JK)	6. Hansche und Adam Sauerschnikh	1-20-0	ain hub vnderm Guph
8	Joseph Koritnig	0-40-0	Zaselek Zavrh (TK), Ried Zavrh (JK)			
9	Matheus Malauodnik	0-30-0	Parcela na Jeserih (JK), hišno ime Lepina(FK)	10. Christoff Maloudnickh	0-30-0	ain ode hub am Gesericz
10	Gregor Gorioll	2-0-0	Ossredek (FK)	1. Jurij und Martin Ossredker	2-0-0	hof an dem Langen Akcher des zwo huben ist
11	Joseph Stollandt	0-8-0		2. Marco Thomas und Lütitck Sadnicker	1-2-2	
12	Matheus Gorioll	1-2-2	Hišno ime Dobniker (FK)			

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, š. 74, I/42, Lit. B – I, 4, Reformirani urbar urada in graščine [gospodstva] Polhov Gradec /1498.

AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko: št. 5.

AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko: šk. 36, 69, 70, 68, 192, 245.

AS 175, Jožefinski kataster za Kranjsko: šk. 303, k. o. Briše, k. o. Setnica.

AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko: katastrske občine A7 Babna gora, A214 Butajnova, A167 Črni vrh, A172 Setnik, A168 Selo, L288 Šujica.

AS 335, Zemljiška knjiga, Sodni okraj Ljubljana mesto.

AS 346, Zemljiška knjiga, Sodni okraj Ljubljana Vrhnika.

AS 724, Gospodstvo Bokalce: knjiga 10, listina št. 9 (14. marec 1818).

AS 781, Cistercijski samostan in državno gospodstvo Stična: fasc. 4, urbar samostana Stična 1505.

AS 1063, Zbirka listin: št. 252 (1384 IV 24. s.l.), št. 6328 (1359 III 17), 1364 V 18.

AS 1074, Zbirka urbarjev: II/15u.

Arhiv cistercijske opatije Stična: urbarji iz 1608–1615, 1619 in 1624–1630.

Okrajno sodišče v Ljubljani, Zemljiškoknjžni oddelek, glavne zemljiške knjige katastrskih občin Babna gora, Butajnova, Črni vrh, Setnik, Selo, Šujica.

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU: Centralna kartoteka srednjeveških listin za Slovenijo (prepisi dr. Boža Otorepca).

ELEKTRONSKI VIRI

Deutsches Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm. 16 Bde. in 32 Teilbänden. Leipzig 1854–1961. Leipzig 1971. Online-Version vom 11.10.2013. <http://woerterbuchnetz.de/DWB/>

Register zemljepisnih imen, REZI 25, stanje: februar 2007, Javne informacije Slovenije, Geodetska uprava Republike Slovenije. <http://portal.geopedia.si/sloj/metapodatki/1173>

Slovenski biografski leksikon 1925–1991. Elektronska izdaja. Ljubljana: SAZU, 2009. <http://ezb.ijs.si/fedora/get/sbl:sbl/VIEW/>

LITERATURA

Andrejka, Rudolf: Plavec, geslo v: *Slovenski biografski leksikon. Druga knjiga. Maas–Qualle.* Ljubljana, 1933–1951, str. 370–372.

Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm. Leipzig: S. Hirzel, 1854–1971.

Historischer Atlas der Österreichischen Alpenländer, I. Abteilung, Die Landgerichtskarte. Wien: Akademie der Wissenschaften, Verlag von Adolf Holzhausens Nachf., 1929.

Höfler, Janez: Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem: prazupniji Stara Loka in Šentpeter pri Ljubljani. *Acta ecclesiastica Sloveniae* 20, 1998, str. 307–368.

Koblar, Franc: Ljubljancani 17. stoletja. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* 10, 1900, str. 179–239.

Kos, Dušan: *Vitez in grad: vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja.* Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005.

Kos, Milko: *Gradivo za historično topografijo Slovenije: (za Kranjsko do leta 1500).* Ljubljana: Inštitut za občo in narodno zgodovino Slovenske akademije znanosti in umetnosti, 1975.

Košir, Tone, Demšar, Alojz in Leben-Seljak, Petra: *Dediščina župnije Šentjošt: ljudje, domačije in znamenitosti.* Šentjošt: Župnija, 2013.

Leben Seljak, Petra in Demšar, Alojz: *Knjiga hiš na Žirovskem: naselja, hiše in njihovi lastniki na ozemlju predjožefinske župnije Žiri pred letom 1900.* Ljubljana: Pegaz International, 2010.

Mal, Josip: Auersperg, geslo v: *Slovenski biografski leksikon. Prva knjiga. Abraham–Lužar.* Ljubljana, 1925–1933, str. 19.

Mikuž, Metod: *Topografija stiške zemlje: doneski k zgodovini stiške opatije* (disertacija). Ljubljana: [s. n.], 1946.

Mlinarič, Jože: *Stiška opatija 1136–1784.* Novo mesto: Tiskarna Novo mesto, Dolenjska založba, 1995.

Slana, Lidija: Grad Strmol in njegovi lastniki skozi čas. *Kronika* 54, 2006, str. 151–174.

Snoj, Marko: *Etimološki slovar slovenskih zemljepisnih imen.* Ljubljana: Modrijan: Založba ZRC, 2009.

Umek, Ema: *Samostani Kostanjevica, Pleterje in Stična.* Ljubljana: Arhiv Slovenije, 1974.

Volčjak Jure: Strmol in samostan Velesovo, *Kronika* 54, 2006, str. 175–182.

S U M M A R Y

What was the exact location of the farm at *Langen Akcher*?

Localisation of ten farms in the Polhov Gradec area donated to the Stična Monastery in 1384

In 1384, Jakob Strmolski endowed on the Stična Monastery ten farms (*Hufe*) in the Polhov Gradec area with the deed of donation. The locations of the farms were described by nine toponyms. The farms remained in the possession of the Stična Monastery until 1641. Then they formed part of the Portner property until 1761 when they came into the hands of the ironworks owner Janez Peter Plavec from Železniki, where they remained until 1818, after which they ultimately passed under the Bokalice dominion. Before the Franciscan Cadastre was created, the estate was divided into twelve properties whose house numbers as well as locations in the said cadastre were determined by means of rectification numbers from the *Stift* Register (a kind of land register) and the land register. The farms listed in the Theresian Cadastre were then linked to the en-

tries in the urbaria of the Stična Monastery from the early 17th century with the aid of the amounts of peasants' main contributions and masters' surnames. Locations, house names, the first known masters' surnames as well as the names of land plots enabled us to establish the link between the toponyms contained in the deed of donation (in italics) and the corresponding farms listed in the Franciscan Cadastre: *am Widem* – Dvor pri Polhovem Gradcu No. 1, *am Selcz* – Selo nad Polhovim Gradcem No. 2, *ze Copatsch* – Črni Vrh No. 16, *vnderm Gereut* – Smolnik No. 2, *am Richer* – Smolnik No. 10, *am Geschaid* – Planina nad Horjulom No. 9, *vnderm Guph* – Briše No. 24 and No. 25, *am Gesericz* – Briše No. 15, *an dem Langen Akcher* – Osredek (pri Dobrovi) No. 1, No. 5 and No. 8. Five toponyms have been preserved as house names or the names of villages: Kopač (*ze Copatsch*), Rihar (*am Richer*), Zalaz (*vnderm Gereut*), Zavrh (*vnderm Guph*), and Zameja (*am Geschaid*). The following first known surnames derived from toponyms: Kopač, Rihar, Zalaznik (from *vnderm Gereut*), Završnik (from *vnderm Guph*) and Vidmar. Two names have been preserved as plot names from the Josephinian Cadastre: *am Gesericz* and *am Selcz*. Whereas *Langen Akcher* appeared in the deed of donation of 1384, no subsequent records have been found of this toponym, which was localised to three farms in the village Osredek pri Dobrovi.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 929.5Valvasor

Prejeto: 15. 1. 2014

Boris Golec

dr., izr. prof., znanstveni svetnik, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: bgolec@zrc-sazu.si

Valvasorjev izvor, družina in mladost – stare neznanke v novi luči (3. del)

IZVLEČEK

Prispevek obravnava izvor, sorodstvo, primarno družino in prvih trideset let življenja kranjskega polihistorja Janeza Vajkarda Valvasorja (1641–1693). Z novimi viri so osvetljeni njegovo genealoško, socialno in družinsko ozadje ter okoliščine, v katerih se je osebno oblikoval in rasel, preden se je ustalil na Bogenšperku in se v celoti posvetil znanstvenemu delu. Dejstvo, da je Valvasor po starših pripadal tako staremu kot novemu kranjskemu plemstvu, se je odražalo tudi v njegovi percepciji rodne dežele Kranjske.

KLJUČNE BESEDE

Valvasor, Medija, Ljubljana, kranjsko plemstvo, štajersko plemstvo, plemiška vzgoja in izobrazba, baroni Rauber

ABSTRACT

VALVASOR'S ORIGIN, FAMILY AND YOUTH – THE OLD UNKNOWN IN NEW LIGHT (PART 3)

The contribution focuses on the origin, relatives, immediate family and the first thirty years of the life of the Carniolan polymath Johann Weikhard Valvasor (1641–1693). New sources shed light on his genealogical, social and family background, as well as on circumstances in which he pursued his personal growth and development before he settled down at Bogenšperk (Wagensberg) Castle and immersed himself entirely in his scholarly work. The fact that, through his parents, Valvasor belonged to both the old and new Carniolan nobility also reflected in his perception of the native province of Carniola.

KEY WORDS

Valvasor, Medija, Ljubljana, Carniolan nobility, noble upbringing and education, Rauber barons

2. Valvasorjeva primarna družina, otroštvo in mladost

Sodobni viri o prvih tridesetih letih življenja Janeza Vajkarda Valvasorja so izjemno redki. Po krstu 28. maja 1641 v Ljubljani¹ je prvič omenjen pri šestnajstih v materini oporoki z datumom 10. junij 1657,² drugič proti koncu šolanja ob vpisu v ljubljansko jezuitsko kongregacijo Marije Vnebovzete 15. avgusta 1659,³ tretjič in četrtič pa šele 9. oktobra 1671, ko so kranjski deželni stanovi obravnavali njegovo prošnjo za podelitev čakarine (*Wartgeld*) v okviru deželne konjenice in mu o tem izdali dekret.⁴ V kranjskih virih se nato redno pojavlja od 6. februarja 1672, ko se je kot deželan začel udeleževati zasedanj deželnega zbora,⁵ nato pa se je v istem letu prvič poročil in se ustalil na kupljeni posesti gradov Bogenšperk, Črni potok in Lihtenberk.⁶ Vedenje o njegovem otrostvu in mladosti temelji tako v znatni meri na njegovih poznejših lastnih pričevanjih v *Slavi* in deloma v pismih tajniku londonske Kraljevske družbe. Medtem ko razmeroma dobro poznamo razmere, v katerih je Valvasor odrasčal in se šolal, so s sodobnimi viri povsem nedokumentirana leta njegovih mladostnih potovanj.

2.1 Polihistorjeva primarna družina v luči genealogije

Za razliko od prenekaterih starejših osebnosti iz slovenskega prostora se o starših, datumu in kraju rojstva kranjskega polihistorja niso nikoli pojavljali dvomi. Lahko bi rekli, da je bila Valvasorju sreča mila, ker so ga krstili v ljubljanski stolnici, drugje kot skoraj vse njegove številne brate in sestre, katerih krsti danes niso dokumentirani. Od 24 otrok očeta Jerneja Valvasorja iz dveh zakonov poznamo vpis krsta v krstno matico le za tri, med katerimi je Janez Vajkard najstarejši. Za obstoj večine njegovih sorojencev sicer ne bi niti vedeli, ko ne bi kranjski polihistor vseh njihovih imen objavil v kronološkem zaporedju na rodovnem deblu Valvasorjeve

rodbine v IX. knjigi *Slave vojvodine Kranjske* (1689).⁷ Na tem dragocenem prikazu najdemo datume le pri njem samem in pri njegovih otrocih: za rojstva in smrti otrok, obe njegovi poroki in smrti prve žene. Za vse drugo sorodstvo je rodovno deblo zgolj suh prikaz imen in sorodstvenih odnosov. Čas rojstva 21 polihistorjevih sorojencev, o katerih torej nimamo podatkov iz krstnih matic, je tako mogoče ugotoviti le približno. Pri tem so edine oporne točke trije znani krstni datumi, datuma obeh Jernejevih poročnih dogovorov, zadnja omemba prve žene kot še žive ter datuma njegove druge poroke in smrti. Niti pri enem otroku si ne moremo pomagati s podatkom o starosti ob smrti, tako da so v posredno pomoč le drugi znani podatki iz njihovega življenja, kot so redke omembe v šolskih evidencah, datumi porok in rojstva njihovih otrok.

Janez Vajkard je bil šele devetnajsti otrok Jerneja Valvasorja, dvanajsti v njegovem drugem zakonu, a vendar prvi, čigar krst najdemo v krstni matici knjigi kate-re od kranjskih župnij. Krstne matice iz tako zgodnjega časa se za prenekatero župnijo resda niso ohranile ali jih tam sploh še niso vodili, toda ohranjene so za obe župniji, v katerih je Jernejeva družina prebivala – za Vače in ljubljansko stolno župnijo sv. Nikolaja.⁸ V maticah vaše župnije, pod katero je spadal Valvasorjev rodbinski grad Medija, naletimo na Jerneja Valvasorja enkrat samkrat, in to v vlogi krstnega botra (1635),⁹ ne pa tudi na krste njegovih otrok. V Ljubljani so bili krščeni le trije mlajši otroci, poleg Janeza Vajkarda (28. maja 1641) še Volfgang Jernej (30. septembra 1646) in Janez Ferdinand (27. februarja 1649).¹⁰ A kot razkriva omenjeno rodovno deblo, ti trije niso prišli na svet drug za drugim, ampak sta se med poznejšima polihistorjem Janezom Vajkardom in duhovnikom Volfgangom Jernejem rodila še dva sorojenca, za Janezom Ferdinandom pa najmlajša sestra. Postavlja se torej vprašanje, kje so zagledali luč sveta vsi ostali Jernejevi otroci – sedem iz prvega in štirinajst iz drugega zakona – ter kje so jih krstili.

Preden se pomudimo pri obeh vprašanjih, se kot nujno zastavlja vprašanje, o kakšnem časovnem okviru rojstev govorimo. Pri drugem zakonu Jerneja Valvasorja postavljata časovni razpon dva trdna mejnika, datum poroke z Ano Marijo Rauber 20. april 1632¹¹ in datum Jernejeve smrti 15. januar 1651.¹² V manj kot 19 letih so torej polihistorjevi starši spravili na svet kar 17 otrok, kar pomeni izjemno pogostnost rojstev.¹³ Prvi otrok Janez Ditrih bi se lahko rodil kot nedonošen že konec leta 1632, zadnja Marija Izabela pa najpozneje zgodaj jeseni 1651, če je bila posthumna. Vseh 17 se je torej nujno

¹ NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1638–1643, pag. 163.

² ARS, AS 308, Zbirka testamentov Deželnega sodišča v Ljubljani (odslej: Testamenti), II. serija, fasc. V 1–16, testament V–3, 10. 6. 1657; objava: Radics, *Johann Weikhard* (1910), str. 49–53.

³ ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, II/51r, pag. 233. Prim. Reisp, Nekaj dopolnil, str. 576.

⁴ ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 895, sejni zapisniki 21, 1654–1673, fol. 279v; šk. 900, sejni zapisniki 26, 1671–1677, fol. 25. Prim. Reisp, Nekaj dopolnil, str. 575.

⁵ ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 900, sejni zapisniki 26, 1671–1677, fol. 57v.

⁶ O njegovi poroki 10. julija 1672, dokumentirani v poročni matici župnije Šmartno pri Litiji (NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, Matične knjige, P 1660–1720, s. p.) sta pisala Radics in Reisp (Radics, *Johann Weikhard*, str. 80; Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 91), šele pred kratkim pa je prišel na dan zelo pomemben dokument, ženitno pismo z dne 5. julija 1672, sestavljeno na Graffenwegerjevem gradu Slatna pri Litiji (ARS, AS 748, Gospostvo Krumperk, fasc. 25, Familiaria, Ženitna pisma, 5. 7. 1672; prim. Golec, Plemstvo v cerkvenih, str. 99). O nakupu posesti gl. natančno: Golec, Valvasor kot zemljiški gospod (v tisku).

⁷ Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 109.

⁸ Za župnijo Ljubljana–Sv. Nikolaj obstajajo krstne matice skoraj kontinuirano od leta 1588, za župnijo Vače pa od 1621 (Krampač, *Vodnik po maticnih knjigah*, str. 56, 117).

⁹ NŠAL, ŽA Vače, Matične knjige, R 1628–1635, s. p., 25. 7. 1635.

¹⁰ NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1638–1643, pag. 163; R 1643–1653, pag. 143 in 218.

¹¹ Prav tam, P 1632–1651, pag. 2.

¹² ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, II/51r, pag. 38.

¹³ Na rodovnem deblu v *Slavi* navaja Valvasor poleg sebe devet bratov in pet sester ter dvojčka brez navedbe spola (*Die Ehre IX*, str. 109). Pri opisu gradu Krumperk se nekoliko ušteje, ko pravi, da so imeli njegovi starši poleg njega še osem bratov in šest sester (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 317).

moralo zvrstiti med decembrom 1632 in oktobrom 1651, v povprečju eden na manj kot 14 mesecev. Datum krstov treh mlajših, rojenih v letih 1641, 1646 in 1649, le nekoliko pomagajo pri ugotavljanju intervalov, k razumevanju teh pa pripomore tudi podatek, da sta se pred Janezom Vajkardom rodila dvojčka, ki nista preživela ali sta prišla na svet že mrtva. Dvojčkov je bilo glede na veliko število otrok morda več (izključeni niso niti trojčki), zato je treba čas rojstva vsakega posameznega otroka vedno določiti tako, kot da se je rodil v paru, in v največjem možnem časovnem razponu. Izjemna so seveda tisti trije, ki so potrjeno prišli na svet sami.

Večje težave se pojavljajo pri ugotavljanju časa rojstva sedmih otrok iz Jernejevega prvega zakona. Trdna referenca je samo datum sklenitve poročne pogodbe z Marijo Elizabeto pl. Dornberg 7. februar 1617,¹⁴ ki mu je zelo kmalu sledila poroka.¹⁵ Zatem je žena izpričana le še dvakrat, prvič 5. maja 1625, ko je bila v Ljubljani krstna botra,¹⁶ in drugič 16. avgusta 1630 ob sprejemu v ljubljansko kongregacijo Marije Vnebovzete.¹⁷ Umrla je med letoma 1630 in 1632, vsaj nekaj tednov pred 5. aprilom 1632, ko je Jernej sklenil svojo drugo poročno pogodbo.¹⁸ Potencialni razpon rojstev njenih otrok sega torej vse od konca leta 1617 do začetka leta 1632. Drugo vprašanje pa je, kdaj je Marija Elizabeta rodila zadnjega, sedmega otroka – malo pred smrtjo ali več let prej? Na svet bi lahko prihajali v dveletnih razmikih od 1618 do 1630 ali tudi v drugačnih. Ker prav za nobenega otroka ne vemo, koliko let je štel ob smrti, je čas njihovega rojstva določljiv le približno. Trdna opora je samo zaporedje, kot ga navaja rodovno deblo v *Slavi*. Manj si lahko pomagamo s podatki iz njihovega poznejšega življenja, tako še največ iz podatkov o šolanju dveh sinov in njunem včlanjenju v jezuitsko Marijino kongregacijo v Ljubljani. Drugorojeni Karel je postal njen član leta 1632 (kot ljubljanski jezuitski dijak), tri mesece za (vrstnikom) Janezom Ludvikom Schönlebnom (1618–1681) in sočasno z bratrancema (Jurijem) Sigmundom in (Janezom) Sigfridom,¹⁹ deset let zatem, leta 1642, pa ga zasledimo kot študenta prava v Padovi.²⁰ Njegov mlajši brat Franc Adam, četrti Jernejev otrok iz prvega zakona, se je v Marijino kongregacijo vpisal leta 1639,²¹ ko mu je bilo prav tako vsaj 13 ali 14 let.²²

Eno glavnih vprašanj v zvezi z družino, v kateri se je rodil Janez Vajkard, je torej vprašanje, kje so krstili 21 njegovih sorojencev. Izhajati je mogoče iz spoznanja, zakaj so bili v štiridesetih letih 17. stoletja trije mlajši krščeni v Ljubljani, kot prvi med njimi prav polihistor. Oče Jernej je bil tedaj službeno vezan na deželno prestolnico, saj je v letih 1640–1643 in 1646–1649 opravljal funkcijo poverjenika kranjskih deželnih stanov,²³ ta pa je zahtevala bolj ali manj stalno prisotnost v mestu. Prav med obema Jernejevima poverjeniskima mandatoma so se rodili Janez Vajkard (1641), po dveh vmesnih otrocih Wolfgang Jernej (1646) in neposredno za njim Janez Ferdinand (1649). Treh v Ljubljani krščenih otrok zagotovo niso prinesli h krstu z oddaljene Medije – še zlasti ne tretjega, rojenega pozimi –, ampak so se morali roditi v mestu. Kot bomo videli, je imel Jernej Valvasor konec štiridesetih let ali najpozneje leta 1650 v najemu stanovanje na Starem trgu, v poslopju mestne tehtnice. Na zadrževanje dela Valvasorjeve družine v Ljubljani kaže še podatek, da je Jernejeva hči iz prvega zakona Marija Klara 18. aprila 1649, slaba dva meseca po krstu svojega zadnjega polbrata, šla za krstno botro otroku bratranca Janeza Krstnika Valvasorja.²⁴

Tako kot v ljubljanskih krstnih maticah ni krstov drugih otrok Jerneja Valvasorja, pogrešamo v njih starejša dva otroka bratranca Janeza Krstnika, gospodarja dvorca Zavrh pri Svibnem.²⁵ Ko bi se v Ljubljani rodili tudi drugi njuni otroci, bi bili v krstnih knjigah stolne župnije vsekakor vpisani. Stolne matice so namreč vodene zgledno, vpisi krstov, zlasti otrok pomembnih družin, zlepa niso izostali zaradi malomarnosti staršev ali duhovnikov, otroci kranjskega plemstva pa so sploh pogosto zagledali luč sveta prav v Ljubljani, tudi če so sicer živeli na gradovih. Ta dejstva kažejo, da so se drugi otroci Jerneja Valvasorja rodili zunaj Ljubljane, kjer so jih tudi krstili. V krstnih maticah stolne župnije najdemo le še osamljeno botrstvo Jernejeve prve žene Marije Elizabete, rojene pl. Dornberg (1625).²⁶

Sledi logičen sklep, da sta obe Valvasorjevi ženi rojevali na Mediji, vendar se pri iskanju podkrepitev tega pojavljajo težave in na prvi pogled utemeljeni ugovori. Kontinuirano ohranjene krstne matice župnije Vače, v katero je Medija v 17. stoletju spadala – o tem piše ne nazadnje Valvasor sam²⁷ – se začenjajo zgodaj, že leta 1621,²⁸ toda v njih zelo dolgo ni krsta nobenega Valvasorja. Na prvega naletimo šele leta 1677, ko je na Mediji gospodaril polihistorjev brat Janez Herbard in se mu je

¹⁴ ARS, AS 748, Gospostvo Krumperk, fasc. 25, Familiaria, Ženitna pisma, 7. 2. 1617.

¹⁵ Med sklenitvijo Jernejeve druge poročne pogodbe 5. aprila 1632 in poročnim obredom 20. aprila je, denimo, minilo 15 dni (Golec, Valvasorjev izvor (2. del), str. 220–221).

¹⁶ NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1621–1626, pag. 182.

¹⁷ Sprejeta je bila skupaj z materjo Marijo Salomo (baronico) Dornberg in s soprogo nečakinjo Polikseno Elizabeto Valvasor (ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, II/51r, pag. 724).

¹⁸ ARS, AS 748, Gospostvo Krumperk, fasc. 25, Familiaria, Ženitna pisma, 5. 4. 1632.

¹⁹ ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, II/51r, pag. 122, 123.

²⁰ Po Radicevih izpiskih iz objav padovanskih univerzitetnih matric je Karel v matriki »nemških juristov« 7. oktobra 1642 naveden kot kranjski deželan z Medije in Gamberka: »Valvasor de Gollnegg et Gallenberg provincialis Carnioliae« (ARS, AS 984, Radics pl. Peter Pavel, šk. 5, mapa XIX, II b O rod-bini nasplošno).

²¹ ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, II/51r, pag. 149.

²² Po razdelitvi kongregacije na dve (1640) so v kongregacijo Marije Vnebovzete sprejemali dijake višjih razredov (Bizant,

Marijine kongregacije, str. 147), zato je bil Janez Vajkard sprejet šele pri osemnajstih (1659) (ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, II/51r, pag. 233).

²³ Golec, Valvasorjev izvor (2. del), str. 224. Prim. Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 73.

²⁴ NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1643–1653, pag. 223.

²⁵ Krstne matice župnije Svibno niso ohranjene za čas pred letom 1653, ko je bil Janez Krstnik Valvasor že tri leta pokojni (Krampač, *Vodnik po matičnih knjigah*, str. 101).

²⁶ Gl. op. 16.

²⁷ Valvasor, *Die Ehre VIII*, str. 830.

²⁸ Datum prvega vpisa v najstarejšo krstno matico je zabrisan, naslednji vpis pa datiran 22. januarja 1621 (NŠAL, ŽA Vače, Matične knjige, R 1621–1628).

tu rodil četrti otrok.²⁹ Je torej mogoče, da Jernej Valvasor ni stalno prebival na rodbinskem gradu in je krste njegovih otrok treba iskati drugje? Precej trdno referenco za kranjske župnije predstavlja Schiviz von Schivizhoffnova zbirka genealoških podatkov o plemstvu v matičnih knjigah (1905), čeprav izpiski niso popolni, za del župnij pa so bile matice že tedaj izgubljene. Vendar tudi zbirka ne pomaga zadostiti naši nepotešenosti o tem, kje je prebival Jernej Valvasor s svojima ženama in otroki.³⁰

Glavno domovanje Jerneja Valvasorja in edino, ki ga je spremljalo od otroštva do smrti, je bila Medija. Da je njegova družina na tem gradu vsaj večidel živela v polihistorjevih mladih letih, torej v štiridesetih in petdesetih letih 17. stoletja, izhaja posredno tudi iz opisa Medije v XI. knjigi *Slave vojvodine Kranjske*, kjer polihistor govori o gradnji grajske kapele in ustanovitvi beneficija pri njej.³¹ Ključna potrditev, da so Valvasorjevi tu domovali konec tridesetih let, je Jernejev lastnoročni zapis iz leta 1639 v medijskem urbarju, v katerem navaja, kakšno obutev je naročil izdelati čevljarju in za koga. Med 16 imeni prepoznamo na prvih mestih sedem njegovih starejših otrok iz obeh zakonov, tem pa sledijo grajski posli, med njimi tri dojlje otrok iz drugega zakona. Zapis, ki ga v urbarju najdemo med izdatki, je hkrati nadvse dragoceno pričevanje o družini Jerneja Valvasorja, saj je osem od skupno desetih izpričanih otrok tedaj sploh prvič omenjenih v virih.³² Ne nazadnje je Jernej medijski grad v tem času občutno povečal, zgradil leta 1637 tik ob njem kapelo z rodbinsko grobnico³³ in v njej malo pred smrtjo, leta 1650, ustanovil beneficij s stalnim duhovnikom.³⁴ Leta 1657 pa so na Mediji popisali skoraj vso zapuščino njegove vdove Ane Marije,³⁵ ki je tu malo pred odhodom v večnost napisala tudi oporoko.³⁶

Toda pred rojstvom Janeza Vajkarda, ko se je rodila velika večina Jernejevih otrok, bi bila lahko družina manj povezana z Medijo. Kot njeno dotedanje in poznejše bivališče pridejo v poštev drugi trije gradovi v Jernejevi lasti. Tako je pred letom 1637 postal kratkotrajni gospodar Starega gradu pri Novem mestu,³⁷ po njegovi prodaji pa leta 1640 oziroma 1641 lastnik deželskosodnega gospostva Gamberk v sosesčini Medije.³⁸ Le za kratek čas, med letoma 1630 in 1632, je prevzel tudi posestvo Širje pri Zidanem Mostu.³⁹ Zal si ne moremo veliko pomagati z matičnimi knjigami župnij, v katere so navedeni trije gradovi tedaj spadali. Ohranjena je samo najstarejša krstna matica župnije Loka pri Zidanem Mostu, ki pa o navzočnosti družine Jerneja Valvasorja v teh krajih molči.⁴⁰ A bilo bi zelo nenavadno, ko bi se Jernejeva družina začasno preselila v osrčje Dolenjske ali v samoto nad izlivom Savinje v Savo, saj je imela vendar ves čas na razpolago Medijo, s katere so pozneje zlahka upravljali kupljeni Gamberk in od koder je bilo tudi najbližje do Ljubljane. Prav v času kratkotrajnega posedovanja Širja je bil Jernej kot glavni prejemnik kranjskih deželnih stanov (1630–1633)⁴¹ toliko bolj navezan na deželno prestolnico, v letih njegovega lastništva Starega gradu pa je na Mediji, kot smo videli, dokumentirana intenzivna gradbena dejavnost.

Vrniti se moramo torej k maticam župnije Vače in ugotoviti, ali pričajo vsaj o navzočnosti Valvasorjev na Mediji, če že ne vsebujejo vpisov krstov Jernejevih otrok. Pomenljivo je spoznanje, da se člani Valvasorjeve rodbine do sedemdesetih let 17. stoletja v njih omenjajo tako zelo redko. Jerneja Valvasorja srečamo, kot je že znano, enkrat samkrat (*Dnus Bartholomaeus Valvasor de Galneck*), ko je leta 1635 skupaj z drugo plemiško botro Dorotejo Paradeiser z oddaljenega Mehovega botroval plemiškem otroku, hčerki Jurija Sigmunda Hallerja.⁴² Pozneje, do krsta prvega v maticah vpisanega Valvasorja (1677), so se v vlogi krstnih botrov znašli še trije Valvasorji: Jernejev nečak Jurij Sigmund (1655), hči Marija Klara (1658) in snaha Marija Magdalena (1671), vsi kot botri neplemiškimi otrokom,⁴³ pa tudi sam grad Medija je izpričan samo nekajkrat.⁴⁴

V–3, 10. 6. 1657; objava: Radics, *Johann Weikhard*, str. 49–53.

³⁷ Golec, *Valvasorjev izvor* (2. del), str. 226.

³⁸ Prav tam, str. 226–227.

³⁹ Prav tam, str. 225.

⁴⁰ NŠAM, Matične knjige, Loka pri Zidanem Mostu, R 1632–1669. – Ohranjene matične knjige župnij Čemšenik in Št. Peter–Otočec, ki sta pokrivali Stari grad in Gamberk, ne segajo v ta čas (Umek, Kos (ur.), *Vodnik po matičnih knjigah*, str. 72, 692; Krampač, *Vodnik po matičnih knjigah*, str. 18, 112).

⁴¹ Golec, *Valvasorjev izvor* (2. del), str. 223.

⁴² NŠAL, ŽA Vače, Matične knjige, R 1628–1635, s. p., 25. 7. 1635. – Glede na nemirni čas kmečkega upora bi pri starejših krščenke in pri botri lahko šlo za begunce, ki so se zatekli na Medijo. V velikem kmečkem uporu leta 1635 sicer tudi Mediji. Grad so 6. maja, sočasno z Gamberkom, ki tedaj še ni bil Valvasorjev, osvojili ostriški, laški in domači podložniki (Koropec, *Mi smo tu*, str. 140).

⁴³ NŠAL, ŽA Vače, Matične knjige, R 1643–1656, s. p., 26. 3. 1655; R 1656–1665, s. p., 19. 10. 1658 (kot Ana Klara); R 1666–1672, s. p., 31. 5. 1671.

⁴⁴ V maticah naletimo na grad dvakrat v dvajsetih letih (*von Galnakh, in arce Madej*) in nato še leta 1671 (*in Mudai*); vsa-kič so bili krščenji otroci grajskega osebja ali pa je to botrovalo (NŠAL, ŽA Vače, Matične knjige, R 1621–1628, s. p., 26. 9.

²⁹ NŠAL, ŽA Vače, Matične knjige, R 1673–1689, s. p., 5. 12. 1677.

³⁰ Enkrat samkrat je kot krstna botra izpričana Jernejeva prva žena Marija Elizabeta, in sicer kot že znano, leta 1625 v Ljubljani (Schiviz von Schivizhoffen, *Der Adel – Krain*, str. 2).

³¹ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 164–165.

³² ARS, AS 1074, Zbirka urbarjev, I/30u, urbar Medija 1635–1678, 2. del, fol. 95–95v, 7. 8. 1639. – Po vrsti so navedeni otroci: Karel, Doroteja, Elizabeta (*Lisikha*), Hieronim, Di-trih, Klara (*Clarl*) in Franc (*Franzl*), med posli pa Maruška, dojlja pokojne Sidonije, Urša, Volfova dojlja, in Marjeta, dojlja otroka, ki so ga ljubkovalno imenovali *Diedl* in bi bil lahko kateri koli od štirih otrok, rojenih med Volfgangom Kajetanom in Janezom Vajkardom: Janez, Franc ali dvojčka brez znanih imen. Ker sta dvojčka skoraj zagotovo takoj umr-la, prideta v poštev samo Franc in Janez, v družini drugi s tem imenom. Zgoraj navedeni *Franzl* je dobil lastno obutev, zato ne more biti identičen s tedaj komaj rojenim Francem, temveč s Francem Adamom. – Od desetih otrok sta pred tem omenjena le dva, oba v knjigi ljubljanske jezuitske kongrega-cije Marije Vnebovzete: Karel 23. maja 1632 in Franc Adam 25. marca 1639 (ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, II/51r, pag. 123, 149).

³³ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 164. – Prepis plošče zakoncev Valvasor z letnico 1637 (deloma netočen) v: Stopar, *Grajske stav-be. I. Gorenjska. Peta knjiga*, str. 104–105.

³⁴ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 164–165. – Prepis ustanovne listi-ne: ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 237, RDA, L 242, Medija, No. 12, 2. 8. 1650.

³⁵ ARS, AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani (odslej: Zap. inv.), šk. 130, fasc. XIV, lit. Z 4 1/2, 20. 8. 1657.

³⁶ ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament

Tabela 1 – Otroci Jerneja Valvasorja – rojstva in smrti

Zap. št. I. oz. II. zakon	Ime po rodovnem deblu v <i>Slavi</i> ⁴⁵ in po drugih virih (v oklepaju)	Čas in kraj rojstva ⁴⁶	Čas in kraj smrti ⁴⁷
1/I	Gotfrid	1617–1619, [Medija]	pred 1657, neznano kje, najverjetneje v mladosti
2/I	Karel (Janez Karel) ⁴⁸	1617–1620, [Medija]	3. 1. 1697, Belnek pri Moravčah
3/I	Doroteja (Marija Doroteja) ⁴⁹	1619–1626, [Medija]	po 7. 8. 1639, pred 29. 4. 1679, neznano kje
4/I	Franc Adam	1624–1626, [Medija]	marec 1633, Celje
5/I	Elizabeta (Marija Elizabeta), ⁵⁰ klarisa	1624–1630, [Medija]	ne pred 1689, samostan klaris Mekinje
6/I	Hieronim	1625–1632, [Medija]	po 7. 8. 1639, najpozneje 1689, najverjetneje v mladosti, neznano kje
7/I	Marija Klara	1625–1632, [Medija]	med 29. 4. in 1. 5. 1679, Kamnik
8/II (1)	Janez Ditrih	1632–1633, [Medija]	po 13. 1. 1683, najpozneje 1689, najbrž Sv. Jurij ob Taboru
9/II (2)	Sigmund	1632–1635, [Medija]	pred 10. 6. 1657, neznano kje
10/II (3)	Regina (Ana Katarina) ⁵¹	1633–1635, [Medija]	po 10. 6. 1657, pred 30. 3. 1678, najbrž Medija
11/II (4)	Marija	1633–1636, [Medija]	pred 10. 6. 1657, najbrž Medija
12/II (5)	Sidonija	1634–1636, [Medija]	pred 7. 8. 1639, najbrž Medija
13/II (6)	Janez – prvi s tem imenom	1634–1637, [Medija]	1634–1639, najbrž Medija
14/II (7)	Volf (Volfgang Kajetan) ⁵²	1635–1638, [Medija]	ne pred 1652, pred 10. 6. 1657, najbrž Ruše ali Medija
15/II (8)	Janez – drugi s tem imenom	1637–1639, [Medija]	pred 10. 6. 1657, najbrž Medija
16/II (9)	Franc	1637–1639, [Medija]	pred 10. 6. 1657, najbrž Medija
17/II (10)	N. (prvi dvojček)	1639–1640, [Medija]	1639–1640, najbrž Medija
18/II (11)	N. (drugi dvojček)	1639–1640, [Medija]	1639–1640, najbrž Medija
19/II (12)	JANEZ VAJKARD	krščen 28. 5. 1641, Ljubljana ⁵³	september ali oktober 1693, Krško
20/II (13)	Rozalija Konstancija, poročena Faganelli	1642–1645, [Medija]	po 10. 1. 1675, pred 14. 1. 1684, neznano kje
21/II (14)	Janez Herbard	1642–1645, [Medija]	16. 4. 1681, Medija
22/II (15)	Volfgang Jernej	krščen 30. 9. 1646, Ljubljana ⁵⁴	med 14. 9. 1691 in 26. 3. 1692, najverjetneje Žalec
23/II (16)	Janez Ferdinand	krščen 27. 2. 1649, Ljubljana ⁵⁵	pred 10. 6. 1657, najbrž Medija
24/II (17)	Marija Izabela, poročena Klančnik	1650–1651, [Medija]	med 13. 1. 1683 in 19. 5. 1685, najverjetneje Gornji Grad

1625, 9. 5. 1628; R 1666–1672, s. p., 31. 5. 1671). Pogosto se sicer pojavlja zaselek Medija pri Borju (*Mudia*). Glede na botre krščencev, ki prihajajo iz sosednjih zaselkov, je neizpodbitno, da z Medijo ni mišljena okolica medijskega gradu, kaj šele sam grad, temveč omenjeni istoimenski zaselek.

⁴⁵ Valvasor, *Die Ebre IX*, str. 109.

⁴⁶ Razen za tri sorojence, krščene v Ljubljani, je čas rojstva izračunan glede na znane podatke in opredeljen z najširšim možnim razponom (NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1638–1643, pag. 163; R 1643–1653, pag. 143, 218).

⁴⁷ Vsi razen štirih sorojencev so leta 1689 na rodovnem deblu v *Slavi* označeni kot pokojni. V izogib podvajanju navedb bomo utemeljitve časa in kraja smrti obravnavane v četrtem, zadnjem delu razprave.

⁴⁸ Sodobni viri ga praviloma imenujejo le Karel. Dvojno ime Janez Karel srečamo pri krstu njegove najmlajše hčerke Eve Maksimile 13. oktobra 1668 (NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige R 1664–1669, pag. 143).

⁴⁹ Kot že pokojno »gospodično sestro« Marijo Dorotejo jo v svoji oporoki štirideset let pozneje omenja sestra Marija Klara (ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–6, 29. 4. 1679).

⁵⁰ Z dvojnimi imenom Marija Elizabeta jo imenuje mačehina oporočka (ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–3, 10. 6. 1657).

⁵¹ Ime Regina na rodovnem deblu v *Slavi* je bodisi napaka ali pa so Ano Katarino tako klicali. Kot Ana Katarina je navedena v materini oporoki leta 1657 (ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–3, 10. 6. 1657) in nato še v

Tako kot je potrjeno, da je družina Jerneja Valvasorja stalno prebivala na Mediji, ni dvoma o tem, da je medijski grad ves ta čas ležal v župniji Vače, čeprav je bil tik ob njeni meji z župnijo Čemšenik. O župnijski pripadnosti Medije priča najbolj neposredno Jernejeva ustanovna listina za medijski beneficij (1650).⁵⁶ Poleg tega najdemo v najstarejši vaški krstni matici že v dvajsetih letih dva krščena stanovalcev medijskega gradu oziroma zaselka ob njem (1625 in 1628).⁵⁷ Z Medije

pobotnici in odpovednem pismu, ki ju je brat Volfgang Jernej 30. marca 1678 izdal za po njej prejeto dediščino (ARS, AS 740, Gospostvo Jable, fasc. 8, Medija, Familiaria, Janez Herbert Valvasor, pobotnica in odpovedno pismo 30. 3. 1678).

⁵² Z imenom Volfgang Kajetan je Volf izpričan leta 1652 med novimi učenci latinske šole v Rušah (ŽU Ruše, Notata Rastensia etc., fol. 14v; prim. Mlinarič, Seznam imen, str. 138).

⁵³ NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1638–1643, pag. 163.

⁵⁴ Prav tam, R 1643–1653, pag. 143.

⁵⁵ Prav tam, R 1643–1653, pag. 218.

⁵⁶ V listini je navedeno, da preide prezentacijska in konfirmacijska pravica po Jernejevi smrti na vdovo in po njeni smrti na vsakokratnega najstarejšega moškega potomca, in sicer pod nadzorom (domačega) župnika na Vačah (prepis v: ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 237, RDA, L 242, Medija, No. 12, 2. 8. 1650).

⁵⁷ 26. septembra 1625 je bil krščen sin Janeza Nahtingala »von

je bilo sicer dlje do domačega župnijskega središča na Vačah kakor do Čemšenika, čeprav je višinska razlika do čemšeniške župnijske cerkve (620 m n. m.) skoraj sto metrov večja kot do vaške (525 m n. m.).⁵⁸ Ker grajski duhovnik – sacelan v Jernejevem času ni izpričan, ni izključeno, da so Valvasorjeve otroke krščevali tudi duhovniki s Čemšenika, ne le z Vač, toda vpis takšnega krsta v čemšeniške krstne matice bi predstavljal kršenje župnijske jurisdikcije. Izgube matičnih knjig župnije Čemšenik (uničene so za čas pred letom 1815) torej vsaj v tem pogledu ni treba posebej obžalovati.⁵⁹ Valvasorje bi morda našli v njih kot krstne botre, nemara celo večkrat kakor v vaških maticah, kjer jih skoraj ni zaslediti, to pa je tudi vse. Da Valvasorji niso hodili na Vače botrovat kmečkim in trškim krščencem, niti najmanj ne preseneča, saj v tamkajšnjih maticah skorajda ne srečamo plemiških botrov. Oddaljenost od župnijskega središča je bila lahko samo še dodaten razlog, da so otroke Jerneja Valvasorja krščevali na domačem medijskem gradu, od leta 1637 v novozgrajeni prostorni kapeli ob grajskem kompleksu.⁶⁰ Tisti otroci Jerneja Valvasorja, ki jih ne najdemo v ljubljanski krstni matici, so torej vsi ali vsaj velika večina zagledali luč sveta na Mediji. Poglavitni vzrok za njihovo odsotnost v vaških krstnih maticah pa je ta, da v tem času krstov mnogih plemiških otrok preprosto niso vpisovali v matične knjige.⁶¹

Najbrž ne bomo nikoli izvedeli, od kod je polihistor pri sestavljanju rodovnega debla za *Slavo* črpal genealoške podatke: iz lastnega vedenja in spraševanja sorodnikov ali tudi iz pisnih predlog, ki so morda vsebovale več natančnejših podatkov, a jih ni objavil? Bržčas je oče Jernej vodil evidenco o rojstvih in smrtih svojih otrok, Janez Vajkard pa je nato iz nje prepisal le njihovo zaporedje in imena. Nekaj takih evidenc kranjskih plemiških rodbin iz 17. stoletja poznamo, med njimi v pričujoči razpravi večkrat citirane koledarske zapiske s Krumperka.⁶²

Tabela 1 na prejšnji strani navaja **podatke o rojstvu in smrti vseh 24 otrok Jerneja Valvasorja** iz njegovih dveh zakonov.

Polihistor Janez Vajkard je zagotovo poznal le tri najst ali dobro polovico od svojih triindvajsetih sorojencev. Od sedmih otrok svojega očeta iz prvega zakona večino, tj. dva polbrata in tri polsestre, od šestnajstih pravih sorojencev pa le pet bratov (zadnjega je kmalu izgubil) in tri sestre ter poleg teh morda iz obeh zakonov še katerega, ki je zgodaj umrl. Dognano je, da je bila ob njegovem rojstvu že pokojna sestra Sidonija, enako pa lahko sklepamo tudi za dvojčka, rojena neposredno pred njim, in za pet starejših sorojencev, ki jih oče Jernej leta 1639 ne omenja pri izdatkih za obutev.⁶³ Potrjeno ga je preživel samo starejši polbrat Karel, medtem ko za zdaj ni dokazano, ali je bila ob njegovi smrti (1693) še živa polsestra klarisa Marija Elizabeta. Življenjskim potem polihistorjevih sorojencev in njihovim odnosom z Janezom Vajkardom je na koncu razprave posvečeno posebno podglavje.

2.2 Otroštvo v Ljubljani in na Mediji

Prvi zapis o obstoju Janeza Vajkarda Valvasorja je na vso srečo vpis njegovega krsta v krstno matico ljubljanske stolne župnije sv. Nikolaja. Na vso srečo zato, ker poznamo vpise krstov le za vsakega osmega otroka Jerneja Valvasorja. O krstu bodočega polihistorja je neznan stolni duhovnik zapisal: »*Maj 1641. [...] 28. Krščen je bil Janez Vajkard, zakonski sin odličnega in plemenitega gospoda Jerneja Valvasorja itd. in matere Marije. Botra sta bila plemeniti gospod Konrad Ruess, baron, in Regina Dorotheja Raspova.*«⁶⁴

Ime krstitelja ni izpričano niti ni ugotovljivo iz drugih vpisov v krstni matici, le pri mlajšem bratu Volfgangu Jerneju je v takšni vlogi naveden župnik in kanonik Jakob Stopar.⁶⁵ Kot sta ugotavljala že oba Valvasorjeva življenjepisca, med rojstvom, ki v krstni knjigi časovno ni opredeljeno, in krstom ni moglo miniti veliko časa.⁶⁶ Pri plemiških otrocih se je sicer neredko dogajalo, da so

Galnakh« in njegove žene Neže; krstni boter je prihajal iz neposredne sosesčine, a že iz čemšeniške župnije – iz Podturna, tj. z današnjih Izlake: »Podturnam ex Parochia Zemshenikh«. 9. maja 1628 so krstili nezakonsko hčerko tedanjega medijskega grajskega stanovanca Janeza Markušiča (»tunc temporis in arce Medaj«) in njegove ljubice (»meretricis eius«) Elizabete Koprivnikar s Paveljka; boter je bil isti kot pri prejšnjem otroku (»Pod Turnom ex Parochia Tschemschenikh«). NŠAL, ŽA Vače, Matične knjige, R 1621–1628, s. p.

⁵⁸ Zdi se, da jim je bila cerkev na Čemšeniku celo za polovico bliže, saj je pot do Vač vodila skozi gozdove pod Sveto goro ali pa naokrog po dolini preko Kandrš.

⁵⁹ Starejše čemšeniške matice so leta 1815 zgorele v požaru (NŠAL, NŠAL 572, Zapuščina Franc Pokorn, šk. 375, Čemšenik, pola B).

⁶⁰ O kapeli Stopar, *Grajske stavbe. I. Gorenjska. Peta knjiga*, str. 104–105.

⁶¹ O tem Golec, *Plemstvo v cerkvenih*, str. 88–98.

⁶² Iz Jernejevga in malo mlajšega časa poznamo več takšnih evidenc. V integralni obliki sta objavljeni družinski kroniki Hansa in Andreja Galla pl. Rudolfsceka iz obdobja 1529–1606 (Radics, Familien-Chroniken, str. 2–15) ter Bernardina in Ernesta Gotliba Barba iz let 1651–1678 (prav tam, str. 16–25). T. i. krumperški koledarski zapiski rodbine Rasp (najpoznejše 1607 – ne pred 1738) so znani le iz objav posameznih delov (Vrhovnik, Plemenitniki, str. 77, 90, 91, 92, 95, 98).

⁶³ Med stroški za obutev je Jernej Valvasor leta 1639 navedel Maruško, dojiljo pokojne Sidonije: »gewester Sidon: Amell« (ARS, AS 1074, Zbirka urbarjev, I/30u, urbar Medija 1635–1678, 2. del, fol. 95, 7. 8. 1639). V zapisu o naročeni obutvi pogrešamo imena najstarejšega polbrata Gotfrida, brata Sig-munda, sester Regine in Marije (od katerih pa je ena, najverjetneje prva, pozneje izpričana kot odrasla z imenom Ana Katarina), dveh bratov z imenom Janez in brata Franca; eden od zadnjih dveh se skriva za imenom dojenčka, imenovanega *Diedl*. Gotfrid bi bil glede na starost tedaj lahko še živ, vendar zdoma ali dovolj dobro preskrbljen z obutvijo, tako kot najverjetneje tudi ena od omenjenih dveh sester. Morda tudi katera od dojilj ni potrebovala novih škornjev ali čevljev in zato ne izvemo za še katerega tedaj živega otroka.

⁶⁴ »28. Baptizatus e[st] Joannes Waichardus legitime natus ex patre perillustri et generoso D[omi]no Bartholomaeo Valuasor etc. et ex matre M[a]r[i]a. Patrini erant generosus D[omi]n[u]s Conradus Rues L[iber] B[aro] et Regina Dorothea Raspin.« (NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1638–1643, pag. 163).

⁶⁵ Leta 1641 se krstiteljevo ime pojavi samo trikrat (prav tam, pag. 140, 141 in 168). Vsakič je šlo za vikarja Lovrenca Bre-skvarja, toda pisava pri teh treh vpisih je drugačna kot pri vpisu polihistorjevega krsta. O krstitelju brata Volfganga Jerneja: NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1643–1653, pag. 143.

⁶⁶ Radics, *Johann Weikhard*, str. 57; Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 71.

jih doma iz preventivnih razlogov krstili v sili, s čimer so jih obvarovali pred morebitnimi posledicami naporne poti do krstne cerkve. Krstni obred so nato dokončali šele več tednov ali celo mesecev pozneje v cerkvi pri krstilniku.⁶⁷ V našem primeru je takšna možnost le malo verjetna, saj so v mestu rojene zlahka prinesli v cerkev še isti ali naslednji dan, ni pa izključena, če je bil otrok telesno zelo šibek. V vsakem primeru je bil Janez Vajkard majski otrok, rojen blizu 28. maja, najpozneje tega dne in v Ljubljani, ne na oddaljeni Mediji.

Jernej in Ana Marija Valvasor, kolikor poznamo krstne matice, nista bila vabljeni za krstne botre otrok plemiških rodbin ne v Ljubljani ne drugje, razen Jerneja leta 1633 na Krumperku⁶⁸ in 1635 na Vačah⁶⁹ ter verjetno še komu na Čemšeniku, česar zaradi uničenih krstnih matic ne vemo. Na drugi strani sta sama svojim trem v Ljubljani krščenim sinovom skrbno izbrala botre iz po večini uglednih plemiških rodbin. Janezu Vajkardu (1641) sta botrovala Konrad Ruess baron Ruessenstein in teta Regina Doroteja Rasp, rojena Rauber, Volfgangu Jerneju (1646) Volfgang Engelbert grof Auersperg, kranjski deželni maršal in predsednik poverjeniškega urada, in Marija Elizabeta pl. Posarel, žena Jernejevega nečaka Janeza Jurija pl. Posarela, Janezu Ferdinandu (1649) pa Herbard grof Auersperg in Ana grofica Ursini-Blagaj.⁷⁰ Na Mediji, kjer je bila očitno krščena velika večina Jernejevih otrok, tako imenitnega in raznolikega nabora botrov ne bi mogli pričakovati, medtem ko je bila izbira v Ljubljani velika. Pri tem je Jernej z vsakim krščencem segel više, saj je od barona in svakinje prešel na svojega predstojnika grofa Auersperga in nazadnje na grofa in grofico iz različnih rodbin. Ko je bil denimo 18. aprila 1649, slaba dva meseca za krstom Janeza Ferdinanda, krščen v Ljubljani otrok Jernejevega nečaka Janeza Krstnika Valvasorja, sta mu šla za botra zgolj sorodnika po obeh starših, materin brat Bernardin pl. Barbo (skorajšnji baron) in očetova sestrična Marija Klara Valvasor, Jernejeva hči.⁷¹

Posebej se kaže pomuditi pri **krstnih botrih Janeza Vajkarda**. Vse kaže, da je vsak od staršev izbral enega, saj je bila botra materina sestra Regina Doroteja Rauber, poročena Rasp, o kateri smo že obširno govorili, boter pa – zagotovo po očetovi izbiri – Konrad Ruess baron Ruessenstein,⁷² ki je malo pred tem postal glavni prejemnik kranjskih deželnih stanov in opravljal to pomembno službo sedem let do leta 1648.⁷³ Desetletje

prej je bil nosilec iste službe Jernej Valvasor in za krstnega botra svojemu sinu je torej zdaj prosil mlajšega kolega; sam je medtem prejšnje leto prvič postal stanovski poverjenik (1640–1643).⁷⁴ Navzočnost tedaj 37-letnega barona Ruessensteina (1604–1668) pri krstilniku daje z današnje perspektive vtis, kot bi rojenice poslale Janezu Vajkardu za botra kar najbolj primerne človeka. Ruessenstein je bil namreč raziskovalen duh, ki se je veliko ukvarjal z naravoslovjem, po mnenju M. Žvanut »v marsikaterem pogledu prav imenitna in celo za živopisni baročni čas nevsakdanja osebnost«.⁷⁵ Tako kot polihistorjev oče je izvirjal iz novega plemstva, iz koroške rodbine Ruess, ki se začne v kranjskih virih pojavljati kmalu po letu 1600. Njegov oče, prav tako Konrad, sin protestantskega duhovnika, je dobil plemiški naslov leta 1594. Poročen je bil s hčerko podjetneža Salomona Zeidlerja, ki je leta 1590 kupil grad Hmeljnik pri Novem mestu. Po gradu so Ruessi prevzeli plemiški predikat »von Hopfenbach« in tu je odraščal tudi Konrad, rojen po viru druge roke leta 1604 v Novem mestu.⁷⁶ Morda se je najprej šolal na jezuitski gimnaziji v Ljubljani, a vsaj od petega razreda v Gradcu.⁷⁷ Njegova stara očeta sta bila sicer protestanta, eden celo predikant, starejši brat Janez, čeravno gojenec ljubljanskega jezuitskega seminarja, se je leta 1615 zaradi vere izselil iz dežele, Konrad pa je bil vzgojen že v duhu katoliške preno-ve.⁷⁸ Po končni zmagi nad protestantizmom in očetovi smrti sta z mlajšim bratom, častnikom Danijelom, postala leta 1630 barona s predikatom pl. Ruessenstein⁷⁹

1641; v sejhah zapisnikih deželnih stanov ni podatkov o njegovi izvolitvi (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 891, sejni zapisniki 17, 1634–1646, fol. 413v). Na prejemniškem mestu mu je 1. maja 1648 sledil Jurij Andrej baron Trillek (prav tam, šk. 129, fasc. 83, snopič 3, 23. 4. 1676). O potrditvi Ruessensteinovega sedemletnega obračuna gl. prav tam, snopič 2, 24. 3. 1649. O službi glavnega prejemnika prim. tudi: Žvanut, Valvasorjev boter, str. 190; ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, osebna kartoteka Deželne zadeve, Ruess Konrad pl. Ruessenstein.

⁷⁴ Golec, Valvasorjev izvor (2. del), str. 224.

⁷⁵ Žvanut, Valvasorjev boter, str. 184.

⁷⁶ Prav tam, str. 184–189. – Po A. Globočniku (Der Adel in Krain, str. 56) je avtorica kot leto plemenitve Konrada st. povzela letnico 1602 (prav tam, str. 188), ki pa se v resnici nanaša na viteški stan. V plemiča je bil »za zasluge habsburški hiši« povzdignjen že osem let prej (ARS, AS 1064, Zbirka plemiških diplom, št. 93, Ruess, 2. 5. 1594).

⁷⁷ Leta 1621 ga najdemo v petem gimnazijskem razredu, na poetiki: »Conradus Rues, Nobilis, Prouin. Carniolus«, in sicer skupaj s polihistorjevim bratrancem Janezom Jurijem Posarelom (Andritsch, *Die Matrikeln. Band 1*, str. 64). Naslednje leto je v prvem razredu izpričan Konradov mlajši brat Danijel, imenovan po Hmeljniku: »Daniel Rues, Nob. Carniolus in Stoffenboh [prav: Hoffenboch] (prav tam, str. 71).

⁷⁸ Žvanut, Valvasorjev boter, str. 189. – O šolanju Janeza Ruessa pri ljubljanskih jezuitih: Črnivec (ur.), *Ljubljanski klasiki*, str. 52. Isto leto 1605 je kolegiju podaril svoje dotedanje posojilo (*Letopis Ljubljanskega kolegija*, str. 51, pag. 48).

⁷⁹ Baronska diploma, ki jo je cesar Ferdinand II. izdal 21. oktobra 1630 v Regensburgu (prim. Frank, *Standeserhebungen. 4. Band*, str. 204), posebej poudarja vojaške zasluge Danijela Ruessa (ÖStA, AVAFHKA, Adelsakte, Hofadelsakt von Rueß von Ruessenstain, Konrad und Daniel, 21. X. 1630, fol. 2–6v). Natančneje so opisane v povzetku prošnje, kjer je njun oče naveden kot že pokojni (prav tam, prezentirano 18. 8. 1630, fol. 8). Ker je bilo obvestilo o pobaronjenju poslano v Gradec šele 19. marca 1632 (prav tam, 19. 3. 1632, fol. 7–7v),

⁶⁷ Golec, Plemstvo v cerkvenih, str. 93–94.

⁶⁸ Vrhovnik, Plemenitniki, str. 91.

⁶⁹ NŠAL, ŽA Vače, Matične knjige, R 1628–1635, s. p., 25. 7. 1635.

⁷⁰ NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1638–1643, pag. 163; R 1643–1653, pag. 143 in 218. – Marija Elizabeta pl. Posarel je navedena brez osebnega imena, zgolj kot soproga mitničarja (*Illi Dna ... Telony praefecta*), s polnim imenom pa je kot botra izpričana malo zatem, 24. oktobra 1646 (R 1643–1653, pag. 145). O Janezu Juriju kot nakladniškem prejemniku gl. Golec, Valvasorjev izvor (1. del), str. 57.

⁷¹ NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1643–1653, pag. 223.

⁷² Izvor in življenje Konrada Ruessa barona Ruessensteina je temeljito raziskala M. Žvanut in popravila več ponavljajočih se zmot (Žvanut, Valvasorjev boter).

⁷³ Ruessenstein je kot glavni prejemnik prvič izpričan 19. maja

in naslednje leto je Konrad dobil še kranjsko deželanstvo.⁸⁰ Prvič se je poročil z neplemkinjo, s hčerko ugle dne novomeške trgovske družine Raab, v polihistorjevih otroških letih pa je kot vdovec popeljal pred oltar že pripadnico visokega plemstva, grofico Attemsovo.⁸¹ Dobro so mu uspevali tudi posli, saj je v prvi polovici štiridesetih let kupil kar tri gradove, podpiral ljubljanske jezuite in skupaj z ženo daroval za zgraditev nove avguštinske cerkve v Ljubljani (v spomin na leta 1645 umrlega sina). Domači grad Hmeljnik, hišo v Ljubljani in dvorec Predvor je nato prepustil hčerki ter se z novo ženo umaknil na Strmol pri Cerkljah na Gorenjskem, kjer se je ukvarjal s povsem drugimi stvarmi kot dotlej. Tu se je živo zanimal za naravo okoli svojega gradu in začel kopati zlato, za zdaj pa ni mogoče z gotovostjo trditi, da se je posvečal kemijskim poskusom in alkimiji, kot je znano za njegovega sina Henrika Konrada iz drugega zakona.⁸²

Valvasorjeva rodbina je bila z baronom Ruessensteinom dokazano povezana vsaj še desetletje po polihistorjevem rojstvu.⁸³ Tako je leta 1651, ko je bilo Janezu Vajkardu deset let, izpričan baronov novi rudnik svinca, ki ga je imel na območju Svibnega pri Radečah skupaj s polihistorjevim bratrancem Jurijem Sigmundom Valvasorjem.⁸⁴ Potem ko je ta leta 1657 zaradi poroke s kmečkim dekletom izgubil kranjsko deželanstvo in plemiške časti ter zapustil rodno deželo, se je v šestdesetih letih znašel v rudarski službi na Koroškem,⁸⁵ do katere bi mu s svojimi zvezami utegnil pomagati prav nekdanji partner baron Ruessenstein. Ne le, da je Konrad po obeh starših izviral s Koroške, ampak se je tam z rudarstvom in fužinarstvom ukvarjal že njegov ded po materini strani.⁸⁶

O poznejših stikih med botrom Konradom in kr-

ščencem Janez Vajkardom ni neposrednih pričevanj, a kaže nanje Valvasorjevo dobro poznavanje dogajanja v Ruessensteinovi družini in na njenem gradu Strmol. Tako je precej natančno opisal botrov poskus kopanja zlate rude nedaleč od gradu »pred več kot štiridesetimi leti«, torej v svojem otroštvu, nekje v štiridesetih letih 17. stoletja. Presekana zlata žila je izginila, kar so ljudje pripisali škrtatu, Valvasor pa označil kot rudarsko pripovedko. Nasprotno je bil prepričan, da ima strmoljska grajska kapela moč odrešitve z zlim duhom obsedenih oseb, kar naj bi se potrdilo že dvakrat. S kapelo je povezana tudi njegova pripoved o nenavadni smrti Ruessensteinove hčerke Cecilije Renate (* 1651), ki je morala zapustiti ta svet kmalu zatem, ko je neke noči slišala v kapeli blagovžno glasbo. To naj bi se zgodilo »pred približno tridesetimi leti«, potemtakem nekje konec petdesetih ali v začetku šestdesetih let, ko je bil Valvasor še gimnazijec ali pa se je že odpravil na svoje prvo daljše potovanje.⁸⁷ Že v mladih letih bi polihistorjevo pozornost utegnilo pritegniti zanimanje njegovega botra za naravoslovje in morda tudi za alkimijo, s katero se je precej pozneje potrjeno ukvarjal Ruessensteinov sin in naslednik Henrik Konrad (1654–1715).⁸⁸ Janez Vajkard se je kot otrok in mladenič zelo verjetno kdaj mudil na Strmolu. Poleg tega vloge krstnega botra ni bila gola formalnost. Baron Ruessenstein jo je moral jemati tem resneje, ker je njegov krščenec zgodaj izgubil očeta in kmalu še mater. Sklepati je mogoče tudi na njuna srečanja v šestdesetih letih, kadar se je mladi Janez Vajkard po daljših odsotnostih vračal v domovino (doma je bil vsaj dvakrat). Ne nazadnje se je v Valvasorjevi grafični zbirki v Zagrebu ohranil načrt nagrobnika Konradovemu sinu Karlu, ki so ga starši nameravali postaviti v Rimu, kjer je mladenič umrl in bil pokopan (1645).⁸⁹ Konrad Ruess baron Ruessenstein je umrl leta 1668,⁹⁰

se v literaturi pojavlja za povzdignitev v baronski stan zmotna letnica 1632, doslej pa je ostajalo odprto tudi vprašanje, ali je bil tedaj pobaronjen Konrad ali njegov oče (Globočnik, *Der Adel in Krain*, str. 56; prim. Žvanut, Valvasorjev boter, str. 188.)

⁸⁰ Žvanut, Valvasorjev boter, str. 188; prim. Schiviz von Schivizhoffen, *Der Adel – Krain*, str. 499.

⁸¹ Žvanut, Valvasorjev boter, str. 189, 191. – Ruessensteinova prva žena Felicitja je umrla 25. aprila 1647 v Ljubljani (NSAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, M 1635–1657, pag. 94). Ž Ano Katarino grofico Attems se je glede na krst hčerke 18. marca 1651 (NSAL, ŽA Cerklje na Gorenjskem, Matične knjige, R 1649–1654, s. p.) poročil najpozneje leta 1650.

⁸² Žvanut, Valvasorjev boter, str. 190–191. – F. K. Lukman je Konradu baronu Ruessensteinu kot alkimistu namenil kratko geslo v *Slovenskem biografskem leksikonu*, v katerem je pomešal njegovo in sinovo identiteto (Lukman, Ruessenstein Konrad, str. 163). Prim. Žvanut, Valvasorjev boter, str. 184.

⁸³ Ruessenstein je leta 1643 kupil Strmol od Leopolda pl. Raumschüssla, očima polihistorjeve matere, ki je bil tedaj varuh otrok Valvasorjeve ovdovele sestrčne Poliksene Valvasor, poročene Schwab pl. Lichtenberg, Strmol pa dedščina omenjenih otrok (Golec, Valvasorjev izvor (1. del), str. 51).

⁸⁴ Zoper njun rudnik se je pritoževal Mihael Watz baron Watzenberg, češ da posega na območje, za katerega je Watzenberg s svojimi brati trideset let prej dobil rudokopno dovoljenje (StLA, IÖ Reg., Cop 1651–IX–90, 7. 7. 1651; Gut 1651–XI–35; IÖ HK, 1651–VII–84, 26. 7. 1651).

⁸⁵ Golec, Lažni Valvasor, str. 14–16.

⁸⁶ O Ruessensteinovih prednikih: Žvanut, Valvasorjev boter, str. 184–187.

⁸⁷ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 562. – Cecilija Renata je bila rojena na Strmolu in krščena 18. marca 1651 v Cerkljah (NSAL, ŽA Cerklje na Gorenjskem, Matične knjige, R 1649–1654, s. p.). Drugič in zadnjič je izpričana v očetovi in materini oporoki, napisani 27. septembra 1655 na Strmolu, ki govori tudi o sinu Henrik Konradu (ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. R 1–45, testament R–6, 27. 9. 1655; prim. Žvanut, Valvasorjev boter, str. 191). O času njene smrti nimamo poročil. Cecilija Renata ni vpisana v najzgodnejši mrliški matici župnije Cerklje na Gorenjskem, ki se začne 3. januarja 1658 (NSAL, ŽA Cerklje na Gorenjskem, Matične knjige, RPM 1658–1675), niti v ljubljanskih mrliških maticah (NSAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, M 1635–1657, M 1658–1735).

⁸⁸ Žvanut, Valvasorjev boter, str. 190–192. – Henrik Konrad je bil krščen 1. novembra 1654 v Cerkljah (NSAL, ŽA Cerklje na Gorenjskem, Matične knjige, R 1649–1654, s. p.). Ljubljanska mrliška matica mu ob smrti 24. julija 1715 pripisuje 66 let ali pet preveč (NSAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, M 1658–1735, pag. 228).

⁸⁹ Žvanut, Valvasorjev boter, str. 190.

⁹⁰ O njegovi smrti 12. avgusta 1668 na Strmolu pričata vira druge roke: Schönleben–Dolničarjeva kronika (Žvanut, Valvasorjev boter, str. 191) in Ruessensteinova genealogija (ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, 168r, s. p.). Smrt ni vpisana ne v mrliško matico župnije Cerklje ne v mrliško knjigo ljubljanske stolne župnije (NSAL, ŽA Cerklje na Gorenjskem, Matične knjige, RPM 1658–1675; ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, M 1658–1735). V oporoki sta z ženo izrazila željo, da ju pokopljejo v njuni grobnici v avguštinski cerkvi v Ljubljani (ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. R 1–45,

ko se je tedaj 27-letni polihistor ponovno mudil v tujini.

Tako kot so bile Valvasorju zvezde naklonjene, ker so ga krstili v Ljubljani in si zgodovinarjem ni treba beliti glave z vprašanjem o času in kraju njegovega rojstva, mu je bila sreča ob rojstvu mila še v enem pogledu, a le na videz. Znano je, da njegov oče tedaj v kranjski prestolnici ni premogel lastne hiše, bilo pa naj bi izpričano vsaj to, kje je imel najeto stanovanje in katera bi torej lahko bila **Valvasorjeva rojstna hiša**. O najemniških stanovanjih je sicer razmeroma malo pričevanj. Najemniki se pojavljajo v mestnih davčnih knjigah ob zasebnih lastnikih hiš, vendar ne vsi in ne dosledno.⁹¹ Več jih je v redkih cerkvenih popisih, ki popisujejo družinske poglavarje⁹² in potrjujejo tozadevno pomanjkljivost davčnih knjig. Tako v davčnih knjigah ne najdemo Jerneja Valvasorja, kakor tudi ne pozneje njegovega sina Karla,⁹³ ki se pojavi šele v prvem popolnem popisu družinskih poglavarjev leta 1660.⁹⁴

Po uveljavljenem mnenju je imel Jernej v času polihistorjevega rojstva v najemu stanovanje v hiši, ki je bila last mesta in zato vodena v urbarjih mestnega komornega urada. P. Radics je hiši prišel na sled konec 19. stoletja med prebiranjem zapuščinskega inventarja polihistorjeve matere Ane Marije (1657), po katerem so v pokojnični zapuščini našli šest pobotnic za plačilo najemnine v hiši mestne tehcnice v Ljubljani. Tako je leta 1900 objavil svoja spoznanja o stavbi in njeni povezanosti z Valvasorji, ki so ga privedla do sklepa, da je našel rojstno hišo kranjskega polihistorja.⁹⁵ Šlo je za poslopje na Starem trgu, povečano malo pred polihistorjevim rojstvom, v katerem so bili mestna tehcnica, skladišče in kruharna. Mestni svet je namreč hišo spomladi 1636 sklenil prezidati, dvigniti za eno nadstropje in »sobe« oddajati v najem (*aus den Zimmern der Zins eingebracht werden mag*).⁹⁶ Po B. Reispu žal že od začetka 20. stoletja ni več v evidenci urbar za obdobje 1640–1643,

v katerem naj bi Radics kot enega od dveh najemnikov našel Jerneja Valvasorja. V vrsti urbarjev je pogrešan tudi urbar za leti 1646–1647, ki bi ga, sodeč po njegovih navedbah o najemnikih, Radics prav tako še moral imeti v rokah. Ne enega ne drugega urbarja sicer ni izrecno navedel, ampak je vse urbarje zajel v formulaciji »Urbare der Stadt Laibach von 1636 bis 1648«.⁹⁷ Po Radicsevih podatkih sta v letih 1640–1643 kot najemnika zgornjega, tj. drugega nadstropja, vpisana Hans Stieff in »gospod Jernej pl. Valvasor« (*Herr Barthlmä von Valvasor*). Za obdobje 1637–1639 navaja isti avtor kot najemnika zgornjega dela hiše (*von dem obern theil des Niderlag haus*) odvetnika Andreja Vidmajerja.⁹⁸ V še danes ohranjenem urbarju iz navedenih let je Vidmajerjevo ime dejansko pripisano.⁹⁹ Dodano je bilo torej enkrat v času triletnega vodenja urbarja, potem ko je mestna komora nadzidano nadstropje sploh prvič oddala v najem. Ker ima še ohranjeni urbar iz let 1643–1645 kot najemnika zgornjega nadstropja spet odvetnika Vidmajerja,¹⁰⁰ bi se moral Valvasor leta 1643 izseliti, Vidmajer pa medtem nekaj let stanovati drugje. Po Radicsu je bil Andrej Vidmajer najemnik od leta 1643 do 1648, kar lahko danes deloma potrdimo s primarnima viroma, z urbarjema za obdobje 1643–1645 in za leto 1648. Njegovo ime je kot prvo zapisano in nato prečrtano še v naslednjem urbarju 1648–1656. Neznankodaj med nastankom urbarja leta 1648 in svojo smrtjo v začetku leta 1651 ga je nasledil Jernej Valvasor (*Barthlmee Valvasor*) in tega spet Hans Stieff.¹⁰¹ Ta urbar je danes tudi edini preverljivi vir o povezavi med hišo in polihistorjevim očetom. Najemnica za celotno drugo nadstropje hiše je vseskozi in še pozneje znašala 42 goldinarjev.¹⁰²

Pri vsej stvari je nenavadno, da bi si isti najemniki podajali kljuko stanovanja v krogu: Vidmajer (prvič) – Stieff in Valvasor (oba prvič, najverjetneje drug za drugim) – Vidmajer (drugič) – Valvasor (drugič) – Stieff (drugič). Vsiljuje se pomislek, da se je Radics o urbarju 1640–1643 motil in so se omenjeni trije možje v resnici zvrstili le po enkrat, in to šele v kratkem času po letu 1648. Prvi pojavitvi Jerneja Valvasorja in Hansa Stieffa se zdita namreč vrinjeni v prezgodnji čas.

Preden se posvetimo vprašanju na podlagi novih dognanj, si pogledimo, kam so privedle Radicseve ugo-

testament R–6, 27. 9. 1655), in tja naj bi barona tudi položili (Žvanut, Valvasorjev boter, str. 190). V ljubljanski mrliški matici so sicer tisto leto vpisani trije pokopi v avguštinski cerkvi (NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, M 1658–1735, pag. 41, 42).

⁹¹ Za leto 1641 gl. ZAL, LJU 488, Mesto Ljubljana, rokopisne knjige, šk. 437, Cod. XVII, knj. 25a–25c. – Kriteriji, kateri stanovalci oziroma najemniki (praviloma navedeni kot *darineni*) so vpisani kot davkoplačevalci in kateri ne, niso znani. Neposreden dokaz, da določenih družinskih poglavarjev ni v davčnih knjigah, ponuja primerjava med davčnimi knjigami za leto 1660 (prav tam, šk. 447, Cod. XVII, knj. 44a–44d) in cerkvenim popisom družinskih poglavarjev iz istega leta (NŠAL, NŠAL 100, KAL fasc. 58/17, Ljubljana).

⁹² Za zgodnjenovaloveško Ljubljano so iz časa malo po smrti Jerneja Valvasorja deloma ali v celoti ohranjeni trije popisi družinskih poglavarjev z letnicami 1656, 1660 in 1662 (Valenčič, Popis družinskih poglavarjev), iz leta 1706 imamo popis plačnikov mesnega krajcarja (Valenčič, O gospodarski strukturi), tovrstni daleč najpopolnejši vir pa je poimenski popis ljubljanskega prebivalstva, nastal ob prvem terezijanskem ljudskem štetju leta 1754 (Valenčič, Prebivalstvo Ljubljane).

⁹³ Za obdobje 1640–1660 gl. ZAL, LJU 488, Mesto Ljubljana, rokopisne knjige, šk. 436–447, Cod. XVI.

⁹⁴ NŠAL, NŠAL 100, KAL, fasc. 58/17, Ljubljana, Nomina Communicantium, Restantium et Cathecumenorum annotata 1660 [...] Tractus D. Vicarii Baschtianschitsch.

⁹⁵ Radics, Valvasors Geburtshaus, str. 815–816.

⁹⁶ Prav tam, str. 815; Radics, *Johann Weikhard*, str. 58; prim. Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 73.

⁹⁷ Radics, Valvasors Geburtshaus, str. 815–816; isti, *Johann Weikhard*, str. 58. – Obstoj urbarja za obdobje 1646–1647 lahko le slutimo iz Radicseve navedbe, da je Andrej Vidmajer izpričan v stanovanju od leta 1643 do 1648; njegovo ime namreč najdemo v urbarju 1643–1645 in na začetku urbarja 1648–1656. – O vrzelih, nastalih v vrsti urbarjev še pred Aškerčevim oštevilčenjem gradiva, gl. Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 73, 296 (op. 4–5).

⁹⁸ Radics, Valvasors Geburtshaus, str. 815; isti, *Johann Weikhard*, str. 58.

⁹⁹ ZAL, LJU 488, Mesto Ljubljana, rokopisne knjige, šk. 386, Cod. XVI, knj. 6, urbar mestnega računovodstva 1637–1639, fol. 7v.

¹⁰⁰ Prav tam, knj. 7, urbar mestnega računovodstva 1643–1645, fol. 9.

¹⁰¹ Prav tam, knj. 8, urbar mestnega računovodstva 1648, fol. 12; knj. 9, urbar mestnega računovodstva 1648–1656, fol. 9.

¹⁰² Tako tudi v naslednjih urbarjih: prav tam, knj. 10, urbar mestnega računovodstva 1655–1656, fol. 9v; knj. 11, urbar mestnega računovodstva 1657–[1658], fol. 9v; knj. 12, urbar mestnega računovodstva 1659–1667, fol. 10v).

Tabela 2 – Najemniki zgornjega nadstropja hiše mestne tehtnice na Starem trgu v Ljubljani

Urbar 1637–1639	Urbar 1640–1643 (domnevni)	Urbar 1643–1645	Urbar 1646–1647 (domnevni)	Urbar 1648	Urbar 1648–1656
Andrej Vidmajer, odvetnik – pripisan	Hans Stieff in Jernej Valvasor	Andrej Vidmajer, odvetnik	Andrej Vidmajer, odvetnik	Andrej Vidmajer, odvetnik	Andrej Vidmajer, nato Jernej Valvasor , za njim Hans Stieff, nizalec biserov, nato Peter Wabl, zlatar

tovitve. Nekdanja mestna tehtnica, danes trinadstropna hiša na Starem trgu št. 4, je na podlagi Radicsevih ugotovitev obveljala za rojstno hišo Janeza Vajkarda Valvasorja in je leta 1929 dobila spominsko ploščo z napisom »TV JE BIL ROJEN JANEZ VAJKARD VALVASOR 28 V 1641«. ¹⁰³ Stvar je doslej problematiziral le V. Fabjančič, avtor v letih 1940–1944 nastale tipkopišne *Knjige ljubljanskih hiš in njih stanovalcev*. Ker ni več mogel uporabiti dveh domnevnih izgubljenih urbarjev (1640–1643 in 1646–1647), je zapisal in podčrtal, da ni dokaza za Radicsevo trditev, po kateri je Jernej Valvasor tu stanoval od leta 1640 do 1643. Sam je Andreja Vidmajerja označil kot stanovalca v obdobju od 1638 do 1646 (sic!), Jerneja Valvasorja pa od približno 1648 do približno 1651. ¹⁰⁴ Svoj sklep o pomanjkanju dokazov za Valvasorjevo rojstno hišo je Fabjančič podkrepil z besedami: »Tudi sicer ni v nobeni mestni listini nobenega migljaja o tem, da bi se v tej hiši l. 1641. rodil Janez. Vajk. Valvasor.« ¹⁰⁵ Kot je poudaril B. Reisp (1983), pomeni zadnje (le), da Fabjančič ni našel novega gradiva, ki bi pomagalo osvetliti vprašanje. ¹⁰⁶ Po primerjavi razpoložljivih podatkov je Reisp zavrnil Fabjančičeve trditve in sklenil, da »lahko izključimo dvom, ki je nastal zaradi sedanjega pomanjkanja primarnega vira, in z dokajšnjo upravičenostjo ostanemo pri tem, da je bila hiša na Starem trgu števil. 4 rojstna hiša Janeza Vajkarda Valvasorja.« ¹⁰⁷

Če bi ostali pri tem in bi zaupali Radicisu, da je res videl danes izgubljeni urbar 1640–1643, kot je zaupal Reisp, bi bil izraz »dokajšnja upravičenost« na mestu. Predvsem zato, ker Radics ni natanko povedal, ali sta najemnika Hans Stieff in Jernej Valvasor v urbarju navedena sočasno ali zaporedoma, najprej Stieff, nato Valvasor. ¹⁰⁸ Treba je vedeti, da je bilo v drugem nadstropju

vse do leta 1674 eno samo stanovanje, šele odtlej razdeljeno v dve. ¹⁰⁹ Četudi govori sklep mestnega sveta leta 1636 o oddajanju sob, ¹¹⁰ si le težko predstavljamo, da bi Jernej Valvasor delil večsobno stanovanje s Stieffom, po poklicu nizalcem biserov (*Perlheffter, Perlstikker*). ¹¹¹ Če torej v stanovanju nista prebivala hkrati, in to je več kot verjetno, ga je Jernej najel enkrat do leta 1643, ko se domnevni urbar konča. Tedaj, med pomladjo 1640 in pomladjo 1643 je stanovanje tudi potreboval, ko se je kot stanovski poverjenik praviloma zadrževal v Ljubljani. ¹¹² To pa vseeno lahko pomeni, da je bil maja 1641, ko je prijel na svet Janez Vajkard, najemnik še vedno Hans Stieff. Tako je mogoče zgolj ugibati, kje bi se v takem primeru rodil bodoči polihistor. Vsekakor v neki zasebni hiši, kjer pa mestne davčne knjige Jerneja Valvasorja niso registrirale. Glede na negotovost, v kateri nas je pustil Radics z navedbo dveh najemnikov drugega nadstropja hiše na Starem trgu št. 4, bi bile možnosti za to stavbo kot Valvasorjevo rojstno hišo in proti njej izenačene, a le, če bi vse drugo držalo. Zdi pa se več kot verjetno, da je Radics zavestno zamolčal podrobnosti, kako sta najemnika v urbarju navedena, pač v želji, da bi lahko hišo brez sence dvoma razglasil za polihistorjevo zibelko. ¹¹³ Na drugi strani se je Fabjančič z ignoriranjem drugih podrobnosti na vsak način trudil dokazati, kako Radicsevo odkritje nima osnove.

In vendar je imel Fabjančič prav. Dvome vzbujajo že zgoraj omenjeno kroženje najemnikov Vidmajerja, Valvasorja in Stieffa, ki naj bi se v hišo vselili vsak po dvakrat. V resnici skoraj ni dvoma, da je bil odvetnik Andrej Vidmajer najemnik vseskozi od konca tride-

¹⁰³ Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 73–74.

¹⁰⁴ Fabjančič, *Knjiga ljubljanskih hiš. I. del. Stari trg*, s. p., Stari trg 4. – Fabjančičevo datiranje ni dosledno, saj v opombi pravi, da je Valvasor vpisan v urbarju 1648–1656 nad prečrtanim Vidmajerjem – tako res piše v urbarju –, to pa pomeni, da je bil omenjeni odvetnik najemnik vsaj še leta 1648 in ne zgolj do 1646. Tudi Fabjančičevi trditvi, da so hišo zgradili na istem mestu leta 1636 ali 1637, potem ko so njeno predhodnico podrli (prav tam), ni mogoče pritrditi, glede na to, da v citiranih virih ni najti nič o porušenju, ampak le o gradnji in dvigu stavbe za eno nadstropje (prim. Radics, Valvasors Geburtshaus, str. 815; isti, *Johann Weikhard*, str. 58; Fabjančič, *Knjiga ljubljanskih hiš, I. del. Stari trg*, s. p., Stari trg 4).

¹⁰⁵ Fabjančič, *Knjiga ljubljanskih hiš. I. del. Stari trg*, s. p., Stari trg 4.

¹⁰⁶ Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 296, op. 7.

¹⁰⁷ Prav tam, str. 74–75.

¹⁰⁸ V podlistku v *Laibacher Zeitung* (1900) Radics pravi: »Hans Stieff und Herr Barthlmä von Valvasor (1640 bis 1643) und dann wieder Herr Andrä Vidmayr (1643 bis 1648)« (Radics, Valvasors Geburtshaus, str. 815–816) in povsem enako tudi v monografiji o Valvasorju (1910); v njej je na isti strani ne-

koliko drugačen podatek, in sicer naj bi polihistorjevi starši imeli stanovanje v najemu v letih 1640 do 1642 (isti, *Johann Weikhard*, str. 58), kar je očitno povezal s trajanjem Jernejeve funkcije deželnega poverjenika, kot ga navaja *Slava* (Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 89).

¹⁰⁹ Fabjančič, *Knjiga ljubljanskih hiš. I. del. Stari trg*, s. p., Stari trg 4. – ZAL, LJU 488, Mesto Ljubljana, rokopisne knjige, šk. 386, Cod. XVI, knj. 15, urbar mestnega računovodstva 1674, fol. 9.

¹¹⁰ Gl. op. 96.

¹¹¹ O Stieffu gl. Fabjančič, *Knjiga ljubljanskih hiš, I. del. Stari trg*, s. p., Stari trg 4.

¹¹² Kot poverjenik je prvič izpričan 23. maja 1640, odstopil pa je 24. marca 1643 (Golec, Valvasorjev izvor (2. del), str. 224).

¹¹³ V podlistku v *Laibacher Zeitung* (1900) je še izrazil nekaj pridržka, ko je zapisal: »Dieses Haus Nr. 4 auf dem Alten Markte ist nach den bisher vorliegenden und vorstehend erörterten Belegen als das Geburtshaus unseres Chronisten anzusehen ...« (Radics, Valvasors Geburtshaus, str. 816). V monografiji leta 1910 je trditev že decidirana: »Als er das Verordnenamt antrat, nahm sich Herr Bartlme von Valvasor in Laibach eine Wohnung (1640), und zwar in dem städtischen Waghouse am Alten Markt (heute Haus Nummer 4), welches Haus das Jahr darauf zum Geburtshause unseres Historiographen wurde.« (isti, *Johann Weikhard*, str. 36).

Hiša nekdanje mestne tehtnice in kruharne na Starem trgu (foto: B. Golec, april 2013).

setih let do leta 1648 ali še malo čez. Pomenljiva sta tudi Radicevo sumarno navajanje urbarjev, kot bi se hotel izogniti izrecni omembi ključnega urbarja za obdobje 1640–1643, in njegov kronološko nedoločljiv način navedbe najemnikov v tem času: Hans Stieff in Jernej Valvasor. Odgovor, zakaj takšna nedorečenost, se skriva v Radicsevem rokopisnem gradivu za članek o Valvasorjevi rojstni hiši. V njegovih izpiskih so namreč le podatki iz urbarjev 1637–1639, 1643–1645, 1648, 1648–1656 in poznejših, o obstoju najpomembnejšega urbarja za obdobje 1640–1643 pa ni v njih niti najmanjšega namiga (!).¹¹⁴ Radics ga potemtakem nikoli ni videl in urbar ni pogrešan šele od začetka 20. stoletja, kot je menil Reisp.

Kje v Ljubljani je Janez Vajkard Valvasor zagledal luč sveta, ostaja torej neznanka. Nekje v starem mestu, v nekem najetem stanovanju, morda prav blizu hiše, katere pročelje krasi spominska plošča v čast njegovemu rojstvu. A kakor koli, hiša v lasti mesta na Starem trgu (danes št. 4) je vseeno tesno povezana z Valvasorjevim otroštvom. Tu se je vsaj občasno zadrževal pozneje, ko je štel približno sedem do deset let in je njegov oče Jernej Valvasor plačeval najemnino za stanovanje v drugem nadstropju. Jernej je namreč izpričan kot najemnik v urbarju 1648–1656 za prečrtanim odvetnikom Vidmajerjem. V hišo se torej očitno ni vselil pred letom 1648, tukaj pa je bil najpozneje leta 1650, saj je že 15. januarja 1651 umrl. Sledil mu je Hans Stieff in temu zlatar Peter Wabl, čigar ime je v urbarju napisano z enakim črnilom, s katerim je pisar prečrtal Valvasorja in Stieffa.¹¹⁵ Zadnje obdobje pomagajo

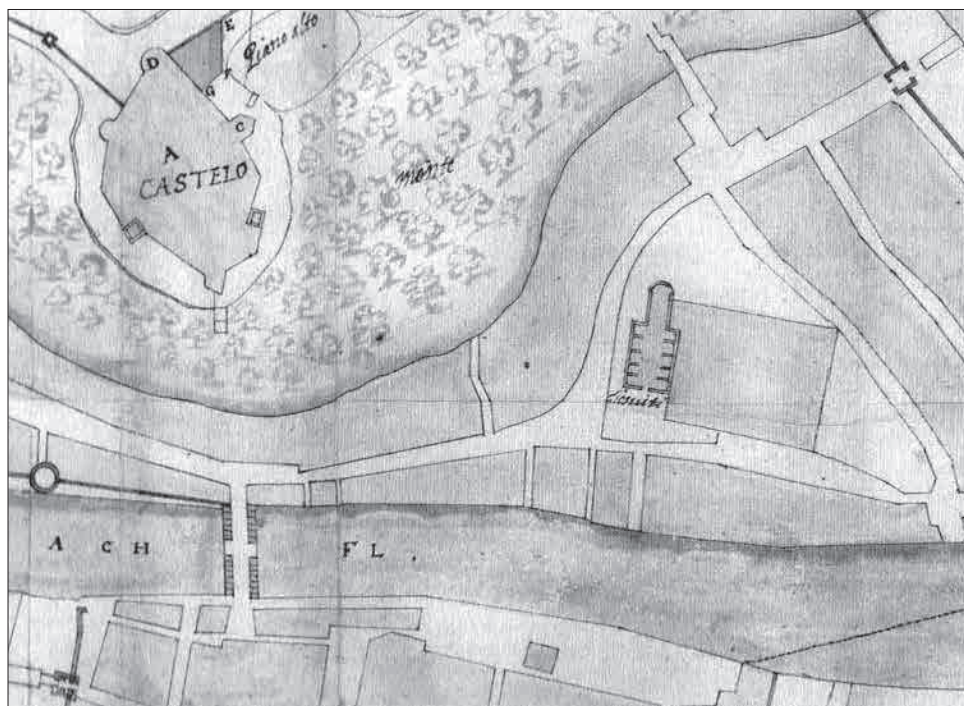
osvetliti mestne davčne knjige za Stari trg, v katerih so od leta 1651, žal pa ne že za čas pred tem, vodeni tudi najemniki v hiši mestne tehtnice. Kot prvi leta 1651 nizalec biserov (*Perlheffter*) Hans Stieff, nato v letih 1652 in 1653 Gregor Macol (Mazol), ki ga v urbarju pogrešamo, in od 1654 dalje zlatar Peter Wabl.¹¹⁶ Stieff

Cod. XVI, knj. 9, urbar mestnega računovodstva 1648–1656, fol. 9. – V mestnem urbarju 1648–1656 je nad prečrtanim imenom odvetnika Andreja Vidmajerja, najemnika zgornjega dela hiše mestnega skladišča, najprej naveden Jernej Valvasor (*Barthlme Valuasor*) in nad njim Hans Stieff, oba z isto pisavo in prečrtana (hkrati) z enakim črnilom. Na čas odselitve Andreja Vidmajerja bi lahko sklepali, če bi se njegovo ime v letih 1648–1650 pojavilo kot ime obdavčenca v mestnih davčnih knjigah, a ga v njih pogrešamo (ZAL, LJU 488, Mesto Ljubljana, rokopisne knjige, šk. 440, Cod. XVII, knj. 32–32b (1648); šk. 441, Cod. XVII, knj. 33a–33b (1649), 34a–34b (1650)). Za ta čas imamo sicer le knjige za Mestni trg in Novi

¹¹⁶ V davčnih knjigah za Stari trg hiša mestne tehtnice sicer ni izrecno navedena, vendar je dovolj trdnih dokazov, da je vsakokratni zadnji obdavčenec na Starem trgu (preden se začne popis davkoplačevalcev v Rožni ulici) res stanovalec te hiše. Prvič, pri slednjem manjka (osnovni) davek, ki so ga plačevali le lastniki hiš, drugič, zaporedje davkoplačevalcev ustreza vrstnemu redu najemnikov v urbarju (le da v tem ni Gregorja Macola), in tretjič – ključni dokaz – Peter Wabl je zadnjič naveden leta 1659, naslednje leto pa mu sledi zlatar Janez Koch, kar se ujema z navedbo v urbarju 1659–1667, da se je Wabl iz hiše mestne tehtnice in skladišča odselil in da sta se v stanovanje v drugem nadstropju na mihaelovo (1659 ali 1660) vselila Koch in Volf Sigmund Grabmayer, potem ko je bilo dotlej prazno (*labr* (sic!) *gestanden*). Bolj verjetno sta prišla nova stanovalca na mihaelovo leta 1660, saj tisto leto nista navedena v popisu družinskih poglavarjev, nastalem ob veliki noči (NŠAL, NŠAL 100, KAL fasc. 58/17, Ljubljana, Nomina Communicantium, Restantium et Cathecumenorum annotata 1660 [...] Tractus D. Vicarii Baschtiantschitsch). Pred

¹¹⁴ ARS, AS 984, Radics pl. Peter Pavel, šk. 4, mapa XVI, Radics: Geburtshaus Valvasors, Laibacher Zeitung 1900.

¹¹⁵ ZAL, LJU 488, Mesto Ljubljana, rokopisne knjige, šk. 386,

Pieronijev načrt Ljubljane iz leta 1639 (po: Seražin (ur.), Poročila in risbe, str. 57). Mestna tehtnica in kruharna je samostojno stoječa stavba ob Ljubljanici desno od Čevljarškega mostu. Na dveh straneh jo zamejujeta ozki ulici proti reki. Naprej po Starem trgu je jezuitski kolegij s cerkvijo, kjer je Valvasor obiskoval gimnazijo.

je torej sledil Jerneju Valvasorju kmalu po njegovi smrti (15. januarja 1651) ali morda že pred tem.

Tako kot se v stavbi mestne tehtnice in kruharne ni rodil Janez Vajkard, je treba drugje iskati tudi rojstno hišo njegovega mlajšega brata Volfganga Jerneja, ki je bil v Ljubljani krščen 30. septembra 1646. Glede na to, da je oče Jernej kot najemnik na Starem trgu izpričan pozneje, a morda že leta 1648, pa bi tu lahko prišel na svet njegov najmlajši sin Janez Ferdinand, krščen 27. februarja 1649.¹¹⁷

Glede same hiše je treba poudariti, da je imela pomembno vlogo v gospodarski politiki mesta. Nudila je

namreč streho skladišču, v katerem so v skladu s skladiščnim pravom za določen čas shranjevali svoje blago tuji trgovci, preden so ga smeli ponuditi drugim kupcem ali odpeljati naprej. S tem je bila povezana mestna tehtnica, kjer so blago uradno tehtali in od njega pobirali pristojbino. Poleg tega je bila v hiši mestna kruharna, v kateri je imel vsak ljubljanski pek stojnico in smel samo tu pod nadzorom mestnih oblasti prodajati svojo vsakodnevno peko kruha. Nedaleč stran, blizu Tranče, je stala znana kaznovalna naprava – potapljalnica za namakanje goljufivih pekov v Ljubljani, ki jo skupaj s kruharno mimogrede omenja tudi Valvasor.¹¹⁸ Pomen hiše se kaže že v njeni legi, saj je z dvema uličicama ločena od ostalih hiš, ki stojijo v strnjeni vrsti, pa tudi prostor pred njo je nekoliko večji kot drugod na Starem trgu. Po prezidavi v drugi polovici tridesetih let 17. stoletja je bilo v spodnjem, prvem nadstropju še naprej uradno stanovanje predstojnika mestne tehtnice in kruharne, medtem ko so v novem, drugem nadstropju, uredili stanovanje za oddajanje. V Valvasorjevem času je imela hiša na začelni strani proti Ljubljani dva balkona in je šele pozneje dobila značilne, po vsej dolžini hiše speljane mostovže, kot jih vidimo danes.¹¹⁹

Družina Jerneja Valvasorja med letom 1640 in smrtjo Ane Marije leta 1657 – o tem pozneje – skoraj gotovo nikoli ni bila brez najetega stanovanja v Ljubljani ali vsaj ne brez prostora, v katerem so začasno hranili svo-

letom 1651 so davčne knjige za Stari trg pomanjkljive. Manjkajo knjige za leta 1648–1650, leta 1647 pa na poznejšem mestu mestne tehtnice in skladišča ni še nobenega obdavčenja. – ZAL, LJU 488, Mesto Ljubljana, rokopisne knjige, šk. 440, Cod. XVII, knj. 31a (1647), s. p.; šk. 441, Cod. XVII, knj. 35a (1651), s. p.; šk. 442, Cod. XVII, knj. 36a (1652), s. p.; šk. 443, Cod. XVII, knj. 37a (1653), s. p.; šk. 444, Cod. XVII, knj. 39a (1655), s. p.; knj. 40a (1656), s. p.; šk. 445, Cod. XVII, knj. 41a (1657), s. p.; šk. 446, Cod. XVII, knj. 42a (1658), s. p.; knj. 43a (1659), s. p.; šk. 447, Cod. XVII, knj. 44a (1660), s. p. – ZAL, LJU 488, Mesto Ljubljana, rokopisne knjige, šk. 386, Cod. XVI, knj. 12, urbar mestnega računovodstva 1659–1667, fol. 10v. – V. Fabjančič navaja Gregorja Macola, tehniškega mojstra in mitničarja, kot stanovalca prvega nadstropja med letoma 1650 in 1652 (po mestnih sejinah zapisnikih), ne pa tudi kot stanovalca drugega nadstropja v letih 1652 in 1653 (po davčnih knjigah); tako ima za to stanovanje praznino od leta 1652, ko naj bi bil v njem še Stieff, umrl tisto leto ali v začetku naslednjega leta, do 1654, ko je tu že stanoval Wabl (Fabjančič, *Knjiga ljubljanskih hiš. I. del. Stari trg*, s. p., Stari trg 4).

¹¹⁷ NSAL, ZA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1638–1643, pag. 163; R 1643–1653, pag. 143 in 218.

¹¹⁸ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 686.

¹¹⁹ Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 71, 73; Radics, *Johann Weikhard*, str. 58–59; Suhadolnik, Anžič, *Stari trg*, str. 15. – Prim. upodobitev na velikem bakrorezu Ljubljane v: Valvasor, *Die Ehre XI*, med str. 666 in 667.

je tamkajšnje pohištvo in opremo. Zaradi narave virov poznamo le njihovo stanovanje v lasti mesta, medtem ko ostajajo druga ljubljanska bivališča Valvasorjev neznanka.¹²⁰ Morda je ambiciozni Jernej najel stanovanje v kakšni zasebni hiši že kdaj v dvajsetih in tridesetih letih, saj je imel v deželni prestolnici pogoste opravke.¹²¹ V zapuščinskem inventarju Ane Marije (1657) ni namigov na lokacijo kakšnega drugega potencialnega bivališča v Ljubljani razen stavbe mestne tehcnice, do katere so privedle omenjene pobotnice.¹²² V istem viru naletimo še na omembo zapuščinskega inventarja Jernejevih razdeljenih premičnin, ki so se nahajale v Ljubljani, datiranega 7. marca 1652.¹²³ Predmete Jerneja Valvasorja, shranjene približno do njegove smrti v stanovanju v stavbi mestne tehcnice na Starem trgu, so medtem skoraj brez dvoma prenesli drugam, saj je kot najemnik stanovanja že leta 1651 izpričan Hans Stieff. Pred delitvijo so se najbrž znašli v novem najetem stanovanju, kjer so jih navedenega dne tudi popisali. Kot bomo videli, je imela namreč Ana Marija ob smrti pet let pozneje, leta 1657, v Ljubljani nekaj premičnin,¹²⁴ ne pa tudi lastne hiše, zato so morale biti stvari tedaj spet pod neko najeto streho.

Najzgodnejši vir, ki priča o tem, da je Janez Vajkard preživel vse nevarnosti otroških let, je prav oporoka njegove matere Ane Marije, podpisana 10. junija 1657 na Mediji,¹²⁵ ko mu je bilo torej že 16 let. Vse drugo, kar lahko z večjo ali manjšo gotovostjo zapišemo o njegovem dotedanjem življenju, se opira le na posredna pričevanja in na Valvasorjeve spominske utrinke v *Slavi vojvodine Kranjske* (1689). Čeravno izvirajo ti neposredno od njega, so bili napisani z večdesetletno distanco, nimamo pa nobenih sodasnih pričevanj.

Dragocena so posredna pričevanja, ki govorijo o **življenju na Mediji** in jih najdemo na povsem nepričakovanem mestu, v medijskem urbarju za obdobje 1635–1642.¹²⁶ Od začetka vodenja urbarja takoj po velikem slovenskem kmečkem uporu leta 1635, med katerim je bil poškodovan tudi medijski grad,¹²⁷ se v drugem delu urbarja do leta 1651 vrstijo zapisi različne vsebine, delo več rok. Med pisci je neposredno, v prvi osebi, izpričan

upravitelj Vincenc Šorman (od 1647 dalje),¹²⁸ glede na vsebino pa prepoznamo na nekaterih mestih tudi Jerneja Valvasorja,¹²⁹ s čigar smrtjo vpisi skoraj prenehajo. Med zapisi davčne narave, zapisi o pogodbah z grajsko služinčadjo, podložniških dolgovih, obrtniških delih in drugem je nekaj zanimivih podatkov, ki zadevajo širšo družino Valvasor, njeno sorodstvo in grajske posle. Najzanimivejši, že znani Jernejev lastnoročni seznam naročil za novo obutev njegove družine in služinčadi, je iz leta 1639, torej še iz časa pred rojstvom Janeza Vajkarda.¹³⁰ Nedatiran, bliže letu 1650 kot začetku urbarja, je njegov zapis o pozlatitvi kapele in renoviranju oltarja; delo je zaupal slikarju Francescu Faienziju¹³¹ po rodu iz Bergama, delujočem na Dolenjskem in poročenem v Višnji Gori.¹³² Tik pred Jernejevo smrtjo je 29. decembra 1650 nastal seznam plačil služinčadi, delo neznane roke. Na isti strani je še pripis o orodju, datiran 15. januarja 1651,¹³³ tj. prav na dan, ko je Jernej Valvasor po viru druge roke preminil.¹³⁴ Razen nekaj poznejših drobcev do vključno leta 1653 se vpisi s tem končajo.

O Valvasorjevem otroštvu torej iz virov ne izvemo ničesar, kar je nasploh značilno za otroke tega časa. Tako tudi za plemiške, če niso umrli in njihova smrt ni vpisana v katero od mrljskih matic, ali če niso bili vpleteni v dedovanjsko-varuške zadeve. Imena polihistorjevih sorojencev, navedena leta 1639 v medijskem urbarju pri naročilu nove obutve, so v tem kontekstu svojevrstna posebnost.¹³⁵ Nekateri osebnosti in njihovi sodobniki so o svojih otroških letih zapustili poznejše spominske zapise, kar pa velja za Valvasorja le v močno omejeni meri. Glede na celoto osebnih pričevanj v *Slavi vojvodine Kranjske* je otroštvo sicer odmerjena ustrezna količina podatkov, a jih je zelo malo. Poleg raznih navedb o medijskem in gamberskem gradu, ki ju opisuje nevtrarno, čeravno tudi iz spominov na prva leta svojega življenja, je kot edini dogodek, za katerega pravi, da se ga sam spominja, navedel odstrel medveda na Gamberku. Še za očetovega življenja, torej pred januarjem 1651, je na dvorišče gamberskega gradu prišel velik divji medved, ki so mu po lovsko priredili dobrodoščilo. Dogodek spada med zgodnejše, ki so se Janezu Vajkardu globoko vtisnili v spomin, saj pri opisu Gamberka pravi, da nikakor ne bi rad pozabil navesti česa, česar se spominja.¹³⁶

¹²⁰ Za Jernejevega leta 1624 umrlega brata Adama je iz zapuščinskega inventarja znano, da je imel stanovanje v Salitingerjevi hiši v današnji Salendrovi ulici št. 3 (Golec, Valvasorjev izvor (1. del), str. 37).

¹²¹ V hišah v mestni lasti ne najdemo Jerneja Valvasorja kot najemnika. Iz časa pred letom 1643 so sicer ohranjeni samo urbarji mestne komore za leta 1620–1623 in 1637–1639 (ZAL, LJU 488, Mesto Ljubljana, rokopisne knjige, šk. 385, Cod. XVI, knj. 4, urbar mesta Ljubljane 1620–1622; knj. 5, urbar mesta Ljubljane 1623; šk. 386, knj. 6, urbar mestnega računovodstva 1637–1639).

¹²² ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z 4 1/2, 20. 8. 1657, pag. 3–10.

¹²³ Prav tam, pag. 7/Nr. 15.

¹²⁴ Prav tam, pag. 92–99.

¹²⁵ ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–3, 10. 6. 1657.

¹²⁶ ARS, AS 1074, Zbirka urbarjev, I/30u, urbar Medija 1635–1678. – Arhivska datacija urbarja je drugačna zaradi poznejših vpisov, ki sežejo do leta 1678.

¹²⁷ O uporu gl. op. 42. Medijski urbar govori jeseni 1635 na več mestih o obveznostih posameznih podložnikov pri popravilu gradu (2. del, fol. 76, 77, 79).

¹²⁸ ARS, AS 1074, Zbirka urbarjev, I/30u, urbar Medija 1635–1678, fol. 53.

¹²⁹ Prav tam, fol. 7 (pisec 21. 3. 1636 omenja »meine drey Vetter der Valuasoren«), 36 (brez datacije govori o »meine Capellen«), 95–96 (dne 7. 8. 1639 piše o naročilu obutve zase in za ženo: »mir« in »der Frauen«).

¹³⁰ Prav tam, fol. 95–95v.

¹³¹ Prav tam, fol. 36.

¹³² Francesco (Franc Karel) Faienzi, sin Vincenca iz Bergama, mešan in slikar, se je 16. novembra 1648 oženil v Višnji Gori z domačinko Marijo Florjančič (NŠAL, ŽA Višnja Gora, Maticne knjige, P 1639–1657, s. p.). Iz leta 1665 je znana njegova tožba proti župniku v Šmarju pri Grosupljem in ključarjem podružnične cerkve na Blečvrhu, ki so pri njem naročili izdelavo oltarja, potem pa z izdelkom niso bili zadovoljni (Mikuž, Zanimiva pravda, str. 155–162).

¹³³ ARS, AS 1074, Zbirka urbarjev, I/30u, urbar Medija 1635–1678, fol. 134.

¹³⁴ ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, II/51r, pag. 38.

¹³⁵ Gl. op. 32.

¹³⁶ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 162.

O tem, da bi kot deček videl medvedov konec na lastne oči, ne govori. Pravi zgolj, da je bil njegov pokojni oče tedaj imetnik gamberskega gospodstva, iz česar ni mogoče sklepati, da bi Valvasorjeva družina tam živela ali da bi se na Gamberku zadrževala dlje časa.

Kot prvo se nam zastavlja vprašanje, kje je polihistor preživel otroška leta, preden je vstopil v ljubljansko jezuitsko gimnazijo in kdaj se je to zgodilo. Tega, da bi njegova družina živela na Mediji, pravzaprav sam neposredno sploh ni izpričal, kar glede na selektivni naključni nabor podatkov spominske narave ne preseneča. Na medijskem gradu bi se lahko torej mudil le občasno, sicer pa bi celotno otroštvo in šolska leta preživel v rodni Ljubljani.¹³⁷ Kaj je bil torej kranjski polihistor po svojem čutenju in narečju – Ljubljančan ali Medijčan, eno in drugo? Določeno sliko si je sicer mogoče ustvariti iz podatkov, da sta bila dva od njegovih petih mlajših sorojencev krščena v Ljubljani (1646 in 1649), drugi trije pa najverjetneje doma na Mediji, in to dva neposredno za Janezom Vajkardom (med 1642 in 1645) ter nato še najmlajša sestra (1650 ali 1651). Glavno domovanje Jerneja Valvasorja, je bila torej brez vsakega dvoma Medija. Tu se je družina sestajala in imela glavnino svojih stvari, v gradu pa je vedno prebival kateri od njenih članov. Težko si predstavljamo, da bi se Jernej in Ana Marija obakrat, ko je Jernej opravljal funkcijo stanovskega poverjenika (1640–1643 in 1646–1649) preselila v Ljubljano z vso družino. Ana Marija morda v prestolnici niti ni prebivala, razen v tednih pred in po obeh porokih, ko je bila najbolj potrebna zdravstvene pomoči. In ko se je zadrževala v Ljubljani, ni mogoče reči, ali jo je vedno spremljal tudi mali Vajkard, kot so poznejšega polihistorja gotovo klicali že tedaj.¹³⁸ Dokumentiranost treh krstov v Ljubljani in odsotnost drugih treh kaže na to, da sta imela Jernej in Ana Marija dve domovanji. Morda je tudi Ana Marija v času Jernejeve poverjeniške službe dajala prednost Ljubljani, toda pravi dom Valvasorjeve družine je bil vendarle na Mediji, sploh po Jernejevi smrti († 1651). Poznejši polihistor je kot dom občutil okolje, v katerem so živeli starši in sorojenci. V zvezi z nekim dogodkom na bližnjem Gamberku, že po smrti obeh staršev in najverjetneje malo pred odhodom na prvo veliko potovanje, je v *Slavi* zapisal, da se je to zgodilo, »ko sem bil ravno doma« (*als ich damals eben daheim war*).¹³⁹

Najverjetneje so najzgodnejši spomini Janeza Vajkarda segali v čas, ko se oče ni toliko posvečal javnim zadevam (1643–1646) in je bil več na Mediji kot v deželni prestolnici. V to obdobje spada dogodek, ki ga morda že takrat ni bilo mogoče prikriti majhnemu, a radovednemu otroku, ali pa se je ta do vedenja o njem z nekaj zamude dokopal sam. Ko je imel Janez Vajkard skoraj natanko tri leta, so kmetje iz vasi Čemšenik in okolice 22. maja 1644 na okruten način umorili tamkajšnjega župnika Matijo Juvana.¹⁴⁰ Valvasor je dogo-

dek, ki je moral odmevati daleč naokoli, precej natanko opisal v II. knjigi *Slavi* pri obravnavi gorenjskih vasi. »Pred precej leti« naj bi do smrti kamenjanega župnika sramotno privezali na konja in tega pognali v beg.¹⁴¹ Sodna obravnava dejanja je bila v pristojnosti Jerneja Valvasorja kot lastnika gospodstva Gamberk in s tem gamberskega deželskosodnega gospoda. Dokumentirano je njegovo dopisovanje z notranjeavstrijsko vlado v Gradcu, žal pa ni znano, kako se je stvar razpletla, potem ko zgodaj spomladi 1646 še ni bila zaključena.¹⁴² Najverjetneje je umor župnika Juvana pomenil Valvasorjevo prvo srečanje z nasilno smrtjo sploh, čeravno ne neposredno. Otrok se tedaj še ni mogel zavedati razsežnosti tragedije, ki jo je pozneje kot odrasel obsodil s peresom.

Med letoma 1646 in 1649, ko je oče Jernej drugič opravljal funkcijo stanovskega poverjenika, bi se utegnil večidel zadrževati v Ljubljani tudi Janez Vajkard, tedaj star od pet do osem let, saj je prav v tem času dorasel za šolo. Kje je nabiral **prvo šolsko učenost**, v *Slavi* ni povedal, kar ne preseneča, bilo pa bi tudi več kot nenaavadno, ko bi o tem obstajal pisni vir. Prav zanemarljiva je možnost, da bi se ime Janeza Vajkarda pojavilo na kakšnem seznamu učencev katere od javnih ali zasebnih šol v Ljubljani. Računati je mogoče kvečjemu z najdbo ego-dokumenta, v katerem bi se razkril kak domači učitelj pri Valvasorjevi družini. Nedavno je denimo prišlo na površje ime duhovnika in učitelja pri Janezu Krstniku Valvasorju v Zavrhu, in sicer prav iz druge polovice štiridesetih let 17. stoletja, ko je njegov veliko mlajši bratranec Janez Vajkard dorasel za šolo.¹⁴³ Ugotovitev je pričevanjska z vidika analogije. Tako kot je na svojem domu vzdrževal učitelja Jernejev nečak Janez Krstnik, ki je imel tedaj še zelo majhne otroke, stare do štiri leta,¹⁴⁴

¹⁴¹ Valvasor, *Die Ehre II*, str. 125. – Na isti dogodek je opozoril še pri opisu župnije Čemšenik (Valvasor, *Die Ehre VIII*, str. 816).

¹⁴² Radics, Valvasor-Studien XX, str. 89.

¹⁴³ Pred kratkim se je zdelo, da je uganko o polihistorjevem prvem učitelju razrešil M. Mugerli, s tem ko je naletel na pričevanje duhovnika iz leta 1652, ki je predtem dve leti (ok. 1646–1648) poučeval Valvasorjeve otroke (Mugerli, *Cerkvene razmere*, str. 126). Toda natančno branje vira je razkrilo, zakaj se čas, v katerem naj bi se nekdanji sacelan Tomaž Soller ukvarjal s poučevanjem, ne ujema z obdobjem, ko je Medija potrjeno že premogla sacelana – beneficiata (od 1650). Soller je namreč kot sacelan in domači učitelj dve leti služboval »pri gospodu Valvasorju na Zavrhu« (*apud Dnum Valvasor [...] in Neydorf*), torej ne na Mediji, temveč pri polihistorjevem generaciji starejšem bratrancu Janezu Krstniku v njegovem dvorcu pri Svibnem. Tomaž Soller iz Kranja je leta 1652 med vizitacijo štajerskega dela ljubljanske škofije, tedaj kot vikar v Šentilju pri Velenju, izpričal, da je tam drugo leto, prej pa je bil šest let na Svibnem, in sicer najprej dve leti na župniji, nato z dovoljenjem škofa sacelan in domači učitelj pri gospodu Valvasorju v Zavrhu (*in Scharffenberg 2 annis, apud Dominum Valvasor ut licentia ordinarii 2 annis fuit sacellanus et iuuentutis perceptor in Noydorf ad instantiam eiusdem Domini Valvasor, servivit 2 annis*), in nato spet dve leti na svibenski župniji, kamor se je vrnil, ker ni imel (škofove) odpustnice (za dlje kot dve leti) (NŠAL, NŠAL 100, KAL, fasc. 52/9, pag. 48, med 4. in 6. 11. 1652). Sollerjevo službovanje v Zavrhu spada torej v čas med letoma 1646 in 1648. Seštevek njegovih službenih let (22) rahlo odstopa od navedbe, da je duhovnik 21 let.

¹⁴⁴ Glede na to, da se je Janez Krstnik Valvasor poročil šele v začetku leta 1644, so bili njegovi otroci, katerih rojstev sicer

¹³⁷ Radics je brez utemeljitve zapisal, da so Valvasorjevi starši od poroke leta 1632 do leta 1648 večinoma živeli v Ljubljani, morda izmenično na Mediji (Radics, Valvasors Geburtshaus, str. 815).

¹³⁸ O polihistorjevem klicnem imenu Vajkard: Golec, Neznano in presenetljivo, str. 304–305.

¹³⁹ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 162.

¹⁴⁰ Radics, Valvasor-Studien XVIII, str. 75; XIX, str. 83.

bi duhovnika in hkrati domačega učitelja tem prej pričakovali pri Jerneju na Mediji, saj je leta 1637 postavil veliko grajsko kapelo, imel številnejše potomstvo ter bil poleg tega petičnejši in uglednejši od nečaka. Završki sacelan je dal nemara zgled za ustanovitev grajskega beneficija na Mediji, a se sacelanska služba na Zavrhu ni obdržala. Ni tudi rečeno, da pri medijski kapeli ni bilo duhovnika sacelana že vse od njene zgraditve in da je ustanovna listina za beneficij nujno nastala pred nastopom službe prvega duhovnika. Če je Medija že pred letom 1650 premogla sacelana, je Jernej hišnemu duhovniku zlahka zaupal tudi poučevanje svojih otrok. V ustanovni listini za beneficij takšne obveznosti sicer ni,¹⁴⁵ kar samo po sebi ne pove ničesar. Morebitni sacelan bi lahko poučeval za dodatno plačilo, kadar se je za to pokazala potreba.

Druga možnost je seveda ta, da je Janez Vajkard že prve šolske korake naredil v Ljubljani, kjer je bila izbira šol in učiteljev neprimerno boljša, možnosti za pridobitev solidne izobrazbe pa temu ustrezno večje. Glede na to, da je bil Jernej med letoma 1646 in 1649, ko je štel bodoči polihistor pet do osem let, spet stanovski poverjenik in da so tedaj v Ljubljani krstili dva njegova sinova, bi bil Janez Vajkard kot solar lahko v tem času v varnem zavetju in pod budnim očesom staršev. Ali pa je nanj v Ljubljani med njihovo odsotnostjo pazila polsestra Marija Klara, dvajsetletnica, ki jo spomladi 1649 srečamo v stolni župniji kot krstno botro, ko je Jernej že odložil funkcijo poverjenika.¹⁴⁶ Ne nazadnje je v Ljubljani večidel prebival tudi najstarejši polbrat Karel, prvič poročen verjetno leta 1648 in drugič 1650.¹⁴⁷

Valvasorjeva življenjepisca sta se vprašanja njegovega začetnega šolanja lotila različno. Reisp ga je zaradi nedokumentiranosti raje preskočil, kot da bi se repuščal ugibanjem.¹⁴⁸ Drugače kot Radics, ki je glede na bivanje staršev v Ljubljani – po njegovem do vključno leta 1648 – navedel, da bi lahko Janeza Vajkarda v elementarnih predmetih poučeval kateri od tedaj štirih

v Ljubljani delujočih šolnikov. Leta 1647 so v kranjski prestolnici izpričani trije t. i. »nemški šolmoštri« (die deutschen Schulmeister) – Hans Commissarius, Baltazar Gumrer in Filip Specht –, četrti pa je bil stolnični učitelj in hkrati »glasbeni mojster« (Musikmeister) Valentin Pistorius.¹⁴⁹ Na tega moža je Radics posebej opozoril kot na možnega polihistorjevega elementarnega učitelja, ker je Valvasorjevo stanovanje na Starem trgu spadalo v stolno župnijo. Če bi deček obiskoval stolnično javno šolo, bi se – tako Radics – ob Pistoriusu že v najnežnejših letih prebudil njegov velik interes za glasbo.¹⁵⁰ Verjetnost, da je Valvasor hodil v stolnično šolo pri sv. Nikolaju, je res precejšnja, saj je bila ta šola v njegovem času pripravljena za jezuitsko latinsko gimnazijo. V Ljubljani tudi ni manjkalo zasebnih učiteljev in inštruktorjev ter jezikovnih šol, na katerih so učitelji za majhno plačilo poučevali razne jezike.¹⁵¹

Kulturnega in izobrazbenega okolja v Valvasorjevi domači hiši v podrobnostih ne poznamo. Oče Jernej se je šolal pri jezuitih v Gradcu¹⁵² in nato opravljal dve pomembni deželni funkciji, najprej glavnega prejemnika deželnih stanov, pozneje pa stanovskega poverjenika, člana »vlade deželne avtonomije«.¹⁵³ Mati Ana Marija je bila kot potomka stare kranjske rodbine vsekakor deležna stanu ustrezne ženske izobrazbe. Žal se ni ohranil inventar Jernejeve zbirke, ki bi iz prve roke pričal o pokojnikovi knjižnici in morebitnih umetniških predmetih ter s tem odstrl tančice nad področji Jernejevega zanimanja in njegovim kulturnim mikrokoljem. Tega je mogoče presojati le na podlagi zapuščinskega inventarja šest let za njim preminule žene Ane Marije (1657), o katerem bomo govorili pozneje in ki vsekakor ni odraz stanja, kakršno je vladalo še za Jernejevega življenja. Predmete umrlega družinskega poglavarja so si namreč dediči medtem že razdelili.¹⁵⁴

Jernej sam je zapustil zanimivo, doslej neznano sled o jezikovni praksi v družini. Med imeni članov družine in služinčadi, ki jim je leta 1639 naročil novo obutev, navedena pa so v medijskem urbarju, pritegne pozornost slovensko ime Lizika (*Lisikha*) za hčerko Elizabeto, pozneje mekinjsko klariso. Ljubkovalno ime oziroma pomanjševalnico je nato uporabil še za štiri od desetih otrok, vendar v nemški obliki (*Clarl, Franzl, Wolfferle, Diedl*), medtem ko je osebna imena poslov in dojič razen pri enem (*Jung Hansl*) zapisal slovensko (*Maruskha*,

ne poznamo, v času Solterjevega službovanja v Zavrhu še zelo majhni. Najstarejša Ana Elizabeta se je, sodeč po navedbi starosti 68 let ob smrti leta 1712, rodila še v letu poroke svojih staršev. O poroki gl. ARS, AS 740, Gospostvo Jablje, fasc. 8, Medija – Familiaria, Janez Krstnik Valvasor, poročni dogovor 31. 1. 1644. O smrti Ane Elizabete, poročene Posarel: NSAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, M 1658–1735, pag. 197.

¹⁴⁵ Prepis ustanovne listine z dne 2. avgusta 1650, nastal leta 1753: ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 237, RDA, L 242, Medija, No. 12. Prim. Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 164–165.

¹⁴⁶ NSAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1643–1653, pag. 223, 18. 4. 1649.

¹⁴⁷ Njegovo prvo ženo Ano Kristino, rojeno baronico Schratzenbach, srečamo samo ob smrti 16. januarja 1649 v Ljubljani, ko ji je bilo po mrliški matici 22 let (NSAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, M 1635–1657, pag. 106; prim. Radics, *Johann Weikhard*, str. 343, 344). Drugič se je oženil v Ljubljani 27. februarja 1650 z Ano Rozino pl. Barbo (prav tam, P 1632–1651, pag. 154). – Razen prvega otroka Danijela (* 1650–52), ki ga poznamo samo z rodovnika v *Slavi* (Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 109), so bili v Ljubljani v petdesetih letih (1653, 1656 in 1658) krščeni trije Karlovi otroci (NSAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1653–1664, pag. 2, 139, 189).

¹⁴⁸ Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 75.

¹⁴⁹ Radics, *Johann Weikhard*, str. 60–61. – Učitelj Filip Specht, »Germaniae Scholae Ludirector«, je umrl že 6. oktobra 1649, star 40 let (NSAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, M 1635–1657, pag. 114), medtem ko sta po Radicsu poučevala druga dva še leta 1661.

¹⁵⁰ Radics, *Johann Weikhard*, str. 61.

¹⁵¹ Gruden, Šola pri sv. Nikolaju, str. 7–10; prim. Mal, *Stara Ljubljana*, str. 60–63; Ciperle, Ljubljansko šolstvo, str. 137–138.

¹⁵² Golec, Valvasorjev izvor (2. del), str. 218.

¹⁵³ Prav tam, str. 223–225.

¹⁵⁴ V zapuščinskem inventarju Ane Marije Valvasor sta navedena inventar Jernejevih razdeljenih nepremičnin, ki so se nahajale v Ljubljani, datiran 7. marca 1652 (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–6, 20. 8. 1657, pag. 7/Nr. 15), in pobotnica bratov Karla in Franca Adama o prejetih očetovih in materinih premičninah z datumom 27. april 1652 (prav tam, pag. 6/Nr. 11). V istem viru naletimo tudi na Karlovo nedatirano potrdilo, da je vzel k sebi očetova pisanja (prav tam, pag. 6/Nr. 12).

Vrscha, Marietha, Elenkha, Mathia). Glede na to, da gre za besedilo v nemščini in so nemški deminutivi pričakovani, je prva pomanjševalnica, Lizika, več kot povedna. Še posebej indikativno pa je določilo v Jernejevi ustanovni listini za medijski beneficij z dne 2. avgusta 1650, po katerem mora beneficiat ob nedeljah brati evangelij »v kranjskem jeziku«. ¹⁵⁵ Prvi pogovorni jezik v družini je bil torej slovenski in nemščina šele drugi.

Pri tem se postavlja še vprašanje vloge italijanščine, ki je družina zagotovo ni uporabljala v vsakdanjem običevanju, a so se je nekateri vsekakor naučili iz potreb. Oče Jernej bi njeno lombardsko ali beneško različico lahko za silo osvojil že v domačem domu ob svojem očetu, ki je sicer umrl, ko je bilo sinu šele kakšnih šest ali sedem let. Pozornost pritegne na Mediji delujoči, že omenjeni slikar Francesco Faienzi, doma iz Bergama, ¹⁵⁶ kakor tudi dejstvo, da je Karel, Jernejev sin iz prvega zakona, leta 1642 študiral pravo v Padovi, kjer so predtem izpričani že trije njegovi bratranci, ki jim je bil Jernej varuh. ¹⁵⁷ Koliko italijanskega duha in jezika se je kot otrok lahko v domači hiši navzel Janez Vajkard, ostaja predmet sklepanj. Ne vemo namreč niti tega, kako dobro je polihistor v zrelih letih obvladal italijansko, a zagotovo vsaj nekoliko. ¹⁵⁸ V njegovem otroštvu in pred tem je bila na Italijo potrjeno precej navezana druga, Adamova rodbinska veja Valvasorjev. Ne samo, da so vsi trije polihistorjevi bratranci leta 1636, še pred bratom Karlom, študirali v Padovi, ampak je najmlajši Jurij Sigmund tja potoval vsaj še leta 1640, ¹⁵⁹ najstarejši Janez Krstnik (1613/15–1650), pa se je moral pod italijanskim nebom muditi sploh večkrat ali dlje časa. ¹⁶⁰ V tem

kontekstu gre spomniti na polihistorjeve besede v *Slavi*, da govori vse plemstvo na Kranjskem nasploh nemško, pa tudi kranjsko in italijansko. ¹⁶¹

Ko je bilo Janezu Vajkardu devet let oziroma devet in pol, sta njegovo rodbino v samo pol leta pretresli dve smrti, s katerima sta ugasnili življenji poglavarjev obeh vej Valvasorjevega rodu. Najprej je preminil Jernejev nečak Janez Krstnik, kljub mladosti najstarejši član Adamove veje, in za njim še Jernej. Kot priča edini ohranjeni nagrobnik v medijski kapeli, je Janez Krstnik Valvasor umrl 10. junija 1650, star šele 32 let, a jih je v resnici štel 35 ali morda 37. ¹⁶² Mladi družinski oče, lastnik graščine Zavrh pri Svibnem, kjer je od njegovega očeta Adama dalje gospodarila Adamova rodbinska veja, je bil kot nemara prvi odrasli Valvasor pokopan v malo prej zgrajeni grajski kapeli. Tisto leto 1650 se je v zgodovino Medije in Valvasorjevega rodu zapisalo tudi po dveh novih življenjih, enem fizičnem in drugem duhovno-institucionalnem. Več kot verjetno se je tega leta rodil zadnji, štiriindvajseti Jernejev otrok Marija Izabela, ki bi sicer lahko zagledala luč sveta najpozneje oktobra 1651, devet mesecev po očetovi smrti. Dne 2. avgusta 1650 pa je Jernej pri grajski kapeli postavil pravne temelje beneficiju s stalnim duhovnikom, ¹⁶³ ustanovi, ki je živela do začetka 20. stoletja (tedaj sicer še brez duhovnika). ¹⁶⁴ Tako je za dolgo preživela Valvasorje kot lastnike Medije ter njihov rod po moški strani.

S pokopom završkega graščaka Janeza Krstnika v medijski kapeli namesto kje drugje, denimo v kripti njegove domače župnijske cerkve na Svibnem, in z vzpostavitev stalnega duhovniškega mesta je Medija še bolj kot prej postala »duhovno središče« širše Valvasorjeve rodbine. Tu so v naslednjih 119 letih (do 1769) položili k zadnjemu počitku večino njenih članov, ne glede na to, kje so živeli in umrli ter ali je bila Medija ena njihovih življenjskih postaj ali ne. ¹⁶⁵ Kot bi Jernej pripravil vse potrebno za svoj zemeljski konec, je torej medijski grad dobil sakralni objekt, edino, kar od grajskega kompleksa stoji še danes, ter lastnega duhovnika sacelana, ki je pokopaval, krščeval, spovedoval in redno maševal. Če je ustanova v štirih mesecih od pravne ustanovitve do Jernejve smrti v polnosti zaživela, je bilo za njegov pogreb in dušni blagor vse še pravočasno nared.

Pozornost Valvasorjevih življenjepiscev je vselej pritegovalo dejstvo, da je kranjski polihistor še kot otrok izgubil očeta, kot mladenič pa tudi mater. Medtem ko za slednjo vemo, da je smrt pričakovala in zato tudi napisala oporoko, je utegnila biti očetova smrt nenadna, in to ne glede na prej povedano o novem beneficiju na

¹⁵⁵ Po prepisu ustanovne listine, nastale leta 1753 v: ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 237, RDA, L 242, Medija, No. 12, 2. 8. 1650.

¹⁵⁶ Gl. op. 131 in 132.

¹⁵⁷ Po Radicevih izpisih iz objav padovanskih univerzitetnih matrik so bili 16. junija 1636 vpisani bratje Janez Krstnik, Janez Sigfrid in Jurij Sigmund, imenovani po Mediji in Zavrh kot »Valvasor de Gollnegg et Neudorf«, 7. oktobra 1642 pa še njihov bratranec Karel, naveden kot kranjski deželan z Medije in Gamberka: »Valvasor de Gollnegg et Gallenberg provincialis Carnioliae« (ARS, AS 984, Radics pl. Peter Pavel, šk. 5, mapa XIX, II b O rodbini nasplošno). Vsi vpisi so iz matrike »nemških juristov«.

¹⁵⁸ Valvasor po Reispu ni bil posebej navezan na Italijo in italijansko kulturo (Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 88). V dveh pisnih tajniku angleške Kraljeve družbe je pri navajanju dežel, ki jih je obiskal, Italijo obakrat omenil šele predzadnjo, pred Afriko (Reisp, *Korespondenca*, str. 22, 23, 26. 27). V *Slavi* je izpričal zgolj, da je bil pred 10 leti, torej leta 1679 ali 1678, v Benetkah (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 93). Tudi v njegovi živnici, ki se je znašla v Zagrebu, je najti malo knjig, natisnjenih v Italiji (Magić, Valvasorjeva knjižnica, str. 239). Od knjig, ki jih je obdržal pri sebi v Krškem do smrti, je v italijanščini le ena (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 131, fasc. LIV, lit. Z–7/I, 16. 1. 1694, pag. 16–20.).

¹⁵⁹ Za potovanje (*zu meiner reis in Italia*) si je Jurij Sigmund Valvasor izposodil od Marka Petschacherja ml. 150 srebrnih kron in za posojilo zastavil dediščino, ki jo je imel pri bratu Janezu Krstniku (ARS, AS 740, Gospostvo Jابلje, fasc. 8, Medija – Familiaria, Jurij Sigmund Valvasor, zadolžnica 4. 5. 1640).

¹⁶⁰ V poravnalni pogodbi z bratom Janezom Sigfridom je zapisano, da je brat med njegovim bivanjem v Italiji pogosto odpravil na Reko vozove z njegovim proviantom in plačal tovarnike (ARS, AS 740, Gospostvo Jابلje, fasc. 8, Medija – Familiaria, Janez Krstnik Valvasor, poravnalna pogodba 22. 1. 1650).

¹⁶¹ Valvasor, *Die Ehre II*, str. 104.

¹⁶² Golec, Valvasorjev izvor (1. del), str. 43–44.

¹⁶³ Prepis ustanovne listine v: ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 237, RDA, L 242, Medija, No. 12.

¹⁶⁴ Jernejeva ustanova je skupaj z drugo mašno ustanovo, ki jo je leta 1763 ustanovila Frančiška Uršula baronica Valvasor, zadnja lastnica Medije iz Valvasorjevega rodu, obstajala do leta 1902, ko je takratni lastnik Franc Celestina svoje obveznosti odkupil (NŠAL, NŠAL 10, ŠAL/Ž, fasc. 122, Kolovrat 1850–1960, snopič 1902). Medija sicer ni imela lastnega beneficija vsaj od leta 1829 (prav tam, fasc. 121, snopič 1831), kapela pa je bila pred obnovo leta 1873 dlje časa zapuščena (prav tam, fasc. 122, snopič 1873).

¹⁶⁵ O pokopih na Mediji gl. Golec, Plemstvo v cerkvenih, str. 103–105.

dejstvo, da se leta 1649 zaradi bolehnosti ni dal ponovno izvoliti za stanovskega poverjenika.¹⁶⁶ Neohranjena oporoka seveda še ne pomeni, da Jernej Valvasor ni napisal ali narekoval zadnje volje, je pa vendarle precej nenavadno, da je vdova ob smrti leta 1657 ni imela v svojem arhivu, ne na Mediji in ne v Ljubljani.¹⁶⁷ Kot smo videli, je polihistorjev oče umrl 15. januarja 1651, o čemer priča nekaj mlajši sekundarni vir, knjiga ljubljanske kongregacije Marije Vnebovzete.¹⁶⁸ Že Reisp je popravil svojo prvotno trditev, da je bil Janez Vajkard ob očetovi smrti v enajstem letu starosti.¹⁶⁹ Štel je namreč le devet let, sedem mesecev in pol, pri tem pa je treba imeti pred očmi, kako pomembno je pri otrocih sleherno leto.

Z očetovim odhodom v večnost se je v Valvasorjevi družini veliko spremenilo. Vdova Ana Marija je ostala sama z najmanj osmimi otroki, starimi od približno sedemnajst let, kolikor jih je imel Janez Ditrih, do komaj rojene ali še nerojene Marije Izabele. Živih je bilo tudi najmanj pet Jernejevih otrok iz prvega zakona, od tega dva do štirje še doma, le najstarejši odrasli sin Karel se je malo prej poročil, po nagli smrti prve žene že drugič,¹⁷⁰ in kot zakupnik zagospodaril na očetovem sosednjem Gamberku.¹⁷¹ Ker nista ohranjena ne Jernejeva oporoka ne zapuščinski inventar,¹⁷² vemo malo o delitvi njegove zapuščine, pa tudi o otrocih in razmerah v družini, ko se je od nje poslovil. O morebitnem varuhu Jernejevih nedoletnih otrok za življenja vdove Ane Marije ni poročil. Kot je zapisal Janez Vajkard sam, je mati obdržala Medijo do svoje smrti¹⁷³ tj. šest let pozneje (1657), iz regestov listin v njenem zapuščinskem inventarju pa izvedemo za delitev Jernejevih premočnin in za poravnavo med Jernejevimi dediči ter dediči njegovega že dolgo pokojnega brata Adama († 1624), oboje v letu 1652.¹⁷⁴ Lastniške zadeve med Jernejevo in Adamovo rodbinsko vejo torej niti do Jernejeve smrti še niso bile dokončno rešene. Kot priča regest v zapuščinskem inventarju Adama Sigfrida Valvasorja, Adamovega vnuka, je polihistorjev starejši polbrat Karel sklenil neki obračun z vdovo Adamovega sina še leta 1655.¹⁷⁵

Še ne desetletni Janez Vajkard je utegnil biti do očetove smrti doma na Mediji ali pa v Ljubljani v kateri od tamkajšnjih javnih ali zasebnih šol, a vsekakor že pod budnim očesom učitelja. Smrt očeta in odhod na jezuitsko gimnazijo v Ljubljani – zadnje bi se lahko zgodilo še isto jesen, a se zagotovo ni – gre upravičeno označiti za čas, ko se je Valvasorjevo otroštvo pravzaprav končalo. Če nič drugega, se je sklenilo eno življenjsko obdobje ter bolj ali manj ostro prešlo v drugo.

2.3 Šolanje v Ljubljani in prvo slovo od mladosti

Odločitev, da Janeza Vajkarda pošljejo na ljubljansko jezuitsko gimnazijo, se zdi domala samoumevna. V tem obdobju je moral na Slovenskem skoraj vsakdo, ki si je hotel pridobiti srednješolsko ali višješolsko izobrazbo, obiskovati gimnazijo oziroma višje študije pri jezuitih.¹⁷⁶ Tako sta že polihistorjev oče in stric v začetku stoletja študirala pri jezuitih v Gradcu.¹⁷⁷ Gimnazija v jezuitskem kolegiju v Ljubljani je bila polihistorjevemu domu najbližja in jo je dotlej obiskovalo že več članov Valvasorjeve rodbine.¹⁷⁸ Poleg tega je bil v petdesetih letih z ljubljansko jezuitsko skupnostjo precej povezan najstarejši polbrat Karel.¹⁷⁹ Ko je Janez Vajkard pri desetih letih postal gođen za gimnazijo, sta se dva njegova brata sicer šolala drugje ali pa sta se tja napotila kmalu zatem. Najstarejši pravi brat Janez Ditrih je leta 1652 izpričan na višjih jezuitskih študijah v Gradcu, kjer je ostal dve leti, potem ko je skoraj brez dvoma končal gimnazijo v Ljubljani.¹⁸⁰ Istega leta srečamo drugega starejšega brata Volfganga Kajetana na seznamu novih učencev latinske šole v Rušah,¹⁸¹ tri leta pozneje, leta 1655, pa prav tam še devetletnega Volfganga Jerneja, pet let mlajšega od polihistorja.¹⁸² Samo ugrabimo lahko, ali so tudi Janeza Vajkarda sprva nameravali poslati v Ruše. Vendar se tam skoraj zagotovo ni šolal niti kratek čas, preden je postal ljubljanski gimnazijec, saj bi v

Valvasor kot dedič očeta Jerneja (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 131, fasc. LIV, lit. Z–10, 24. 10. 1699, pag. 40–41/Nr. 69).

¹⁷⁶ Ciperle, Jezuitski učni program, str. 160.

¹⁷⁷ Golec, Valvasorjev izvor (1. del), str. 31, 34.

¹⁷⁸ Ljubljansko gimnazijo je dotlej zanesljivo obiskovalo tistih pet Valvasorjev, ki so jih sprejeli v jezuitsko kongregacijo Marije Vnebovzete: polihistorjev bratranec Janez Krstnik (sprejet 1629), bratranca Janez Sigfrid in Jurij Sigmund (oba 1632) ter polbrata Karel (1632) in Franc Adam (1639) (ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, II/51r, pag. 116, 123, 149).

¹⁷⁹ Karla Valvasorja srečujemo v petdesetih letih 17. stoletja pogosto v dnevniku patra ministra; omenja se med odličnejšimi gosti in v sodni funkciji (ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, I/32r, npr. fol. 47v, 53, 54, 64).

¹⁸⁰ V katalogu seminarja in v kongregacijski knjigi Marije Vnebovzete njegovega imena ni. Leta 1652 je bil v Gradcu vpisan na študijsko stopnjo logika, mati je v oporoki zapisala, da je tam študiral dve leti, v njenem zapuščinskem inventarju pa je tudi regest pobotnice gospodarja, pri katerem je bil Janez Ditrih leta 1653 na hrani (Golec, Lažni Valvasor, str. 20–21, 22).

¹⁸¹ ŽU Ruše, Notata Rastensia etc., fol. 14v; prim. Mlinarič, Seznam imen, str. 138. – V Ruški kroniki, ki je nastala sredi 18. stoletja, sta napačna podatek o njegovem baronskem naslovu in da je pozneje postal sekovski kanonik.

¹⁸² ŽU Ruše, Notata Rastensia etc., fol. 17v; prim. Mlinarič, Seznam imen, str. 140. – Tudi pri Volfgangu Jerneju je neupravičen baronski naslov.

¹⁶⁶ Golec, Valvasorjev izvor (2. del), str. 224.

¹⁶⁷ Prim. ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. XIV, lit. Z 4 1/2, 20. 8. 1657, pag. 3–10, 92–93.

¹⁶⁸ ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, II/51r, pag. 38.

¹⁶⁹ *Kranjski polihistor*, str. 59, 75; isti, Nekaj dopolnil, str. 575.

¹⁷⁰ Gl. op. 147.

¹⁷¹ Golec, Valvasorjev izvor (2. del), str. 228.

¹⁷² Prim. popisa fondov: ARS, AS 308, Zbirka testamentov Deželnega sodišča v Ljubljani; AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani.

¹⁷³ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 165.

¹⁷⁴ Gl. op. 123. – Sinova Karel in Franc Adam iz prvega zakona sta 27. aprila 1652 podpisala pobotnico o prejemu očetovih in materinih premočnin (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–6, 20. 8. 1657, pag. 6/Nr. 11). Poravnava med Jernejevimi in Adamovimi dediči je bila datirana 9. februarja 1652 v Ljubljani (prav tam, pag. 7/Nr. 14). Gre očitno za isto zadevo, vredno 2.688 goldinarjev, ki jo navaja regest v zapuščinskem inventarju Adama Sigfrida Valvasorja leta 1699 (gl. op. 278).

¹⁷⁵ 21. avgusta 1655 je datiran regest pogodbe oziroma obračuna, ki sta ga v zadevi medsebojnih zahtevkov (*pro et contra habebant praetensionen*) sklenila vdova Sidonija Regina Valvasor, rojena Barbo, kot nujna varuhinja svojih otrok, dedičev (deda) Adama in (strica) Janeza Sigfrida Valvasorja, in Karel

takem primeru najverjetneje pustil sled v Ruški kroniki. Glede na višjo kvaliteto študija na jezuitski gimnaziji in nadarjenost, ki jo je nedvomno kazal že kot otrok, v družini najbrž ni bilo veliko pomislekov, kje naj deček nadaljuje šolanje.

Kdaj v prvi polovici petdesetih letih 17. stoletja je Janez Vajkard prišel na ljubljansko jezuitsko gimnazijo, ni mogoče reči s tolikšno gotovostjo, kot je to storil Radics, ko je zapisal, da ga je tja poslala mati v letu očetove smrti.¹⁸³ Ne nazadnje polihistorjevemu življenjepiscu ni bilo znano niti to, kdaj natanko je Jernej Valvasor preminil.¹⁸⁴ Reisp se je ob pomanjkanju virov izrazil manj določno. Po njegovem naj bi se Janez Vajkard začel šolati na jezuitski gimnaziji nekako v enajstem letu, ko mu je umrl oče,¹⁸⁵ pozneje pa pravi »nekako okrog leta 1651«.¹⁸⁶ Ker ni bil gojenec seminarja – notranji dijak, njegovo ime zaman iščemo v katalogu seminarja, temeljnem viru o ljubljanskem dijaštvu terga časa.¹⁸⁷

O Valvasorjevem šolanju pri ljubljanskih jezuitih imamo dejansko samo dve neposredni pričevanji. Obe sta izpod njegovega peresa in ju je po svoji navadi zgolj mimogrede vpletel v pripoved o drugih stvareh. Pri razpravljanju o raznih zapletenih zvezah s hudičem je opisal zgodbo fanta, ki si je z iglo prebadal telo, ne da bi krvavel in občutil bolečino. Iz opisa izvememo pomemben podatek, da je Valvasor v Ljubljani obiskoval peti razred jezuitske gimnazije, poetiko. Omenjenega fanta je neki nemoralen človek zavedel v četrti šoli, sintaksi, nato naj bi zabadanje za zabavo praktical dve ali tri leta, dokler mu ni tega početja – kot pravi Valvasor – prepovedal »naš profesor« v peti šoli, poetiki. Kdo je bil nesrečni zapeljani fant in kdo ga je k temu navedel, polihistor »iz določenih dobrih razlogov« ni želel razkriti.¹⁸⁸ Nič bistveno novega ni povedal na drugem mestu, kjer govori o lastnem srečanju z vodno pošastjo, povodnim možem iz Ljublanice. Do tega naj bi prišlo »pred približno štiriintridesetimi leti«, torej nekako leta 1655 ali 1654, »ko sem v Ljubljani še študiral«.¹⁸⁹ Žal Valvasorjevih navedb ni mogoče uskladiti do te mere, da bi dognali, kdaj je obiskoval kateri razred. Odgovor bi dobili, ko ne bi zamolčal imena svojega profesorja in nemara tudi, če bi imenoval vsaj zapeljanega sošolca iz petega razreda. Za ta čas poznamo namreč vsa imena učiteljev in profesorjev posameznih razredov,¹⁹⁰ sošolec pa je morda naveden med gojenci jezuitskega seminarja.¹⁹¹

Preden se posvetimo vprašanju, od kdaj do kdaj je Valvasor obiskoval gimnazijo, si pogledajmo, kaj je o njej zapisal sam, kakšen je bil njen takratni ustroj in kako so v tem času sicer živeli ljubljanski gimnazijci. Valvasor se

je o jezuitih in zlasti o njihovih šolah izrazil zelo pohvalno, vendar o zadnjih precej na splošno. Najbolj na široko se je o ljubljanskem jezuitskem kolegiju razpisal v VIII. knjigi *Slave*, kjer govori o njegovi ustanovitvi konec 16. stoletja in navaja imena vseh rektorjev.¹⁹² Napovedal je tudi nadaljevanje pri opisu Ljubljane, ki ga ima na koncu XI. knjige. Tu se je pri obravnavi jezuitskega kompleksa najdlje zadržal ob Marijinem kipu, kar je po svoje tudi razumljivo, saj so tega skupaj z marmornim podstavkom postavili leta 1682 prav po Valvasorjevih načrtih. Zelo podrobno je nato opisal še slovesnost ob kanonizaciji Frančiška Borgie leta 1671, na kateri je bil precej verjetno navzoč sam,¹⁹³ le malo zatem, ko se je vrnil z zadnjega velikega potovanja.¹⁹⁴ O kolegiju, gimnaziji in seminarju beremo: »Tako nasproti [jezuitske] cerkve je lep in čudovito velik kolegij ali nova šola z velikim auditorijem, na katerem lahko vidimo umetelen in pogosto spremenljiv teater ali gledališki oder; vse to so pred nekaj leti dali postaviti častiti kranjski deželni stanovi. Študij sega tukaj do šeste šole ali retorike, tu pa je tudi študij kazuistike [moralne teologije]. Poleg te nove šole stoji stara, na splošno imenovana seminar, kjer imajo gospodje patri jezuitskega reda na hrani učence ali študente, ki se tam poleg študija učijo še vsakovrstne instrumentalne in vokalne glasbe, in jih kar najbolje vzgajajo.«¹⁹⁵

Omembe vredne so se mu torej zdele druge stvari, medtem ko se je samega šolskega ustroja le dotaknil, ne da bi pri tem povedal kar koli o vsebini študija. O tej najdemo nekaj zelo splošnih podatkov v VI. knjigi, v poglavju o načinu življenja plemičev in meščanov na Kranjskem: »Tako so v deželi v ta namen ustanovljeni prav dobri seminarji in šole. Zlasti gospodje očetje jezuiti si v svojih kolegijih pohvalno prizadevajo mojstrsko izpopolniti študirajočo mladino v humanističnih študijah, predvsem v latinščini, elokventnosti in veščini sklepanja (ali logiki), ter uporabljajo pri poučevanju posebne metode in spretnost.« Mladina si tu pridobi »trdno osnovo«, nato pa se odpravi na visoke šole ali na »akademijo« v obliki potovanja v tuje omikane dežele.¹⁹⁶ Kljub kratkim, strnjenim opisom lahko povzamemo, da je bil kranjski polihistor s samo šolo in na njej pridobljeno izobrazbo na splošno zelo zadovoljen.

¹⁹² Valvasor, *Die Ehre VIII*, str. 703–713.

¹⁹³ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 689–690. – Slovesnosti s procesijo so se začele 22. novembra 1671 (*Letopis Ljubljanskega kolegija*, str. 260 (pag. 392); *Historia annua*, str. 260).

¹⁹⁴ Na Kranjskem ga srečamo zgodaj jeseni 1671, in sicer 9. oktobra med prosilci za podelitev čakarine za dva oklepna konja; dekret o sprejemu v deželno konjenico je bil izdan istega dne ali mali zatem (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 895, sejni zapisniki 21, 1654–1673, fol. 279v; šk. 900, sejni zapisniki 26, 1671–1677, fol. 25). B. Reisp zmotno datira dekret z 19. decembrom (Prim. Reisp, Nekaj dopolnil, str. 575; isti, Novejša spoznanja, str. 12).

¹⁹⁵ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 690.

¹⁹⁶ Valvasor, *Die Ehre VI*, str. 342. – O jezuitskih kolegijih govori Valvasor v množini, kar je le deloma upravičeno. Imeli sta ju tudi mesti Trst in Reka, katerih opisa prav tako najdemo v *Slavi*, a s pojasnilom, da ne spadata več h Kranjski (Trst: Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 588–599; Reka: prav tam, str. 609; *XII*, str. 97–104). Jezuiti in njihov kolegij s študenti so omenjeni samo pri Reki (*XII*, str. 100, 104), pri Trstu pa le posredno: na veduti je upodobljena in označena njihova cerkev (*XI*, med str. 598 in 599). O jezuitskih kolegijih v Trstu in na Reki prim. Dolinar, *Die Rolle*, str. 216.

¹⁸³ Radics, *Johann Weikhard*, str. 61.

¹⁸⁴ Golec, Valvasorjev izvor (2. del), str. 229.

¹⁸⁵ Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 75. – Reisp tedaj še ni poznal datuma smrti Jerneja Valvasorja (prav tam, str. 59).

¹⁸⁶ Reisp, *Rodbina Valvasor*, str. 241.

¹⁸⁷ Prim. Črnivec (ur.), *Ljubljanski klasiki*, str. 72–84.

¹⁸⁸ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 86–87, prim. Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 77. – Ni gotovo, ali je bil fant Valvasorjev sošolec tudi v četrtem razredu, sintaksi. Glede na prakticanje zabadanja »dve ali tri leta« kaže, da je vsaj en razred ponavljal.

¹⁸⁹ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 685.

¹⁹⁰ Za leta 1653–1657: *Letopis Ljubljanskega kolegija*, str. 177, 182, 189, 192, 197; *Historia annua*, str. 177, 182, 189, 192, 197.

¹⁹¹ Prim. Črnivec (ur.), *Ljubljanski klasiki*, str. 72–84.

Ljubljanski jezuitski kolegij, v ospredju Marijin steber, ulit po Valvasorjevem postopku leta 1682 (Valvasor, Die Ehre XI, med str. 688 in 689).

Ljubljanski kolegij in gimnazijski študij v njem sta bila organizirana po strogih enotnih pravilih jezuitskega reda. Oznaka kolegij se je nanašala na samo redovno skupnost, vendar kaže tudi na tesno navezanost na študije, saj se je predstojnik kolegija imenoval rektor. Gimnazijo je vodil prefekt, ki je vzdrževal tesne stike z vodstvom kolegija. Glavni cilj vsega jezuitskega nižjega študija ali gimnazije je bil pouk latinščine in v manjši meri tudi grščine, trajal je pet do šest let in potekal po razrednih skupnostih. Jezuitski študijski program je poznal sistem letnih razredov in razrednih učiteljev, ki so vsi obvladali celotno učno snov, vse pa je bilo naravnano na enakomerno napredovanje dijakov v razredu.¹⁹⁷ Zahtevana starost za vpis na nižje študije je znašala deset do dvanajst let, prestop v naslednji razred je bil praviloma mogoč samo po opravljenem izpitu ob koncu počitnic, tj. jeseni. Gimnazijski ali nižji študiji (studia inferiora) so obsegali pet stopenj (gradus), ki naj bi jih dijaki obvladali v petih letih, a se je prva stopnja pra-

viloma delila v dva oddelka ali razreda. Tako so tudi v Ljubljani poznali šest razredov. V prvih štirih razredih oziroma treh stopnjah so posredovali osnovna, predvsem gramatikalna znanja latinskega jezika in njihovo pravilno rabo. Na naslednji stopnji, v humanitetnem ali poetikalnem razredu, so skušali zbuditi zanimanje za lepoto klasičnih jezikov, v najvišjem razredu, retoriki, pa so se dijaki učili utemeljevanja (argumentiranja) in govorniških spretnosti. Temeljna značilnost jezuitskega srednjega šolstva je bila uniformirana realnost, pri kateri je enotni šolski sistem v vsakem trenutku omogočal izmenjavo učiteljev, učencev in učbenikov.¹⁹⁸

V učnem načrtu je kot prevladujoče vseskozi ostalo

¹⁹⁷ Ciperle, Jezuitski učni program, str. 160–161.

¹⁹⁸ Prav tam, str. 161, 164–166, 172–173. – O delitvi razredov na ljubljanski gimnaziji govori letopis ljubljanskega kolegija. V 50-ih letih 17. stoletja srečamo naslednja poimenovanja razredov: najnižji razred ali mala šola, osnove, gramatika, sintaksa, poetika in retorika. O tem: *Letopis Ljubljanskega kolegija*, str. 171 (pag. 264), 173 (pag. 269), 177 (pag. 279), 182 (pag. 288–289), 189 (pag. 298), 192 (pag. 303), 197 (pag. 310), 202 (pag. 314).

pridobivanje formalne jezikovne izobrazbe. Realije so se pojavljale v omejenem obsegu le kot učna snov v najvišjem razredu retorike, ne da bi se mogle uveljaviti kot samostojni učni predmeti. Vendar pa se posredovanje zgodovinskih znanj v ljubljanskem jezuitskem kolegiju podobno kot v drugih kolegijih avstrijske province ni omejevalo samo na priložnostno branje zgodovinskih besedil klasičnih avtorjev. Učitelji so si kljub časovni omejenosti prizadevali podati kolikor toliko popolno predstavo svetovne in cerkvene zgodovine. Poleg tega so poskušali navdušiti dijake za zgodovinska dogajanja tudi s historičnimi deli, ki so jih delili ob raznih slovesnostih. Osrednja pozornost je seveda veljala latinščini, ki naj bi čimprej postala učni jezik, govoriti latinsko pa je bilo obveznost. V ozadje ni bila potisnjena samo materinščina, temveč tudi verouk, saj so jezuiti večjo pozornost kakor samemu posredovanju verskega znanja namenjali vzgoji h krščanskim vrednotam. Pri tem so imele posebno vlogo t. i. marijanske kongregacije kot eno najbolj učinkovitih vzgojnih sredstev Jezusove družbe. Poleg monopolnega položaja latinščine, omejene zastopanosti grščine in realij, skoraj popolne izključitve materinščine in usmerjenega sestavljanja učbenikov so imeli pomembno vlogo tudi nekateri jezuitski metodični pristopi, kot so interpretiranje in scenske predelave latinskih besedil. Za njihovo pedagoško-vzgojno dejavnost je bilo nadalje značilno spodbujanje tekmovalnega duha s podeljevanjem častnih nazivov in nagrad. Tem so dajali kot vzgojnemu ukrepu tudi prednost pred kaznimi, pri čemer so posebej odločno odklanjali šolski zapor. Pred dolgočasjem in nenadzorovanimi zunanji vplivi so jezuiti skušali zavarovati dijake s čimbolj smiselno izrabo prostega časa in pri tem nasprotovali daljšim odmorom, predvsem pa daljšim počitnicam, čeprav so na drugi strani priznavali nujnost oddiha za ohranjanje zdravja in kot predpogoj za uspešen študij. Načrti in urejeni program oddiha je bistveno pripomogel k temu, da so se učenci v jezuitskih kolegijih počutili dobro. Brez dvoma so jih spravljale v veselje številne možnosti za javno nastopanje in predvsem gledališke predstave.¹⁹⁹

Ljubljanska jezuitska gimnazija je bila v času Valvasorjevega šolanja po številu dijakov velika tudi za današnje predstave. Skupno število šolajočih je leta 1655 znašalo 569, od tega slabo petino plemiškega rodu – 8 grofov, 5 baronov, 39 deželanov in 52 drugih plemičev.²⁰⁰ Le manjši del je prebival v internatski ustanovi, t. i. seminarju ali konviktu; ta je sprejemal revne dijake ali gojence s podporno ustanovo (alumne) in druge, ki so domsko bivanje plačevali (konviktorje). Sicer pa so gimnazijo obiskovali predvsem zunanji dijaki (eksterni), za katere je mogoče izračunati, da so predstavljali kar okoli 90 % vseh.²⁰¹ Ljubljana v tem času še ni poznala višjih študijev (studia superiora), ki so jih tu postopoma

ustanavljali od začetka 18. stoletja. Nad ravno nižjih študijev so od prve polovice 17. stoletja dalje obstajala le predavanja kazuistike (moralne teologije).²⁰²

Dogajanje v kolegiju in gimnaziji oziroma šoli, kot jo praviloma imenuje letopis kolegija,²⁰³ je v omenjenem viru dobro dokumentirano za skoraj celotno 17. stoletje. Od srede stoletja obstajata tudi dva dnevnik – prefekta šole in patra ministra.²⁰⁴ Petdeseta leta, ko je gimnazijo obiskoval Janez Vajkard Valvasor, je navzven najbolj zaznamovala intenzivna gradnja nove šolske stavbe. Že veliko prej začeto delo je napredovalo leta 1654, ko so jezuiti dosegli ponovno oprostitev plačila davka in so zgradbo prekrili s streho.²⁰⁵ Odprtje novega gimnazijskega poslopja in preselitev oddelkov iz stare v novo šolo pa sta z velikimi slovesnostmi sledila šele na predvečer praznika Marijinega vnebovzvetja 1658.²⁰⁶ V letopisu beremo o živahnem utripu v kolegiju, tako skoraj vsako leto o gledaliških predstavah in tudi o uprizoritvah krajših prizorov, ki so jih pripravili dijaki nižjih razredov.²⁰⁷ Ko je bil Valvasor še nižješolec ali se bolj verjetno niti še ni vpisal na gimnazijo, so jezuiti leta 1653 dosegli mir med meščani in dijaki,²⁰⁸ naslednje leto pa odpravili nočno pohajkovanje, ki je navadno upravičeno netilo sovražnosti, ter razne že sicer nedovoljene igre.²⁰⁹ Pri dijakih so na razne načine spodbujali pobožnost in dobre navade, kar jim je med drugim uspevalo prek Marijinih kongregacij.²¹⁰ V jezuitskih kongregacijah je bil poudarek na skupnosti, odnosih in medsebojni povezanosti in kot zelo pomembna značilnost tudi vloga laikov.²¹¹ V Valvasorjevih študijskih letih so v ljubljanskem kolegiju delovale tri kongregacije, med njimi dve dijaški: Kraljice angelov varuhov za dijake nižjih razredov ter vplivnejša in pomembnejša kongregacija Marije Vnebovzete, namenjena dijakom višjih razredov.²¹² Ta je bila najstarejša, prvotno odprta za širše članstvo,²¹³ njeni člani pa so bili že mnogi Valvasorji, med drugim polihistorjev stric Adam in oče

²⁰² Ciperle, Jezuitski učni program, str. 174; prim. Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 690.

²⁰³ Objavi: *Letopis Ljubljanskega kolegija; Historia annua*. – Izraz gimnazija (*gymnasium*) je v petdesetih letih uporabljen leta 1653 (*Letopis ljubljanskega kolegija*, str. 179 (pag. 283), *Historia annua*, str. 179) in pa na kronogramu ob odprtju nove gimnazijske stavbe leta 1658: »AeDes noVae gyMnasII Labacensis« (*Letopis ljubljanskega kolegija*, str. 205 (pag. 318), *Historia annua*, str. 205).

²⁰⁴ ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, I/31r in I/32r. – O začetku vodenja dnevnika prefekta šole pod J. L. Schönlebnom prim. Radics, *Der krainische Historiograph*, str. 13–20.

²⁰⁵ *Letopis Ljubljanskega kolegija*, str. 188 (pag. 296).

²⁰⁶ Prav tam, str. 204–205 (pag. 317–318). – Ko so leta 1660 končno dogradili oziroma razširili še zgradbo kolegija (prav tam, str. 212, pag. 328), je bil polihistor najverjetneje že na svojem prvem mladostnem potovanju.

²⁰⁷ O delovanju kongregacij v 50-ih letih 17. stoletja gl. prav tam, str. 171 (pag. 265), 179 (pag. 283), 185 (pag. 292–293), 191 (pag. 301), 195 (pag. 308), 196 (pag. 309), 204 (pag. 317), 210 (pag. 323) in drugje.

²⁰⁸ Prav tam, str. 179 (pag. 283).

²⁰⁹ Prav tam, str. 184–185 (pag. 292).

²¹⁰ Prav tam, str. 180 (pag. 284), 185–186 (pag. 293), 195 (pag. 308) in drugje.

²¹¹ Bizant, Marijine kongregacije, str. 139.

²¹² Prav tam, str. 142–148.

²¹³ Prav tam, str. 142–144.

¹⁹⁹ Ciperle, Jezuitski učni program, str. 166–170, 173.

²⁰⁰ *Letopis Ljubljanskega kolegija*, str. 191, pag. 300.

²⁰¹ O tem na splošno: Ciperle, Jezuitski učni program, str. 171. – Po katalogu ljubljanskega jezuitskega seminarja je leta 1655 znašalo število alumnov 24, konviktorjev pa 50; poimensko je prvih navedenih 21 in drugih 32. Med alumni je naveden baron, ki ga isto leto najdemo tudi pri konviktorjih, sicer pa je bilo med zadnjimi kar 13 plemiških fantov, od tega dva barona, devet plemičev (*Nobilis*) in dva kranjska deželana. Črničev (ur.), *Ljubljanski klasiki*, str. 77–78.

Jernej.²¹⁴ Kot bomo videli, je vpisna knjiga kongregacije Marije Vnebovzete sploh edini sodobni vir o polihistoriji povezanosti z jezuitskim kolegijem.

Popolnih evidenc dijakov gimnazije iz tega časa namreč ni. Znana so le imena članov omenjene kongregacije²¹⁵ in tistega majhnega dela gimnazijcev, ki je stanoval v seminarju ali konviktu, pogosto brez navedbe, kateri razred so obiskovali.²¹⁶ Nekaj dijakov je poimensko omenjenih še v dnevniku šolskega prefekta.²¹⁷ Valvasor ni nobeno leto izpričan kot gojenec seminarja, ne med revnimi dijaki – alumni ne med t. i. konviktorji, ki so bivanje v seminarju plačevali in med katerimi ni bilo malo plemiških sinov. Čeprav se v katalogu seminarja sumarne številke po posameznih letih včasih razhajajo s številom poimensko navedenih alumnov in konviktorjev – kar pomeni, da seznami niso popolni –,²¹⁸ ni nobene osnove za Radiscevo trditev, da je bil Janez Vajkard konviktor (*Konviktist*).²¹⁹ Tako kot velika večina gimnazijcev je v resnici spadal med zunanje dijake.²²⁰ O njegovem bivanju zunaj seminarja priča tudi že omenjena pripoved o povodnem možu, ki naj bi ga videl na lastne oči, kako je neke jasne in svetle noči pri mestni kruharni napadel nekoliko opitega meščana, ta pa se je rešil tako, da se je oprijel potapljalke (kaznovalne naprave za goljufive peke) in priklical na pomoč stražo.²²¹ Le kaj bi sicer tam ponoči (sam) počel mladenič, star 13 ali 14 let, če bi živel v seminarju? Kot bomo videli v nadaljevanju, obstaja za to prepričljiva razlaga: stanoval je v neposredni bližini.

Kot že rečeno, Valvasor v *Slavi* ni ponudil dovolj podatkov, da bi lahko z gotovostjo vedeli, **katerega leta je šolanje začel in kdaj končal**. Če sodimo po njegovi poznejši prizadevnosti in sistematičnosti, je seveda pričakovati, da je vse razrede opravil v šestih letih. A pot bi mu utegnili prekrizati kaj nepričakovanega, kar bi šolanje podaljšalo za leto ali celo dve, denimo bolezen. Glede na to, da so na jezuitske gimnazije sprejemali dečke od desetega do dvanajstega leta starosti,²²² je mogoče začetek njegovega šolanja postaviti v čas med letoma 1651 in 1653. kot bomo videli, pa bi se vpisal tudi šele leta 1654. Če ni bilo posebnih ovir, je gimnazijo končal med letoma 1657 in 1660. Čas, ki ga je zanesljivo preživel na njej, predstavljajo torej tri leta, od 1654 do 1657. Šolsko leto se je v tem času začelo konec oktobra oziroma v začetku novembra.²²³

Starosti v Ljubljani umrlih dijakov v poldrugem desetletju 1650–1665 pričajo, da so bili v istem razredu dijaki različnih let, kar je seveda povezano z več dejavniki, med drugim z njihovim socialnim ozadjem. Med tretješolci (gramatika) najdemo tako 12-letnika (v začetku šolskega leta) kakor 16-letnika iz Celja (proti koncu leta),²²⁴ v prvem razredu 12-letnike in 13-letnike,²²⁵ v šestem (retorika) pa sedemnajstletnika, dva dvajsetletnika in celo 23-letnega dijaka.²²⁶ Tudi v petem razredu (poetika) je izpričan starejši dijak, 21-letnik z Vipavskega, sicer gojenec seminarja.²²⁷ Ceravno so podatki o umrlih maloštevilni in glede starosti ne nujno povsem zanesljivi, dajejo vendarle vtis, da so se na gimnazijo vpisovali večinoma šele 12-letniki in nekateri še starejši.

Da tudi Valvasor najbrž ni prestopil njenih vrat pred dvanajstim letom, torej pred jesenjo 1653, kaže edini jezuitski vir, ki govori o njegovi mladostni povezanosti z jezuiti – vpisna knjiga članov kongregacije Marije Vnebovzete. Ime Janeza Vajkarda Valvasorja se je v njej znašlo 15. avgusta 1659, in sicer med 47 novosprejetimi mladeniči, dotlej člani kongregacije Kraljice angelov varuhov.²²⁸ Upošteva, da je bila prva kongregacija namenjena dijakom višjih razredov (petega, šestega in kazuistike), druga kongregacija pa mlajšim (tretji in četrti razred),²²⁹ je bil tedaj osemnajstletni Valvasor leta 1659 v petem ali šestem razredu, tj. na poetiki ali retoriki. Vpis v kongregacijsko knjigo je zelo zanesljiv dokaz, da je avgusta 1659 resnično še obiskoval gimnazijo. Nič namreč ne kaže, da bi v tem času v kongregacijo sprejemali tudi starejše, že nekdane dijake, izjema je morda samo kateri od študentov kazuistike (moralne teologije). Za leto 1661, ko knjiga ne navaja novosprejetih članov, ampak prikazuje zgolj članstvo kot takšno, je to – poleg izvoljenega vodstva – razdeljeno na moralne teologe ter na zadnja dva razreda gimnazije, tj. dijake retoričnega in poetičnega razreda.²³⁰ Iz prejšnjega leta 1660 ni podatkov ne o članih ne o novih sprejemih, prej pa so vsako leto 15. avgusta sprejemali nove člane iz kongregacije Kraljice angelov varuhov, namenjene dijakom nižjih razredov. Trdna referenca, da so bili ob sprejemu v kongregacijo Marije Vnebovzete še gimnazijci, je za nekatere katalog gojencev jezuitskega seminarja. Od skupaj 153 članov kongregacije, sprejetih v treh letih 1657–1659, jih v katalogu najdemo 24, med njimi 15 s podatkom, kateri razred so obiskovali. Od zadnjih bi pred sprejemom v kongregacijo lahko končal gimnazijo le eden, in sicer Janez Hočvar, sprejet sočasno z Janezom Vajkardom 15. avgusta 1659. Štiri leta prej, leta 1655, je namreč

²¹⁴ Golec, Valvasorjev izvor (1. del), str. 44, 45, 55, 57; (2. del), str. 219, 220, 229.

²¹⁵ ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, II/51r.

²¹⁶ Objava: Črnivec (ur.), *Ljubljanski klasiki*, str. 72–84.

²¹⁷ ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, I/31r.

²¹⁸ Gl. op. 201.

²¹⁹ Radics, *Johann Weikhard*, str. 62.

²²⁰ O zunanjih in notranjih učencih gl. Ciperle, Jezuitski učni program, str. 171.

²²¹ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 685–686. – Valvasor je zgodbo pospremil s komentarjem, ki jasno priča, da v obstoj ljubljanskega povodnega moža ni verjel. Zlahka bi bila za tem potega vsčina, kakršno si je privoščil neki kmet iz okolice Brezovice pri Ljubljani; enega od igralcev v dijaški igri Paradiž je navoril, naj v hudičevi preobleki prestraši njegovo zapito ženo (*Die Ehre XI*, str. 351–352).

²²² Ciperle, Jezuitski učni program, str. 172.

²²³ Po enotnem jezuitskem študijskem programu *Ratio studiorum* so glavne šolske počitnice v jezuitskih kolegijih trajale od

21. septembra do 3. novembra (Ciperle, Jezuitski učni program, str. 170). V dnevniku ljubljanskega šolskega prefekta najdemo od leta 1650 do 1659 datume med 30. oktobrom in 4. novembrom (ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, I/31r, pag. 1, 15, 17, 19, 21A, 22A, 22B, 25).

²²⁴ NSAL, ZA Ljubljana–Sv. Nikolaj, matične knjige, M 1635–1657, pag. 140 (17. 12. 1653); M 1658–1735, pag. 33 (16. 8. 1665).

²²⁵ Prav tam, M 1635–1657, pag. 152 (17. 10. 1654); M 1658–1735, pag. 3 (21. 7. 1658), 6 (18. 7. 1659), 19 (28. 3. 1662).

²²⁶ Prav tam, M 1635–1657, pag. 120 (3. 4. 1650), 122 (4. 7. 1650); M 1658–1735, pag. 2 (6. 3. 1658), 4 (26. 12. 1658).

²²⁷ Prav tam, M 1635–1657, pag. 124 (31. 8. 1650).

²²⁸ ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, II/51r, pag. 232–233.

²²⁹ Bizant, Marijine kongregacije, str. 147.

²³⁰ ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, II/51r, pag. 234–239.

izpričan v četrtem razredu – če ne gre za soimenjaka –, ne vemo pa, ali je tudi odtlej študiral tako uspešno kot prejšnja leta in ali je torej gimnazijo res zaključil že leta 1657.²³¹ V tem letu bi šolanje zlahka sklenil tudi Janez Vajkard Valvasor, če bi se vpisal pri desetih letih (1651) in bi vseh šest razredov končal v rednem roku.

Pri ugotavljanju letnic začetka in konca njegovega šolanja si skoraj ne moremo pomagati z že znano pripovedjo o njegovem sošolcu iz petega razreda, ki si je v telo zabadal igle.²³² O pojavu govori sicer tudi letopis jezuitskega kolegija, vendar že pri letu 1653, ko je bil polihistor kvečjemu drugošolec ali pa ga ni bilo niti še v prvem razredu. Poleg tega naj bi se početje tedaj razširilo na več dijakov.²³³ Kolikor je tudi (poznejši) Valvasorjev sošolec leta 1653 s tem šele začel, po navedbi v *Slavi* pa je »veščino« prakticiral dve ali tri leta, bi torej peti, predzadnji razred obiskoval skupaj s polihistorjem najprej v šolskem letu 1655/56, če bi prišel Valvasor na gimnazijo že z desetimi leti, jeseni 1651. Vendar nikakor ni rečeno, da je bil polihistorjev sošolec eden tistih, ki so se z zabadanjem zabavali že leta 1653, ko je bil ta pojav toliko razširjen, da si je prislužil omembo v letopisu.

Okvirno nam je v večjo pomoč podatek, da je njegov mlajši brat Janez Herbard Valvasor naveden med člani

kongregacije v šestem razredu (*Rhetores*), 8. septembra 1662.²³⁴ V primeru, da so ga v šestem razredu vanjo tudi sprejeli, bi Janez Vajkard, sprejet 15. avgusta 1659, po tej analogiji končal šesti razred jeseni istega leta 1659. Takšna razlaga je ob vsem, kar vemo, najverjetnejša. Če polihistor ni nobenega razreda ponavljal, se je torej na gimnazijo vpisal jeseni 1653, star 12 let, in jo zapustil pri osemnajstih jeseni 1659.

Ni dvoma, da je Janez Vajkard Valvasor vseh šest razredov gimnazije končal v Ljubljani. V Gradcu, kjer bi ga sicer najprej iskali, njegovega imena ne zasledimo.²³⁵ Kot je mogoče izračunati iz podatkov v zgodbi o srečanju s povodnim možem, je »še študiral« v Ljubljani leta 1654 ali 1655 (»pred približno štiriintridesetimi leti«), ko je bil lahko kvečjemu v tretjem oziroma četrtem razredu. Nadalje je na istem mestu pustil pričevanje o sošolcu iz petega razreda²³⁶ in končno je izpričano, da je bil tako član Marijine kongregacije za mlajše dijake kakor kongregacije za dijake višjih razredov.²³⁷

Polihistorjeve sošolce gre iskati med poimensko znanimi gojenci seminarja in člani kongregacije Marije Vnebovzete, vendar za prav nobenega od tam izpričanih ni mogoče ugotoviti, ali je res drgnil šolske klopi skupaj z Valvasorjem. Ker ni dovolj oprijemljivih virov niti o tem, ali se je Janez Vajkard podal na gimnazijo že jeseni 1651 in se je torej šolal dlje kot običajnih šest let, ali pa je šolska vrata prvič prestopil šele v naslednjih treh letih, smo v podobni zadregi pri imenih **njegovih učiteljev in profesorjev**. Letopis ljubljanskega kolegija vsebuje natančne podatke, kdo je v posameznem letu poučeval kateri razred,²³⁸ ne vemo pa, kdaj je bil v katerem razredu Valvasor. V razpredelnici so učitelji in profesorji razvrščeni po razredih in letih znotraj štirih šestletnih obdobj, ki pridejo v poštev v obdobja polihistorjevega šolanja.²³⁹ Glede na prej povedano je najverjetnejše

²³¹ Leta 1657 so iz nižje kongregacije sprejeli v Marijino 59 članov, naslednji dve leti pa vsakič po 47 (prav tam, pag. 222–233). Od novosprejetih članov leta 1659 jih je med gojenci seminarja izpričanih sedem: Andrej Raznožnik, Jurij Hohenbrunner, Janez Krstnik Skerpin (Skerpin), Janez Krstnik Faustinger, Janez Hočevnar, Janez Fider in Martin Zlebnik (Zlebnik) (Crnivec (ur.), *Ljubljanski klasiki*, str. 74–83). Za Zlebnika vemo zgolj, da je bil gojenec leta 1655. Štiri – Raznožnika, Hohenbrunnerja, Skerpina in Fiderja – navaja kot gojence še skupni seznam za leti 1659 in 1660. Tudi Faustinger pred sprejemom v Marijino kongregacijo avgusta 1659 ne bi mogel končati gimnazije, saj je po seznamu gojencev za leti 1657 in 1658 obiskoval tedaj šele četrti, sintaktični razred. Drugačna slika se pokaže pri Novomeščanu Janezu Hočevnarju. Med gojenci seminarja je naveden pet let od 1652 do 1656, in sicer leta 1654 v tretjem razredu (gramatika) ter naslednje leto v četrtem (sintaksa). Če je tudi odtlej študiral tako redno kot dotlej, je končal gimnazijo že leta 1657. Lahko pa bi šlo tudi za dva Janeza Hočevnarja, saj je kraj izvora, Novo mesto, naveden le prvič (1655). Leta 1658 najdemo med novosprejetimi člani kongregacije osem takratnih ali nekdanjih gojencev seminarja: Andreja Lukančiča, Franca Gregoriča, Jurija Sifererja, Janeza Kralja, Jakoba Stegmana, Luko Guetsolta, Pavla barona Moscona in Vida Šego (prav tam, str. 75–89). Trije – Lukančič, Kralj in Stegman – so bili ob sprejemu še gojenci seminarja, zadnja dva leta 1657 ali 1658 v razredu poetika, medtem ko se drugih pet pojavlja v seminarju med letoma 1653 in 1656, le za Sifererja pa je znano tudi, da je leta 1655 obiskoval drugi razred in torej leta 1658 še ne bi mogel končati šolanja. Od novosprejetih članov kongregacije v letu 1657 je bilo takratnih ali nekdanjih gojencev seminarja devet: Andrej Boštjančič, Andrej Pene, Blaž Samec, Feliks Tropper, Janez Killer, Janez Jugovic, Lovrenc Boštjančič, Mihael Fruperger in Sigmund Wagen (prav tam, str. 73–81). Štirje so ob vpisu v kongregacijo izpričani še v seminarju – Pene, Tropper, Killer in Jugovic –, tisto oziroma naslednje leto vsi v zadnjem razredu, retoriki. Gimnazije dotlej prav tako še nista mogla končati Boštjančič, leta 1653 v drugem razredu, in Samec, leta 1656 v četrtem, medtem ko najdemo ostale tri v katalogu v letih od 1651 do 1656, vse brez navedbe razreda.

²³² Gl. op. 188.

²³³ *Letopis Ljubljanskega kolegija*, str. 180 (pag. 285).

²³⁴ ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, II/51r, pag. 244.

²³⁵ Prim. Andritsch, *Die Matrikeln. Band 2; Band 3*.

²³⁶ Gl. op. 188.

²³⁷ Gl. op. 228 in 229.

²³⁸ V letopisu kolegija (*Letopis Ljubljanskega kolegija*) so učne moči navedene po koledarskih letih, ne po šolskih (od novembra do septembra). Da je treba pri posameznem koledarskem letu računati šolsko leto od jeseni prejšnjega leta (npr. pri letu 1652 šolsko leto 1651/52), je potrdila primerjava z dnevnikom šolskega prefekta (ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, I/31r), ki sicer le redko navaja celoten profesorsko-učiteljski zbor. Nekaj primerov: v letopisu je kot šolski prefekt za leto 1652 naveden p. Bernard Reffinger in za leto 1653 Gašper Filtz (str. 173 (pag. 269), 177 (pag. 279)), prefektov dnevnik pa pove, da je Filtz postal prefekt novembra 1652 (fol. 9). Mag. Gotthard Wolf, ki je po letopisu poučeval gramatiko leta 1653 (str. 177 (pag. 280)) in naslednje leto ne več (str. 182 (pag. 288)), je v prefektovem dnevniku omenjen kot učitelj gramatike marca 1653, torej v šolskem letu 1652/53 (fol. 12). Prefekt šole p. Janez Krstnik Dolar, kot tak naveden v letopisu pri letu 1657 (str. 197 (pag. 310)), je bil po dnevniku v tej funkciji od novembra 1656 (fol. 21v) do januarja 1658, ko je odšel v Passau (fol. 22A). Letopis za leto 1658 navaja, da je opravljal funkcijo šolskega prefekta na začetku, »malo pozneje« pa je bil poslan v Passau (str. 202 (pag. 313)). In končno: celoten učiteljsko-profesorski zbor v šolskem letu 1663/64, kot ga najdemo v prefektovem dnevniku (fol. 28), je identičen sestavi, ki jo pozna letopis pri letu 1664 (str. 230 (pag. 350)).

²³⁹ *Letopis Ljubljanskega kolegija*, str. 173 (pag. 269), 177 (pag. 279), 182 (pag. 288–289), 189 (pag. 298), 192 (pag. 303), 197

Tabela 3 – Valvasorjevi učitelji in profesorji na jezuitski gimnaziji v Ljubljani, če je končal šolanje v rednem roku šestih let

Razred/vstop	Če je vstopil jeseni 1651	Če je vstopil jeseni 1652	Če je vstopil jeseni 1653	Če je vstopil jeseni 1654
najnižji razred, mala šola (<i>infima, parva schola</i>)	mag. Matija Modrijan (1651/52)	mag. Andrej Olipec (1652/53)	mag. Jakob Kranich (1653/54)	mag. Klemen Podl (1654/55)
osnove (<i>principia</i>)	p. Andrej Tomšič (1652/53)	mag. Jakob Faber (1653/54)	mag. Janez Wolff (1654/55)	mag. Matija Modrijan (1655/56)
gramatika (<i>grammatica</i>)	p. Andrej Tomšič (1653/54)	mag. Friderik Ciriani (1654/55)	mag. Jurij Langenegger (1655/56)	mag. Erazem Spizig (1656/57)
sintaksa (<i>syntaxis</i>)	mag. Joahim Häring (1654/55)	mag. Friderik Ciriani (1655/56)	mag. Janez Schurian (1656/57)	mag. Erazem Spizig (1657/58)
poetika (<i>poetica, poesis</i>)	mag. Peter Höckh (1655/56)	mag. Feliks Coronino (1656/57)	mag. Karel Zennegg (1657/58)	mag. Alojzij Braun (1658/59)
retorika (<i>rhetorica</i>)	mag. Adam Dillher (1656/57)	p. Janez Lindelauff (1657/58)	p. Krištof Warmuet (1658/59)	p. Matija Soutermans (1659/60)

tretje obdobje (1653–1659), ob pogoju, da ni mladenič nobenega razreda ponavljal.

Kot je bilo v navadi na jezuitskih gimnazijah nasploh, so se učne moči tudi v Ljubljani menjavale zelo hitro. Jezuiti so namreč pogosto prehajali iz enega kolegija v drugega, še posebej magistri, ki so se zamenjali skoraj vsako leto. Tako je lahko posameznik vtisnil kolegiju svoj pečat le v izjemnih primerih, sicer pa je ostajal v ozadju, kajti prednost so dajali skupnosti jezuitskega kolegija.²⁴⁰ V devetletnem obdobju od 1651/52 do 1659/60 je od šestih ljubljanskih gimnazijskih učiteljev izpričan v naslednjem šolskem letu praviloma en sam in samo trikrat po dva. So pa v potencialnih Valvasorjevih študijskih letih trije po enkrat napredovali skupaj s svojim razredom: pater Andrej Tomšič ter magistra Friderik Ciriani in Erazem Spizig.

Tako Radics kot Reisp sta spomnila na Janeza Ludvika Schönlebna (1618–1681), ki je pozneje močno vplival na Valvasorjevo delo in bil v letu 1650/51 prefekt ljubljanske gimnazije.²⁴¹ Reispovim pomislekom, koliko in kako bi lahko kot profesor že tedaj vplival na mladega dijaka, je treba dodati, da se Schönleben in Valvasor na gimnaziji sploh nista mogla srečati. Pater Schönlebna so namreč že julija 1651 poklicali na Dunaj,²⁴² šolsko leto 1651/52, v katerem bi desetletni Valvasor lahko najprej začel obiskovati prvi gimnazijski razred, pa se je začelo novembra. Med profesorji, ki so v petdesetih letih poučevali na ljubljanski gimnaziji, najdemo – kot je opozoril Reisp – znanega jezuitskega dramatika Dunajčana Henrika Söldnerja,²⁴³ a Janez Vajkard tudi tega ni mogel spoznati kot svojega učitelja.²⁴⁴ Reisp je spomnil še na tretjega, Franca Harrerja iz

Preddvora, ki je v Ljubljani deloval več kot eno desetletje.²⁴⁵ Harrer sicer ni poučeval na gimnaziji, temveč moralno teologijo (kazuistiko), a je bil hkrati slabo leto tudi prefekt gimnazije, in sicer v šolskem letu 1657/58.²⁴⁶

Precej oprijemljivejša je Valvasorjevo znanstvo s patrom Janezom Krstnikom Dolarjem, znanim skladateljem (ok. 1620, Kamnik – 1673, Dunaj),²⁴⁷ katerega identiteta je bila dolgo nejasna.²⁴⁸ Če bi Janez Vajkard prišel na gimnazijo z desetimi leti in bi v šolskem letu 1655/56 obiskoval peti razred, bi bil Dolar tedaj profesor razreda pred njim, retorike. A četudi se nikoli nista srečala v neposrednih vlogah profesorja in dijaka, je Valvasor zelo dobro vedel za Dolarja, ki je ta čas dobro leto, od jeseni 1656 do začetka leta 1658 deloval v kolegiju kot vodja glasbe oziroma zbora ter hkrati kot gimnazijski prefekt v šolskem letu 1656/57 in del leta 1657/58. V zadnjem šolskem letu, v katerem je že po dobrih dveh mesecih odšel v Passau, je bil tudi katehet in spovednik v cerkvi.²⁴⁹ Valvasor ga omenja med kranjskimi pisci v VI.

str. 173 (pag. 269), 177 (pag. 279). Od leta 1653 ga ni bilo več v Ljubljani.

²⁴⁵ Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 77.

²⁴⁶ Reispovi podatki niso povsem točni. Harrer je prišel v Ljubljano proti koncu leta 1652, ostal prvič neprekinjeno do leta 1662, kot profesor kazuistike od šolskega leta 1652/53, in bil prefekt samo slabo leto (*Letopis ljubljanskega kolegija*, str. 173 (pag. 269), 177 (pag. 279), 182 (pag. 288–289), 189 (pag. 298), 192 (pag. 303), 197 (pag. 310), 202 (pag. 314), 207 (pag. 320), 217 (pag. 335), 219 (pag. 337)). O njem gl. tudi: Glonar, Harrer, str. 292–293.

²⁴⁷ O Dolarju gl. zlasti: Höfler, Janez Krstnik Dolar, str. 82–89; Škulj, Ioannes Baptista Dolar, str. 27–36.

²⁴⁸ Tako Valvasor (1689) kot J. G. Dolničar (1715) nista poznala njegovega osebnega imena (Valvasor, *Die Ehre VI*, str. 359; Dolničar, *Bibliotheca Labacensis publica*, pag. 95 (po objavi: Vidmar (ur.), *Trubar, Hren*, str. 256, 363). Valvasorjevo oznako N. (nomen) so poznejši pisci napačno razumeli kot Nikolaj, zato je prišel Dolar kot Nikolaj še v *Slovenski biografski leksikon* (1925) (Premrl, Dolar, str. 139) in v zagrebško *Muzičko enciklopedijo* (1958) (D. Cvetko, Dolar Nikolaj, str. 374). Šele v petdesetih letih 20. stoletja je D. Cvetko dokazal, da gre za Janeza Krstnika Dolarja, ki ga je imelo češko in avstrijsko zgodovinarstvo za skladatelja češkega rodu (D. Cvetko, *Zgodovina glasbene umetnosti*, str. 217–218; D. Cvetko, *Skladatelji Gallus*, str. XVI–XVII; Höfler, Janez Krstnik Dolar, str. 83). Tudi v integralnem prevodu *Slave vojvodine Kranjske* (2010) je oznaka N. (nomen) napačno razrešena kot: N[ikolaj] (Valvasor, *Čast in slava 2., VI. knjiga*, str. 359).

²⁴⁹ Leta 1656 je v letopisu naveden kot profesor retorike in vodja

(pag. 310), 202 (pag. 314), 202 (pag. 314), 208 (pag. 321), 211 (pag. 324–325).

²⁴⁰ Ciperle, Jezuitski učni program, str. 160.

²⁴¹ Radics, *Jobann Weikhard*, str. 61; Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 77.

²⁴² Miklavčič, Schönleben Janez Ludvik, str. 237. – Prim. Radics, *Der krainische Historiograph*, str. 19. – Schönleben je bil zelo verjetno sošolec polihistorjevega polbrata Karla Valvasorja ali na gimnaziji kakšno leto pred njim. Oba so namreč sprejeli v jezuitsko kongregacijo Marije Vnebovzete istega leta 1632, Schönlebna tri mesece pred Karlom (ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov II/51r, pag. 122, 123).

²⁴³ Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 77.

²⁴⁴ Söldner je jeseni 1651 začel poučevati sintakso (četrti razred), 1652 pa poetiko (peti razred). *Letopis ljubljanskega kolegija*,

knjigi *Slave*, kjer poleg tega, da je šlo za Kranjca in jezuita, še pove, da je bil pater odličen glasbenik (*Musicus*) in dober skladatelj, zato je bilo okoli leta 1665 na Dunaju »zelo veliko primerkov njegova skladanja [skladb] počaščenih z natisom«. Ne preseneča, da se Janez Vajkard po tolikih letih ni spomnil njegovega osebnega imena in ga imenuje »P.(ater) N.(omen) Dolar«, ²⁵⁰ gotovo tudi zato, ker se jezuitski patri naslavljajo in poznajo po priimkih. Kot bomo videli, sta se Valvasor in pater Dolar v šestdesetih letih skoraj brez dvoma sreč(ev)ala na Dunaju. Kolikor je znano, ni doslej še nihče opozoril na njuno možno znanstvo oziroma osebno povezanost. ²⁵¹ V zvezi s tem kaže spomniti, da je polihistor pri opisu jezuitskega kolegija posebej poudaril, kako se gojenci seminarja »poleg študija učijo še vsakovrstne instrumentalne in vokalne glasbe«. ²⁵² Ne vemo natanko, koliko je bil polihistor glasbeno izobražen, a v popisu njegove zapuščine v Krškem (1694) pritegne pozornost popis kar 17 instrumentov, ki jih je utegnil tudi sam igrati. ²⁵³ Glasbeno izobrazbo, kakršna koli je že bila, si je gotovo pridobil v gimnazijskih letih, čeprav ni izpričan kot gojenec seminarja, kjer so se z glasbo ukvarjali sistematično. Toda glasbeni pouk se v jezuitskem kolegiju najverjetneje ni strogo omejeval le na seminar, v katerem je glede na celoto vseh gimnazijcev prebivala maloštevilna dijaška populacija. ²⁵⁴ Ne gre prezreti naslednjega pomembnega dejstva. Prostora, ki ga Valvasor namenja glasbi in zvoku, je v *Slavi* nasploh precej več kot v podobnih tovrstnih delih, prav tako pa je večji njun pomen. ²⁵⁵

Ni povsem izključeno, da je Valvasor po končani gimnaziji poslušal v jezuitskem kolegiju še moralno teologijo in celo nameraval postati duhovnik ali jezuit, čeprav ne najdemo o tem ne v *Slavi* ne drugje niti najmanjšega namiga. Če je po končani retoriki vstopil v jezuitski noviciat v Ljubljani, ga je zelo hitro zapustil. ²⁵⁶ Glede na to, da po letu 1659 za več let ne vemo, kje se je zadrževal, bi bil lahko v tem času kje zunaj Kranjske tudi kandidat za kateri drug red. Verjetnost je majhna, saj redovno življenje ni bilo združljivo z njegovo naravo. Poleg tega niti kot dijak ni okusil konvikta in njegovega hišnega reda.

V zvezi s polihistorjevimi ljubljanskimi gimnazijskimi leti nam ostaneta še dve vprašanji: **kje v Ljubljani je**

v tem času stanoval ter kako in kje je preživel poitniški čas.

Kot rečeno, je tako kot velika večina gimnazijcev spadal med zunanje dijake, ki so prebivali zasebno. Po Reispu se vsiljuje misel, da je bil na stanovanju v bližini kraja, kjer naj bi neke jasne noči sam videl, kako je povodni mož iz Ljubljani napadel meščana. ²⁵⁷ Ta, po imenu Schmaidler, se je sam vračal z ženitovanja mimo t. i. kruharne (*die so genantn Brodkammer vorebey gegangen*), ²⁵⁸ torej mimo hiše, v kateri je imel poprej najeto stanovanje polihistorjev oče Jernej in ki nepravilno velja za rojstno hišo Janeza Vajkarda. Kakor koli, polihistor v hiši kruharne, mestne tehtnice in skladišča ni mogel prebivati niti na začetku gimnazijskega šolanja. Tudi če bi se na gimnazijo res vpisal že kot desetleten jeseni 1651, Valvasorji namreč v tej hiši tedaj niso bili več najemniki stanovanja, saj je za to leto kot najemnik izpričan Hans Stieff. ²⁵⁹ Kam v mestu je svoje ljubljansko pohištvo in druge premičnine preselila Valvasorjeva družina, viri ne povedo. V zapuščinskem inventarju matere Ane Marije, sestavljenem 20. avgusta 1657, najdemo stanovanjsko opremo »v Ljubljani«, brez navedbe lokacije. ²⁶⁰ Inventurni komisarji so jo pač popisali v nekem najetem stanovanju, saj zakonca Jernej in Ana Marija v kranjski prestolnici nista premogla lastne hiše. ²⁶¹ Bilo bi več kot logično, da bi Janez Vajkard kot gimnazijec uporabljal prav to stanovanje, prejkone ne sam, temveč še s kom od domačih, denimo z neporočeno polsestro Marijo Klaro. ²⁶² Ali pa je, da bi bil pod budnim nadzorom in v dobri oskrbi, živel pri družini veliko starejšega polbrata Karla, ki se je leta 1650 že kot vdovec drugič poročil v Ljubljani, ²⁶³ kjer so mu je rodila tudi večina otrok. ²⁶⁴ Znano je, da Karel tedaj še ni imel lastne hiše in da v Ljubljani v tem času tudi ni izpričana hiša rodbine Barbo, iz katere je prihajala njegova druga soproga. ²⁶⁵ Končno obstaja precej verjetna možnost, da je Karlovo stanovanje identično s tistim na neznani lokaciji, kjer so leta 1657 popisali del zapuščine njegove mačehe, polihistorjeve matere, ki je sicer živela na Mediji.

²⁵⁷ Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 77.

²⁵⁸ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 685–686.

²⁵⁹ Gl. op. 116.

²⁶⁰ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–6, 20. 8. 1657, pag. 92–100.

²⁶¹ V tem času v zapuščinskih inventarjih pogosto niso posebej navedene nepremičnine in tako tudi ne pri Ani Mariji Valvasor. Potrditev, da v Ljubljani ne soproj ne ona nista premogla hiše, je molk davčnih knjig mesta Ljubljana (ZAL, LJU 488, Mesto Ljubljana, rokopisne knjige, šk. 440–447, Cod. XVII). Prim. Fabjančič, *Knjiga ljubljanskih hiš. I. del. Stari trg; II. del. Novi trg; III. del. Veliki trg; IV. del. Šentpetrsko predmestje; V. del. Kapucinsko predmestje*.

²⁶² Marija Klara je šla 18. aprila 1649 v Ljubljani za krstno botro otroku bratranca Janeza Krstnika Valvasorja (NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1643–1653, pag. 223).

²⁶³ Gl. op. 147.

²⁶⁴ Od osmih Karlovih otrok, ki jih poznamo z rodovnika v *Slavi* (Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 109), jih je bilo v Ljubljani krščenih pet, trije v petdesetih letih (1653, 1656 in 1658) in dva v šestdesetih (1664 in 1668) (NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1653–1664, pag. 2, 139, 189; R 1653–1664, pag. 336; R 1664–1669, pag. 143).

²⁶⁵ Barbove hiše v petdesetih letih ni v mestnih davčnih knjigah. Gl. op. 261.

latinske kongregacije, leta 1657 kot šolski prefekt in vodja glasbe, pri letu 1658 pa kot šolski prefekt in vodja zboru, a z navedbo, da ga je provincial kmalu poslal v Passau. *Letopis Ljubljanskega kolegija*, str. 192 (pag. 303), 197 (pag. 310), 202 (pag. 314). Prim. Höfler, Janez Krstnik Dolar, str. 84; Škulj, Ioannes Baptista Dolar, str. 31–32, 35.

²⁵⁰ Valvasor, *Die Ehre VI*, str. 359.

²⁵¹ Gl. zlasti prispevke v: Škulj (ur.), *Dolarjev zbornik*.

²⁵² Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 690.

²⁵³ I. Cvetko, Valvasor in njegov zvok, str. 311.

²⁵⁴ V razpoložljivih virih je sicer govor o glasbeni dejavnosti v seminarju (prim. Faganel, Glasbeno delo, str. 229 sl.). Po J. Höflerju »bi bilo preozko, če bi glasbeno delo v kolegiju omejevali le na to skupino gojencev, zlasti kar zadeva petje, vsekakor pa bo res, da so prav ti bili nosilci zahtevnejše, bolj profesionalne glasbene reprodukcije« (Höfler, Janez Krstnik Dolar, str. 83).

²⁵⁵ I. Cvetko, Valvasor in njegov zvok, str. 311 sl.

²⁵⁶ V letopisu ljubljanskega kolegija so podatki o novicah le za nekatera leta, še pred Valvasorjevim potencialnim vstopom za leti 1656 in 1658 (*Letopis jezuitskega kolegija*, str. 195 (pag. 308), 207 (pag. 320)).

Ponuja se zanimiva in prepričljiva rešitev vprašanja. Reisp je menil, da je Janez Vajkard kot gimnazijec stanovan blizu kruharne, kjer je neke noči sredi petdesetih let videl povodnega moža.²⁶⁶ V popisu ljubljanskih družinskih poglavarjev ljubljanske stolne župnije iz leta 1660 je nedaleč od tam resnično izpričano bivališče Karla Valvasorja, in sicer blizu Tranče.²⁶⁷ Primerjava z imeni lastnikov in najemnikov v mestnih davčnih knjigah in Fabjančičevi knjigi hiš je pokazala, da gre glede na zaporedje hiš za eno od dveh sosednjih hiš (Stari trg 5 in 7), ki sta bili tedaj v lasti dedičev pokojnega mestnega sodnika Franca Cirianija in stojita prav nasproti tehtnice in kruharne (Stari trg 4). Zaporedje družinskih poglavarjev kaže na hišo št. 5.²⁶⁸ Gimnazijec Janez Vajkard je od tod neke noči leta 1654 ali 1655 skozi

okno zlahka opazoval napad na meščana Schmaidlerja in kako je »povodni mož« opitega moža po Kleparski ali po Vodni stezi vlekel do brega Ljubljane.²⁶⁹ Prav verjetno so v istem stanovanju v Cirianijevi hiši dve ali tri leta pozneje (1657) popisali ljubljansko zapuščino polihistorjeve matere. Tako Valvasorjevi v mestu ne bi imeli dveh najetih stanovanj – Jernejeva družina ločeno od Karlove –, temveč eno samo, slej ko prej isto, odkar so zapustili stanovanje v hiši mestne tehtnice in kruharne. Preselili so se samo čez cesto v sosednjo, precej manjšo hišo, ki so jo delili z več strankami. Po popisu družinskih poglavarjev iz leta 1662 pa Karla Valvasorja ni bilo več tu niti ne kje druge v mestu.²⁷⁰

V svojih gimnazijskih letih je Janez Vajkard skoraj ves čas preživel v Ljubljani, saj so imeli dijaki jezuitskih gimnazij nasploh malo počitnic. Glavne so bile jeseni, med 21. septembrom in 3. novembrom, sicer pa so si jezuiti prizadevali, da bi bil pouk čim manj prekinjen. Bili so mnenja, da bi teden dni prostega časa brez učenja dijakom samo škodil, zato so jim v skladu s študijskim redom še v počitnicah nalagali izredne, obsežnejše vaje iz stila, pa tudi nedeljo so izrabili za deklamacije in disputacije.²⁷¹ Janez Vajkard tako kateri krat bržkone ni videl Medije tudi po celo leto, od enih glavnih počitnic do drugih. Del počitniških tednov je nemara kdaj preživel še pri botru Konradu Ruessu baronu Ruessensteinu na Strmolu. Čeravno pri opisu strmolskega gradu ne pove, da bi bil v mladosti kdaj tam, je, kot smo videli, dobro poznal tamkajšnje razmere in v čas »pred približno tridesetimi leti« (okoli 1659) postavil nenavadno smrt botrove hčerke.²⁷²

Iz polihistorjevih zadnjih ljubljanskih šolskih let so v *Slavi* poleg prilike o sošču in osebnega srečanja s povodnim možem iz Ljubljane morda tudi njegovi pogovori z žensko, ki je po zaobljubi čudežno spregledala na romanju na Sveto goro pri Vačah. Po njegovih besedah sta se večkrat pogovarjala v času, ko je bil njen mož medijski »amtman« (valpet). Valvasor pri opisu župnije Vače pravi, da je povsem oslepela pred tridesetimi in nekaj leti (*vor etlich und dreyssig Jahren*), torej v petdesetih letih 17. stoletja, in bila slepa nekaj let (*etliche Jahre*). Če je število let nad trideset približno enako številu let, ki jih je preživela v slepoti, bi se ji vid povrnil okoli leta 1658 ali 1659 in Valvasor bi lahko o tem z njo (prvič) govoril še pred odhodom na svoje prvo potovanje.²⁷³ A

²⁶⁶ Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 77.

²⁶⁷ Vikar Boštjančič, popisovalec družinskih poglavarjev tega dela mesta, popisancev žal ni navedel po ulicah (NŠAL, NŠAL 100, KAL fasc. 58/17, Ljubljana, Nomina Communicantium, Restantium et Cathecumenorum annotata 1660 [...] Tractus D. Vicarii Baschtianschitsch). Že V. Valenčič je s pomočjo Fabjančičeve knjige hiš ugotovil, da gre pri Boštjančičevem popisu za stanovalece Gornjega, Levstikovega, Starega in Mestnega trga (Valenčič, Popis družinskih poglavarjev, str. 180). Kot deseti popisaneec za Karlom Valvasorjem je naveden mestni sluga na Tranči, Karlova družina pa je bila ob veliki noči 1660, ko je popis nastal, ravno odsotna.

²⁶⁸ Imena družinskih poglavarjev, kot si sledijo v popisu, kažejo, da je vikar Boštjančič vijugal po Starem trgu z ene strani ulice na drugo: Stari trg št. 11 (Pruner in najemnik Žlebnik), 12 (Dolničar in najbrž tudi Šteferle kot najemnik), 10 (najemnik Krivec), 8 (Kimerle), 6 (Fehner), 9 (Weiss). Tik pred Karlom Valvasorjem je popisal odsotno družino Franca Cirianija, čigar dediči so bili lastniki dveh sosednjih hiš št. 7 in 5, in polirja Janeza Jurija Sersiča, stanovalca ene od Cirianijevih hiš. V. Fabjančič ga je umestil v hišo št. 5, kar iz samih davčnih knjig ni jasno razvidno. Potrditev za to najdemo v dve leti mlajšem popisu družinskih poglavarjev iz leta 1662 (gl. op. 270), ki navaja med Cirianijem in Sersičem stanovalec sedanje hiše št. 4 na nasprotni strani ceste. Karel Valvasor (vsa družina je bila ob velikonočnem popisu odsotna) je tako precej bolj verjetno prebivala v hiši št. 5, kamor gre postaviti tudi naslednja popisanka, Felicito Horner (edini član družine) in Petra Babila (štiri odrasli in en otrok). Popis se nato vrne na drugo stran ceste in zajame družini Adama Purgerja in Jurija Srakarja, ki ju je Fabjančič na podlagi mestnih sejnih zapisnikov lociral v stavbo tehtnice in kruharne št. 4: Purger je bil namreč v letih 1653–1693 tehtniški mojster in mitničar, Srakar pa od 1659 do 1666 kruharnar (nadzornik v kruharni). Od tod zavije popisovanje nazaj na drugo stran ceste k hiši št. 3, tedaj Andrejčičevi hiši v lasti mesta (najemnik Konrad). Med Konradom in vdovo Žlebnikovo, lastnico polovice sosednje hiše na Starem trgu 1, sta popisana Luka Dovjak in Marko Pericostar, ki sta prebivala bodisi v Gaionzel-Žlebnikovi hiši (št. 1) bodisi na drugi strani ceste v Auerspergovi hiši (št. 2). Auerspergova hiša v tem času v davčnih knjigah ni navedena, kar lahko pomeni, da je bila prazna ali izvzeta iz mestne jurisdikcije. Žlebnikovi vdovi sledijo v popisu, skladno z zaporedjem stavb, družinski poglavarji na Mestnem trgu, začeni s Troppenheimom (pravilno Troppenauom) na št. 14 in mestnim slugo na Tranči. Čeprav Auerspergova hiša (Stari trg 2) kliče po tem, da bi v njej stanoval Karel Valvasor, bi bilo povsem nelogično, da bi popisovalec preskočil s Starega trga 5 diagonalno na št. 2, se vrnil nazaj k hiši št. 4 in od tam spet diagonalno skočil na št. 3. – Fabjančič, *Knjiga ljubljanskih hiš. I. del. Stari trg*, s. p.; Suhadolnik, Anžič, *Stari trg*, str. 137–146; ZAL, LJU 488, Mesto Ljubljana, rokopisne knjige, šk. 446, Cod. XVII, knj. 43a in 43d (1659), s. p.; šk. 447, Cod. XVII, knj. 44a in 44d (1660), s. p.

²⁶⁹ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 685–686.

²⁷⁰ NŠAL, NŠAL 100, KAL fasc. 58/17, Ljubljana, Nomina, Cognomina Patrum familiarum qui de se suisque Anno 1662 pro Paschali tempore exhibuerunt Schedas. – Zaporedje hiš v tem popisu je rahlo drugačno kot v popisu iz leta 1660, v celoti pa potrjuje logiko preskakovanja z ene strani ceste na drugo in potrjuje, da Valvasorji dve leti prej niso mogli prebivati v Auerspergovi hiši, temveč v Cirianijevi. Družinski poglavarji si sledijo takole: Kimerle (gospodar na št. 8), Lavrič (stanovalka na št. 8 ali 9), Sajerle (stanovalec na št. 9), Weiss (gospodar na št. 9), Fehner (gospodar na št. 6), Franc Ciriani (gospodar na št. 7), Adam Burgar, Jurij Srakar in Janez Koch (stanovanci na št. 4), Jurij Seršič (stanovalec na št. 5), Fraileger (stanovalec na št. 5 ali 3), Oswald (stanovalka na št. 3), Dovjak (stanovalec na št. 3 ali 2), Grofader (stanovalec na št. 1), Žlebnik (stanovalka na št. 1).

²⁷¹ Ciperle, Jezuitski učni program, str. 170.

²⁷² Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 560–562.

²⁷³ Kot je zapisal z nekaj pridržka – »kolikor se spominjam« –, je

prav mogoče je tudi, da se je mladi Valvasor pogovarjal z žensko o svetogorskem čudežu šele po vrnitvi iz turške vojne (1663–1664), preden se je odpravil na svoje drugo veliko potovanje.²⁷⁴

Morda se je še v polihistorjevih šolskih letih odvila zgodba, ki jo opisuje v XI. knjigi *Slave* pri obravnavi dvorca Lukovec pri Brezovici na robu Ljubljanskega barja. »Pred nekaj leti« naj bi neki kmet iz okolice Lukovca, ki si je v Ljubljani ogledal dijaško igro o paradizu, enega od dijakov igralcev nagovoril, naj v hudičevi preobleki prestraši njegovo zapito ženo. »Komedijska« je menda učinkovala, tako da se je ženska povsem odvalila pitja.²⁷⁵ Časovna dimenzija pri tej zgodbi je zelo splošna, morda tudi zaradi premišljenega učinka oziroma ker čas tu ni bil pomemben. Ni izključeno, da gre za dogajanje, o katerem je Valvasor slišal še kot dijak in je glede na izčrpen opis bržkone osebno poznal protagoniste. Igra ni imela zveze z gledališko dejavnostjo jezuitskega kolegija, ampak je bila zasebna zadeva predvsem revnih dijakov, zato je bilo zanj potrebno dobiti rektorjevo dovoljenje. Izpričano je, da so jo igrali v letih 1657, 1659, 1660 in 1670, v slovenščini in vsakič konec januarja. Pristavek »ut vocant« v dnevniku prefekta jezuitske gimnazije (1657 in 1660) bi mogel pomeniti, da je šlo že tedaj za nekaj utečenega.²⁷⁶

Dejstvo, da se je bodoči kranjski polihistor šolal v rodni Ljubljani, gotovo ni ostalo brez pomembnega vpliva na njegovo zanimanje in poznejšo ustvarjalno dejavnost. Vprašanje je namreč, ali bi ga toliko pritegnila Kranjska in domoznanstvo nasploh, ko bi v letih osebnostnega oblikovanja zapustil domačo deželo in šel, denimo, na gimnazijo v Gradec ali na latinsko šolo v Ruše. Morda bi se tam sicer še bolj izostril kot naravoslovec ali usmeril v kaj povsem drugega, toda glede na njegovo mladost bi se zlahka izgubila navezanost na Kranjsko, njene ljudi in kraje, ne nazadnje tudi na jezik in običaje rodne dežele.

Ko je bil Janez Vajkard sredi šolanja na gimnaziji, v tretjem ali bolj verjetno četrtem razredu, star 16 let, mu je konec pomladi ali poleti 1657 **umrla mati Ana Marija**, rojena pl. Rauber. Ni znano, kako dolgo je bolehal in kaj je bilo zanj usodno. Iz njene oporoke izvemole za hudo bolezen (*mit einer ligerhafften khrankheit*) in kako jo je med boleznijo negovala pastorka Marija Klara.²⁷⁷ Stara je bila šele kakšnih 45 let, rodila je 17 otrok in jih enajst še v otroški oziroma mladostniški dobi pospremila k večnemu počitku. Po moževi smrti 15. januarja 1651 je sama upravljala z Medijo, pri čemer ji je bil nekoliko v pomoč najstarejši pastorek Karel, sodedič in najemnik sosednjega očetovega gospostva Gamberk, ki se je sicer z družino veliko zadrževal v Ljubljani. Da je mačehi v določenih stvareh pomagal, priča poravnava

med Valvasorji iz obeh rodbinskih vej, v kateri jo je leta 1652 zastopal kot naprošeni pooblaščenec.²⁷⁸

Ana Marija je umrla kmalu po 10. juniju 1657, ko je narekovala oporoko, tedaj že težko bolna, »šibkega telesa, a pri pameti«.²⁷⁹ Dobra dva meseca pozneje, 20. avgusta, je namreč datiran njen zapuščinski inventar.²⁸⁰ V skladu z zadnjo željo so jo po katoliškem obredu in brez posebnih ceremonij pokopali v rodbinsko grobnico na Mediji, ki jo kot poslednje počivališče svojih staršev navaja tudi Janez Vajkard pri opisu domačega gradu v XI. knjigi *Slave*.²⁸¹ Za svojim že leta 1624 umrlim svakom Adamom Valvasorjem je Ana Marija druga iz Valvasorjeve rodbine, ki nam je zapustila tako oporoko kot zapuščinski inventar.²⁸² Oba dokumenta imata tem večjo težo, ker ju pogrešamo pri njenem šest let prej preminulem soprogu Jerneju. **Nadvse dragoceno pričevanje je zlasti oporoka**, nekakšna bilanca razmerij v družini in hkrati napovednik za prihodnost, vir, brez katerega bi bili prikrajšani za marsikatero pomembno informacijo. K zadnji volji Ane Marije se bomo zato vedno znova vračali pri obravnavi življenjskih poti njenih otrok in dveh pastork. Ključna je za razkritje in razumevanje usode njenega najstarejšega sina Janeza Ditriha, o katerem je Janez Vajkard na rodovnem deblu svoje rodbine zgolj lakonsko zapisal, da se je iz dežele izselil.²⁸³ Kar zadeva samega Janeza Vajkarda, pa je materina oporoka šele drugo pričevanje o njegovem obstoju (po krstu 16 let prej v ljubljanski stolnici) in razen omembe v *Slavi* edini vir o dediščini,²⁸⁴ ki mu je pripadla po starših, čeprav spoznamo le dedni delež po materi in še tega ne v podrobnostih.

Ana Marija je 10. junija 1657 na Mediji s tresočo roko podpisala oporoko in jo pečatila v navzočnosti sedmih naprošenih prič, po večini okoliških graščakov iz rodbin Barbo, Gall, Raumschüssl, Schwab, Apfalter in Hasiber. V uvodu je umirajoča vdova pojasnila, da njeno »skromno imetje« (*Mein weniges vermogen*) po večini sestavljajo njen prispevek k zakonski zvezi in odprava (*in meiner abfertigung*), torej dediščina po Rauberjih, ki so zajeti v celotni posesti njenega pokojnega moža in posebej zavarovani s posestjo Medija (*in Specie aber auf das Guet Gollneg versichert bin worden*). Pred nedavnim odkrita poročna pogodba med Jernejem in Ano Marijo iz leta 1632 potrjuje njene besede, četudi v pogodbi ni

²⁷⁸ Poravnalno pogodbo za 2.688 goldinarjev, sklenjeno 9. februarja 1652 med Karlom v svojem imenu in kot naprošenim pooblaščenecem svoje mačehi, Francem Adamom Valvasorjem in vdovo Regino Suzano [prav: Regino Sidonijo] Valvasor, rojeno Barbo, poznamo iz regesta v zapuščinskem inventarju Adama Sigfrida Valvasorja iz Adamove rodbinske veje, sina omenjene vdove (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 131, fasc. LIV, lit. Z–10, 24. 10. 1699, pag. 41/Nr. 70).

²⁷⁹ ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–3, 10. 6. 1657. – Oporoka je v celoti objavljena v: Radics, *Johann Weikhard*, str. 49–53.

²⁸⁰ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. XIV, lit. Z 4 1/2, 20. 8. 1657. – Prim. natančno obravnavo vsebine inventarja v: Radics, *Johann Weikhard*, str. 41–48.

²⁸¹ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 164.

²⁸² Prim. Golec, Valvasorjev izvor (1. del), str. 37–38, 44–45.

²⁸³ Natančno obravnavo življenja Janeza Ditriha gl. v: Golec, Lažni Valvasor, str. 20–31.

²⁸⁴ Da je (pol)brat Karel izplačal svoje sorojence, omenja Valvasor pri opisu Medije (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 165).

bilo njenemu možu ime Hanže Pajn (*Pein*), sicer pa je službo »amtmana« opravljal nekaj let tudi pri Witzu baronu Witzensteinu na Lebeku, česar polihistor ni časovno opredelil. Valvasor, *Die Ehre VIII*, str. 829.

²⁷⁴ V ta čas je pogovore z žensko pogojno postavil Reisp: »Nekako v tem času je moralo biti ...« (Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 80).

²⁷⁵ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 351–352.

²⁷⁶ Kuret, Ljubljanska igra, str. 3–4 (205–206).

²⁷⁷ ARS, AS 308, Testamenti, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–3, 10. 6. 1657; prim. Radics, *Johann Weikhard*, str. 49, 50.

izrecno navedena Medija, ampak le celotno Jernejevo premoženje nasploh, vključno z zadolžnicami. Omejeno uživanje moževega premoženja in zažejala, letna vdovščina 400 goldinarjev, voz s konji in hiša v Ljubljani (ki je ni bilo) so za Ano Marijo postali aktualni ob Jernejevi smrti.²⁸⁵ Popolne delitve moževega imetja pa vse do njene smrti še niso izvedli, saj je Jernej zapustil nedoletne otroke. Poleg tega so bili tu otroci iz njegovega prejšnjega zakona. Kot bomo videli, je polihistorjev najstarejši polbrat Karel še naprej upravljal Gamberk, kjer je nekaj veljala tudi beseda drugega polbrata Franca Adama kot sodediča. Obenem so imeli svoje deleže na gamberški posesti otroci iz Jernejevega drugega zakona, med njimi Janez Vajkard, Karlu in drugim otrokom iz prvega zakona pa je pripadal delež na Mediji, s katero je razpolagala njegova mačeha Ana Marija.

Vdova zrelih let, ki bi jo okoli leta 1610 utegnil krstiti še protestantski duhovnik,²⁸⁶ v oporoki ni le izrecno zahtevala katoliškega pokopa – kar je tako rekoč obvezni del plemiških testamentov –, ampak je za svoje tri glavne dediče, sinove Janeza Vajkarda, Janeza Herbarda in Volfganga Jerneja zahtevala, da ostanejo v katoliški veri. Kot drugi pogoj, da lahko po njej dedujejo, je postavila plemiškemu stanu primerno poroko po nasvetu in v soglasju s sorodstvom oziroma sprejem druge plemiške »službe«. Če bi kateri od sinov ravnal drugače, bi ga doletelo razdedinjenje, popolna izločitev iz dedovanja po materi. Za najstarejšega sina Janeza Ditriha je mati še pustila rahlo priprta vrata, če bi si vendarle premislil in se ne bi oženil s »slabo žensko«, od česar so ga ona in celotno sorodstvo skušali odvreniti s prošnjami in nasveti, a vse zaman. Razdedinjenju bi se izognil le, če bi se svoji izbranki odpovedal in se v kratkem svojemu plemiškemu stanu primerno oženil ali če bi sprejel drugo častno in plemiško »službo«. V tem primeru bi po materi podedoval enak delež kot ostali trije bratje, vendar bi mu od dediščine odračunali 1.600 goldinarjev, ki jih je že prejel, in sicer 600, ko je dve leti študiral v Gradcu, in 1.000 goldinarjev za zakup gospodstva Ojstrica (sosedu gospodstva Gamberk, a že na štajerski strani Čemšeniške planine). Če pa bo Janez Ditrih razdedinjen, naj se mu teh 1.600 goldinarjev všteje v dediščino po očetu. Danes vemo, da je ta polihistorjev najstarejši pravi brat, tedaj ravno že polnoleten, vztrajal pri svoji odločitvi in je kmalu zatem, morda celo še za materinega življenja, stopil pred oltar z ojstriško grajsko ključarico Katarino Gaber.²⁸⁷

Iz oporoke torej ni vidno, koliko so po materi prejeli trije sinovi kot glavni dediči. Vsak najmanj 1.600 goldinarjev, kolikor je že dobil Janez Ditrih, poleg tega pa so si skupaj z najmlajšo sestro Marijo Izabelo razdelili na štiri enake dele materino srebrnino, iz katere je oporočiteljica izvzela le tri srebrne skodelice, po eno za vsako hčerko. Mati je enako delitev določila tudi za živino: vsak po eno četrtno so dobili trije sinovi in najmlajša hči, drugi dve hčerki vsaka po eno kravo, pastorka Marija Klara pa štiri. Glede ostalih premoženj je oporoka še natančnejša. Na tri enake dele si jih razdelijo sinovi, vendar potem ko dobijo določene stvari tri hčerke in

pastorka, zlasti najboljšo in najlepšo posteljino, prte, naglavne rute in podobno, pač reči, ki pritičejo ženskam in njihovem bolj prefinjenemu okusu. Najmlajša Marija Izabela je poleg tega podedovala ves materin nakit in dragocenosti ter vse njene obleke. Glavnino dediščine najmlajše hčerke, tedaj stare komaj kakšnih sedem let, je sicer predstavljalo 2.000 goldinarjev. Mati ji jih je namenila, ko bo dosegla polnoletnost in se bo s pristankom sorodnikov stanu primerno omožila s plemičem. Za drugi dve hčerki, Rozalijo Konstancijo in Ano Katarino, je umirajoča mati predvidevala drugačno prihodnost. Bog naj bi ju »ustvaril takšni, da bosta težko primerni za ta svet in bosta morali pravočasno oditi v kak samostan«. To je bil vsekakor razlog, da je Ana Marija volila vsaki le po 750 goldinarjev ali dobro tretjino tega, kar je zapustila njuni najmlajši sestri. Sestri sta bili zelo verjetno zaznamovani s kakšno telesno hibo. Toda kot bomo videli v nadaljevanju, se je mati pri napovedovanju usode svojih treh hčera zmotila. Ne vemo, kakšno pot je ubrala Ana Katarina, ni pa postala redovnica. Rozalija Konstancija, ki jo je mati prav tako pošiljala med nune, se je po doseženi polnoletnosti omožila z neplemičem, kar njeni družini vsekakor ni bilo pogodu. Še več, enak korak je pozneje storila tudi najmlajša Marija Izabela, povsem nasprotno z materino željo, da ji dajo sorodniki blagoslov za poroko s plemiškim mladeničem.

Materina oporoka je hkrati trdna referenca za ugotavljanje, kdo od njenih otrok leta 1657 ni več živel. To so bili vsi tisti, ki jih oporoke ne omenja, skupaj enajst. Nekateri so znani sploh le iz rodovnega debla v IX. knjigi *Slave*,²⁸⁸ nekaj od teh še iz Jernejevega zapisa o obutvi iz leta 1639,²⁸⁹ le za Volfganga Kajetana (Volfa) pa vemo, da je umrl šele potem, ko ga leta 1652 najdemo na seznamu novih učencev latinske šole v Rušah.²⁹⁰ Od tega sveta se je potemtakem poslovil največ pet let pred materjo. Pravilo, da so bili mrtvi, če jih ni v oporoki Ane Marije, seveda ne velja za otroke iz prvega zakona Jerneja Valvasorja. Leta 1657 jih je živelo vsaj pet, manj verjetno šest (tudi Hieronim),²⁹¹ a se je mačeha v oporoki spomnila le tistih dveh pastork, ki sta ji bili najbliže. Kot že znano, je najmlajša pastorka Marija Klara dobila nekaj živine in drugih premoženj. Ana Marija ji je iz svojega imetja iz hvaležnosti zapustila še sto kron s pojasnilom, da jo je Marija Klara med boleznijo zvesto in skrbno negovala. Enako vsoto je namenila drugi pastorki, Mariji Elizabeti, ki tedaj ni več živela na Mediji, temveč kot redovnica v samostanu klaris v Mekinjah. Dediščino naj bi po določilu v oporoki obe prejeli v gotovini v roku enega leta po mačehini smrti.

Ko je torej polihistorjeva mati umirala, je za gospodinjstvo na Mediji skrbela njegova polsestra Marija Klara, tedaj stara med 25 in 32 let, doma pa so bile še tri prave sestre, stare približno sedem, okoli 13 in kakšnih 23 let: Marija Izabela, Rozalija Konstancija in Ana Katarina, zadnji dve tako ali drugače »problematični«, naj-

²⁸⁸ Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 109.

²⁸⁹ Gl. op. 32.

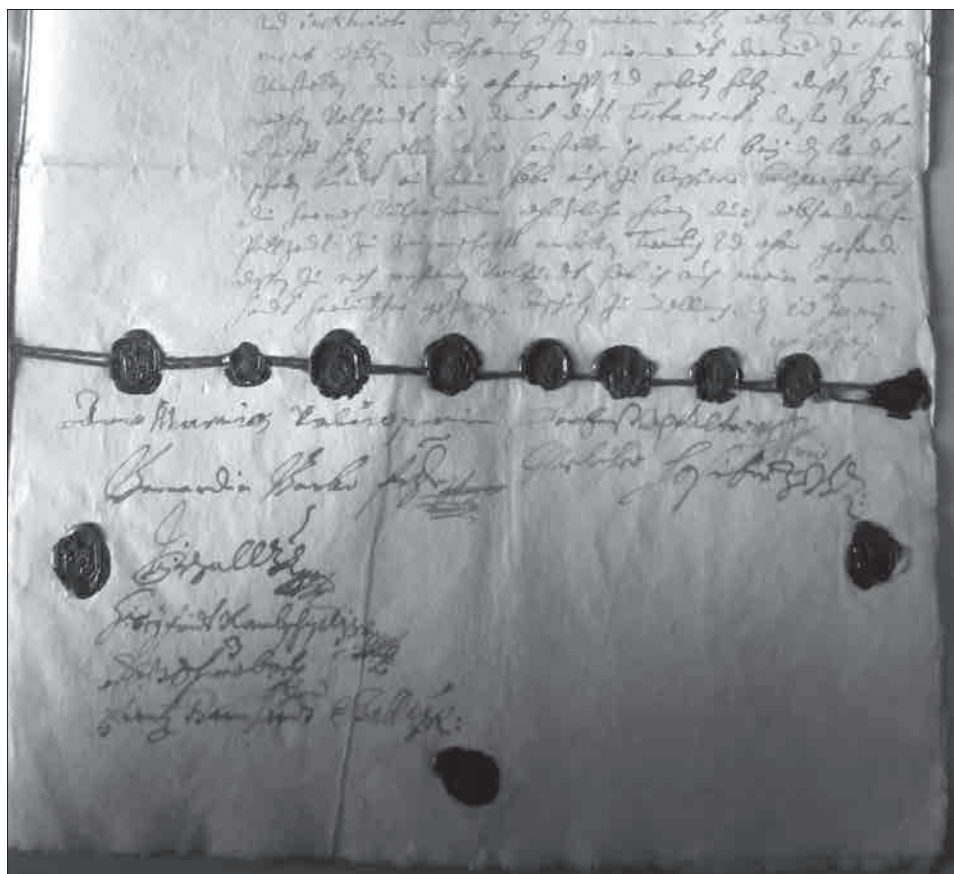
²⁹⁰ ŽU Ruše, Notata Rastensia etc., fol. 14v; prim. Mlinarič, Seznam imen, str. 138.

²⁹¹ O času rojstev in smrti vseh otrok Jerneja Valvasorja gl. Tabela 1.

²⁸⁵ Golec, Valvasorjev izvor (2. del), str. 220–221.

²⁸⁶ Prav tam, str. 245–246.

²⁸⁷ Golec, Lažni Valvasor, str. 25–26.

Zaključek oporoke polihistorjeve matere Ane Marije Valvasor (1657).

brž telesno prizadeti. Dva mlajša brata, približno 13-letni Janez Herbard in še ne 11-letni Wolfgang Jernej, sta se šolala. Prvi, poznejši gospodar Medije, je šel tako kot Janez Vajkard na ljubljansko gimnazijo (najpozneje leta 1656),²⁹² najmlajši, bodoči duhovnik, pa je bil od leta 1655 učenec latinske šole v Rušah,²⁹³ enako kot med letoma 1652 in 1657 umrli Wolfgang Kajetan. Najstarejši pravi brat, 24-letni Janez Ditrih, je Valvasorjevo rodbino spravljal v jezo in ogorčenje zaradi izbire neplemiške neveste in doletela ga je materina »anatema«, izražena na smrtni postelji kot realna grožnja z razdedinjenjem. Tedaj se je ta »odpadli Valvasor« že odločil ostati na Štajerskem, kjer je (še) imel v zakupu gospodstvo Ojstrica. Spomnimo, da je njegovega in polihistorjevega bratranca Jurija Sigmunda Valvasorja prav tisto leto 4. avgusta zaradi enakega »delikta« – stanu neprimerne poroke – doletela še veliko hujša kazen. Na zahtevo sorodstva so mu kranjski deželni stanovi odvzeli deželanstvo in njegovo ime izbrisali iz matrike plemičev in deželanov.²⁹⁴ Nemara je to dejanje samo še spodbudilo Janeza Ditriha, da se je poročil in ostal onstran Trojan, tako kot je do

konca svojih dni živel zunaj Kranjske »razplemeniteni« bratranec Jurij Sigmund. Polihistor je trideset let pozneje zamlčal njuni odločitvi in tudi, kam sta odšla. Na Valvasorjevem rodovniku v IX. knjigi *Slave* je pri obeh le suho zapisal, da sta se iz dežele izselila.²⁹⁵

Vrnimo se k **zapuščini matere Ane Marije Valvasor**. Njen zapuščinski inventar z datumom 20. avgust 1657²⁹⁶ je prvo pričevanje o tem, da je vdova medtem preminila. Morda se je poslovila že kmalu po 10. juniju ali pa šele v začetku avgusta, ko je bil glede na datum inventarja najpoznejši čas za imenovanje inventurnih komisarjev. Nalogo so v imenu kranjskega ograjnega sodišča opravili bližnji graščaki, dva gospoda Raumschüssla in Melhior Hasiber, ki so se na pot podali s pisarjem. Inventuro so očitno najprej opravili v Ljubljani, čeprav so tamkajšnje premočnine navedene v inventarju čisto na koncu, vendar je spremenjeni dopis ograjnemu sodišču datiran na Mediji, in to istega dne kot inventar, ta na začetni strani. Ne preseneča, da niso popisali nepremičnin kot takih, saj jih v tem času v zapuščinskih inventarjih praviloma pogrešamo, zato dajejo pogosto zmoten vtis, kot da bi bili pokojniki brez posesti. Da Ana Marija v Ljubljani ni imela hiše, smo ugotovili po drugi poti. Njene tamkajšnje premočnine so morale biti shranjene v nekem najetem stanovanju in sta jih zelo

²⁹² Ko je 8. septembra 1662 izpričan kot član jezuitske kongregacije Marije Vnebovzete, je bil v šestem, retoričnem razredu gimnazije (ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, II/51r, pag. 244). Če ni nobenega razreda ponavljal, se je nanjo vpisal jeseni 1656.

²⁹³ ŽU Ruše, Notata Rastensia etc., fol. 17v; prim. Mlinarič, Seznam imen, str. 140.

²⁹⁴ Golec, Valvasorjev izvor (1. del), str. 48–49.

²⁹⁵ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 109.

²⁹⁶ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. XIV, lit. Z 4 1/2, 20. 8. 1657.

verjetno uporabljala brata Janez Vajkard in Janez Herbard, ki sta tedaj obiskovala jezuitsko gimnazijo. Šlo je za nekaj pohištva, kositrne in medeninaste posode, kuhinjskega posodja, posteljnine in platna, zelo malo je bilo ženskih predmetov in malo dokumentov.²⁹⁷

Pokojničin »listinski arhiv« je bil namreč shranjen na Mediji, skupno 30 enot (med temi tudi nekaj zavojev oziroma sklopov z več dokumenti), ki pa niso segale v čas pred pokojničino poroko (1632).²⁹⁸ Očetove listine, torej tudi vse starejše od četrto stoletja, je proti potrdilu že prej odnesel sin Karel iz prvega zakona, na čigar prošnjo so jih inventurni komisariji zdaj pregledali (revidirali) in jih pustili v njegovih rokah.²⁹⁹ Iz listin izvemo za že znane stvari, kot so Karlov zakup Gamberka od leta 1648 dalje, delitev Jernejevih premočnin v Ljubljani spomladi 1652, časovno neopredeljen najem stanovanja v hiši mestne tehtnice, ki je zmotno obveljala za polihistorjevo rojstno hišo, in drugo, česar zato ne kaže ponavljati. »Novi« so dokumenti o gospodarjenju Ane Marije Valvasor kot vdove, iz katerih izvemo, da se je upravljanju in gospodarstvu posvečala tudi sama osebno. Neposreden dokaz za to je omemba šestih pisalnih koledarjev (6 *Schreib Callender*), v katere je zapisovala prejemke in izdatke (*darinen der frauen see: annotierten Empfang- und ausgaben zu finden*).³⁰⁰ Še dve, sicer manj osebni navedbi kažeta, da se je s poslovanjem ukvarjala (tudi) sama: zapisi o tem, »kaj je gospa v tem ali onem prejela od medijskih podložnikov« ter »kaj je gospa prejela od podložnikov in kaj izdala«. ³⁰¹ Register zaostankov medijskih podložnikov³⁰² bi lahko nasprotno vodil kdo drug, denimo najet uradnik, kakršen je bil v Jernejevih zadnjih letih upravitelj Vincenc Šorman.³⁰³ Verjetno je v letih po Jernejevi smrti nastala nepodpisana cenitev Medije (*Ein vnggefertigter bstandanschlag über daß Guett Gallenegkh*),³⁰⁴ pač iz potreb upravljanja s

pokojninkovo nerazdeljeno posestjo. Dejstvo, da je Karel tudi po očetovi smrti ostajal samo zakupnik in sodedič gospostva Gamberk, ne pa njegov popolni lastnik, se odraža v nedatirani »specifikaciji gamberskih podložniških zaostankov«, s katero se je Karel obvezal plačati, kolikor je od podložnikov treba pobrati.³⁰⁵ Vdova Ana Marija je torej gospodarila na Mediji, njen pastorek Karel Valvasor pa na Gamberku, oba le kot delna lastnika, sodediča, z obveznostmi do otrok oziroma sorojencev. O kakšnih nesoglasjih med njima ali urejanju zadev po sodni poti ne izvemo ničesar ne iz vdovinega zapuščinskega inventarja ne iz protokolov ograjnega sodišča, ki so iz tega časa ohranjeni sicer le za dveletno obdobje 1654–1656.³⁰⁶ Zato pa je Ana Marija v njih leta 1655 omenjena kot zakupnica Medije (*Bstandtinhaber der Herrschaft Gallenegkh*), in sicer v sporu za ribolovno pravico na istoimenskem potoku (šlo je za spor je z Maternusom Raumschüsselom, gospodom na Kolovratu).³⁰⁷ Iz njenega upravljanja je bil izvzet Gamberk, saj ga je Jernej dal že prej v zakup najstarejšemu sinu Karlu. Tako je bila torej Jernejeva posest po njegovi smrti v rokah dveh zakupnikov, Medija v posesti njegove vdove, Gamberk pa v rokah najstarejšega sina Karla iz prvega zakona. Vdovino upravljanje z Medijo je imelo sicer pravni temelj tudi v poročni pogodbi, po kateri je lahko uživala celotno moževo premočnino in nepremično premoženje leto in dan po njegovi smrti oziroma dokler ne prejme vsega, kar ji pripada.³⁰⁸ Ani Mariji je avtomatično pripadla vloga nujne varuhinje svojih nedoletnih otrok, ki je v virih sicer ne zasledimo, a zgolj zato, ker vdova ni imela odprtih nobenih pravnih poslov ali sporov, v katerih bi zastopala otroke.

Glavnino zapuščinskega inventarja polihistorjeve matere Ane Marije sestavljajo rubrike njenega premočnega imetja na Mediji. Težko bi govorili o bogastvu, zato pa o kar precejšnjem razkošju. Vdova je premoгла nekaj gotovine in predvsem veliko ženskega nakita, zlatnine in srebrnine. Precej si je dala opraviti tudi z obleko. V medijskem dvorcu tudi sicer ni manjkalo raznovrstnih predmetov, značilnih za takratno plemiško kulturo na Kranjskem in v širšem prostoru. Valvasorjevi so bili dobro založeni s posteljnino, odevami, preprogami, prti, kositrnim, medeninastim, kuhinjskim ter drugim posodjem in podobnim.³⁰⁹ Zmoten bi bil vtis, da jim je manjkalo pohištva. Tega inventurni komisariji skoraj niso popisali, ker so stanje zgolj primerjali z Jernejevim inventarjem izpred šestih let in ugotovili, da manjkata samo dva stola in potovalna posteljica. Med popisanimi lesenimi predmeti so se poleg zvečine gospodarstvu namenjenih reči znašli stara lekarniška omarica, pisalna mizica in kopalna kad.³¹⁰ Sredi poletja je bilo v kaščah in kletah najti znatne količine raznih živil ter zalog prediva, lanu in usnja, le vino je šlo oči-

²⁹⁷ Prav tam, pag. 92–99. – V predalu neke omare so komisariji našli različna Rauberjeva in druga pisanja, med njimi nepodpisano poročno pogodbo zakoncev Valvasor (iz leta 1632) ter izvirnik Jernejevega zapuščinskega inventarja (pag. 92–93).

²⁹⁸ Prav tam, pag. 3–10. – Pri rubriki listine (*Briefliche Vrkhunden*), ki je kot običajno na začetku inventarja, sicer ni izrecno navedeno, kje so komisariji dokumente popisali, a je dovolj očitno, da je šlo za Medijo, ker tej rubriki sledi popis tamkajšnjih premočnin in ker listine niso navedene pri ljubljanski zapuščini. Kronološko prva je izvirnik ženitnega pisma z dne 5. aprila 1632 (pag. 4/Nr. 5). Najzgodnejšega nastanka med dokumenti bi bila sicer poravnava med bratom Francem Adamom in Janezom Jakobom Rauberjema ter (sestrama, njunima mrzlima tetama) Regino Dorotejo Rasp in Ano Marijo Valvasor, datirana 15. maja 1631 (pag. 4/Nr. 4). Napaka v letnici je evidentna, saj Ana Marija tedaj niti še ni bila poročena. Dejansko je šlo za isti datum leta 1641 (Golec, Valvasorjev izvor (2. del), str. 251).

²⁹⁹ Med popisanimi listinami je Karlovo nedatirano potrdilo, da je vzel k sebi očetova pisanja (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. XIV, lit. Z 4 1/2, 20. 8. 1657, pag. 6/Nr. 12). O tem, da so inventurni komisariji zapuščine Ane Marije na njegovo prošnjo revidirali listine, popisane v očetovem zapuščinskem inventarju, govori spremeni dopis z istim datumom 20. avgust 1657 (pag. 101).

³⁰⁰ Prav tam, pag. 10/Nr. 30.

³⁰¹ Prav tam, pag. 8/Nr. 20, 10/Nr. 29.

³⁰² Prav tam, pag. 10/Nr. 28.

³⁰³ Gl. op. 128.

³⁰⁴ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. XIV, lit. Z 4 1/2, 20. 8. 1657, pag. 9/Nr. 22.

³⁰⁵ Prav tam, pag. 8–9/Nr. 21.

³⁰⁶ ARS, AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko, knj. 13, protokoli 1654–1656.

³⁰⁷ Prav tam, s. p., 11. 1. 1655.

³⁰⁸ Golec, Valvasorjev izvor (2. del), str. 221.

³⁰⁹ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. XIV, lit. Z 4 1/2, 20. 8. 1657, pag. 11–31, 35–83. – Te rubrike ter zaloge živil in stanje živine je precej natančno povzel Radics, *Johann Weikhard*, str. 42–48.

³¹⁰ Prav tam, pag. 87–88.

tno že h koncu, ker ga ni bilo več kot po en sod rdečega in belega.³¹¹ Morda je temu botrovalo pomanjkanje moških pri hiši. Za pokojnim gospodom Jernejem je ostalo nekaj moških oblačil, ki so po besedah inventurne komisije »ob prejšnji delitvi« pripadla sirotam iz njegovega drugega zakona.³¹² Še bolj kot Jernejevi plašči, hlače in drugi kosi oblačil je moško roko pogrešalo orožje (*Mahns Wöhrn*), večinoma poškodovano in zarjavelo, skupaj 26 kosov raznih pušk in šest pistol.³¹³ Tudi jezdni in vlečni »konjskim silam« je očitno manjkal pravi gospodar. Poleg štirih konj so bili na Mediji še trije slabi, zelo malo vredni, ki se jih inventurnim komisarjem zato ni zdelo vredno popisati. Zapisali so, da bo Karel njihovo vrednost vnesel kot prejemek v »bodoči račun kot varuh sirot« (svojih mladoletnih polbratov in polsester).³¹⁴ V inventarju se je sicer znašlo precej živine in drugih domačih živali, večinoma z medijske pristave, a nemalo tudi s pristave v Podgorici pri Pečah. Samo stare in mlade goveje živine je bilo 63 glav, manj pa koz, ovc, svinj in razne perutnine.³¹⁵ Ko so komisarji delo že končali, jih je Karel poprosil, naj si ogledajo še ostrešja, »da v prihodnje sirotam ne bi bilo nič v škodo«. Strehe na gradu in kaščah so bile močno preperete, potrebne popravila in so na prenekaterem mestu zahtevale sploh novo kritino.³¹⁶

Niti najmanj ne preseneča, da v zapuščini Ane Marije Valvasor ni najti nobene knjige. Te se v zapušinskih inventarjih kranjskih plemkinj iz tega časa pojavljajo zelo redko.³¹⁷ Ni dvoma, da je imel Jernej knjižnico, a po njegovi smrti so si očitno vse knjige razdelili sinovi. Kot smo videli, vemo za delitev njegovih premičnin v Ljubljani leta 1652 in tudi, da so se delila pokojnikova oblačila. Tem laže so v roke sinov prišle knjige. Samo ugibamo lahko, koliko jih je bilo leta 1657 še na Mediji, a jih inventurni komisarji niso popisali, ker so pripadale dijakom Janezu Vajkardu, Janezu Herbardu in Volfgangu Jerneju. Nedvomno jih je nekaj, če ne večino, odnesel najstarejši sin Karel, bodisi na Gamberk bodisi v Ljubljano. Kot vse kaže, so šli z njim tudi portreti družinskih članov. Če bi ostali na Mediji, bi se namreč gotovo znašli v popisu mačehine zapuščine. Zanimivo je, da ni v inventarju najti prav nobene slike in tako tudi ne portretov Jerneja in Ane Marije. Danes ohranjena portreta polihistorjevih staršev in šest portretov drugih Valvasorjev – od tega upodobitve štirih oseb, umrlih do leta 1649 – so bili narejeni pozneje na podlagi starejših predlog.³¹⁸ A kje so bile te predloge leta 1657? Ker

so vse portrete pozneje odkrili v lasti potomcev Karla Valvasorja,³¹⁹ lahko za zdaj sklepamo le, da je njihove predloge odnesel po očetovi smrti ta njegov najstarejši sin. Na Mediji jih ni bilo niti leta 1681, ko je umrl tedanji gospodar, polihistorjev mlajši brat Janez Herbard. Še več, v njegovem zapuščinskem inventarju ni najti nobene knjige, čeprav je končal jezuitsko gimnazijo.³²⁰ V zapuščini njegove in polihistorjeve matere Ane Marije so četrto stoletja prej popisali od upodobitev le majhno le-

Reisp pa sklepal, da je galerija po vsej verjetnosti nastala iz ambicij, ki jih je vzbudila leta 1690 sklenjena zakonska zveza Janeza Karla z grofico Auersperg (Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 64). Kronološko zaporedje upodobljenцев je naslednje: 1) Emerencijana Valvasor, rojena Khisl († 1572), žena prvega kranjskega Valvasorja Janeza Krstnika († 1581) in torej samo po imenu sorodnica poznejših kranjskih Valvasorjev (NG S 571); 2) Neža Valvasor, rojena pl. Scheyer (ok. 1560–ne pred 1627) (NG, S 948); 3) Jernej Valvasor (ok. 1596–1651) (NG S 944); 4) Marija Elizabeta Valvasor, rojena pl. Dornberg († 1630–32) (NG, S 942); 5) Ana Marija Valvasor, rojena pl. Rauber (ok. 1610–1657) (NG S 945); 6) Ana Kristina Valvasor, rojena baronica Schrattenbach (ok. 1627–1649) (NG S 947); 7) Janez Karel baron Valvasor (1664–1741) (NG, S 943) in 8) Ana Elizabeta baronica Valvasor, rojena grofica Auersperg (1672–ne pred 1729) (NG, S 946). – Kot je ugotavljal že Reisp, v vrsti upodobljenih prednikov manjkajo polihistorjev ded Hieronim, stric Karel in njegova druga žena Ana Rozina, rojena Barbo; o portretu zadnje, prav tako shranjenem na Plankenwartu, je Radics še poročal leta 1877, dvajset let zatem pa ne več (Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 64).

³¹⁹ Za ohranitev portretov gre dobršen del zaslug rodbini Stürghkh. Grad Plankenwart je prišel ponovno v njeno last leta 1791, dve leti zatem, leta 1793, pa je postal njegov gospodar Karel Anton grof Stürghkh (1764–1825), soproj Marije Kristine grofice Gaisruck (1767–1839), vnukinje zadnjega belneškega Valvasorja Karla Jožefa (1708/10–1761), vnuka polihistorjevega polbrata Karla. Plankenwart je bil del Stürghkhovega fideikomisa, a ga je morala vdova Marija Kristina leta 1826 prodati (o lastnikih Wiesflecker, Im alten und im neuen Österreich, str. 124–125; Schmutz, *Historisch-topographisches Lexicon. Dritter Theil*, str. 159). Ko je grofica Gaisruck, v Celovcu rojena potomka kranjskih Valvasorjev, prepustila grad v tuje roke, je tam nedvomno pustila tudi galerijo portretov ali vsaj njen del. Poročila o njih imamo od srede 19. stoletja, dotlej pa ni o portretih znanega ničesar vse od leta 1761, ko so v zapuščini Karla Jožefa barona Valvasorja popisali 33 družinskih portretov, po večini v njegovi hiši v Ljubljani (19) in nekaj manj na Belneku (14) (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 118, fasc. XXXXVII, lit. U–V–37, 30. 7. 1761, pag. 36, 38, 39, 41, 108). Koliko je bilo tedaj med njimi upodobitev Valvasorjev, bo žal ostalo neznanka. Ni pa dvoma, da gre med temi 33-timi iskati tudi devet oljnih upodobitev Valvasorjev enake velikosti, pozneje evidentiranih na Plankenwartu. O portretih članov Valvasorjeve rodbine pred letom 1761 ni poročil, ker ne poznamo zapuščinskih inventarjev Karla Valvasorja († 1697) in njegovega sina Janeza Karla († 1741), ampak je prvi popis zapuščine kakšnega Valvasorja iz belneške veje šele omenjeni inventar vnuka Karla Jožefa († 1761). Radics, ki ni poznal potomstva njegove hčerke Marije Antonije baronice Valvasor (1749–1813) in njene sorodstvene povezave s Stürghkhi, je zmotno sklepal, da so prišli portreti na Plankenwart prek sorodstvene zveze Auersperg–Stürghkh (Radics, Valvasor-Studien XXXIII, str. 489), Reisp pa vprašanja provenience ni načel.

³²⁰ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–6, 12. 8. 1681. – Imel je 34 slik, največ krajinskih in »poetskih« ter nekaj malega nabožnih (prav tam, pag. 38–39). – O Janezu Herbardu kot dijaku zadnjega razreda ljubljanske gimnazije gl. op. 292.

³¹¹ Prav tam, pag. 83–86.

³¹² Prav tam, pag. 32–33.

³¹³ Prav tam, pag. 34.

³¹⁴ Prav tam, pag. 90. – O konjih govori spremni dopis inventurnih komisarjev (pag. 102).

³¹⁵ Prav tam, pag. 90–92.

³¹⁶ Prav tam, pag. 102–103.

³¹⁷ Od 28 zapuščinskih inventarjev kranjskih plemkinj, umrlih v desetletjih 1651–1660 in 1701–1710, jih knjige izkazuje samo 5 ali 17,9 %; v prvem desetletju, ko je umrla tudi Ana Marija Valvasor, je imela knjige le ena plemkinja, in to zgolj štiri (Štuhec, *Rdeča postelja*, str. 85).

³¹⁸ Portreti članov Valvasorjeve rodbine so znani od srede 19. stoletja, ko so bili shranjeni na gradu Plankenwart pri Gradcu (o historiati Reisp, *Kranjski polihistor*, prav tam, str. 292, op. 63 in 64). Radics jih je označil kot delo dobrega mojstra iz 18. stoletja (Radics, Valvasor-Studien XXXIII, str. 489),

seno razpelo.³²¹ Posebne rubrike »Slike« v inventarju ni, vse ostale upodobitve pa najdemo v rubriki »Tapiserije« (*Tapezereyen*). Teh je sicer popisanih le osem, pet velikih in tri majhne, medtem ko so vse druge zajete v zapisu, da stanje ustreza tistemu v Jernejevem inventarju.³²²

Inventar medijske graščakinje ne odraža v celoti materialnega stanja, kakršno je bilo na Mediji pred Jernejovo smrtjo dobrih šest let prej. Del premičnin so dediči, otroci iz prvega zakona, potrjeno že raznesli. Spomniti je treba tudi na poročno pogodbo med zakoncema iz leta 1632, po kateri je od premičnin, vključno s srebrnino, pripadla vdovi tretjina, otrokom iz obeh zakonov pa dve tretjini.³²³ V kolikšni meri so stvar udejanili že pred vdovino smrtjo, ne vemo in tudi ne, kolikšen je bil delež Ane Marije na nepremičninah. Če nič drugega, je imela do moža neporavnano terjatev 4.000 goldinarjev, ki mu jih je posodila leta 1640 (ko je kupoval Gamberk). Zadolžnica v njenem zapuščinskem inventarju namreč ni označena kot poravnana.³²⁴

Z materino smrtjo je šestnajstletni Janez Vajkard, dotlej sodedič očetove zapuščine, postal še sodedič njene zapuščine, seveda s pridržkom, da jo lahko zahteva ob doseženi polnoletnosti ali izjemoma prej, če se poroči oziroma vstopi v samostan. Neodgovorjeno ostaja vprašanje, koliko mu je pripadlo skupaj po obeh starših. Očetov delež je bil vsekakor večji, glede na to, da je bil Jernej lastnik medijske in gamberske posesti. Ni oprijemljivih podatkov, o koliko tisoč goldinarjih je govor. Šlo je za najmanj 1.600 goldinarjev, glede na podatek, da je mati v oporoki zahtevala, naj se tolikšna vsota, ki jo je že izročila sinu Janezu Ditrihu, temu odračuna od dediščine po očetu. Dejansko je moral Janez Vajkard dobiti iz očetove dediščine vsaj nekaj tisočakov. Po materi pa je polihistor torej tako kot mlajša brata Janez Herbard in Wolfgang Jernej podedoval tretjino celote, potem ko je mati od te odstela v svoji oporoki dedne deleže hčerkam in dvema pastorkama. Razdedinjeni najstarejši brat Janez Ditrih se kot četrti enakopravni dedič ni pridružil ostalim trem bratom, ker se je poročil s plebejko in s tem izgubil pravico do dedovanja. Kot smo videli, bi se po določilu v materini oporoki lahko enako zgodilo tudi drugim trem. Če bi denimo Janez Vajkard prestopil v drugo vero ali vzel za ženo svojemu stanu neprimerno žensko, ne bi dobil ničesar. Tako pa si je z bratom in najmlajšo sestro delil na četrte živino in srebrnino, z bratom pa na tretjine ostale materine premičnine, potem ko so si določene stvari razdelile sestre in polsestra. Upošteva, da je Marija Izabela dobila poleg premičnin 2.000 goldinarjev v gotovini, je moral biti delež Janeza Vajkarda temu ustrezno večji. Glavnina njegove dediščine po obeh starših, vsekakor vsaj 5.000 goldinarjev, a raje več, je bila zajeta v posesti.

Karel je torej ob mačehini smrti postal varuh svojih polbratov in polsester iz očetovega drugega zakona,³²⁵

med njimi tudi šestnajstletnega Janeza Vajkarda. Sam je z družino prebival deloma v Ljubljani in deloma na Gamberku, ki ga je imel od očeta v zakupu že od leta 1648.³²⁶ Janez Vajkard je v XI. knjigi *Slave* v opisu dogajanj na Gamberku »pred približno 29 ali 30 leti« – 1658–1660 – zapisal, da je Karel tedaj »to gospostvo regiral in je bil naš jerob ali varuh« (*unser Gerhab (oder Vormund) war*).³²⁷ Formulacija se ujema z oznako v sporu med njim in Janezom Jurijem pl. Palmburgom (1658), kjer je Karel imenovan »postavljeni varuh Valvasorjevih sirot«, šlo pa je za Palmburgove terjatve oziroma hipoteko na gamberskem gospostvu.³²⁸ Po razpoložljivih virih ni bil nikoli pravi oziroma popolni lastnik Gamberka, ampak je imel tega do zadnjega kot sodedič po očetu v skupnem lastništvu z brati in sestrami.³²⁹ V njihovem imenu je z gospostvom še naprej upravljal kot zakupnik,³³⁰ kar je bil že zadnja leta očetovega življenja, le da je imel zdaj kot varuh mladoletnih sodedičev precej večjo odgovornost. V kranjski imenjski knjigi, znani po neažuriranosti, pa rodbina Valvasor, kot že vemo, sploh nikoli ni bila vpisana kot lastnik Gamberka.³³¹

Po polihistorjevih besedah v opisu Medije, »si je naš najstarejši brat Karel« po smrti mačhe Ane Marije »pridobil« tudi Medijo (*handelte es [...] an sich*), »nam ostalim pa izplačal naše deleže«.³³² Kdaj natanko se je to zgodilo, razpoložljivi viri ne povedo, zlasti ker nimamo Karlovega zapuščinskega inventarja. Kot vse kaže, je do reguliranja Karlovega statusa in njegovih obveznosti do sorojencev prišlo leta 1658, ko so ocenili vrednost Medije,³³³ Karel pa je nato še istega leta nekemu bodočemu duhovniku sam podelil mizni naslov na medijsko posest.³³⁴ V kranjski imenjski knjigi prenos posesti na Karla sploh ni zabeležen,³³⁵ ker je šlo za spremembo

tarju Ane Marije Valvasor je opozoril tudi Radics, *Johann Weikhard*, str. 53. – Za tem je prvič izpričan kot »varuh sirot pokojne Ane Marije Valvasor« naslednje leto v dekretu deželnih stanov (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 895, sejni zapisniki 21, 1654–1673, fol. 96v, 14. 8. 1658).

³²⁶ O zakupu Golec, Valvasorjev izvor (2. del), str. 228.

³²⁷ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 161.

³²⁸ StLA, IÖ Reg., Cop 1658–II–29, 7. 2. 1658.

³²⁹ Čemšeniški mitničar Hans Textor v pismu iz leta 1659 imenuje Karlovega brata Franca Adama sodedič: »dessen mit interessierte Erb vnd Bruder« (StLA, IÖ HK, 1659–I–25, 29. 3. 1659). V protokolih ogradnega sodišča je Karel še sredi šestdesetih let označen kot »cum benef. leg. et Inuent. erclärter väterlicher Erb«, torej kot prvi med očetovimi dediči (ARS, AS 306, Ogradno sodišče za Kranjsko, knj. 14, protokoli 1664–1667, s. p., 6. 2. 1665).

³³⁰ Kot zakupnika, »derzeit Bestand Inhaber der Herrschaft Gallenberg«, ga imenuje že omenjeno pismo mitničarja Textorja spomladi 1659 (gl. prejšnjo opombo).

³³¹ Golec, Valvasorjev izvor (2. del), str. 227.

³³² Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 165.

³³³ V zapuščinskem inventarju poznejšega lastnika Medije, Adama Sigfrida barona Valvasorja iz Adamove rodbinske veje, je naveden prepis cenitve Medije (*Ein Bstandt anschlags abschreiff*) z datumom 6. avgust 1658 (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 131, fasc. LIV, lit. Z–10, 24. 10. 1699, pag. 28/Nr. 36).

³³⁴ Listino o podelitvi miznega naslova na gospostvo Medija (*ad Dominium Gallenege*) je Karel izdal v Ljubljani 22. novembra 1658 Mihaelu Vihteliču (NSAL, NSAL 100, KAL, fasc. 11/54, 22. 11. 1658).

³³⁵ Po letu 1641 ni pri imenjski renti Jerneja Valvasorja nobenih sprememb (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 5 (1619–1661), fol. 58v).

³²¹ Razpelo je navedeno v rubriki »Raznovrstne premičnine«, kjer je sicer največ orodja, sicer pa še stekleni kozarci, dve uri in dve ženski sedli (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. XIV, lit. Z 4 1/2, 20. 8. 1657, pag. 83).

³²² Prav tam, pag. 75.

³²³ Golec, Valvasorjev izvor (2. del), str. 221.

³²⁴ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. XIV, lit. Z 4 1/2, 20. 8. 1657, pag. 4/Nr. 3.

³²⁵ Na ta podatek iz spremnega dopisa k zapuščinskemu inven-

lastništva znotraj družine. Tudi v naslednjo imenjsko knjigo so preprosto prenesli Jernejevo imenjsko rento, o novem lastniku, sinu Janezu Herbardu, pa priča šele prvi vpis posestne spremembe iz leta 1672, ko je Janez Herbard dokupil neko hubo.³³⁶

Vsi bratje in sestre niso prejeli dediščine hkrati in tudi ne kmalu po materini smrti, saj so bili po večini mladoletni še več let po njenem odhodu v večnost in kot takšni pod Karlovim varuštvo. Najstarejši polbrat in varuh jih je torej izplačal postopoma, ko so bili pri posamezniku za to izpolnjeni pogoji (polnoletnost, poroka), znanega pa je o tem komaj kaj.³³⁷

Skoraj vse vedenje o tem je zajeto zgolj v zapisu v XI. knjigi *Slave*, da je Medijo po materini smrti (1657) pridobil »moj najstarejši brat Karel, nam ostalim pa izplačal naše deleže«. Iz tega gre sklepati, da so prejeli dediščino, še preden je Karel »pred približno 19 leti« (okoli 1670) »prodal Medijo mojemu drugemu bratu Herbardu«.³³⁸ A po drugi strani je sestra Marija Rozalija, malo mlajša od polihistorja, prejela dediščino po materi šele leta 1675.³³⁹ Dobršen del dediščine Valvasorjevih otrok je bil seveda vsebovan v očetovi zemljiški posesti, s katero je Karel razpolagal kot sodedič in je pripadala gospodstvu Gamberk ter posesti Medija. Oba gradova je slednjič izgubil, Gamberk že kmalu po mачehini smrti, rodno Medijo pa leta 1669 ali 1670, ko jo je prodal polbratu Janezu Herbardu.³⁴⁰ Kaj natanko se je zgodilo s Karlovim lastništvom Gamberka, je polihistor zamolčal,³⁴¹ tako kot je bil v *Slavi* nasploh uvideven glede »sramotnih« prenosov lastništev. Da je imel Karel pri upravljanju Gamberka težave, je Janez Vajkard sicer nakazal, ko je po opisu omenjenega čudežnega dogodka izpred približno treh desetletij zapisal, da so se podložniki gamberskega gospodstva predtem dolgo puntali.³⁴² Nasprotno je pri Mediji brez nadaljnjega povedal, da je (pol)brat Karel »pred približno 19 leti« grad prodal drugemu bratu Janezu Herbardu.³⁴³

»Gamberška zgodba« rodbine Valvasor se je konča-

la, in to slabo, še v času, ko se je Janez Vajkard odpravljaj na svoje prvi mladostno potovanje ali pa je ravno že odrinil od doma. Imela je sicer nadaljevanje, ki je trajalo še vse do sedemdesetih let in se ga bomo še dotaknili na drugem mestu, v osnovi pa je bila zaključena že leta 1660. Po manj kakor dveh desetletjih so Valvasorji gospostvo izgubili. Tako kot se je stvar slabo začela, saj se je oče Jernej zelo hitro po nakupu Gamberka (1640/41) zapletel v spor s podložniki, zlasti s kosezi, se je slabo tudi iztekla, skoraj ves vmesni čas pa so si sledili prepiri in druge težave. Potem ko je Jernej leta 1648 izšel iz spora s podložniki kot zmagovalec³⁴⁴ in so se se njegovi podaniki začasno umirili, so do Jernejeve smrti 1651 opravljali dotlej sporno tlako in plačevali naklade, nato pa so Karlu to pravico nemudoma začeli odrekati in se z njim spustili v večletni spor.³⁴⁵ V petdesetih letih govorijo viri o Karlovih davčnih zaostankih³⁴⁶ in o neposlušnih podložnikih, ki svojemu gospodu niso plačevali davka in kontribucije. Vojaška eksekucija zoper podložnike leta 1655 je bila, kot vse kaže, neuspešna ali odložena.³⁴⁷ Poročila kažejo Karla po eni strani kot (pre)mehkega in nemočnega v boju s trdovratnimi podložniki, med katerimi so bili najbolj uporni zagorski kosezi.³⁴⁸ Po drugi strani pa si je nakopal še dodatne, verjetno nepotrebne težave s čemšeniškim komornim

³⁴⁴ Golec, Valvasorjev izvor (2. del), str. 227.

³⁴⁵ Spor je precej natančno opisan v poročilu notranjeavstrijske vlade z dne 16. julija 1660, sicer v obliki kratkih povzetkov dokumentov, na katere se sklicuje (StLA, IÖ Reg., Gut 1660–VII–9, 16. 7. 1660). Kot navaja, naj bi podložniki do leta 1651 opravljali tlako in plačevali naklade (*Anlagen*), kakor so se poravnali »pred 28 leti«, torej leta 1632. Toda zoper obveznost tlake so se še za Jernejevega življenja začeli ponovno pritoževati v Gradcu, kot izvemo tik po njegovi smrti (prav tam, Cop 1651–IV–74, 29. 4. 1651). Naslednje leto je Karel prosil vlado za posredovanje, ker so kosezi v Zagorju in vsi podložniki Gamberka odklanjali tlako, na neznan način pridobili prepis urbarja še iz časa zastavnega imetništva gospostva (pred 1620) in našli oporo v nekem odvetniku. Zaradi zbiranja podložnikov naj bi se bilo bati upora (*einer Rebellion zu besorget sey*) (prav tam, Cop 1652–VII–114, 19. 7. 1652).

³⁴⁶ Tisti del davčnih zaostankov, ki je šel v vicedomski urad v Ljubljani (komorni davek), je leta 1653 znašal 728 goldinarjev brez 180 goldinarjev kazni. Karel je slabo polovico še isto leto poravnal v denarju, preostali del v obliki voženj žita v Idrijo, dvorna komora v Gradcu pa mu je spregledala polovico kazni (StLA, IÖ HK, 1653–IX–49, 17. 12. 1653). O vicedomskih zaostankih iz časa, ko je imel Gamberk Karel Valvasor, je govor še pozneje, pod novim lastnikom in zakupnikom (ARS, AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko, knj. 14, protokoli 1664–1667, s. p., 27. 8. 1665).

³⁴⁷ 24. julija 1655 je Karel poročal graški vladi o trdovratnem nasprotovanju gamberskih podložnikov, da bi plačali zaostali davek in kontribucijo, in to kljub njenemu ukazu. Celó grožnjo z vojaško eksekucijo naj bi zasmehovali. Vlada je 30. avgusta sklenila poslati na gambersko gospostvo 70–80 vojakov, ki naj bi teden do dva ostali vkvartirani po vaseh, mirno opazovali razmere, ne da bi razkrili namen svojega prihoda, polovili kolovodje in jih postopoma skrivaj spravili v Ljubljano (StLA, IÖ Reg., Cop 1655–VIII–140, 30. 8. 1655). O izvedbi eksekucije in njenih uspehih ni poročil.

³⁴⁸ Poročilo notranjeavstrijske vlade 16. julija 1660 povzema zadnje Karlove pritožbe kranjskemu deželnemu glavarju kot zelo resignirane; podložniki se niso menili ne zanj ne za ukaze, ravnavali naj bi po pravilu močnejšega, ki lahko krađe, ropa in zatira šibkejšega (StLA, IÖ Reg., Gut 1660–VII–9, 16. 7. 1660).

³³⁶ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 100.

³³⁷ V zapuščinskem inventarju Janeza Herbarda Valvasorja, ki je od polbrata Karla leta 1669 ali 1670 kupil Medijo, najdemo regest potrdila (odpovednega pisma) sestre Rozalije Konstancije z dne 10. januarja 1675, da je (od brata Janeza Herbarda) prejela dediščino po materi (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 130, fasc. LIV, lit. Z–6, 12. 8. 1681, pag. 10/Nr. 21).

³³⁸ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 165.

³³⁹ Gl. op. 337.

³⁴⁰ O Mediji pravi Valvasor pri opisu gradu, da ga je Karel »pred približno 19 leti« prodal drugemu bratu (dejansko polbratu) (Janezu) Herbardu (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 165). Sodeč po polihistorjevi navedbi na prejšnji strani, da mu je prva žena umrla »še pred enim letom« (str. 164), postavljamo nastanek opisa Medije neizpodbitno v leto 1688. Toda »približno 19 let« od tedaj pomeni še vedno samo okoli leta 1669 in ne zagotovo tega leta. Vse kaže, da je Karel odstopil prodano Medijo Janezu Herbardu najpozneje jeseni 1670. V zapuščinskem inventarju Karlovega vnuka Karla Jožefa barona Valvasorja je namreč regest poravnalne pogodbe med bratoma »die Abtretung des Guts Gallenekh betr.«, sklenjene 20. novembra 1670 v Ljubljani (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 118, fasc. XXXVII, lit. U–V–37, 30. 7. 1761, pag. 88/Nr. 33).

³⁴¹ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 159.

³⁴² Prav tam, str. 162.

³⁴³ Prav tam, str. 165.

mitničarjem Hansom Textorjem, s tem ko je mitničarju v nasprotju z utečeno prakso prepovedal sečnjo drv na gamberskih tleh. Določeno besedo na Gamberku je imel Karlov mlajši brat Franc Adam, ki je očitno upravljal gospodstvo v bratovi odsotnosti in čigar aroganca do mitničarja in dvorne komore navaja k sklepanju, da je bil verjetno še manj popustljiv do podložnikov.³⁴⁹ Ti so se sklicevali na domnevne stare pravice, jih dokazovali s prepisom urbarja,³⁵⁰ spretno zavlačevali rešitev spora in slednjič dočakali, da zadeva še leta 1660 ni bila rešena, Karel Valvasor pa ne več njihov gospod.³⁵¹ Vzporedno s prepiri s podložniki in z mitničarjem je tekla še tretja zgodba, ki je prav tako ne poznamo v celoti, nazadnje pa je bila odločilna za slab zaključek – izgubo Gamberka. Karel je imel smolo, da oče Jernej ob nakupu Gamberka od grofa Paradeiserja (1640) ni v kupnem pismu dovolj zaščitil svojih pravic. Sredi petdesetih let je namreč Janez Jurij pl. Palmburg pred kranjskim ograjnim sodiščem tožil Paradeiserjevega sina za dolg več kot 55.000 goldinarjev. Kot je mogoče razumeti skope zapise v protokolih, je toženi grof hotel prevaliti terjatev 17.000 goldinarjev na gambersko posest, česar se je Karel kot imetnik (*Possessor*) gospodstva Gamberk otepal, nato pa nas protokoli jeseni 1656 zapustijo.³⁵² V začetku leta 1658 je Janez Jurij pl. Palmburg prosil notranjeavstrijsko vladu v Gradcu, naj mu kot hipoteko izroči Gamberk za čas do končanja pravde, če bo Karel z zadevo še naprej zavlačeval.³⁵³ Kot kaže, se je

pravda za Karla Valvasorja iztekla slabo. Prav Palmburg je bil namreč pozneje tisti, ki je od kranjskih deželnih stanov dobil »stanovsko pravico« (*Landtschaft Jus*) nad Gamberkom oziroma njegovo glavnino.³⁵⁴ Kako in kdaj natanko so deželni stanovi Karlu Gamberk zarubili in podelili »stanovsko pravico« tistim, ki so poravnali Valvasorjeve davčne zaostanke in druge dolgove, ne vemo. Poročilo notranjeavstrijske vlade 16. julija 1660 govori o Karlu še kot o lastniku Gamberka (*als eigenthumben*), a je imel tedaj na posesti prejkone le še manjši lastniški delež. Ali pa so ga v Gradcu imenovali lastnik zgolj zaradi spora s podložniki, v katerega je bil (predtem) vpleten kot njihov zemljiški gospod. Isti vir se sklicuje na Karlove pritožbe deželnemu glavarju, po katerih »so podložniki spravili gospoda Valvasorja kot svojo zemljiško gosposko do tega, da so ga (deželni stanovi) zaradi nakopičenih podložniških (davčnih) zaostankov rubili, ga odstavili s celotnega gospodstva Gamberk (*der völligen Herrschaft Gallenberg endtsezt*) (!) in stanovsko pravico (*das Landtschafft Jus*) že izročili Ljubljancanom« (*denen v. Laybach*).³⁵⁵ V resnici so davčni zaostanki predstavljali le del Karlovih bremen, zaradi katerih je Gamberk izgubil. Z Ljubljanci gre razumeti več pravnih oziroma fizičnih oseb, ki so jim stanovi v zameno za poravnane dolgove podelili »stanovsko pravico«, med njimi konec leta 1659 samostanu klaris za dobrih 12.000 goldinarjev za dobo šestih let.³⁵⁶ Kot vse kaže, je moral Karel še pred sredo leta 1660 v celoti zapustiti gambersko posest, je pa imel na Gamberku še naprej delež, terjatev do že znanega Janeza Jurija pl. Palmburga v višini dobrih 9.451 goldinarjev. O tej beremo prvič, ko je Palmburg sredi leta 1661 prepustil »stanovsko pravico« nad gospodstvom Gamberk v triletni zakup Janezu Antonu baronu Löwenburgu.³⁵⁷ Zadnji je mož, o katerem

³⁴⁹ Franc Adam Valvasor je jeseni 1654 z dvema služabnikoma na cesti pri Čemšeniku zasegel mitničarjevemu hlapcu voz drv in konja, pri tem pa grozil s pištolo in bodalom. Karel, ki mu je mitničar poslal na Gamberk sla z vprašanjem, ali gre za njegov ukaz, se je ogradil le od bratove uporabe orožja, sicer pa domnevno prek grajskega »amtmana« prepovedal okoliškim podložnikom, da bi mitničarju prodajali drva ali na gamberskih tleh pasli njegovo živino, sicer jim bo drva zaplenil, živino pa pobil in postrelil (StLA, IÖ HK, 1659–I–25, 4. 11. 1654, 29. 3. 1659). Franc Adam se na ukaze komornega prokuratorja in vladnega svétnika, naj pride na zaslivanje v Gradec, ni odzival vsaj štiri leta; po mitničarjevem poročanju naj bi nadaljeval z grožnjami in izjavil, da je njegov gospod deželni glavar na Kranjskem, ne pa dvorna komora (prav tam, 1655–II–36, 3. 2. 1655; 1658–IV–32, 11. 4. 1658; 1659–I–25, 6. 10. 1658, 29. 3. 1659; StLA, IÖ Reg., Cop 1655–IV–28, 5. 4. 1655; Cop 1656–III–87, 20. 3. 1656). – Mitničar Hans Textor je leta 1655 zatrjeval, da je drva na spornem kraju nemoteno sekal že 27 let, leta 1659 pa, da je to pravico v miru užival 32 let (torej od leta 1627/28), kakor že prej njegovi predhodniki. Mož je natanko tisti, o katerem je Radics na podlagi spisov notranjeavstrijske vlade ugotavljal, da je bil glavni krivec za uboj čemšeniškega župnika leta 1644 (Radics, *Johann Weikhard*, str. 39–40, gl. tudi Golec, Valvasorjev izvor (2. del), str. 227–228). Natančneje o sodnem procesu, ki ga je vodil Jernej Valvasor: Radics, Valvasor-Studien XVIII–XX. Kot vse kaže, jo je Textor tedaj odnesel nekaznovan ali le z blago kaznijo, saj mu niti ni bilo treba zapustiti mitničarske službe.

³⁵⁰ StLA, IÖ Reg., Cop 1652–VII–114, 19. 7. 1652.

³⁵¹ Zadeva je opisana v poročilu notranjeavstrijske vlade 16. julija 1660, po katerem so si podložniki iz trdovratnosti in zlobe izmišljali vedno nove izgovore, samo da se jim ne bi bilo treba soočiti s komisijo o (StLA, IÖ Reg., Gut 1660–VII–9, 16. 7. 1660). Po istem viru je Karel medtem Gamberk že izgubil (gl. op. 355).

³⁵² ARS, AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko, knj. 13, protokoli 1654–1656, s. p., 7. 1. 1656 (več obravnav).

³⁵³ StLA, IÖ Reg., Cop 1658–II–29, 7. 2. 1658.

³⁵⁴ Gl. op. 357.

³⁵⁵ StLA, IÖ Reg., Gut 1660–VII–9, 16. 7. 1660.

³⁵⁶ Za podelitev »stanovske pravice« klarisam izvemo dobrih pet let pozneje, ko je poverjeniški urad kranjskih deželnih stanov 20. aprila 1665 ugodil Karlovi prošnji, da »stanovsko pravico«, ki jo ima samostan klaris od 20. decembra 1659 za 12.302 goldinarja, po izteku šestih let 20. decembra 1665 podeli njemu, in sicer proti plačilu navedene vsote (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 897, sejni zapisniki 23, 1663–1665, fol. 100v). Podelitve pravice klarisam in podelitev drugih »stanovskih pravic« za Gamberk v stanovskih sejnih zapisnikih ni najti, ker tega vanje niso vpisovali dosledno (prim. prav tam, šk. 894, sejni zapisniki 20, 1653–1659; šk. 895, Isejni zapisniki 21, 1654–1673; šk. 896, sejni zapisniki 22, 1657–1662). – »Stanovska pravica«, ki jo je uveljavil samostan klaris, je skoraj brez dvoma izvirala iz Karlovega posojila 10.000 goldinarjev, ki ga je najel pri klarisah pred marcem 1651. Šlo je za sredstva iz ustanove dr. M. F. Hillerja, namenjene gradnji samostana v Ljubljani v letih 1648–1656. O posojilu: Radics, Valvasor-Studien XI, str. 2013; XII, str. 2021–2022.

³⁵⁷ Palmburg in Karel Valvasor sta 9. aprila 1661 sklenila poravnalno pogodbo o prepustitvi stanovske pravice nad gospodstvom Gamberk v zakup za tri leta (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 81, fasc. XXXIV, lit. P 39/I, 15. 1. 1665, pag. 5/Nr. 6). Istega dne, 3. junija 1661, ko sta pogodbo o triletnem zakupu sklenila Palmburg in baron Löwenburg (prav tam, pag. 3/Nr. 3), je Löwenburg izstavil Palmburgu obligacijo zaradi odstopa stanovske pravice za gospodstvo Gamberk, prevzete od Karla Valvasorja, v višini dobrih 9.451 goldinarjev (prav tam, pag. 4/Nr. 5). Na podlagi navedenih registrov v Palmburgovem zapuščinskem inventarju in Valvasorjeve navedbe v *Slavi*

je Janez Vajkard v opisu Gamberka spretno navedel, da je Gamberk »potem prišel« v njegove roke (*gelangte sie an*), ni pa kot gospodarja v vmesnem času – med svojim očetom Jernejem in baronom Löwenburgom – omenil ne polbrata Karla ne Palmburga.³⁵⁸ Löwenburg je dejansko vseskozi, še dobro desetletje, ostajal le zakupnik Gamberka.³⁵⁹

Karlu je po izgubi Gamberka ostala bližnja rodna Medija skupaj z obveznostmi do sorojencev. Nič ne kaže, da bi se z mlado družino veliko zadrževal na obeh zasavskih gradovih, saj so se mu vsi otroci večinoma rojevali v Ljubljani,³⁶⁰ kjer se je ambiciozni Karel nato sredi šestdesetih let voljno vpregel v deželne javne funkcije.³⁶¹ Gospodarstvo na Gamberku ali nemara kar na obeh posestih je po vsem sodeč prepuščal neporočenemu bratu Francu Adamu, umrlemu že leta 1663.³⁶² Gospodinjstvo na domačem medijskem gradu pa je najbrž tudi po mačehini smrti (1657) ostalo na plečih polihistorjeve neporočene polsestre Marije Klare, ki je v boleznih skrbela že za mačeho, polihistorjevo mater.³⁶³ Kdo vse je prebival na Mediji ter kakšno vzdušje in razmere so vladali na gradu po smrti matere oziroma mačeha Ane Marije, pa lahko spričo skopih virov le domnevamo.

Ni potrjeno, da bi mladi Janez Vajkard Valvasor kdaj prebival pri bratu Karlu na bližnjem Gamberku. Opis dogodka, ki se je zgodil eno leto po dogodku »pred približno 29 ali 30 leti« in malo preden se je mladenič odpravil na večletno potovanje, ne daje najbolj natančne informacije o tem, kaj pomeni: »ko sem bil ravno doma« (*als ich damals eben daheim war*). Čeprav je Karel tedaj upravljal Gamberk in bil »naš jerob ali varuh«, kot ga Janez Vajkard imenuje v zvezi s tem dogodkom, je bil

vendar hkrati tudi gospodar Medije. »Biti doma« se je v ožjem smislu vsekakor nanašalo na medijski grad, v širšem pa na domače kraje okoli Medije in Gamberka. Janez Vajkard je bil tedaj, nekega jesenskega popoldneva – najverjetneje leta 1659 – priča čudežnemu izginotju kmečkega fanta Ahaca iz gamberske grajske ječe.³⁶⁴ Kod je sedemnajstletnik sicer hodil v tistih letih, da je bil »ravno doma«, ne vemo natanko. Zelo verjetno je šlo za vmesni čas – tedne ali mesece – med zaključkom šolanja pri ljubljanskih jezuitih in odhodom na večletno potovanje, saj je zgodbo o pobeglem Ahacu sklenil z besedami: »kmalu nato sem namreč odpotoval in me več let ni bilo doma«.³⁶⁵ Lahko pa bi, kot bomo videli, potoval že dotlej in bil »ravno doma« med dvema potovanjema.

Doma na Mediji in na Gamberku so mladeniča ob doseženi primerni starosti seveda začeli voditi na lov, kar je pač sodilo k standardni plemiški »izobrazbi«, vendar Valvasor v *Slavi* nikjer ne pokaže prevelike vneme za pogon divjadi. Omemb lova je malo,³⁶⁶ kakšno stališče je imel Janez Vajkard do prevelike lovske strasti, pa zelo jasno izhaja iz XIV. knjige, kjer pri obravnavi pozne antike mimogrede ošvrkne nezmerne lovske strasti in druga naslajanja velikih dvorov. Prve naj bi bile med ne ravno najmanjšimi vzroki, da je »naša draga Nemčija nekaj časa sèm potrebovala toliko potrpljenja nasproti marsikateremu tujemu potentatu«.³⁶⁷

Povsem nedokumentirano, tudi v *Slavi*, je veliko pomembnejše vprašanje, kje je Valvasor pridobil prve vojaške oziroma borilne veščine, še doma na Kranjskem ali šele med prvimi potovanji? Po njegovem opisu navad kranjskih plemičev je bilo vojaško urjenje na prvem mestu, pred nabiranjem izkušenj v tujih deželah.³⁶⁸ Vsekakor je imel za seboj dovolj vojaškega znanja, da se je pri 22-ih ali najpozneje 23-ih lahko pridružil kranjskim prostovoljcem, ki so odjezdili v četrto habsburško vojno s Turki (1663–1664).³⁶⁹ Očitno pa se mu med urjenjem, drugače kot med vojno, ni dogajalo nič tako zanimivega, da bi te svoje izkušnje vsaj mimogrede omenil. Možnosti zanje ni manjkalo ne v rodni deželi ne tam, kjer je potoval, četudi ravno za prva potovanja ne vemo, kje se je zadrževal.

Ko se je 18- ali 19-letni Janez Vajkard Valvasor odpravil na pot v tujino, kar je bilo za plemiške mladeniče zelo običajna »šola za življenje«, se je na neki način **prvič poslovil od mladosti**, od tistega njenega dela, v katerem je užival v svobodi in brezskrbnosti, ki ju je omejevala tako rekoč le šola. Materialno dobro preskrbljen in v šolskih letih v Ljubljani kot zunanji dijak nevezan na hišni red seminarja ni imel posebnih skrbi, z učenjem najbrž (skoraj) nobenih težav, časa za »raziskovanje« sveta okoli sebe pa na pretek. Tako je bilo zlasti do leta 1657, ko mu je pri šestnajstih umrla mati in je skupaj s petimi še nedoraslimi sorojenci, štirimi mlajšimi od sebe, postal popolna sirota pod varuštvo polbrata Karla.

(gl. naslednjo opombo), je M. Smole zapisala, da je gospostvo leta 1661 pripadalo Antonu baronu Löwenburgu (Leuenburgu) (Smole, *Graščine*, str. 150), dejansko pa ga je imel odteletj le v zakupu. 9.451 goldinarjev Karla Valvasorja je vsota, ki jo je pl. Palmburg moral plačati Karlu (kot preostanek) po prevzemu stanovske pravice nad Gamberkom. Ker je leta 1664 umrl, se je izplačilo zavleklo vsaj do leta 1667 (ARS, AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko, knj. 14, protokoli 1664–1667, s. p., 10. 12. 1664, 27. 8. 1665, 9. 12. 1666).

³⁵⁸ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 159.

³⁵⁹ Kot zakupnika ga srečujemo vse do konca leta 1673 (ARS, AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko, knj. 14, protokoli 1664–1667, s. p., 16. 1. 1665; ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 810, fasc. 543d, kopalne knjige poverjeniškega urada, 1675–1676, 4. 12. 1675).

³⁶⁰ Gl. op. 264. – Da se je Karel zadrževal na Gamberku, je izpričano le za jesen 1654, ko je čemšeniški mitničar tja poslal k njemu svojega glasnika (gl. op. 349).

³⁶¹ Karlova prva pomembna funkcija je bila član poverjeniškega urada kranjskih deželnih stanov. Za poverjenika iz viteških vrst so ga prvič izvolili 12. februarja 1665 (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 897, sejni zapisniki 23, 1663–1665, fol. 181).

³⁶² Gl. op. 349. – Na Gamberku je bil Franc Adam Valvasor vsaj še spomladi 1658, saj naj bi po besedah mitničarja Hansa Textorja temu vse dotlej kontinuirano grozil (StLA, IÖ HK, 1658–IV–32, 11. 4. 1658). Textorjev dopis z dne 6. oktobra 1658 pravi, da na dva ukaza štiri leta ni odgovoril, pa tudi v dopisu 29. marca 1659 pri omembi Franca Adama ne navaja, da bi medtem umrl (StLA, IÖ HK, 1659–I–25, 6. 10. 1658, 29. 3. 1659). Po sekundarnem viru je Franc Adam Valvasor umrl marca 1663 v Celju (Witting, Beiträge zur Genealogie (1894), str. 143).

³⁶³ Gl. op. 277.

³⁶⁴ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 161–162; o lastništvu Medije: prav tam, str. 165.

³⁶⁵ Prav tam, str. 162.

³⁶⁶ Prim. Gratzky, *Repertorium*, str. 34.

³⁶⁷ Valvasor, *Die Ehre XIV*, str. 174.

³⁶⁸ Gl. op. 397.

³⁶⁹ Valvasor, *Die Ehre XV*, str. 601.

2.4 Leta mladostnih potovanj (1659/60–1671) – šola za življenje

Preden pospremimo Valvasorja na njegova mladostna potovanja, ki so trajala več kot desetletje – vključno z vsaj dvema vmesnima »postankoma« doma na Kranjskem –, se pomudimo pri ne nepomembnih vprašanjih: kako je polihistor v *Slavi* **datiral dogodke iz svojega življenja** in s kakšnimi težavami se je treba natančna kronologija, temveč poanta zgodbe. Časovna dimenzija ima pri tem enkrat večjo, drugič manjšo vlogo. O odstrelu medveda na Gamberku, česar se je iz otroštva še sam spominjal, denimo pravi: »ko je bil moj pokojni oče imetnik tega gospostva«. ³⁷⁰ Nikjer ne pove, kdaj je oče Jernej Valvasor umrl – leta 1651 –, ampak lahko iz opisa Gamberka povzamemo zgolj, da se je to zgodilo po letu 1641, ko je Jernej gospostvo kupil, ³⁷¹ in najpozneje leta 1660. »Pred približno 29 ali 30 leti« je namreč Gamberk v imenu otrok kot njihov varuh upravljal že najstarejši brat Karel. ³⁷² Toliko, če bi bili odvisni samo od polihistorjevih besed. Alternativno datiranje »pred toliko ali toliko leti« je pri Valvasorju nasploh zelo pogosto, tako kot drugi način datiranja: »pred približno toliko leti«. Takšno formulacijo najdemo pri tretjem Valvasorjevem dogodku iz otroških oziroma šolskih let: »pred približno štiriintridesetimi leti«, s pojasnilom »ko sem v Ljubljani še študiral«. Podobno kot prvi je enigmatičen četrti osebni spomin na ta čas, ki vsebuje celo več časovnih »neznank«: neki fant si je začel »v četrti šoli, sintaksi«, v telo zabadati iglo in je s tem nadaljeval »dve ali tri leta«, dokler mu ni takšnega početja prepevedal »naš profesor v peti šoli, namreč na poetiki«. ³⁷³

Takšne načine datiranja srečujemo tudi za poznejši čas, najsi govori Valvasor o sebi ali o čem drugem iz polpretekle dobe. Kot bomo videli pri obravnavi njegovih mladostnih potovanj, zaradi tega ni lahko ugotoviti, katerega leta se je kaj dogajalo. Še več, tudi ko gre za datiranje, natančno do leta – npr. »pred 22 leti«, ne moremo biti gotovi, od katerega leta je štel časovno oddaljenost, od leta izida *Slave vojvodine Kranjske* 1689 ali že od prejšnjega leta, ko je dobršen del besedila nastal. Zgoraj navedeni primeri so vsi iz XI. knjige, ki je bila potrjeno dokončana šele leta 1689 in ni bila stiskana pred sredo leta, ³⁷⁴ vendar se čas njenega nast-

janja razkrije v navedbah, kot je ta, da so polihistorjevo prvo ženo položili v rodbinsko grobnico na Mediji »še le pred enim letom«. ³⁷⁵ Ker je iz njegovega pisanja znan datum ženine smrti 25. april 1687, ³⁷⁶ čas smrti pa potrjujejo tudi drugi viri, ³⁷⁷ je torej v tem primeru izhodišče perspektive gledanja v preteklost leto 1688, ne 1689. Kronologija je nazorna in povsem jasna v zapisu v III. knjigi *Slave*: »Zdaj, ko to pišem, še niso minila tri leta, odkar sem bil v Rimskem cesarstvu (leta 1685) ...«. ³⁷⁸ Datiranje tako z letnico kot s časovno oddaljenostjo je več kot dobrodošlo in obenem zelo redko. Leto nastanka konkretnega zapisa o potovanju, 1688, je prav tako dokazljivo, četudi posredno. Še pred koncem zime tega leta, 8. marca, je Valvasor namreč že prebiral pole (delal korekture) IV. knjige. O tem poroča v XI. knjigi v zvezi z nekim nenavadnim pripetljajem. Najbrž tudi zato, ker hoče biti zaradi pomena dramatičnega dogodka karseda eksakten in verodostojen, navaja datum z letnico, ne pa ohlapnejše formulacije »prejšnje leto« ali »letos«. ³⁷⁹

Vse druge datacije – »pred toliko leti«, »pred toliko ali toliko leti«, »pred približno toliko leti«, »pred več kot toliko leti« in podobno – zahtevajo preveritev z referenčnimi viri, ki pa jih največkrat nimamo, še posebej ne za Valvasorjeva doživetja zunaj Kranjske, ki se v veliki meri nanašajo prav na mladostna potovanja. Tudi če bi preverili vse, kar je v *Slavi* datirano na način »pred [...] leti«, in naredili statistiko, kolikokrat je za izhodišče vzel leto 1689 in kolikokrat leto 1688, problem še vedno ne bi bil rešen. Univerzalnega vzorca, uporabnega za preračunavanje, namreč ni. Za prav vsak dogodek, ki ni datiran do dneva natanko in ga želimo povezati z letnico, je treba poiskati posredni ali neposredni referenčni vir.

Postavlja se vprašanje, zakaj je Valvasor uporabljal takšne načine datiranja. V poštev pride več možnosti, ki so vse odvisne od konteksta: 1) polihistor pozna leto in celo datum, a ju zaradi majhne pomembnosti časovne perspektive glede na ubesedeno vsebino ne zapiše, ampak namesto tega uporabi ohlapnejšo formulacijo »pred 22 leti«, »pred približno 22 leti«; 2) ker za določeno stvar ni povsem prepričan, kdaj se je zgodila, navede »pred približno 20 leti«; 3) zaveda se, da je točna datacija na način »pred [...] leti« problematična, ker je med zapisom (1688) in letnico izida *Slave* (1689) časovna razlika, zato se zavaruje z relativiziranjem – »približno toliko let«, »toliko ali toliko let«, npr. »pred približno 19 leti«, »pred 24 ali 25 leti«; 4) k enakemu načinu datiranja se zateče, ker so določen proces, postopek ali dogajanje trajali daljši čas, npr. celo leto ali več mesecev; 5) gre za oddaljeno daljše trajanje, Valvasor sicer ve za leta, a zaradi njihove nepomembnosti z vidika posredovanja informacije napiše: »tega je že več kot 20 let«. Skratka: »približno« in »ali–ali« sta najpogostejši formulaciji, uporabljeni zaradi negotovega izhodišča (leto 1688

³⁷⁰ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 162.

³⁷¹ Prav tam, str. 159.

³⁷² Prav tam, str. 161.

³⁷³ Prav tam, str. 86–87.

³⁷⁴ V III. delu *Slave*, ki kot zadnjo vključuje XI. knjigo, je najmlajši datum 26. marec 1689 (Valvasor, *Die Ehre X*, str. 392), nekajkrat pa je govor o »tem letu 1689« (Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 329, op. 125). Na podlagi podatkov o uvozu *Slave* na Kranjsko je Radics sklepal, da je bil III. del lahko 16. julija 1689 komajda pripravljen za transport iz Nürnberga (Radics,

Valvasor-Studien XIII, str. 2403). Prim. Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 258–259.

³⁷⁵ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 164.

³⁷⁶ Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 109.

³⁷⁷ O smrti prve žene v aprilu in o svoji vnovični poroki je pisal tajniku londonske Kraljevske družbe 17. novembra 1687 (Reisp, *Korespondenca*, str. 51, 70).

³⁷⁸ Valvasor, *Die Ehre III*, str. 415.

³⁷⁹ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 71.

oziroma 1689), »ali–ali« pa lahko pomeni tudi trajanje od–do.

Valvasorjevo **najbolj »skrivnostno« življenjsko obdobje** je čas njegovih mladostnih potovanj od konca petdesetih ali začetka šestdesetih let do začetka sedemdesetih let 17. stoletja. Sodobnih pričevanj o njem v tem času namreč ne poznamo. Vse, kar je o potovanjih in vmesnih postankih doma znanega, izvira iz njegovih lastnih zapisov, raztresenih po *Slavi vojvodine Kranjske*, ter manj določno iz pisem tajniku londonske Kraljevske družbe, oboje pa je šele iz osemdesetih let. Oba polihistorjeva življenjepisca Radics in Reisp sta sicer njegova mladostna potovanja obravnavala zelo natančno, vendar v Radicsevem precej smelem poskusu rekonstrukcije vrsta sklepanj in trditvev ni podprta z dokazi. Ne eden ne drugi tudi nista poskušala odgovoriti na vprašanje, kako se je Janez Vajkard na poti vzdrževal.³⁸⁰

Ko se je odpravil na svoje prvo potovanje v tujino, naj bi po Radiscu štel 18 let,³⁸¹ kar pomeni, da bi moral na pot odriniti leta 1659. Sam je slovo od doma – prvo ali že drugo? – umestil v daljšo pripoved o kmečkem fantu, ki je čudežno ušel iz ječe v grajskem stolpu na Gamberku. Dogodku je bil priča, pripetil pa se je »nekega jesenskega dne popoldne, ko sem bil ravno doma«. Pred prijetjem in pobegom se je fant, po imenu Ahac, »celo leto« skrival v gozdovih, in sicer potem ko je »pred približno 29 ali 30 leti« našel zaklad in si s tem nakopal težave, da so ga gamberski sodni hlapci začeli iskati. Nadaljevanja zgodbe po pobegu iz zapora Janez Vajkard ni poznal, kajti »kmalu nato sem namreč odpotoval in me nekaj let ni bilo doma (*etliche Jahre ausblieb*)«. ³⁸² Če smo povsem natančni, je torej od Ahačevega pobega iz ječe do trenutka, ko je Valvasor o tem poročal, minilo eno leto manj, potemtaka »približno 28 ali 29 let«. Zanesljive časovnice nam ni dal, saj je čas kar dvakrat relativiziral (približno, ali) zato pa lahko iz povedanega sklepamo, da je bil na potovanju neprekinjeno nekaj let. Jesenski čas sicer ni primeren za odhod na pot in formulacijo »kmalu nato« lahko razumemo tudi kot naslednje leto spomladi.

Dve neznanki dodatno motita preračunavanje let, kot jih je navedel polihistor. Prva je zajeta v formulaciji »približno«, ko je govor o najdbi zaklada »pred približno 29 ali 30 leti«, druga pa ta, da ne vemo, ali je bil Janez Vajkard »ravno doma« pred odhodom na prvo potovanje ali že po vmesni vrnitvi, preden je spet odpotoval, tokrat za več let. Kdaj se je najditelj zaklada Ahac leto dni skrival pred prijetjem in nato »nekega jesenskega dne« pobegnil iz gamberske grajske ječe, lahko datiramo do dve leti natančno le, če odmislimo Valvasorjevo relativiziranje s »približno«. Druga špekulacija bo predvidevanje, da je Valvasor po Ahačevem pobegu šele začel potovati.

Kakor koli, Janez Vajkard ni mogel na pot pred jesenjo 1658, tj. trideset let pred letom 1688, ko je verjetno pisal o Gamberku (tega leta je namreč zanesljivo nastal opis Medije, ki v XI. knjigi *Slave* neposredno sledi opi-

su Gamberka),³⁸³ lahko pa bi se odpravil zdoma 29 let pred jesenjo 1688, tj. jeseni 1659. Če vzamemo za skraj nesporno izhodišče časovne perspektive leto 1688, bi namreč tedaj minilo največ 30 let, odkar je Ahac našel zaklad (1658), in največ 29 od njegovega prijetja in pobega (jeseni 1659). Tudi 28 let od zadnjega dogodka (gledano iz iste perspektive), je še sprejemljivo – leto 1660, ne pa 28 let, računano od izida *Slave* leta 1689, tj. leto 1661. Polihistorjev polbrat Karel Valvasor je namreč Gamberk najverjetneje izgubil in zapustil še v prvi polovici leta 1660 ali celo že leta 1659,³⁸⁴ Janez Vajkard pa piše, da je Ahaca »pred približno 29 ali 30 leti« začel iskati še Karel,³⁸⁵ takratni zemljiški in deželskosodni gospod. A nato ne pove, ali je Karel leto dni pozneje, ko so sodni hlapci fanta ujeli, še upravljal z Gamberkom. Janez Vajkard je kronologijo bržkone poznal, a se mu ni zdelo ne primerno ne potrebno, da bi čudežni dogodek, pobeg kmečkega fanta iz ječe, pospremil z natančno letnico.

Vsekakor je bil Valvasor 15. avgusta 1659, na dan vpisa v Marijino kongregacijo, še v deželi. Če je bil priča zadnjemu gamberskemu dogodku jeseni tistega leta in je »kmalu nato odpotoval«, je torej odrinil na pot še konec leta 1659 ali naslednje leto, in to na prvo potovanje, ki je, sodeč po njegovih besedah, trajalo neprekinjeno več let. Lahko pa bi končal gimnazijo tudi šele leta 1660 – kar je, kot smo videli, manj verjetno – in potemtaka ne bi mogel odpotovati pred jesenjo tega leta. Zadnje se ne ujema najbolje z navedbo, da je kmalu zatem odšel in ga »več let ni bilo doma«. Leta 1663 ali najpozneje spomladi 1664 je namreč potrjeno odšel v vojno skupaj s kranjskimi prostovoljci. A morda se je tedaj na Kranjskem pomudil le kratek čas, toliko da se je pripravil na ponovni odhod, v »več let« odsotnosti pa je zato vključil tudi sodelovanje v vojni. Manj trdno oporo za ugotavljanje odhoda na prvo daljše potovanje ponuja opis zgodbe o nenadni smrti baronice Ruessenstein, hčerke njegovega krstnega botra, ki je preminila »pred približno tridesetimi leti«. ³⁸⁶ Zgodbo bi namreč lahko slišal pozneje in ne nujno, ko je še bil na Kranjskem, saj je v strmoljskem gradu, kot izhaja iz opisa, strašilo še v času, ko je pisal *Slavo vojvodine Kranjske*.³⁸⁷

Reisp (1983) se je pri določitvi časa, ki ga je mladenič preživel na potovanjih, oprl v prvi vrsti na dve Valvasorjevi pismi tajniku Kraljevske družbe v Londonu Thomasu Galu (Gale) iz srede osemdesetih let, po katerih naj bi Valvasor zunaj domovine popotoval štirinajst let.³⁸⁸ Čeprav je Reisp navedbi interpretiral tako, da je šlo »v celem« za 14 let, je v nadaljevanju vendarle vsa leta strnil v čas pred poroko, saj je sklenil: »Iz tega lahko izračunamo, da je Janez Vajkard končal šolanje v svojem

³⁸³ Valvasor namreč pravi, da so njegovo prejšnjo ženo položili v medijsko kapelo »še pred enim letom« (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 164). Ana Rozina, rojena Graffenweger, je umrla 25. aprila 1687, 20. julija istega leta pa se je vdovec vnovič poročil (navedbi o smrti in vnovični poroki na rodovnem debelu v IX. knjigi *Slave*, str. 109, objava poročne pogodbe: Kaspret, Ženitni dogovor, str. 186–189).

³⁸⁴ Gl. op. 355.

³⁸⁵ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 161.

³⁸⁶ Gl. op. 87.

³⁸⁷ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 562.

³⁸⁸ Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 78.

³⁸⁰ Radics, *Die Reisen des Freiherrn von Valvasor*; isti, *Johann Weikhard*, str. 67–79; Reisp, *Mladostna potovanja*, str. 99–107; isti, *Kranjski polihistor*, str. 78–89.

³⁸¹ Radics, *Johann Weikhard*, str. 69.

³⁸² Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 161–162.

sedemnajstem letu in bil nato od jeseni 1658 do 1672 v glavnem zdoma.³⁸⁹ Takšno sklepanje se je pozneje pokazalo kot napačno. Ko je namreč prišla na površje ugotovitev, da je bil Valvasor jeseni 1671 že na Kranjskem (prošnja in dekret o čakarini), je Reisp čas njegovih mladostnih potovanj pomaknil navzdol (2005): končala se niso leta 1672, temveč pred 9. oktobrom 1671. Skladno s tem je popravil tudi njihov začetek: »S tem v zvezi je letnica začetka potovanj 1658 bolj stvarna od letnice 1659.«³⁹⁰ Da bi se mu izšlo 14-letno trajanje potovanj, je uporabil naslednji argument (1997): »Po teh podatkih bi se polna leta mladostnih potovanj res iztekla leta 1672, število letnic [sic!] pa doseže vsoto 14 že 1671.«³⁹¹ Valvasor naj bi bil namreč zdoma od jeseni 1658, vendar je Reisp ob nekoliko prirojenem izračunu, da so s 14 leti mišljena koledarska leta 1658–1671, nekaj še vedno upravičeno motilo: »Po drugi strani pa je treba navesti, da je bil na novo vpisan – ali pa so ga na novo vpisali – med člane jezuitske kongregacije Marije Vnebovzete šele leta 1659.«³⁹²

Tedaj, na praznik Marijinega vnebovzeta, je bil Valvasor vsekakor še na Kranjskem. Član kongregacije bi lahko namreč le izjemoma postal v odsotnosti, brez iniciacijskega obreda, poleg tega pa se 15. avgusta še ni končalo šolsko leto. Doma ga spet najdemo jeseni 1671, ko od vrnitve ni moglo miniti veliko časa, saj naj bi istega leta v Bambergu izdal neko knjižico.³⁹³ Ker je gamberska zgodba postavljena v jesenski čas, se torej na pot ni odpravil pred jesenjo 1659. Med enim in drugim zapisom je tako minilo le dvanajst let. Se je torej Janez Vajkard v dveh pismih v London 1685 in 1686 zmotil, ko je navedel, da je bil iz dežele odsoten štirinajst let? Nikakor ne. Navedbi sta Reisp zavedli, saj Valvasor nikjer ne pravi, da so v skupno 14 let zajeta samo njegova mladostna potovanja. V resnici je v njih upošteval tudi čas, ki ga je zunaj Kranjske preživel pozneje in o katerem imamo več konkretnih pričevanj – šlo je za nekajkrat po več tednov ali mesecev³⁹⁴ –, med mladostnimi potovanji pa se je vsaj enkrat, če ne večkrat, za nekaj časa vrnil na Kranjsko. Potovanj v mladih letih, pred poroko, je bilo torej za kakšni dve ali celo tri leta manj, kot je menil Reisp. Glede na Valvasorjevo včlanitev v Marijino kongregacijo avgusta 1659 se njegovo prvo

mladostno potovanje ni začelo pred jesenjo istega leta, pred koncem šole, zadnje pa se je končalo najpozneje v začetku jeseni 1671. Potem ko je bil leta 1670 potrjeno še zdoma, v južni Franciji, in naj bi dal leta 1671 v Bambergu natisniti neko knjižico, svoj knjižni prvenec,³⁹⁵ se torej na Kranjsko ni vrnil veliko prej, kot se je s prošnjo za čakarino obrnil na deželne stanovne. Prošnjo več proslcev so deželni stanovi obravnavali 9. oktobra 1671.³⁹⁶ Morda se je Valvasor znašel doma komaj nekaj dni predtem, saj si ga zelo težko predstavljamo kot brezdelnega mladeniča brez načrtov, ali pa je prošnjo oddal v njegovem imenu kateri od bratov, še preden se je Janez Vajkard vrnil. Vrhu tega je tridesetletnik, če se je hotel v deželi ustaliti, potreboval denar. In čakarina je tako rekoč samo čakala nanj, da jo pobere.

Kako in kje je Valvasor preživel prva leta po končani jezuitski gimnaziji, ko ga »nekaj let ni bilo doma«, je zavito v popolno temo. Gre za najmanj znano obdobje njegovega življenja, saj vemo samo to, da Janeza Vajkarda ne smemo iskati na Kranjskem, ne pa tudi, kje vse se je zadrževal. Lahko le sklepamo, kje bi lahko bil in kaj je dvajsetletni mladenič tam počel. Ni dvoma, da si je izbral prvo od obeh poti, o katerih govori v VI. knjigi *Slave*, ko v razdelku o načinu življenja kranjskega plemstva in meščanstva opisuje plemiško mladino. Ta pot je bila vojaško urjenje in potovanje v tuje dežele. O navedenem plemstvu je namreč zapisal: »Plemstvo se vzdržuje s svojimi posestmi, ali pa, če teh nima, s svojim mečem v službi najvišjega poglavarja. Vendar imajo tako tisti, ki so gosposkega stanu, kakor [nižji] plemiči navado, da svojo mladost ozaljšajo s svobodnimi umetnostmi in služijo [Ateni] Paladi, pri tem se z leti (*mit zurwachsen den Jahren*) usposobijo v viteških vajah, nato pa potujejo po tujih deželah, zlasti po Italiji in Franciji, da bi se nekoč povzpeli bodisi do uglednega vojaškega položaja (mislim do imenitne vojaške stopnje) bodisi do svetlih vladnih dostojanstev in bleščečih častnih služb ali tudi, da bi lahko dosegli poseben ugled tako s konico peresa kot s konico meča, torej z obema. Bližina Italije jim ponuja tudi lepo priložnost in udobnost za potovanje (*zur Peregrination*). Ko na ta način naložijo in porabijo svojo prvo in prosto (samsko) mladost, skušajo priti do časti ali na velikih dvorih ali na bojnem polju in opravljati primerno službo bodisi pri deželni vladi bodisi v vojski. [...] Drugi pa, ki so bolj nagnjeni k zasebnemu življenju, se zabavajo z viteškim lovom in uživajo lepe dohodke svojih dednih posesti ali pa, če so pobožnega in miroljubnega značaja, vstopijo v kak odličen red, predvsem v bernardinskega [cistercijanskega] in benediktinskega.« Neposredno zatem je Valvasor pri opisovanju navad meščanov opozoril na skupne poteze, ki del meščanstva najbolj povezujejo s plemstvom. Mnogi meščani dajo namreč svoje otroke prav tako študirat in v ta namen so v deželi ustanovljeni seminarji in šole, zlasti v jezuitskih kolegijih. Zgovorno je nadaljevanje: »Ko si tu pridobijo dobro osnovo, se nekateri odpravijo na visoke šole ali pa, kot že rečeno, uporabijo za akademijo potovanje v tuje omikane dežele.«³⁹⁷

³⁸⁹ Prav tam, str. 78–79.

³⁹⁰ Reisp, Novejša spoznanja, str. 13. Prim. Reisp, Nekaj dopolnil, str. 575.

³⁹¹ Reisp, Nekaj dopolnil, str. 576.

³⁹² Prav tam.

³⁹³ Valvasor, *Die Ehre VI*, str. 368.

³⁹⁴ Valvasorjeva daljša potovanja zunaj dežele po poroki (1672) so bila: okoli leta 1679 v Benetke, okoli 1683 in 1685 v Nemčijo, po letu 1689, nedolgo pred smrtjo, pa v Lyon (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 92, 93; *III*, str. 405; Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 88, 154; Reisp, *Neznani epitafori*, str. 347–348). Poleg tega je leta 1683 več mesecev preživel na vojaškem pohodu na Štajersko (Valvasor, *Die Ehre XV*, str. 604–605; Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 164–167). Leta 1686 piše v pismu T. Galu o svoji večtedenski odsotnosti (trajala je najmanj štiri tedne), zato je šlo verjetno prav tako za potovanje zunaj dežele (Reisp, *Korespondenca*, str. 39, 43), v drugem pismu istemu naslovniku leta 1687 pa pravi, da je bil pred nedavnim na Hrvaškem (prav tam, str. 51, 70). V 14 let, preživetih na potovanjih zunaj Kranjske, je vštet čas pred 3. decembrom 1685, ko je nastalo prvo pismo Galu.

³⁹⁵ Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 85–87.

³⁹⁶ ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 900, sejni zapisniki 26, 1671–1677, fol. 25.

³⁹⁷ Valvasor, *Die Ehre VI*, str. 342.

Reisp je poudaril, da je Valvasor sledil tedanjim navadam plemiških sinov, ki so se izpopolnjevali v vojaških veščinah in nato potovali v tuje dežele, oboje iz kariernih razlogov. Po njegovem Valvasor ni iskal nadaljnje izobrazbe na univerzi, »kar je morda tudi eden od razlogov, da je ohranil in razvil značilne lastnosti samosvoje, duhovno neodvisne osebnosti.«³⁹⁸ Kakor koli, tega, ali se je kdaj kje daleč od doma vpisal na kakšno univerzo ali vsaj poslušal predavanja, ne vemo z gotovostjo. Njegov tak ali drugačen stik z univerzitetno sfero ni izključen in Valvasorjev molk je lahko v tem pogledu »zlato«. Poleg tega je Reisp spomnil na **Adama Sebastjana pl. Siezenheima**, v Ljubljani živečega uradnika, ki je dal leta 1659 v Münchnu natisniti delo o vzgoji plemiške mladine. Knjigo opisuje Valvasor pri obravnavi kranjskih piscev v VI. knjigi *Slave*, vendar ne »zelo obsežno«, kot je zapisal Reisp, ki je bil mnenja, da je mladi Janez Vajkard »po vsej verjetnosti avtorja in to njegovo delo že poznal, preden se je odpravil na svoje veliko potovanje.«³⁹⁹ Ker ni šel na pot pred jesenjo 1659, je Siezenheimov »priročnik« utegnil prebirati res še v letu izida. Na knjigo je opozoril že Radics, še posebej na tretji del, ki obravnava potovanja v tuje dežele. Prepoznal je štiri stvari, ki naredijo plemiča previdnega v življenju in govorjenju, etičnega pri poslih in sposobnega za vodenje. To so: opravljanje pomembnih poslov, prenašanje velikih naporov in dela, branje številnih knjig in premišljena potovanja v tuje dežele. Začetek potovanj naj bi bil škodljiv, preden se mladenič v domovini dovolj ne pouči, priporočljiv pri dvajsetih oziroma ne prej kot po dopolnjenem 18. letu. In Radics je ugotavljal, da je imel Valvasor ob odhodu zdoma ravno 18 let. Siezenheim je razlikoval tri poglobitvene namene potovanj. Prvi je daljše zadrževanje na krajih, znanih po umetnostnih in naravnih znamenitostih. Mladenič naj bi obiskal vse javne zgradbe, kraljeve in knežje palače, veličastne templje, velika gledališča, mestne hiše, trge, mostove itd. in si ogledal vse lepote narave od gora, jam, slapov in drugih redkosti, »katerih poznavanje privede pri diskurzih pogosto do koristnega udobja«. Še koristnejši in zelo potreben je drugi poglobitveni namen potovanj: da namreč mladi plemič poleg ogledovanj in vaj v viteškem urjenju »izdatno natovori svoj razum« z redkimi umetnostmi in skrivnimi znanostmi. Tako naj bi poleg umetelnega sabljanja, jezdenja in plesa pridobil večšine spodobnega in jasnega izražanja, zapopadel različne jezike z njihovimi pravnimi poudarki in izgovorjavo, se vadil

v vseh vrstah vokalne in instrumentalne glasbe, pridno raziskoval osnove zemljemerstva in šestila, se naučil risanja, ki daje vsem umetnostim najboljšo luč, in sledil tovrstnim »plemiškim znanostim« (veščinam). Tretji in zadnji poglobitveni namen, ki naj bi ga plemiška mladina posebej upoštevala, pa je »notranjost« (*das Innerliche*). Spoznati mora notranjo ureditev dežel, ali je v njih veliko učenjakov, kakšno je stanje trdnjav, dostop do dežele, kakšne so navade ljudstev in drugo, kar je mogoče izvedeti od razumnih, odličnih in izkušenih ljudi. S tem mladi plemič ostri svoj um in se usposablja za bodoče vodstvene službe, funkcije in časti. Upoštevanje teh treh poglobitvenih namenov je po Siezenheimu neprimerno bolj v čast, kakor če mladenič po vrnitvi ne zna povedati drugega kot o dobri pijači in hrani, udobnih gostiščih, plesiščih in gledališčih ter o ženskah sumljivega slovesa.⁴⁰⁰ Kar je na Kranjsko priseljeni Siezenheim polagal potujoči mladini na srce, je bil ideal, nasprotje pogosto drugačne realnosti. Radics je ob tem zapisal, da se zdi, kot bi Janez Vajkard Valvasor potoval »po predpisih« gospoda Siezenheima, a vendar naj bi bile samo njegove lastne dispozicije tiste, ki so privedle do skladnosti med dobro teorijo pisca Siezenheima in polihistorjevo prakso.⁴⁰¹ Seveda ne vemo, ali ni mladi kranjski plemič na poti kdaj vendarle malce ušel z vajeti. Tega v *Slavi vojvodine Kranjske* svojim sodobnikom in znancem razumljivo ni zaupal. A naj bo kakor koli, nobenega dvoma ni, da se je Valvasor na »študijskih potovanjih« nadpovprečno trudil pridobiti veščin in znanja. Dobro desetletje na tujem ga je dokončno oblikovalo kot osebnost, ki je lahko po vrnitvi na Kranjsko dala svoji domovini kar največ, kar je zmogla.

»Dolgo desetletje« Valvasorjevega bivanja na tujem, med letoma 1659/60 in 1671 lahko razdelimo v tri ali štiri obdobja. Prvo je po njegovih lastnih besedah trajalo nekaj let, v katera je morda treba všteti tudi drugo obdobje, njegovo udeležbo v avstrijsko-turški vojni 1663–1664. Vanjo je šel potrjeno s Kranjskega, kjer se je predtem pomudil vsaj krajši čas. Po vrnitvi iz vojne se je spet nekaj časa zadrževal na rodnem Kranjskem – to bi bilo tretje obdobje –, nato pa je bil najpoznejše od zgodnje jeseni 1666 ponovno v tujih deželah, nemara brez prekinitve vse do leta 1671. Govorili bomo o dveh njegovih dolgih potovanjih, ki ju okvirno razmejuje vojni čas. Prvo potovanje spada v zgodnja šestdeseta leta in bi se znalo začeti že konec leta 1659, drugo pa se v glavnem pokriva z drugo polovico šestdesetih let in je trajalo do leta 1671.

Okvirno trajanje Valvasorjevega **prvega dolgega potovanja** določata dve njegovi lastni navedbi. Prva je ta, da je bil po čudežnem pobegu fanta iz gamberške grajske ječe nekaj let zdoma. Dogodek je mogoče s precejšnjo verjetnostjo datirati v jesen 1659, nekaj tednov ali mesecev po zaključku gimnazije. Drugi je njegova omemba lastne udeležbe v avstrijsko-turški vojni 1663–1664, ki je sicer časovno natančnejša in opredeljena, vendar za to glede na znana zgodovinska dejstva niti ni bilo prave potrebe. Odsoten je bil potemtakem najdlje do pomladi 1664, ko bi bil zadnji čas, da se je s Kranjskega podal v vojno, torej ne veliko več kot štiri leta in najbrž

³⁹⁸ Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 78.

³⁹⁹ Prav tam, str. 78. – Pri tem je prišel njegov življenjepisec sam s seboj v nasprotje, saj je Siezenheimovo »Na novo osvetljeno vzgojno zrcalo plemiške mladine« izšlo leta 1659, Valvasor pa naj bi bil »v glavnem zdoma« že od jeseni 1658«. Iz Valvasorjevega komentarja bi po Reispu sklepali, da je bil polihistor nekoliko seznanjen tudi z osebnimi razmerami avtorja in bi utegnil biti pozneje povezan z njegovim sinom, jezuitom Francem. Siezenheimovega sina Franca (1658, Ljubljana – 1714, prav tam), slovenskega pridigarja in nazadnje vodje (regensa) ljubljanskega semenišča (Miklavčič, Siezenheim(b) Adam Boštjan, str. 307), ima literarnozgodovinska stroka za možnega pisca prve slovenske pesniške poslanice, objavljene pred uvodom v Valvasorjevo *Slavo* (1689) in podpisane (s psevdonimom) Jožef Sisentschelli (Miklavčič, Sisentschelli (Sisenthal, Zizenčeli) Jožef, str. 320). Prim. Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 297, op. 15.

⁴⁰⁰ Radics, *Johann Weikhard*, str. 68–70.

⁴⁰¹ Prav tam, str. 70–71.

ne dosti manj kakor tri, če se je odpravil na pot še pred koncem leta 1659 in se morda vrnil že v letu 1662. Zanimivo je spoznanje, da v *Slavi* nima za vmesni čas nobenih časovno opredeljivih avtobiografskih podatkov. Končajo se z gambersko zgodbo, datirano leto dni po njenem začetku »pred približno 29 ali 30 leti«, kolikor se njen vrhunec (čudežni pobeg iz ječe) ni morda odvil šele leta 1660 in ga je Valvasor »ujel« med vmesno vrnitvijo s potovanja. Nato pa ne zasledimo niti enega dogodka, postavljenega 29 do 25 let v preteklost (1660–1664). Naslednji je šele dogodivščina z gadom nedaleč od domače Medije »pred 24 ali 25 leti« (1663–1665),⁴⁰² najverjetneje že po vrnitvi iz vojne s Turki (1663–1664).

Kakšno popotnico je vzel mladi Janez Vajkard na svoje prvo, več let trajajoče potovanje, ostaja odprto vprašanje. Se je na pot odpravil sam, v dvojce ali v skupini? Kam se je namenil, tudi on sprva v bližnjo Italijo in naprej v Francijo, kot je bila navada pri Kranjcih njegovega stanu? Razen Tunisa bi lahko že v tem času obiskal prav vse dežele, ki jih je, kot bomo videli, pozneje sumarno navedel kot tiste, s katerimi se je v življenju srečal. Za več krajev in pokrajin, o katerih se je mimogrede razgovoril v *Slavi* ali pa jih je omenil v pismih, namreč ni dal nobene časovne iztočnice, kdaj naj bi se tam mudil.

Radics je zapisal, da Valvasorjevo prvo večje potovanje oziroma »prvo romanje« (*seine erste »Peregrination«*) ni vodilo v Italijo, kot je bilo v navadi pri njegovih sodeželanah, temveč na Nemško, in sicer čez Koroško in Salzburško na Bavarsko.⁴⁰³ Pri tem je podal zelo natančen itinerar po starih trgovskih poteh od Ljubljane do Salzburga, ki pa se, tako kot smer potovanja samega, ne opira na Valvasorja, ampak zgolj na Radiceva lastna sklepanja. Na osemnajstletnega Janeza Vajkarda naj bi naredil največji vtis salzburški kamniti oder v Hellbrunnu. Tega omenja Valvasor pri opisu Postojnske jame,⁴⁰⁴ vendar ne navaja, kdaj ga je sam videl – o zadnjem sicer ne gre dvomiti. O tem, da bi na istem potovanju obiskal München, Ingolstadt, Nürnberg in Augsburg, kot brez navedbe vira trdi Radics,⁴⁰⁵ ni v *Slavi* nobenega namiga, na kar je opozoril že Reisp.⁴⁰⁶ Domnevna smer prvega potovanja, na Nemško, tako sploh ni potrjena in še naprej ostajamo pri Reispovi ugotovitvi, da »o prvih potovanjih ni konkretnjših podatkov«.⁴⁰⁷ Kje se je torej Valvasor zadrževal po letu 1659, ko je bil več let (skupaj) zdoma, je eno glavnih neodgovorjenih vprašanj z njegove življenjske poti sploh. Prav lahko, da je že tedaj prečkal Italijo, prepotoval znaten del Francije in prišel vse do Anglije in Danske na severu.

Nikakor ni mogoče, da bi Radics določil Salzburško in južnonemške dežele za Valvasorjevo »prvo romanje« na podlagi njegovih pisem Thomasu Galu v London, saj pismi, ki o tem govorita, v Radicevem času še nista bili znani.⁴⁰⁸ Na obeh mestih, kjer piše polihistor o štirinaj-

stih letih popotovanj zunaj domovine in našteva dežele, ki jih je spoznal, je na prvem mestu navedena »Germania«, za njo pa »Anglia«.⁴⁰⁹ Dve pismi Thomasu Galu iz let 1685 in 1686 sta tudi edina vira, v katerih Valvasor svoje obiskane dežele našteva skupaj. Vprašanje pa je, v kakšni zvezi sta zaporedje dežel in kronologija, če sta sploh v kakšni. V prvem pismu polihistor pravi, da je potoval »tod in onod po Nemškem, Angleškem, Danskem, Francoskem, Španskem, po Italiji in Afriki«, v drugem se zaporedje ponovi, le da je izpuščena Danska.⁴¹⁰ Čeprav je Afrika, ki jo je res obiskal kot zadnjo leta 1669, navedena na koncu (pozneje je bil še v Franciji in Bambergu, vendar ne prvič), se zdi, da zaporedje ne ustreza kronologiji glede na vsakokratni prvi obisk določene dežele. Nemčijo je najbrž postavil na čelo, ker jo je poznal najbolje in je v (Nemško) Cesarstvo spadala tudi Kranjska. Anglija pa se je skoraj gotovo znašla na drugem mestu le zaradi londonskega naslovnika. Tudi druge dežele dajejo vtis, kot bi jih Valvasor premišljeno navedel iz angleške perspektive, od severa proti jugu oziroma tudi po pomembnosti. Italija na predzadnjem mestu, za Francijo in Španijo, je gotovo sprta s kronologijo. Nikjer v *Slavi* ni mogoče prebrati, da bi Valvasor kdaj sam stopil na Otok niti da bi videl Dansko in Španijo, kar pa njegovega obiska teh dežel samo po sebi še ne postavlja pod vprašaj. V pesniškem voščilu Christophu Wegleiterja⁴¹¹ v uvodu v *Slavo* so med vodami, ki »hvalijo njegove [Valvasorjeve] kreposti«, navedene angleška Temza in danske morske ožine v Baltskem morju, imenovane Belt.⁴¹² Prejkone je Valvasor spoznal obe deželi površno in le na kratko, denimo tako, da se je iz Francije z ladjo popeljal čez Rokavski preliv ali pa se je v Anglijo napotil z Nizozemske. Glede na to, da je imel некоč opraviti z dvema pomembnejšema iz Holsteina, severnonemške dežele, ki meji na Dansko, je več kot verjetno, da je omenjena moža spoznal v njuni deželi in da je tedaj skočil še čez mejo Cesarstva v Dansko kraljestvo. Še več, oba Holsteinceja je omenil v zvezi s koristnostjo oziroma škodljivostjo pitja čaja,⁴¹³ tik pred tem pa opisal, kakšno mnenje je imel o čaju prejšnji danski kralj Friderik III.⁴¹⁴ Kdaj je Valvasor obiskal najsevernejši državi, ki ju omenja v vrsti njemu osebno znanih dežel, Anglijo in Dansko, ostaja predmet ugibanj. Pač некоč, ko jima je bil dovolj blizu, da ga je vedoželjnost potegnila še tja. Vsekakor pa v mladosti, preden se je leta 1671 vrnil v domovino. Polihistorjeva formulacija »pred nekaj leti« (*vor etlichen Jahren*), ki se nanaša na srečanje s Holsteincema, je preveč nedoločna in je ne gre jemati dobesedno. Za obisk Danske je pre-

⁴⁰² Valvasor, *Die Ehre II*, str. 143.

⁴⁰³ Radics, *Johann Weikhard*, str. 71.

⁴⁰⁴ Valvasor, *Die Ehre II*, str. 279. – Radics se na ta opis sklicuje v opombi 185 na strani 71.

⁴⁰⁵ Radics, *Johann Weikhard*, str. 71.

⁴⁰⁶ Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 297, op. 16.

⁴⁰⁷ Prav tam, str. 79.

⁴⁰⁸ Med študijskim potovanjem v London leta 1893 je Radics odkril le tri izvirna pisma in priložo k enemu od njih (Reisp,

Korespondenca, str. 10). Ta pisma je tudi v celoti objavil (Radics, *Johann Weikhard*, str. 267–298). O Radicevem študijskem potovanju gl. Radics, Valvasorjeva pisma, str. 226–229.

⁴⁰⁹ Reisp, *Korespondenca*, str. 21–22, 26; prim. slovenski prevod na str. 23, 27.

⁴¹⁰ Prav tam; prim. Radics, *Johann Weikhard*, str. 81, 298, op. 24.

⁴¹¹ Christoph Wegleiter (1659–1706) iz Nürnberga je bil protestantski teolog in pesnik, od leta 1688 profesor na univerzi v bližnjem Altdorfu (gl. *Allegemeine Deutsche Biographie*: <http://www.deutsche-biographie.de/sfz84739.html>, nov. 2013; prim. Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 83, 201).

⁴¹² Valvasor, *Die Ehre I*, s. p. [v prevodu *Čast in Slava vojvodine Kranjske* spodnja pagina 35].

⁴¹³ Valvasor, *Die Ehre III*, str. 343.

⁴¹⁴ Prav tam, str. 342.

cej bolj upoštevanja vreden indic čas vladanja danskega kralja Friderika III. – od leta 1648 do 1670.

Valvasorjevo s potovanji povezano vedoželjnost je v voščilni pesmi v uvodu v *Slavo* orisal tudi prej omenjeni nürnberski teolog Christoph Wegleiter, pač v pesniški maniri in temu ustrezno brez ambicij upoštevati kronologijo in natančno geografijo. Polihistorju znane dežele je najprej razmejil z vodami, in sicer v zaporedju: Ren, Belt (morske ožine na Danskem), Tibera, Sava in Temza. Kot pravi, je »baron Valvasor« prepotoval toliko, kot malokdo njegovega stanu, in spoznal tri dele sveta (tri celine). Raziskoval naj bi po državi Turkov, bredel po pesku Libije, Evropa ga ni mogla zadržati. S tretjim delom sveta je Wegleiter vsekakor mislil Azijo, ki jo tu zastopa Turčija. A Valvasor, kolikor je znano, kot popotnik nikoli ni bil na turških tleh, ne azijskih in ne evropskih, temveč je zgolj kot vojak stal nasproti osmanski vojski v Panonski nižini.

Za spoznavanje oblikovanja Valvasorjeve osebnosti – prvo dolgo potovanje spada namreč še v njegovo formativno življenjsko obdobje – precej bolj pogrešamo védenje o tem, kaj je na poti počel, kakor sam itinerar. Ni dvoma, da je bil preskrbljen s priporočili vplivnih sorodnikov in (družinskih) prijateljev in da se je s takšno popotnico namenil k nekaterim vnaprej izbranim ljudem. Zavoj priporočil iz časa, ko je hodil po tujih deželah, je še hranil ob smrti in je bil v začetku leta 1694 popisan v njegovi zapuščini v Krškem.⁴¹⁵

Njegovo pero žal ni izpričalo, v kolikšni meri se je držal načrtane poti in načrtov nasploh, tako v časovnem kot vsebinskem smislu, ter kaj ga je morda usmerilo še kam drugam. Zelo pomembno je vprašanje, ali je na tej poti predvsem trošil ali pa je stroške bivanja v tujini pokrtil pretežno z lastnim zaslužkom. Če bi dve ali tri leta zgolj potoval, bi mu dediščina po očetu in materi hitro kopnela. Veliko večja je verjetnost, da se je na nekaj krajih za določen čas ustalil, tako kot na drugem velikem potovanju, in se dal vpreči v kakšno službo. Pri tem ali onem novem znancu bi bil poraben kot učitelj, pisar, spremljevalec, pomočnik takšne ali drugačne vrste. Več kot upravičeno lahko sklepamo, da si je pridobil tudi dodatne vojaške oziroma borilne veščine, če ne kar glavnine svojega vojaškega znanja. Udeležba na bojnem pohodu leta 1663–1664, po vmesnem bivanju na Kranjskem, je seveda zahtevala že izurjenega človeka. Bržkone je mladenič kje na poti pustil sledove v še danes ohranjenih virih, a je le malo verjetno, da bi jih kmalu odkrili, saj trenutno obstaja za to en sam možni način, in to je naključje. Najdba popotnega dnevnika, o katerem bo še tekla beseda, pa je komaj, komaj verjetna.⁴¹⁶

Leta 1663 ali 1664 je bil vsekakor spet v rodni deželi, najsi se je na Kranjskem pojavil zaradi vesti o vojni s Turki ali neodvisno od političnih dogodkov. O svoji udeležbi v vojni 1663–1664, t. i. četrti avstrijsko-turški vojni, je v *Slavi* pustil tri pričevanja, ki šele povezana v celoto dajo kolikor toliko jasno sliko, kje se je zadrževal, v kakšni vlogi in s kom. V XV. knjigi *Slave* je v letopisu Kranjske izpričal, da je bil v skupini dvanajstih prostovoljcev, ki so, tako kot mnogi kranjski gospodje in plemiči, »v tej vojni« skupaj s svojimi služabniki in hlapci jezdili proti dednemu sovražniku.⁴¹⁷ O Valvasorjevih nadrejenih beremo v XI. knjigi, kjer zavrača trditve, da so nekateri vojaški poveljniki na nadnaraven, hudičev način zaščiteni pred kroglo in sabljo. Takšne govornice so med drugim krožile o grofu Nikoli Zrinskem in konjeniškem stotniku (ritmojstru) Adamu pl. Albendorffu. S prvim naj bi bil Valvasor »v številnih prilikah« (spopadih) z dednim sovražnikom, drugega pa je predstavil kot svojega ritmojstra v Testa-Piccolominijevem polku. S posebnim spoštovanjem je četrto stoletja pozneje zapisal, da sta ključ njunega uspeha pomenila pogum in srčnost, s katerima sta k posnemanju podžigala druge častnike in navadne vojake.⁴¹⁸ V katerih spopadih se je v tej vojni znašel sam, ni povedal, je pa razkril, da se je pod poveljstvom grofa Nikole Zrinskega nekoliko seznanil s Slavonsko krajino. Ker je »tega že dvajset let« – navedbo gre razumeti, da je minilo več kot toliko časa –, je imena mnogih krajev medtem pozabil, častniki pa so se zamenjali. Iz lastnega védenja je omenil zgolj že dolgo pokojnega barona Raumschüssla, ki je bil »pred dvajset in nekaj leti« poveljnik Đurdevca (pri Koprivnici).⁴¹⁹ Morda se mu je zdel vreden omembe, ker je šlo za Kranjca in nekrvnega sorodnika njegove matere; Raumschüsslovo osebno ime mu je ušlo iz glave.⁴²⁰ Sicer pa se je Valvasor Slavonske krajine, drugače kot Hrvaške in Morske, v XII. knjigi *Slave* samo dotaknil, z obrazložitvijo, da ne spada pod pristojnost Kranjske in njenih deželnih stanov.⁴²¹ Pri opisu Morske krajine se je nato še enkrat vrnil v čas, ko je »pred dvajsetimi in nekaj leti« služil pod Zrinskim in na lastne oči videl krvočestnost senjskih Uskokov, ki so »na barbarski način« pili kri iz odsekanih turških glav.⁴²² Kot je opozoril Reisp, se v literaturi zaradi tega opisa od Radicsa dalje (1910)

⁴¹⁷ Valvasor, *Die Ehre XV*, str. 601.

⁴¹⁸ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 100.

⁴¹⁹ Valvasor, *Die Ehre XII*, str. 40.

⁴²⁰ Baron Raumschüssl je bil Adam Sigfrid, brat Leopolda barona Raumschüssla (kmalu po 1592–1659), očima Valvasorjeve matere. V uporabljenih genealoških virih ni podatkov o času njegovega rojstva in smrti niti o morebitni ženi in otrocih (ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, I/44r, fol. 148–150). – Cesarska diploma ga ob povzdignitvi v baronski stan 13. aprila 1654 – barona sta tedaj postala tudi njegova brata Leopold in Erazem – naslavlja kot stotnika v Đurdevcu, kar je bil dotlej nepretrgoma že 12 let (*Hauptman bey dem Schloß vnd Granitzhaus St. Georgen*) (ÖStA, AVAFHKA, Adelsakte, Hofadel-sakt von Ramschissl, Adam, Seyfried und Erasmus Brüder, 13. IV. 1654, fol. 3). Tudi prošnjo za poborjenje je napisal on (fol. 9–10, s. d.). Prim. Frank, *Standeserhebungen*, 4. Band, str. 138). – Ko se je Valvasor kot vojak zadrževal v Slavonski krajini, je bil Raumschüssl še vedno aktiven častnik (StLA Laa. A. Antiquum III, K 372, H 1129, Verordnetenprotokoll 1662, fol. 40; H 1130, Verordnetenprotokoll 1663, fol. 52).

⁴²¹ Valvasor, *Die Ehre XII*, str. 39–42.

⁴²² Prav tam, str. 93.

⁴¹⁵ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 131, fasc. LIV, lit. Z–7/I, 16. 1. 1694, pag. 9.

⁴¹⁶ Takšne zapiske si je na primer dobro desetletje pred začetkom Valvasorjevih potovanj delal Janez Krstnik Dolničar (Thalnitscher) (1626–1692), meščanski otrok iz Ljubljane, oče Janeza Gregorja in Janeza Antona Dolničarja. Čeprav je pripadal nižjemu družbenemu stanu od Valvasorja, so podatki o njegovem bivanju in zaposlitvah na Dunaju v letih 1646–1648 poučni tudi za predstavo o tem, kako se je na tujem znašel polihistor. Objava zapiskov: Radics, *Familien-Chroniken krainischer Adeliger*, str. 26–27, 137–138. O Dolničarju prim. Smolik, Thalnitscher (do 1688 Dolnitscher, Dolnizher) Janez Krstnik, str. 76–77).

Virovitica, vse do leta 1684 v turških rokah, je v Slavi upodobljena kot edina trdnjava v Slavonski krajini, in sicer na isti strani, kjer govori Valvasor o svoji udeležbi v vojni pod poveljstvom grofa Zrinskega (Valvasor, Die Ehre XII, str. 40).

ponavlja zmota, da se je Valvasor med avstrijsko-turško vojno 1663–1664 bojeval v Senju.⁴²³

Okvirno datiranje Valvasorjevega vojaškega udejstvovanja pod poveljstvom Nikole grofa Zrinskega ni v ničemer vprašljivo. Vojna s Turki se je začela spomladi 1663 z vdorom vojske velikega vezirja Ahmeda Köprölija na Ogrsko in naprej proti Dunaju ter se končala s sklenitvijo tajnega habsburško-turškega miru v Vasvaru 10. avgusta 1664, devet dni po habsburški zmagi v bitki pri Monoštru. Nikola grof Zrinski, pod čigar poveljstvom je bil po lastnih besedah mladi Janez Vajkard, je konec leta 1663 odbil tatarski napad proti Štajerski in pozimi 1663/64 vpadel na turško ozemlje vse do Osijeka. Potem ko je konec junija 1664 padla njegova trdnjava Novi Zrin ob izlivu Mure v Dravo, je imel to za osebno žalitev s strani cesarskega vrhovnega poveljnika Rajmunda grofa Montecuccolija in se ni več udeleževal nadaljnjih bojev. Umrli je še istega leta, 18. novembra 1664, v nepojasnjenih okoliščinah na lovu nedaleč od Čakovca, potem ko je začel pripravljati zaroto proti Habsburžanom.⁴²⁴

Kako dolgo se je mladi Valvasor mudil zdoma kot pripadnik konjenice oziroma udeleženec vojne, ni gotovo, a vsekakor ne več kot poldrugo leto. Ni izključeno,

da se je njegova skupina prostovoljcev podala na pot šele drugo leto vojne, leta 1664. V kranjskih deželno-stanovskih virih ni najti zapisov, da bi se – kot pravi Valvasor – v vojno odpravilo »veliko kranjskih gospodov in plemičev«, saj to ni bilo v stanovski pristojnosti. Turki namreč Kranjske niso neposredno ogrožali, zato se njeni deželni stanovi pri obrambi tudi niso posebej angažirali. Sklicevali so se na privilegij, po katerem niso dolžni poslati deželne vojske zunaj kranjskih meja. Stanovski viri govorijo tako ves čas predvsem o oskrbi in vkvartiranju vojaštva.⁴²⁵ Novačenje vojakov iz vrst kranjskega plemstva jih ni zadevalo. Skupina dvanajstih prostovoljcev s spremstvom, v kateri se je znašel Janez Vajkard, je bila torej »zasebna zadeva«. Najverjetneje je Testa-Piccolominijev konjeniški polk izpeljal rekrutacijo prostovoljcev kar na kranjskih tleh, tako kot so to počeli polki dobrih dvajset let prej, med tridesetletno vojno.⁴²⁶ V zgodnjih šestdesetih letih se je Testa-Piccolominijev polk večkrat zadrževal na Kranjskem, še več,

⁴²³ Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 297, op. 18.

⁴²⁴ *Zgodovina narodov Jugoslavije*, str. 626–628; Zöllner, *Geschichte Österreichs*, str. 248–249.

⁴²⁵ ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 937, *Carnioliae Pragmaticae* I, s. p.; šk. 897 sejni zapisniki 23, 1663–1665, fol. 1–458v; šk. 864, registraturni protokoli 1660–1666, fol. 267–424v). – Kranjske vojna ni posebej zadevala. Dimitz ima o njej sploh zelo malo podatkov, oba z Grudnom pa se sklicujeta na Valvasorjevo spominsko navedbo (Dimitz, *Geschichte Krains*, str. 27; Gruden, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 903–904).

⁴²⁶ Prim. Gruden, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 878.

slediti je mogoče nastanitvi in oskrbi čete »ritmojstra Adama«,⁴²⁷ v katerem prepoznamo poznejšega Valvasorjevega nadrejenega častnika Adama pl. Albendorffa.

Iskanje morebitnih sledov polihistorjeve udeležbe v vojni se je v nadaljevanju omejilo na gradivo štajerskih deželnihi stanov, pod katerih oskrbo je spadala Slavonška krajina.⁴²⁸ Zaradi obsežnosti in slabe preglednosti v raziskavo ni bilo pritegnjeno gradivo dunajskega in graškega dvornega vojnega sveta.⁴²⁹ Zapisi o navadnem konjeniku, kakršen je bil polihistor, bi se v tem arhivskem gradivu lahko znašli kvečjemu na kakšnem seznamu moštva in v obravnavah posebnih primerov, kot so izjemni vojaški podvigi ali disciplinske zadeve. V štajerskem stanovskem gradivu pa je celo njegov četni poveljnik Adam pl. Albendorff pustil sledove le v poimenovanju enote: »četa ritmojstra Adama«; tako kot sta zgolj po osebnem imenu poveljnikov označeni dve drugi četi Testa-Piccolominijevega konjiškega polka,⁴³⁰ v katerem je Valvasor po lastnih besedah služil. Polk se v deželno stanovskih spisih razumljivo pojavlja samo v zvezi z vkvartiranjem in vzdrževanjem, največ seveda v jesensko-zimskem času, neprimernem za večje vojaške operacije. Ker so to za zdaj sploh edini viri iz šestdesetih let 17. stoletja, ki poleg polihistorja samega pričajo o tem, kje in kdaj se je mladi Valvasor najverjetneje zadrževal, ne bo odveč nekoliko natančnejša obravnav. Štab s 150 konji in devet čet Testa-Piccolominijevega polka, vsaka s po sto konji, so bili v začetku julija 1663 nastanjeni po vaseh med Radgono in Fürstenfeldom. Četa Valvasorjevega poveljnika stotnika Adama pl. Albendorffa se je tedaj znašla v vasi Großwilfersdorf zahodno od Fürstenfelda,⁴³¹ konec septembra pa s sto konji in vaseh Eigen in Plesch,⁴³² tj. pri Fehringu ob takratni štajersko-ogrski, danes štajersko-gradiščanski meji. Od tod je polk krenil na vzhod proti turškemu ozemlju in se v drugi polovici novembra vrnil na izhodiščne položaje. Graški dvorni vojni svet

je namreč 19. novembra obvestil štajerskega deželnega glavarja in stanove, da bosta Testa-Piccolominijev in še en polk v nekaj dneh prestopila štajersko mejo. Dežela ju je bila dolžna sprejeti in razporediti v prejšnja bivališča vzdolž dveh vojnih krajin, Ogrske in Slavonske.⁴³³ Celoten polk, ki je tedaj štel 1.483 mož in 1.271 konj,⁴³⁴ se je vkvartiral na štajerski strani Mure, točneje okoli Ljutomera, Veržēja in Ormoža, in sicer tako, da je na posamezno hišo prišel eden ali največ dva konjenika. Albendorffova četa je našla streho nad glavo v štirih obmurskih vaseh med Radenci in Veržejem: v Turjancih, Hrastju, Moti in Vučji vasi.⁴³⁵ Zatem so se čete razdelile v dva dela, vendar ne vemo, kam je svojo odpeljal Albendorff. Pred božičem so štiri čete brez reda in v zmedo ložirale v vaseh okoli Slovenj Gradca, šest čet pa na štajerski meji ob Sotli, nakar so še pred praznikom postopoma prešle na celjsko območje.⁴³⁶ Na pritisk deželnihi stanov so se štiri čete na prehodu v leto 1664 pomaknile naprej na Koroško in Kranjsko, potem ko so povzročile razne ekscese in škodo.⁴³⁷ V registraturnih protokolih kranjskih deželnihi stanov je govor le pavšalno o dveh četah Testa-Piccolominijevega polka, ne da bi bila omenjena njuna poveljnika. Tako ne vemo, ali je Janez Vajkard Valvasor morda del vojne prezimil kot vojak kar v domači deželi,⁴³⁸ če je tedaj seveda že bil v vojski. Konec januarja so štajerski stanovski poverjeniki prosili dvorni vojni svet, naj premakne tudi tistih šest čet polka, ki so vkvartirane v celjski četrti, ker se vrstijo pritožbe in spori. Poverjeniški urad je želel, da bi šle zlasti v srednještajersko četrt Vorau, ki še ni bila v celoti zasedena z vojaštvom.⁴³⁹ Pomlad in prva polovica poletja 1664 sta minevali v znamenju vojskovanja, ni pa še raziskano, kje vse se je v tem času zadrževal Valvasorjev Testa-Piccolominijev polk. Skoraj dva meseca po sklenjenem miru je 30. septembra spet izpričan na Štajerskem, kjer so dve njegovi četi poslali proti Ljutomeru za zaščito bližajoče se trgatve.⁴⁴⁰

Potrebe, da bi tedaj 23-letni Valvasor po sklenitvi miru ostal v vojski, torej ni bilo. Po vsej verjetnosti že pozno poleti ali zgodaj jeseni 1664 se je ponovno znašel na Kranjskem. Prav na poti domov bi se lahko ustavil v Konjicah pri (Janezu) Erasmu grofu Tattenbachu, o čemer govori v opisu hoje po vodi, ki naj bi se je tu naučil od nekega Holandca. »Pred mnogimi leti« je Holandec služil kot vojak pri mestni gardi v Gradcu in bil v mestu zelo znan kot vodohodec. Tattenbach ga je dal od tam pripeljati k sebi in Valvasor mu je za praktični pouk v ribniku nekaj podaril.⁴⁴¹ Od kod je mladi Janez Vajkard poznal grofa Janeza Erasma Tattenbacha, lah-

⁴²⁷ Četa »ritmojstra Adama« je v registraturnih protokolih izpričana na Kranjskem aprila 1660 (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 864, registraturni protokoli 18, 1660–1666, fol. 18v, 19v, 20). oO Testa-Piccolominijevemu polku kot takem beremo pred izbruhom vojne v tej ali oni zvezi v letih 1661 in 1662 (prav tam, fol. 55, 83, 89, 110, 114, 115, 121v, 122, 123, 151v), o rekrutih pa avgusta 1661 (fol. 114).

⁴²⁸ Iz zadevajočega obdobja so bili pregledani zapisniki deželnega glavarja in poverjeniškega urada, knjige izdatkov in z največ uspeha serija *Militaria*: StLA, Laa. A. Antiquum III, K 371–373, 422; VI, *Ausgabenbücher*, 1663–1664; XIV, *Militaria*, Sch. 217–229. Za koristne nasvete se iskreno zahvaljujem arhivistu dr. Gernotu P. Obersteinerju.

⁴²⁹ Gradivo hrani Vojni arhiv (Kriegsarchiv), oddelek Avstrijskega državnega arhiva na Dunaju. Za podatke iz prve roke o urejenosti arhivskih fondov in majhni možnosti za uspešno iskanje vojaka Valvasorja sem dolžan zahvalo arhivistu dr. Michaelu Hochedlingerju.

⁴³⁰ StLA Laa. A. Antiquum XIV, Sch. 218, 1663/2, fol. 67.

⁴³¹ Prav tam, fol. 67, julij 1663. – Če je bil Valvasor tedaj že v tej četi, se je srečal s kraji, kjer se je kot vojak, poveljnik kranjskih pešcev, ponovno znašel čez dvajset let. Leta 1683, med turškim obleganjem Dunaja, je po lastnem pričevanju s topniškim ognjem ubranil mesto Fürstenfeld pred turškimi zavezniki, Batthyányjevimi ogrskimi uporniki (Valvasor, *Die Ehre XV*, str. 604–605).

⁴³² StLA Laa. A. Antiquum XIV, Sch. 218, 1663/2, fol. 63, predstavljen 26. 9. 1663.

⁴³³ Prav tam, Sch. 222, 1663/6, fol. 13, 19. 11. 1663.

⁴³⁴ Prav tam, Sch. 220, 1663/4, fol. 363, ad 23. 11. 1663.

⁴³⁵ Prav tam, Sch. 219, 1663/3, fol. 36.

⁴³⁶ Prav tam, Sch. 219, 1663/3, fol. 383–384, 24. 11. 1663.

⁴³⁷ Prav tam, Sch. 225, 1664/3, fol. 70, 4. 1. 1664.

⁴³⁸ Konec decembra 1663 bi se morali dve četi vkvartirati v Kamniku in Kranju, a sta bili v začetku januarja 1664 še na Koroškem, nato pa sta ostali na Kranjskem do aprila (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 864, registraturni protokoli 18, 1660–1666, fol. 320v, 322, 324, 345, 352).

⁴³⁹ StLA Laa. A. Antiquum XIV, Sch. 224, 1664/2, fol. 87, 28. 1. 1664.

⁴⁴⁰ Prav tam, fol. 266, 30. 9. 1664.

⁴⁴¹ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 87–88.

Tabela 4 – Kronologija Valvasorjevih mladostnih potovanj

Čas	Časovna opredelitev v <i>Slavi</i>	Dežela/kraj
1663 in 1664 ali samo 1664	»pred dvajsetimi in nekaj leti«, »ker je že dvajset let tega«	v avstrijsko-turški vojni v Slavonski krajini (in drugje)
med 1663 in 1665 (verjetneje 1664 ali 1665)	»pred 24 ali 25 leti«	doma na Kranjskem – na Kalu nad Medijo ujel gada
1666, oktober	oktobra 1666	Dunaj
1667 (manj verjetno 1666)	»pred 22 leti«	Lyon
1667 in 1668	»pred približno 22 leti« in po sklenitvi špansko-portugalskega miru (13. 2. 1668)	v švicarskem pehotnem polku v Franciji
okoli 1666–1667	»pred približno 22 leti«	na potovanju
pred 1668	»pred dvajsetimi in nekaj leti«	Amsterdam
pred 1668	»pred dvajsetimi in nekaj leti«	Pariz
1668 ali 1669	»pred dvajsetimi leti«	grofija Stollberg v Braunschweigu, Baumannova podzemna jama
okoli 1668–1670	»pred približno dvajsetimi leti«	Bamberg
1669, poleti	15. julija 1669	Tunis
1670, poleti	posredna datacija glede na obisk drugih provansalskih krajev julija 1670	Toulon
1670, poleti	6. in 7. julija 1670	Saint-Maximin-la-Sainte-Baume z bližnjo jamo in goro Saint Pilon v Provansi
1670 – verjetno	»pred nekaj leti« – možna datacija glede na zadrževanje v Provansi julija 1670 in v Lyonu neznanu kdaj istega leta	Beaucaire v Languedocu
1670	»leta 1670«	Lyon
1671	»leta 1671«	Bamberg – natis prevoda knjižice iz francoščine v nemščino

ko sklepamo iz tega, da je neki grof Tattenbach (ime ni navedeno) »pred nekaj leti« kopal svinčevo rudo pri gradu Ponoviče in nedoločljivo kdaj pri gradu Lebek,⁴⁴² dveh sosedih Valvasorjeve domače Medije. Poleg tega se je »tajni svetnik Njegovega veličanstva« grof Tattenbach 31. julija 1657 v Ljubljani pridružil slovesnostim ob prazniku sv. Ignacija Loyolskega,⁴⁴³ ko je Valvasor potrjeno še obiskoval tamkajšnjo jezuitsko gimnazijo. Polihistor ni zamolčal znanstva s konjiškim graščakom Janezom Erazmom grofom Tattenbachom, čeprav je bil mož eden od štirih glavnih zarotnikov iz zrinsko-frankopanske protihabsburške zarote (1670). Zadnjo je polihistor najprej omenil v X. knjigi *Slave*, natančno pa opisal v XII. knjigi, kjer je usmrtil zarotnikov leta 1671 označil kot »upravičeno obsodbo« in med drugim objavil integralno besedilo Tattenbachove prisega vodji zarote grofu Petru Zrinskemu (bratu že pokojnega grofa Nikole, pod katerim je Valvasor služil v vojni).⁴⁴⁴

Z enim svojih doživetij iz srede šestdesetih let se je polihistor spet postavil **na Kranjsko**. »Pred 24 ali 25 leti« je na vzpetini Kal nad domačo Medijo, znani po številnih in zelo velikih gadih, za nekaj trenutkov z golimi rokami enega ujel, debelega kot roka, a dolgega le tri pedi.⁴⁴⁵ Doma se je torej mudil leta 1664 ali 1665. Manj verjetno se dogodek nanaša na leto 1663, ki ga dobimo, če 25 let odštejemo od leta 1688, v katerem je bila II. knjiga *Slave* sicer že dokončana.⁴⁴⁶ V prvi polovici šest-

desetih let se je torej znašel doma vsaj dvakrat, prvič, preden je s skupino dvanajstih prostovoljcev odrinil v vojno s Turki (1663–1664) in drugič, med vrnitvijo iz vojne in odhodom na svoje drugo dolgo potovanje. Na pot se je tokrat odpravil najpozneje zgodaj jeseni 1666, precej verjetneje pa leto poprej, morda celo jeseni 1664. Za to potovanje je v XI. knjigi *Slave* uporabil izraz *Peregrination*, ki ga kot sinonim za potovanje srečamo tudi pri opisu navad mladih kranjskih plemičev v VI. knjigi. »Nemoralnež«, ki je v petdesetih letih nekega Valvasorjevega sošolca zavajal k zabadanju igle v telo, naj bi »izdihnil svojo brezbožno dušo pred okoli 22 leti, ko sem bil *auf der Peregrination*«. ⁴⁴⁷

Drugo potovanje, ki ga Reisp imenuje **veliko potovanje**,⁴⁴⁸ je prav tako trajalo nekaj let, najmanj pet (1666–1671) in v celem nemara celo blizu sedem (1664–1671). Ni potrjeno, da bi se vmes vračal na Kranjsko, bi pa bilo povsem mogoče. Drugače kot o prvem, na videz »skrivnostnem« potovanju je Janez Vajkard o drugem pustil v *Slavi* ne samo več pričevanj, temveč tudi vrsto dragocenih podatkov, ki pričajo o njegovih zanimanjih, udejstvovanju, mimogrede celo o življenjskih oziroma bivanjskih razmerah, nekateri dogodki pa so datirani celo do dneva natančno. Reisp je na podlagi tovrstnih dragocenih navedb sklenil, da so se na tem dolgem potovanju že izoblikovale Valvasorjeve lastnosti in nagnjenja, ki so mu začrtala tudi življenjsko pot in delo v zrelih letih. Predvsem so ga zanimala narava in njene redkosti, gotovo se je ukvarjal z matema-

⁴⁴² Prav tam, str. 347, 451.

⁴⁴³ *Letopis Ljubljanskega kolegija*, str. 199 (pag. 311); *Historia Annae*, str. 199.

⁴⁴⁴ Valvasor, *Die Ehre XII*, str. 129–131. – O Tattenbachu prim. Grafenauer, Tattenbach Ivan Erazem, str. 11–12.

⁴⁴⁵ Valvasor, *Die Ehre II*, str. 143.

⁴⁴⁶ Prvi del *Slave*, ki vključuje knjige od I do IV, zajema dogodke do leta 1686, Franciscijeva zadnja datirana opomba pa je iz

oktobra 1687 (Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 258). Že marca 1688 je Valvasor prebiral natisnjene pole IV. knjige (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 71).

⁴⁴⁷ Valvasor, *Die Ehre VI*, str. 342; *XI*, str. 86.

⁴⁴⁸ Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 80, 81.

tičnimi in fizikalnimi vedami, kot otrok svoje dobe pa se kaže v tem, da so ga privlačile tudi alkimija, magija in podobne modne »vede«. Če sodimo po tem, kar je o svojih doživetjih v letih 1666–1670 povedal sam, lahko samo pritrdimo Reispu, da je bil Valvasor prvotno naravoslovec in da se je v zgodovinarja razvil šele pozneje pod vplivom okoliščin.⁴⁴⁹

Valvasorjeva mladostna potovanja je temeljito obdelal že Reisp, predvsem Valvasorjevo drugo, veliko potovanje.⁴⁵⁰ Ker temu v dogodkovnem pogledu za zdaj ni mogoče dodati nobenih novih dejstev, se bomo v nadalnjevanju omejili na polihistorjevo razmerje do ljudi, stvari in krajev, ne da bi ponavljali vsebino sicer zanimivih zgodb. Poskusili bomo natančneje razdelati kronologijo in potencialne smeri poti.

Prvi podatek z velikega potovanja sega v oktober 1666, ko se je tedaj petindvajsetletni Janez Vajkard mudil **na Dunaju**. Kakšni načrti so ga privedli v cesarsko prestolnico, ni znano, kakor tudi ne, ali se je tam ustavil prvič. Na hrani je bil pri nekem gospodu Meintzerju v Arnoldovi hiši v bližini Rdečega stolpa (*Roter Turm*), tj. na koncu današnje Rotenturmgaße, ki vodi od Štefanovega trga proti kanalu Donave. V isti hiši se je iz enakega razloga, na hrani (in stanovanju), znašel alkimist Johann de Monte Snyders z ženo, preoblečeno v moškega. Glede na to, da je Valvasor vedel za ženino preobleko, je alkimist mlademu Kranjcu očitno precej zaupal. Skupaj sta izvedla poskus, v katerem je Valvasor funt svinca lastnoročno tingiral z gramom De Monte Snydersove tinkture v zlato. Janez Vajkard se je že tedaj ali pozneje zavedel, da je vse skupaj brez koristi in celo škodljivo, saj gre le za pretvarjanje koncentriranega ekstrakta zlata, in to ob izgubi časa, truda in tudi nekaj zlata samega. De Monte Snyders si je pri Dunajčanih najprej pridobil ugled z uspešnimi zdravljenji in dvema natisnjenima kemijskima razpravama, nato pa je moral iz mesta zbežati. Od gospodarja Meintzerja in Valvasorja se je predtem še poslovil in si z Janezom Vajkardom dopisoval, dokler je živel.⁴⁵¹ Johann De Monte Snyders (ok. 1625–1670), sicer znana osebnost iz sveta alkimije in eden najljubših alkimistov Isaaca Newtona, je umrl štiri leta pozneje,⁴⁵² zanimivo pa bi bilo vedeti, od kod in kam sta si z Valvasorjem pisala in ali res še ves ta čas.

Ko Valvasor v nadaljevanju razglablja, da so za obstoje kamna modrosti potrebni trdni dokazi in ne zgolj trditve učenjakov,⁴⁵³ pove o sebi znamenite besede, ki jih kaže navesti dobesedno in ki z gotovostjo kažejo na to, da mladi Janez Vajkard ni našel poti v Arnoldovo hišo po naključju, temveč s trdnim namenom spoznati znanega čudodelca in njegovo delo. »Brez nečimrnega slavohlepa in bahanja priznam, da me je vse moje žive dni kurioznost ali radovednost in vedoželjnost držala med svojimi ostrogami in me venomer spodbadala k

možnemu raziskovanju naravnih redkosti in skrivnosti, kot velikega ljubitelja vseh svobodnih in naravnih umetnosti. Kjer koli mi je uspelo izvedeti za kakega vedoželjnega moža, tja sem potoval in nobena pot ni bila predolga, niti nevarnost prevelika, noben trud pretežaven; upanje, da se bom kaj nenavadnega naučil in izvedel, je osladilo vse kisló: celo tako, da me je taka gola kurioznost nekaj let vodila ne le po Evropi, ampak celo po Afriki daleč in široko naokoli, da sem se gnal za naravnimi znanostmi.«⁴⁵⁴ Glede na to, da so Valvasorjevi časovno opredeljeni opisi videnih »kurioznosti« v tujih deželah vsi iz let 1666–1670, je mogoče sklepati, da je bilo njegovo drugo veliko potovanje bolj ciljno usmerjeno od prvega. A po drugi strani ne vemo, kateri kronološko neopredeljivi opisi se nanašajo na prvo, kateri pa na drugo potovanje. Gotovo pa je Valvasor v drugi polovici šestdesetih let bolje vedel, kaj iskati po svetu in kje, kakor v začetku desetletja, ko so mu še manjkale dragocene življenjske izkušnje, pridobljene v naslednjih letih, tako v miru kot v vojni.

Skoraj brez dvoma se je Valvasor na Dunaju vsaj enkrat, če ne večkrat, srečal s kranjskim rojakom, jezuitskim patrom Janezom Krstnikom Dolarjem. Še vedno ne poznamo Dolarjevih natisnjenih skladb,⁴⁵⁵ o katerih Valvasor v VI. knjigi *Slave* pravi, da jih je dal pater natisniti v cesarski prestolnici okoli leta 1665 (*von seiner Composition gar viel Stücke zu Wien umgefähr ums 1665. Jahr deß Drucks gewürdigt seynd*).⁴⁵⁶ J. G. Dolničar navaja četrto stoletja za Valvasorjem (1715) latinski naslov Dolarjevega dela z letnico in krajem izdaje: 1666 na Dunaju.⁴⁵⁷ Zdi se zelo verjetno, da je Valvasor videl natis Dolarjevih skladb na lastne oči na obisku pri patru. Iz njegove okvirne datacije izdaje sicer ni mogoče sklepati, katerega leta se je to zgodilo. Morda res že 1665, nič manj verjetno pa šele kakšno leto zatem.

Nekje proti koncu svojega bivanja v cesarskem mestu, konec leta 1666 ali v letu 1667, je imel polihistor priložnost poslušati nekega Tomaža Damascena, astronoma, astrologa, naravoslovca in ljubitelja podobnih ved, ki je razlagal, kako naj bi izdelal tri čudežna zrcala, v katerih je mogoče videti vse, kar si človek zaželi. Valvasor je Damascena moral videti in slišati na lastne oči. Možno je namreč zadrževal na Dunaju »pred dvajsetimi in nekaj leti«, rezultata njegovega dela pa Janez Vajkard ni poznal, ker je po lastnih besedah z Dunaja prej odpotoval.⁴⁵⁸

Naslednje leto 1667 je bil mladi kranjski vedoželjnejš potrjeno v Franciji. Ne le da v XI. knjigi *Slave*, natisnjeni poleti ali jeseni 1689,⁴⁵⁹ pripoveduje, kaj je »pred

⁴⁴⁹ Prav tam, str. 88–89.

⁴⁵⁰ Reisp, *Mladostna potovanja*, str. 99–107; skoraj identično: Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 78–89.

⁴⁵¹ Valvasor, *Die Ehre III*, str. 415–416. – O legi nekdanje Arnoldove hiše gl. Radics, Valvasor in Wien, str. 2353.

⁴⁵² <http://www.ramsdigital.com/author/snyder.html> (dec. 2013). – Njegovi objavljeni deli sta s področja medicine in astronomije: »De medicina universalis« (1662) in »Metamorphosis Planetarum« (1663).

⁴⁵³ Valvasor, *Die Ehre III*, str. 416.

⁴⁵⁴ Prav tam, str. 416–417.

⁴⁵⁵ Škulj, Ioannes Baptista Dolar, str. 27–36; Sehnal, Jan K. Dolar, str. 87–89.

⁴⁵⁶ Valvasor, *Die Ehre VI*, str. 359.

⁴⁵⁷ »Edidit: Dramata seu Miserere mei, Deus etc. Viennae Austriae anno 1666« (Dolničar, Bibliotheca Labacensis publica, pag. 95 (po objavi: Vidmar (ur.), *Trubar; Hren*, str. 256)).

⁴⁵⁸ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 96. – Korektor Slave Erasmus Francisci je zgodbi na rob zapisal (prav tam, str. 96–97), da je Tomaž Damascen gotovo človek, ki se je približno v istem času in pozneje ponovno mudil v Nürnbergu in s katerim je Francisci nekajkrat razpravljali. Prizanesljivo je pristavil, da bi Valvasor zagotovo spoznal njegovo pravo naravo in častilnost, če bi se z njim nekoliko bolje seznanil. Možno naj bi bil »popoln idiot«, popoln ateist in bahač.

⁴⁵⁹ Gl. op. 374.

22 leti« doživel v Lyonu,⁴⁶⁰ ampak je v to in naslednje leto, kot bomo videli, mogoče postaviti še dve njegovi omembi bivanja v Franciji. Ni posebej verjetno, da bi se v Lyonu mudil že leta 1666, preden je oktobra istega leta prebival na Dunaju, potem pa bi se v Francijo vrnil spet naslednje leto. Nemara je nehote, zaradi kolizije asociacij z iste poti, v X. knjigi izpričal, kod ga je z Dunaja vodila **pot na Francosko**. Ko se v omenjeni knjigi, namenjeni deželnim knezom in vojvodam Kranjske, dotakne veličastnega zvonika dunajske stolnice sv. Štefana, potegne primerjavo z zvonikom v Landshutu na Bavarskem in v Strassburgu v Alzaciji.⁴⁶¹ Mesti ležita na poti iz habsburške prestolnice proti Parizu, kjer je bil Valvasor »pred dvajsetimi in nekaj leti« pri nekem »imenitnem vojvodi«, ki pa ga ni hotel imenovati. Na obisku je videl kovinsko ogledalo, v katerem je takoj zagledal, kar si je glasno zaželel; podobno, kot je (prej) slišal o takšnih zrcalih na Dunaju (!).⁴⁶² Reisp Valvasorjeve poti v Francijo, drugače kot smeri potovanja po tej deželi, ni skušal rekonstruirati, je pa pred opisom »francoskega obdobja« opozoril na polihistorjevo zadrževanje v določenih krajih.⁴⁶³ Med temi jih kar nekaj leži na možni poti, ki jo je Janez Vajkard ubral, potem ko je zapustil Dunaj. Pot bi ga lahko vodila po Donavi navzgor na Bavarsko, nato vzdolž Donave, Isarja ali Lecha do Bodenskega jezera in z vmesnimi postanki po Renu vse do Amsterdama. Od tam naj bi Valvasor, kot je menil Reisp, prispel v Pariz.⁴⁶⁴ Smer poti ni potrjena, je pa potovanje v Holandijo po njej med lažjimi. Valvasor je namreč očitno okusil Donavske vrtince na meji med Zgornjo in Spodnjo Avstrijo, znane po nevarni plovbi, ki jo v II. knjigi *Slave* primerja s plovbo po Savi.⁴⁶⁵ Da je plul tudi po bavarskem Lechu, je sklepati iz istega opisa največje kranjske reke, po njegovih besedah bolj deroče od Rena, Donave in Lecha.⁴⁶⁶ Že omenjeni Landshut ob Isarju bi na tej poti lahko spoznal, če bi z Donave zavil na München in naprej na zahod proti Lechu. Zahodno od Bodenskega jezera se je moral na skrajnem severu Švice, pri Schaffhausnu, srečati z zahrbtnostjo Rena, ki naj bi bil za izkušene savske čolnarje tudi na tem nevarnem odseku vendarle kakor igra.⁴⁶⁷ Strassburg in njegov zvonik sta na poti vzdolž Rena proti severu, največja zahodnoevropska reka pa pred koncem svoje dolge poti teče skozi **Amsterdam**, kjer je Valvasor »pred dvajsetimi in nekaj leti« videl velikega pavijana.⁴⁶⁸ Holandijo omenja posredno še dvakrat, ko tamkajšnje drsalce primerja s kranjskimi smučarji,⁴⁶⁹ in skupaj z Vestfalijo, ko spregovori o slabem sirkovem kruhu na Pivki in Krasu.⁴⁷⁰

⁴⁶⁰ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 85.

⁴⁶¹ Valvasor, *Die Ehre X*, str. 265.

⁴⁶² Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 93.

⁴⁶³ Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 81–82.

⁴⁶⁴ Prav tam, str. 84.

⁴⁶⁵ Valvasor, *Die Ehre II*, str. 158.

⁴⁶⁶ Prav tam, str. 157.

⁴⁶⁷ Prav tam, str. 158.

⁴⁶⁸ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 58.

⁴⁶⁹ Valvasor govori o smučarji, ki jo danes poznamo kot bloško, sam pa jo pripisuje kmetom na Kranjskem, »zlasti pri Turjaku in v bližini« (Valvasor, *Die Ehre IV*, str. 584).

⁴⁷⁰ Ta kruh naj bi bil precej slabši kot kruh na Holandskem ali »pumpenikel« v Vestfaliji (Valvasor, *Die Ehre III*, str. 348).

Lahko da je njegovo potovanje z Dunaja na zahod pretežno potekalo po rekah, lahko pa tudi, da je našteje kraje spoznal že na svojem prvem velikem potovanju. Formulacija »pred dvajsetimi in nekaj leti« je namreč zelo splošna in v *Slavi* pogosto rabljena, denimo tudi za čas (okoli) avstrijsko-turške vojne 1663–1664. Valvasor bi tako utegnil biti v Amsterdamu in Parizu še kot dvajsetletnik, prav tako kot sta časovno povsem nedoločljiva obiska **Anglije in Danske**,⁴⁷¹ oba najverjetneje zelo kratka in za polihistorja brez posebnih vtisov. S potjo na Dansko je zagotovo povezana že znana zgodba o dveh Holsteincih,⁴⁷² ki kaže, da se je polihistor skoraj gotovo mudil v njuni deželi na skrajnem severu cesarstva ob danski meji in da je torej svojo najsevernejšo deželo dosegel po kopnem, ne po morju.

Omemba že znanega dogodka v Parizu »pred dvajsetimi in nekaj leti« je sama po sebi presplošna, da bi smeli Valvasorjev postanek v francoski prestolnici z gotovostjo datirati v leto 1667. Kar pa zadeva **Francijo**, ni dvoma, da je bil Valvasor tam prav leta 1667 in 1668. Po trdni dataciji bivanja na Dunaju – oktober 1666 – ponudi dve oporni točki: »pred 22 leti« je bil v Lyonu in »pred približno 22 leti« v Franciji v švicarskem polku. Lyon omenja v zvezi z odkritjem nekega tamkajšnjega trgovca, kako je mogoče dati svilenemu blagu poseben sijaj. Med Valvasorjevim bivanjem v tem mestu je kakšnih deset let star izum prišel v splošno rabo in polihistor je iznajdbo označil kot naključno, v nasprotju s prepričanjem, da je imel prste vmes hudič.⁴⁷³ O švicarskem polku govori v istem razdelku XI. knjige *Slave*, kjer obravnava različne »hudičeve veščine«. Navedba, da sta dva njegova vojaška tovariša, eden Hessenčan in drugi Poljak, »v Franciji pod našim švicarskim polkom« služila »pred približno 22 leti«, ⁴⁷⁴ se ne more nanašati na leto 1667, temveč šele na naslednje leto. Kot Valvasor pove v nadaljevanju, sta namreč prišla v službo k omenjenemu polku, kjer je bil tudi sam, po sklenitvi miru med Španijo in Portugalsko – 13. februarja 1668 v Lizboni⁴⁷⁵ – in šele zatem so ju kot vojna ujetnika sploh privedli na francoska tla, v atlantsko pristanišče La Rochelle. V Španijo sta predtem prispela s cesarskimi pomožnimi silami, ki so prišle na pomoč Špancem, tam pa ju je zajelo francosko pomožno vojaštvo, podpora Portugalcem. Po izkrcanju v La Rochellu sta tako kot veliko drugih nemških konjenikov in vojakov stopila v službo h kraljevemu francoskemu švicarskemu polku. Valvasor o svoji vlogi v omenjenem polku ne pove drugega kot to, da je šlo za pehotni polk, in pa ključni podatek: »v tem regimentu sem bil tudi jaz«. ⁴⁷⁶ Od kdaj, kako dolgo, zakaj, so vprašanja, ki še terjajo odgovor, morda skrit v arhivskih virih o švicarskih pehotnih polkih v Franciji. Kakor koli, v najemniški vojaški službi je plemič s Kranjskega prislužil nekaj denarja, ki mu je

⁴⁷¹ Navaja ju v pismih Galu (v drugem pismu brez Danske) (gl. op. 410), Christoph Wegleiter pa v voščilni pesmi v uvodu *Slave* omenja Temzo in danske morske ožine Belt (gl. op. 412).

⁴⁷² Gl. op. 413.

⁴⁷³ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 85.

⁴⁷⁴ Prav tam, str. 75.

⁴⁷⁵ O sklenitvi miru: <http://www.regis-net.de/krieg/spanport.html> (nov. 2013).

⁴⁷⁶ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 76.

prišel prav na nadaljnjih poteh. Če je prišel v švicarski polk tako kot tovariša šele po končani vojni na Iberškem polotoku, lahko glede na že mirni čas dvomimo, da bi v Franciji uporabljal izkušnje, pridobljene nekaj let prej v bojih s Turki. Po drugi strani pa bi utegnil biti njegov molk o grmenju boga Marsa pomenljiv. Ni povsem izključeno, da se je Janez Vajkard s Švicarji v francoski službi vendarle udeležil vojne in je torej njegov obisk Španije del te »zgodbe«. Ker pa ne bi zvenela ravno lepo pripoved o tem, da se je znašel v isti vojni kot pomožne enote cesarja Leopolda I., toda na nasprotni strani, pri francoskih zaveznikih Portugalcev, se je »nepotrebno podrobnostim« izognil.

Zatem je bil Valvasor **ponovno na Nemškem**, in sicer zagotovo preden je odpotoval v severno Afriko, kjer ga najdemo poleti 1669. V II. knjigi *Slave*, dokončani še leta 1688, namreč pravi, da si je »pred dvajsetimi leti« ogledal kapniško Baumannovo jamo v Braunschweigu v grofiji Stollberg, opevano v Merianovi Topografiji.⁴⁷⁷ Zelo verjetno spada v isto »nemško potovanje«, ki je moralo imeti izhodišče v Franciji, tudi njegovo obisk Bamberga »pred približno dvajsetimi leti«, ko se je tam mudil nekaj dni in dobil na vpogled del sodnega zapisnika iz časa, ko so v tem mestu sežgali veliko čarovnikov in čarovnic.⁴⁷⁸ Glede na bližino Bamberga in Nürnberga si težko predstavljamo, da se ne bi tedaj ali že kdaj prej ustavil tudi v Nürnbergu kot močnem kulturnem središču, s katerim je bil pozneje tesno povezan. Braunschweig in Bamberg ležita več sto kilometrov vsaksebi, od Braunschweiga do danske meje pa je razdalja še nekoliko večja, vendar je Danski najbližja potrjena točka z Valvasorjevih potovanj prav Braunschweig. Skok čez Holstein na dansko ozemlje bi bil zato lahko tudi del tega potovanja.

Mikavno je razmišljati, da se je tedaj 27-letni ali 28-letni Janez Vajkard na skrajni jug svojega »obzorja«, v severno Afriko, podal naravnost s skrajnega severa, torej z Danske ali iz Amsterdama. Glede na to, da Dansko, Anglijo in Španijo omenja zgolj v dveh pismih Thomasu Galu, tajniku Angleške kraljevske družbe,⁴⁷⁹ v *Slavi* pa nikjer ne poroča o svojih tamkajšnjih doživetjih, bi lahko sklepali, da je dežele zrl bolj ali manj le iz njihovih pristanišč, kjer se je ustavil ali zamenjal ladjo na dolgi poti proti Sredozemlju. Vendar govori proti temu njegov molk o tem, da bi se kdaj srečal z Atlantikom. Neomenjanje Portugalske v pismih Galu in molčanje o veličastnosti in nevarnostih največjega svetovnega oceana sta le preveč očitna. Neomenjanje Švice v pismih tajniku Galu – v Schaffhausnu na njenem skrajnem severu je Valvasor očitno bil, ko je plul po zgornjem Renu – je v primerjavi s tem zanemarljiva podrobnost, kajti videti del dežele z rečne ladje pač ni enako kakor tam biti. Anglija in Španija torej gotovo ne sodita v isto potovanje. Valvasor bi lahko obe spoznal že

med svojo prvo večletno odsotnostjo s Kranjskega ali pa tako eno kot drugo res šele leta 1669, vendar brez vmesne plovbe po Atlantiku. Na ladjo za Tunis se je vkrcal nekje v severnem Sredozemlju, najverjetneje v enem francoskih pristanišč, kamor je prišel iz nemških dežel po kopnem. Lahko da je bila sredozemska obala Španije tedaj vmesna postaja, lahko pa tudi, da jo je videl šele ob drugi priložnosti, kar je bolj verjetno glede na to, da leži Tunis kot cilj poti v drugi smeri. Na isti poti bi se utegnil ustaviti v nekaterih italijanskih pristaniščih ob Ligurskem in Tirenskem morju.

Nikakor ni rečeno, da je Valvasorja v **Afriko** gnalo vprašanje, kaj se skriva za domnevnim turškim strupom, ki ga dajejo Turki piti pomembnim vojnim ujetnikom, deluje pa z zamikom, tako da osvobodenci kmalu po vrnitvi domov pomrejo. Reisp je zapisal, da lahko namen njegove poti v Afriko zaslutimo pri prebiranju opisa gradu Graben pri Novem mestu, kjer govori Valvasor o nesrečni usodi več zajetih in izpuščenih kranjskih plemičev, ki jih je doletela takšna usoda.⁴⁸⁰ Toda »afriška zgodba« v XI. knjigi *Slave* deluje povsem neodvisno od Valvasorjevega namena potovanja na to celino. Bil je prepričan, da znajo tako kot Turki pripraviti tak strup Afričani, zato je vpletel svoj spomin na bivanje v Tunisu. »Ko sem se leta 1669 mudil v Afriki«, pravi, »mi je neki odlični in učen mohamedanec po imenu Ali Haisa, ki je užival pri Tafiletu velik ugled, 15. julija tistega leta v Tunisu kot veliko skrivnost razodel pripravo in učinek tega strupa, v zameno za neke druge skrivnosti, ki Afričanom niso znane.« Skrivnosti priprave strupa ni potem razkril nikomur, čeravno so ga za to večkrat prosili.⁴⁸¹ Še več, v trenutku, ko je pripoved zapisal za natis, je zadevo izbrisal iz knjige, v katero je »s svojimi navadnimi neznanimi črkami« zapisoval vse, kar je izvedel na popotovanjih.⁴⁸² Dragoceno pričevanje o tej knjigi je Reisp razlagal kot »popotni dnevnik, kamor je [Valvasor] s skrivno pisavo beležil vse, kar se je bil na potovanjih naučil«, in na drugem mestu zapisal, da se dnevnik ni ohranil.⁴⁸³

Ničesar torej ne vemo ne o namenih potovanja v severno Afriko ne o tem, ali ga je 28-letnik izvedel na lastno pest ali v nekogaršnji službi in po naročilu. Iz dikcije lahko sklepamo samo to, da se je Janez Vajkard mudil v Afriki (samo) leta 1669, ni pa iz prve roke znano, ali je bil razen v Tunisu še kje. Wegleiterjeva voščilna

⁴⁸⁰ Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 83. – Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 207–208.

⁴⁸¹ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 209. – Tako kot že Reispu tudi meni ni uspelo ugotoviti, kaj je »Tafilete«. Učeni Ali Haisa naj bi užival velik ugled »bey dem Tafilete«. Glede na predložno zvezo je Reisp sklepal, da gre za neko osebo oziroma položaj (Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 298, op. 27). Morda je mišljen določen urad oziroma oblastvo.

⁴⁸² Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 211.

⁴⁸³ Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 82, 88. – V Valvasorjevih zapuščinskih inventarjih, sestavljenih januarja 1694 v Krškem in na Bogenšperku, zapisa o takšni knjigi ali zvezku ni, kar glede na naravo inventarjev ne preseneča. Tudi če bi zvezek obstajal, ni imel prave uporabne vrednosti in bi ga inventurni komisarji zlahka preskočili. V krškem inventarju so med knjigami denimo navedeni Valvasorjev rokownik o vojakih in dva rokownika o plačilih služinčadi in posevku na Bogenšperku (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 131, fasc. LIV, lit. Z–7/I, 16. 1. 1694, pag. 17).

⁴⁷⁷ Valvasor, *Die Ehre II*, str. 278.

⁴⁷⁸ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 90. – Sodni zapisnik je Valvasor dobil v branje od kanonika Hansa Adama Cogla, čigar oče je lastnoročno zapisal shrbljive izpovedi čarovnikov in čarovnic. – Bamberg je bil v obdobju 1595–1630 osrednje območje preganjanja čarovništva; samo v letih 1625–1630 je izpričanih 236 sežigov, skupno število ubitih pa naj bi znašalo do 900 (http://de.wikipedia.org/wiki/Hochstift_Bamberg).

⁴⁷⁹ Gl. op. 410.

pesem v uvodu v *Slavo* pravi, da je »bredel po suhem pesku Libije«. ⁴⁸⁴ Koliko pesniške svobode je v njej in kako daleč v puščavo je Valvasor resnično prišel, ostaja skrivnost, zajeta v stavku: »Ko sem se [...] mudil v Afriki«.

Proti koncu svojega drugega velikega potovanja je bil **ponovno v Franciji**. Iz nobene druge dežele ne poroča o svojih potovanjih in doživetjih toliko kot prav iz te tedaj najrazvitejše evropske države. ⁴⁸⁵ Skoraj brez dvoma je ni spoznal šele v drugi polovici šestdesetih let, temveč že na svojem prvem velikem potovanju, saj jo ne nazadnje skupaj z Italijo omenja kot najpriljubljenejša cilja potovanj mladih kranjskih plemičev. Najverjetneje se je v južni Franciji vkrcal na ladjo za Tunis in se od tam istega leta 1669 ali leto pozneje v deželo sončnega kralja Ludvika XIV. tudi vrnil. Ker je poleti 1670 obiskal več krajev in naravnih znamenitosti v bližini Toulona, bi po Reispu lahko sklepali, da v ta čas prav tako sodi njegovo nedatirano bivanje v tem pomembnem vojaškem pristanišču, kjer se je morda na poti iz Afrike tudi izkrcal. ⁴⁸⁶ Kot je izpričal v zgodbi o čarobnem lističu z rekom iz Svetega pisma, ki ga je dobil od nekega Francoza, je v Toulonu prenočeval v gostišču »Pri zlategem levu«, v ozki ulici blizu pristanišča. ⁴⁸⁷ O Provansu se je sicer na široko razpisal že v IV. knjigi *Slave*. Obiskal je božjepotni kraj Saint-Maximin-la-Sainte-Baume, povezan z začetki krščanstva v tej deželi. Tu si je 6. julija 1670 ogledal baziliko ter relikvije sv. Magdalene in sv. Maksimina, naslednji dan pa v družbi štirih spremeljalcev nadaljeval romanje do dve nemški milji oddaljene jame Grotte de la Sainte-Baume, kjer naj bi po provansalski legendi spokorniško živela svetopisemska Marija Magdalena. Istega dne se je družina povzpela še na goro Saint-Pilon (998 m n. m.), prav tako znano iz legende o sv. Magdaleni. ⁴⁸⁸ Lahko da je Janez Vajkard prav tedaj potoval tudi po sosednji južnofrancoski pokrajini Languedoc, kjer se je neznano kdaj mudil v Beaucairu na desnem bregu Rone, nedaleč od Nimesa in nasproti znamenitega Tarascona. Formulacija »pred nekaj leti« je zelo splošna, a spada vsekakor v čas polihistorjevih mladostnih potovanj, saj ni nobenega namiga, da bi bil pozneje, pred izidom *Slave* (1689), še kdaj tako daleč na zahodu. Nad vhomod neke palače v tem okcitanskem mestu je naletel na Valvasorjev rodbinski grb z imenom. ⁴⁸⁹ Več kot logično je, da je tod, po Roni, potoval bodisi v Lyon bodisi od tam v Provanso, in to istega leta 1670, saj sam pravi, da je bil omenjenega leta v Lyonu. V tem pomembnem mestu se je mudil vsaj že drugič v življenju, tokrat najbrž nekaj dlje. V hiši »la maison du Pin« na trgu Bellecour je bil priča dogodku, ko je neki Anglež brez prevare tingiral pol funta bakra v najboljše zlato. Valvasor je opis poskusa takoj navezal na svoj lastni tovrstni uspešni poskus na Dunaju oktobra 1666. ⁴⁹⁰ Žal ni povedal, med katerim obiskom Lyona je izvedel trik z ogledalom, v katerem

se je ženska videla golo, če se je vanj pogledala. Prebrisani Kranjec je namreč izrabil lom in odsev svetlobe ter preračunan nagib in rez zrcala, tako da sta se hkrati prikazala glava žive ženske in slika gole. ⁴⁹¹ S tega ali katerega drugega obiska Lyona, najverjetneje ne s kakšnega poznejšega, je moral Valvasor poznati »gospoda« Henryja Garbusata, ki ga mimogrede omenja v IX. knjigi *Slave*. Temu po dejavnosti in poklicu še vedno neznanemu možu, prejkone trgovcu, je v Lyon poslal nekaj primerkov okamnin s Kranjskega. Zanimivo je, da poimensko imenuje samo njega, čeprav v isti sapi pove, da je veliko okamnin odposlal v Benetke in več drugih krajev. ⁴⁹² Časovno nedoločljivo Valvasorjevo zadrževanje v Franciji se nanaša tudi na Tours ob Loire, ko si je med drugim ogledal bližnje kapniške jame. Vsaj tako je razumeti, kajti o fosilih pri Kropi pravi, da ga spominjajo na te jame – *caves gouttieres*. ⁴⁹³

Glede na to, da so kranjski plemiči po Valvasorjevih besedah v mladosti potovali predvsem v Italijo in Francijo, preseneča, kako malo je v primerjavi s Francijo povedal o **Italiji**. Kot da ne bi imel na Kranjskem česa primerjati z naravnimi in drugimi znamenitostmi italijanskega obnebja ali kot bi ga tam ne zanimalo veliko stvari in ne bi srečeval zanimivih ljudi. Reisp pravi, da ga Italija skoraj ni privlačila, razen morda Benetke. ⁴⁹⁴ A poleg tega, da je tja pozneje pošiljal okamnine in si prek Benetk dopisoval z londonsko Kraljevsko družbo, ⁴⁹⁵ vemo za en sam Valvasorjev obisk tega bližnjega znamenitega mesta, in še ta je iz poznejšega časa. Glede na navedbo »pred 10 leti«, ga lahko datiramo v leto 1678 ali 1679. ⁴⁹⁶ V resnici so morale biti Benetke Janezu Vajkardu veliko bolj domače že prej in skoraj nemogoče je, da se ne bi tam mudil že med prvim velikim potovanjem, če niso bile sploh prvo veliko mesto, ki ga je v življenju obiskal. Najbližja pot s Kranjskega v južno Francijo vodi vendar tod mimo. Kolikšen del Italije je videl sicer, ostaja neznanka. Iz Wegleiterjeve voščilne pesmi, ki omenja Tiberio, ⁴⁹⁷ posredno izvemo, da je bil Janez Vajkard vsaj enkrat tudi v Rimu, a »večno mesto« nanj očitno ni naredilo posebnega vtisa. V Italiji v geografskem (in današnjem) smislu ga je (dovolj) nagovoril le grad Kofel (Covolo) v dolini Brenta na prehodu iz Južne Tirolske v Beneško republiko, ki ga je primerjal z notranjskim gradom Jama. ⁴⁹⁸ Nikjer ne omenja Bergama, kamor bi ga utegnili gnati radovednost, da bi spoznal rodni Telgate prvega kranjskega Valvasorja. Ker pa je moral vedeti, da Janez Krstnik Valvasor († 1581) ni bil v nikakršnem sorodstvu z njegovim dedom Hieronimom, svojim služabnikom – pri obravnavi rodbine Valvasor v IX. knjigi *Slave* je resnico sicer prikrojil ⁴⁹⁹ –, ga v tiste kraje morda niti ni vleklo.

⁴⁹¹ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 81.

⁴⁹² Valvasor, *Die Ehre IV*, str. 478. – O Garbusatu, najverjetneje članu lyonske trgovske elite, gl. Reisp, Novejša spoznanja, str. 18.

⁴⁹³ Valvasor, *Die Ehre IV*, str. 565.

⁴⁹⁴ Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 88.

⁴⁹⁵ Prav tam, str. 87, 107, 175–178.

⁴⁹⁶ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 93.

⁴⁹⁷ Valvasor, *Die Ehre I*, s. p. [v prevodu *Čast in slava vojvodine Kranjske* spodnja pagina 35].

⁴⁹⁸ Valvasor, *Die Ehre II*, str. 278.

⁴⁹⁹ Golec, Valvasorjev izvor (1. del), str. 7, 11–13.

⁴⁸⁴ Valvasor, *Die Ehre I*, s. p. [v prevodu *Čast in slava vojvodine Kranjske* spodnja pagina 35].

⁴⁸⁵ Prim. Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 83–84.

⁴⁸⁶ Prav tam, str. 85.

⁴⁸⁷ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 101.

⁴⁸⁸ Valvasor, *Die Ehre IV*, str. 501–504.

⁴⁸⁹ Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 108.

⁴⁹⁰ Valvasor, *Die Ehre III*, str. 415.

Kam ga je zanesla pot iz Francije, kjer se je leta 1670 mudil v Provansi in Lyonu, lahko le ugibamo. Morda še isto leto čez severno Italijo domov na Kranjsko ali pa spet na Nemško. Sam ni pustil o tem nobenih namigov, kot tudi ni povedal, da je dal leta 1671 v **Bambergu** natisniti neko knjižico, prevedeno iz francoščine v nemščino in brez navedbe svojega imena. O tem je namesto njega poročal Erasmus Francisci v dodatku k VI. knjigi *Slave*, v kateri Valvasor obravnava kranjske pisce.⁵⁰⁰ Zagotovo je bil Janez Vajkard tisto leto osebno v Bambergu. Ker ni šlo za zahteven tiskarski podvig, bi bilo namreč povsem nesmiselno pošiljati rokopis s Kranjskega v tisk tako daleč. Ljubljana tedaj resda ni imela tiskarne,⁵⁰¹ a je bilo dovolj tiskarjev veliko bližje Kranjski, kot je od nje oddaljeno knezoškofijsko mesto Bamberg. Valvasor se je torej v rodno deželo vrnil z lastno knjigo, bodisi da je predtem že bil na kratko doma bodisi da je Bamberg pomenil (zadnjo) postajo med njegovim vračanjem z neprekinjenega večletnega potovanja. Kakor koli, prevod v nemščino priča, da se je tedaj tridesetletni Janez Vajkard v letih svoje odsotnosti iz domovine dovolj dobro naučil francosko. Morda se tudi ni hotel vrniti, dokler ne bi imel pokazati česa otipljivega. Recimo, da je mladostna potovanja zaključil z »mojstrskim izpitom« v obliki knjige. Drugi verjetni razlog, zakaj se je odločil za natis prevoda, in to na Nemškem, je gmotne narave. Nemara je poskušal nekaj zaslužiti, preden se dokončno vrne in ustali na Kranjskem, ker mu je dotlej pošel že skoraj ves denar. In v osrčju Cesarstva je bil knjižni trg veliko večji, zaslužek od prodaje knjig pa temu primerno boljši in lažji.

Eno temeljnih vprašanj, ki zadevajo Valvasorjevo »dolge desetletje« odsotnosti s Kranjske in smo se ga že dotaknili, so **stroški mladostnih potovanj**. Težko bi na poti toliko prislužil, da bi se lahko vzdrževal sam in pokrival vse sprotne izdatke. Glede na dolžino potovanja, ki je presegala običajno prakso mladih plemičev, se zdi bolj verjetno, da mu je lep del dediščine po očetu in materi skopnel. Še posebej, če je že v tem času načrtno kupoval matematične in druge instrumente ter knjige. Pravih namigov na to ni, je pa upravičena Reispova domneva, da je na tujem pridobil del svojih zbirk, zlasti instrumente, grafične liste in risbe.⁵⁰² Prav veliko ni mogel kopiciti pri sebi, kaj šele nositi s seboj, ampak je moral stvari vsake toliko, ko je zamenjal deželo oziroma bivališče, nekje uskladiščiti oziroma poslati domov na Kranjsko, bodisi po pošti bodisi po kakšni zanesljivi osebi. Kdaj je v njegove roke prišla katera knjiga ali grafični list, žal ne vemo. Morda se sicer v njegovi knjižnici v Zagrebu tu in tam skriva kak zapis o času pridobitve, bodisi natančnem bodisi »post quem non«.⁵⁰³

Vprašanje skupnih stroškov potovanja je povezano z vprašanjem, ki smo ga prav tako že načeli: koliko je zna-

šala njegova dediščina po starših. Očetova je bila vsekakor večja od matrine in obe skupaj sta, kot že rečeno, nanesele vsaj 5.000 goldinarjev, morda celo še enkrat toliko. Pomenljivo je naslednje spoznanje. Janez Vajkard leta 1672 ob nakupu posesti in gradov pri Litiji tako rekoč ni imel sredstev, saj je skoraj celotni poravnani del kupnine pokrila ženina družina pl. Graffenweger, več kot polovico kupnine pa sta zakonca Valvasor ostala dolžna. Po kupo-prodajni pogodbi z dne 27. septembra 1672 je kupnina za tri gradove – Bogenšperk, (že razvaljeni) Lihtenberk in Črni potok – znašala 20.000 goldinarjev kranjske veljave, 200 zlatih ducatov in 100 državnih tolarjev za likof. Pri tem je precej nenavadno, da se je prodajalec Franc Albreht baron Kheysell zadovoljil s takojšnjim izplačilom manj kot polovice dogovorjene vsote. Zakonca Valvasor sta mu morala namreč izročiti zgolj 9.000 goldinarjev, in sicer v obliki treh zadolžnic, od katerih je ena izvirala od grofa Blagaja in dve od Wazov (baronov, nato grofov Wazenberg).⁵⁰⁴ Prav te tri zadolžnice je Valvasorjeva žena Ana Rozina pl. Graffenweger prejela za dediščino na dan sklenitve poročne pogodbe 5. julija 1672.⁵⁰⁵ Janez Vajkard je tako primaknil zelo malo, kot vse kaže, bolj ali manj le obljubo, da bo z modrim gospodarjenjem na kupljeni posesti prislužil dovolj za izplačilo preostale kupnine.⁵⁰⁶ To se ni zgodilo nikoli, ampak je Valvasor, že kot vdovec, lahko poravnal preostanek skupaj z obrestmi šele tako, da je v letih od 1689 do 1692 celotno posest prodal.⁵⁰⁷

O tem, kdaj se je Janez Vajkard **za stalno vrnil v domovino**, smo govorili že na začetku podpoglavja, kjer smo v luči novih ugotovitev osvetlili njegovo lastno navedbo, da je bil iz dežele odsoten štirinajst let. Na Kranjskem so ga večidel pogrešali vsa šestdeseta leta,

⁵⁰⁴ ARS, AS 746, Cistercijski samostan in državno gospostvo Kostanjevica, Spisi, fasc. 2, Kupoprodajna pisma, 27. 9. 1672; prim. Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 94. – Wazi so bili povzdignjeni v barone z naslovom Waz von Wazenberg leta 1650, v grofe Wazenberg pa 1673 (Frank, *Standeserhebungen*. 5. Band, str. 190; ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 268, I/136, lit. S V, Podeljevanje plemiških naslovov V–Z, W–8, 20. 8. 1650).

⁵⁰⁵ O tem priča delitev med Graffenwegerji, datirana 18. oktobra 1672, ki sicer ne razkriva vrednosti zadolžnic (ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, I/100r, fol. 1v–2). Vse kaže, da so skupaj tehtale nekaj manj kot 9.000 goldinarjev – 8.228 goldinarjev, in sicer Blagajeva 4.000, Waz(enbergovi) pa 2.300 in 1.928 goldinarjev. Skupaj z vrednostmi so vse tri navedene v Kheysellovem zapuščinskem inventarju (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 50, fasc. XXVI, lit. K–42/I, 28. 5. 1674, pag. 9–10/Nr. 4 in 5, pag. 10–11/Nr. 6 in 7, pag. 14/Nr. 13. – Poročna pogodba, sklenjena 5. julija 1672 na Graffenwegerjevem gradu Slatna pri Litiji, ne govori o nevestini dediščini (ARS, AS 748, Gospostvo Krumperk, fasc. 25, Familiaria, Ženitna pisma, 5. 7. 1672).

⁵⁰⁶ Leto pozneje, septembra 1673, sta zakonca Valvasor dolgovala baronu Kheysllu še vedno slabih 10.242 goldinarjev (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 50, fasc. XXVI, lit. K–42/I, 28. 5. 1674, pag. 12/Nr. 10), do srede leta 1677 pa se je dolg komajda zmanjšal, in sicer na dobrih 9.829 goldinarjev (prav tam, lit. K–42/II, 14. 2. 1685, pag. 6–7).

⁵⁰⁷ Ko je v začetku leta 1689 prodal Črni potok, je šla skoraj vsa prejeta kupnina za dolg družini Kheysell, dedičem barona Franca Albrehta, od katerega sta zakonca Valvasor grad s posestjo kupila dobrih 16 let prej (Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 95). O poplačilu kupnine gl. natančneje v: Golec, Valvasor kot zemljiški gospod (v tisku).

⁵⁰⁰ Valvasor, *Die Ehre VI*, str. 368.

⁵⁰¹ Po skoraj sto letih je Ljubljana ponovno dobila tiskarno leta 1678 (Berčič, *Tiskarstvo na Slovenskem*, str. 48–50, 63–65; prim. Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 28).

⁵⁰² Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 89.

⁵⁰³ Leta 1611 je denimo polihistorjev oče Jernej kot dijak podpisan v izvodu neke Salustove knjige, ki je pozneje z glavno knjižnico Janeza Vajkarda romala v zagrebško škofijsko knjižnico (Radics, *Johann Weikhard*, str. 24).

ne ravno zdržema štirinajst let, kot je menil Reisp,⁵⁰⁸ a zelo verjetno ne veliko manj kot dvanajst. Ko se je v začetku sedemdesetih let za vedno vrnil, je bilo pred njim še nekaj krajših nekajtedenskih oziroma nekajmesečnih potovanj in ta so nazadnje nanesele število, kot ga je navedel v pismih tajniku londonske Kraljevske družbe 3. decembra 1685 in 5. marca 1686.⁵⁰⁹

Valvasorjevo vrnitev na Kranjsko postavljamo v leto 1671, najverjetneje še pred začetek jeseni. Isto leto, neznano kdaj, naj bi v Bambergu izšla njegova knjiga, o kateri je še vedno edini vir Erasmus Francisci.⁵¹⁰ Prav lahko da je bil Janez Vajkard tedaj že doma, bodisi z eno nogo bodisi z obema. Z obema najverjetneje jeseni, ko so ga deželni stanovi 9. oktobra 1671 sprejeli v deželno konjenico, razen če mu tega ni še v odsotnosti uredil kateri od bratov, polbrat Karel ali pravi brat Janez Herbard. Ob naloženi obveznosti vzdrževati dva oklepna konja so mu dodelili stalno plačo v obliki čakarine (*Wartgeld*),⁵¹¹ s čimer je bilo poskrbljeno za njegov prvi stalni dohodek. Vstop v rezervno deželno vojsko, ki ji je pripadal nadaljnjih 22 let do smrti, je jasen dokaz, da se je tridesetletnik poslovil od daljših potovanj in da je torej nameraval ostati v rodni deželi. Usoda Valvasorja kot nekdanjega popotnika je bila še trdneje zapečatená naslednje leto 1672, ko se je poročil z Ano Rozino pl. Graffenweger (1658–1687) z gradu Slatna pri Šmartnem pri Litiji, in nato skupaj z ženo kupil bližnja gradova Bogenšperk in Črni potok ter že razvaljeni Lihtenberk.⁵¹² Zdaj je imel družino in stalen dom na Bogenšperku, za daljša potovanja ni bilo ne časa ne možnosti in – kar je ključno – čakali so ga veliki načrti.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

- AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko: šk. 268
- AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko: I. reg., šk. 129, 810, 864, 891, 895–897, 900, 937.
- AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko: št. 5 in 6.
- AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko: šk. 237,
- AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko: knj. 13 in 14.
- AS 308, Zbirka testamentov Deželnega sodišča v Ljubljani (= Testamenti): II. serija, fasc. R 1–45, V 1–16.
- AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani (= Zap. inv.): šk. 81, 118, 130, 131.
- AS 740, Gospodstvo Jablje: fasc. 8.
- AS 748, Gospodstvo Krumperk: fasc. 25.
- AS 984, Radics pl. Peter Pavel: šk. 4, 5.
- AS 1064, Zbirka plemiških diplom: št. 93.

AS 1073, Zbirka rokopisov: 168r, I/31r, I/32r, I/44r, I/100r, II/51r.

AS 1074, Zbirka urbarjev: I/30u.

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana

NŠAL 10, Škofijski arhiv Ljubljana/Župnije (= ŠAL/Ž): fasc. 122.

NŠAL 100, Kapiteljski arhiv Ljubljana (= KAL): fasc. 11, 52, 58.

NŠAL 572, Zapuščina Franc Pokorn: šk. 375.

ŽA Cerklje na Gorenjskem, Matične knjige: R 1649–1654, RPM 1658–1675.

ŽA Kamnik, Matične knjige: M 1671–1707.

ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige: R 1621–1626, R 1638–1643, R 1643–1653, R 1653–1664, R 1664–1669, P 1632–1651, M 1635–1657, M 1658–1735.

ŽA Šmartno pri Litiji, Matične knjige: R 1703–1719, P 1660–1720.

ŽA Vače, Matične knjige: R 1621–1628, R 1628–1635, R 1636–1643, R 1643–1656, R 1656–1665, R 1666–1672, R 1673–1689.

ŽA Višnja Gora, Matične knjige: P 1639–1657.

NG – Narodna galerija v Ljubljani

NG S 571, NG S 942–948.

NŠAM – Nadškofijski arhiv Maribor

Matične knjige: Loka pri Zidanem Mostu: R 1632–1669.

ÖStA – Österreichisches Staatsarchiv

AVAFHKA – Allgemeines Verwaltungsarchiv – Finanz- und Hofkammerarchiv, Wien: Adelsakte: Hofadelsakt von: Rueß von Ruessenstain, Konrad und Daniel, 21. X. 1630; Hofadelsakt von Rambschissl, Adam, Seyfried und Erasmus Brüder, 13. IV. 1654.

StLA – Steiermärkisches Landesarchiv, Graz

Landschaftliches Archiv, Altes Archiv (= Laa. A. Antiquum): III: K 371–373; VI: Ausgabenbücher, 1663–1664; XIV: Sch. 217–229.

Innerösterreichische Hofkammer (= IÖ HK): 1651–VII–84, 1653–IX–49, 1655–II–36, 1658–IV–32, 1659–I–25.

Innerösterreichische Regierung (= IÖ Reg.): Cop 1651–IV–74, Cop 1651–IX–90, Cop 1652–VII–14, Cop 1655–IV–28, Cop 1655–VIII–140, Cop 1656–III–87, Cop 1658–II–29, Gut 1651–XI–35, Gut 1660–VII–9.

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana

LJU 488, Mesto Ljubljana, rokopisne knjige: šk. 385, 386, 436–447.

ŽU Ruše – Župnijski urad Ruše

Notata Rastensia Ex antiquissimis documentis desumpta Et varijs fide humana dignis autographis Sinoptice descripta.

⁵⁰⁸ Gl. op. 389–391.

⁵⁰⁹ Reisp, *Korespondenca*, str. 21, 25; prim. slovenski prevod na str. 23, 27. O potovanjih po letu 1672 gl. op. 394.

⁵¹⁰ Gl. op. 500.

⁵¹¹ Gl. op. 4 in 194.

⁵¹² Gl. op. 6 in 504. Prim. Golec, Neznano in presenetljivo, str. 309–310.

ELEKTRONSKI VIRI

<http://www.deutsche-biographie.de/sfz84739.html>;
<http://www.ramsdigital.com/author/snyder.html>;
<http://www.regis-net.de/krieg/spanport.html>.

LITERATURA

- Andritsch, Johann: *Die Matrikeln der Universität Graz. Band 1. 1586–1630*. Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Universitätsbuchdruckerei und Universitätsverlag, 1977; *Band 2. 1630–1662*, 1980; *Band 3. 1663–1710*, 1987.
- Beckh-Widmanstetter von, Leopold: *Die Familienchronik der Grafen Barbo von Wachsenstein*. S. l., s. a. (18__).
- Berčič, Bogdan: *Tiskarstvo na Slovenskem. Zgodovinski oris*. Ljubljana: Odbor za proslavo 100-letnice grafične organizacije na Slovenskem, 1968.
- Bizant, Milan: Marijine kongregacije v ljubljanskem jezuitskem kolegiju. V: Rajšp, Vincenc (ur.): *Jezuitski kolegij v Ljubljani (1697–1997)*. Zbornik razprav. (Redovništvo na Slovenskem 4). Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU, Provincialat slovenske province Družbe Jezusove, Inštitut za zgodovino Cerkev Teološke fakultete, 1998, str. 137–156.
- Ciperle, Jože: Jezuitski učni program in njihovi študiji v Ljubljani. V: *Jezuiti na Slovenskem. Zbornik simpozija*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkev Teološke fakultete v Ljubljani, Provincialat slovenske province Družbe Jezusove, 1992, str. 157–179.
- Ciperle, Jože: Ljubljansko šolstvo do srede 18. stoletja. V: Gestrin, Ferdo (ur.): *Zgodovina Ljubljane. Prispevki za monografijo. Prispevki s posvetovanja o zgodovini Ljubljane 16. in 17. novembra 1983 v Ljubljani*. Ljubljana: Kronika, Zgodovinsko društvo, str. 134–139.
- Cvetko, Dragotin: Dolar Nikolaj. *Muzička enciklopedija 1 A–J*. Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ, 1958, str. 374.
- Cvetko, Dragotin: *Skladatelji Gallus, Plautzius, Dolar in njihovo delo*. Ljubljana: Slovenska matica, 1963.
- Cvetko, Dragotin: *Zgodovina glasbene umetnosti na Slovenskem. I. knjiga*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1958.
- Cvetko, Igor: Valvasor in njegov zvok. V: Vovko, Andrej (ur.): *Valvasorjev zbornik ob 300 letnici izida Slave vojvodine Kranjske. Referati s simpozija v Ljubljani 1989*. Ljubljana: SAZU in Odbor za proslavo 300 letnice izida Valvasorjeve Slave, 1990, str. 311–322.
- Črnivec, Živka (ur.): *Ljubljanski klasiki 1563–1965*. Ljubljana: Maturanti Klasične gimnazije (1941–1958), 1999.
- Dimitz, August: *Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813. Mit besonderer Rücksicht auf Kulturentwicklung. Vierter Theil. Vom Regierungsantritt Leopold I. (1657) bis auf das Ende der französischen Herrschaft in Illyrien (1813)*. Laibach: Ig. v. Kleinmayr & Fed. Bamberg, 1876.
- Dolinar, France M.: Die Rolle und die Bedeutung der Jesuiten während des 17. und 18. Jahrhunderts im slowenischen Raum. V: Drobesh, Werner – Trop-
- per Peter G. (izd.): *Die Jesuiten in Innerösterreich, Die kulturelle und geistige Prägung einer Region im 17. und 18. Jahrhundert*. Klagenfurt/Celovec–Ljubljana/Laibach–Wien/Dunaj: Verlag Hermagoras/Mohorjeva založba, 2006, str. 215–221.
- Dolničar, Janez Gregor: Bibliotheca Labacensis publica Collegii Carolini Nobilium – Kritični prepis. V: Vidmar, Luka (ur.): *Trubar, Hren, Valvasor, Dolničar. O slovnstvu na Kranjskem. Znanstvenokritična izdaja*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2009, str. 181–293.
- Fabjančič, Vladislav: *Knjiga ljubljanskih hiš in njih prebivalcev. I. del. Stari trg; II. del. Novi trg; III. del. Veliki trg; IV. del. Šentpetrsko predmestje; V. del. Kapucinsko predmestje*. Ljubljana, 1944 (tipkopis v Zgodovinskem arhivu Ljubljana).
- Faganel, Tomaž: Glasbeno delo v ljubljanskem kolegiju: poskus prikaza ustroja in njegove vsebinske zasnove. V: Rajšp, Vincenc (ur.): *Jezuitski kolegij v Ljubljani (1597–1997)*. Zbornik razprav. (Redovništvo na Slovenskem 4). Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU, Provincialat slovenske province Družbe Jezusove, Inštitut za zgodovino Cerkev Teološke fakultete, 1998, str. 229–240.
- Frank, Karl Friedrich von: *Standeserhebungen und Gnadendakte für das Deutsche Reich und die Österreichischen Erblande bis 1806 sowie kaiserlich österreichische bis 1823 mit einigen Nachträgen zum »Alt-Österreichischen Adels-Lexikon« 1823–1918. 4. Band. O–Sh. Schloß Senftenegg: Selbstverlag, 1973; 5. Band. Si–Z, 1974.*
- Globočnik, Anton v.[on]: Der Adel in Krain. *Mitteilungen des Musealvereins für Krain XII* (1899), str. 1–16, 52–64.
- Glonar, Joža: Harrer Franc. *Slovenski biografski leksikon. Prva knjiga Abraham–Lužar*. Ljubljana: Zadruga gospodarska banka, 1925–1932, str. 292–293.
- Golec, Boris: Lažni Valvasor nehote prispeva k razkritju usode zamočanih pravih Valvasorjev. O dveh »izobčencih« Valvasorjeve rodbine iz srede 17. stoletja in o polihistorjevem čiščenju rodbinskega debla. *Zgodovina za vse XIX* (2012), str. 5–38.
- Golec, Boris: Neznano in presenetljivo o življenju, družini, smrti, grobu in zapuščini Janeza Vajkarda Valvasorja. *Zgodovinski časopis* 61 (2007), št. 3–4, str. 303–364.
- Golec, Boris: Plemstvo v cerkvenih matičnih knjigah zgodnjega novega veka – raziskovalni problemi in izzivi. *Arhivi* 36 (2013), št. 1, str. 85–110.
- Golec, Boris: Valvasor kot zemljiški gospod. *Arhivi* 37 (2014), št. 1 (v tisku).
- Golec, Boris: Valvasorjev izvor, družina in mladost – stare neznanke v novi luči (1. del). *Kronika* 61 (2013), št. 1, str. 5–66; (2. del). *Kronika* 61 (2013), št. 2, str. 217–272.
- Golec, Boris: Valvasorjevo neznano potomstvo do današnjih dni (1. del). *Zgodovinski časopis* 62 (2008), št. 3–4, str. 351–383; (2. del). *Zgodovinski časopis* 65 (2011), št. 3–4, str. 292–373; (3. del). *Zgodovinski časopis* 66 (2012), št. 1–2, str. 46–114.
- Grafenauer, Bogo: Tattenbach Ivan Erazem. *Slovenski biografski leksikon. Četrta knjiga Táboška–Žvanut*.

- Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1980–1991, str. 11–12.
- Gratzy, Oskar: *Repertorium zu J. W. Freiherrns von Valvasors »Die Ehre des Herzogthums Krain« (1689). Enthaltend ein alphabetisches Namens-, Orts- und Sachregister und im Anhang eine Inhaltsübersicht.* Laibach: Ig. v. Kleinmayr & Fed. Bamberg, 1901.
- Gruden, Josip: Sola pri sv. Nikolaju in ljubljanska nižje šolstvo po reformacijski dobi. Kulturnozgodovinska študija. *Carniola NV VI* (1915), str. 1–21.
- Gruden, Josip: *Zgodovina slovenskega naroda. I. del.* Reprint prve izdaje, ki je izšla v 6 zvezkih v letih od 1910 do 1916. Celje: Mohorjeva družba, 1992.
- Historia annua Collegii Societatis Jesu Labacensis (1596–1691)* (Textus originalis editionem curavit France Baraga). Ljubljana: Družina, Provincialat Družbe Jezusove, 2002.
- Höfler, Janez: Janez Krstnik Dolar (ok. 1620–1673). Prispevek k zgodovini glasbe na Slovenskem v 17. stoletju. *Kronika* 20 (1972), št. 2, str. 82–89.
- Kaspret A.[nton]: Ženitni dogovor Ivana Vajkarda Valvasorja z Ano Maksimilo baronico Zečker z dne 20. julija 1687. I. *Časopis za zgodovino in narodopisje I* (1904), str. 186–189.
- K.[oblar], A.[nton]: Črtice s Krumperka. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko XVIII* (1908), str. 119–120.
- Koropec, Jože: *Mi smo tu. Veliki punt na Slovenskem v letu 1635.* Maribor: Obzorja, 1985.
- Krampač, Tone: *Vodnik po matičnih knjigah Nadškofijskega arhiva Ljubljana.* Druga dopolnjena izdaja. Ljubljana: Nadškofija, 2008 (Nadškofija Ljubljana, Arhiv, Priročniki 2).
- Kuret, Niko: Ljubljanska igra o paradižu in njen evropski okvir. V: *Razprave Dissertationes IV* (Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Razred za filološke in literarne vede). Ljubljana: SAZU, 1958, str. 3–50 (205–252).
- Letopis Ljubljanskega kolegija Družbe Jezusove (1596–1691)* (Prevedla Marija Kiauta, uredil France Baraga). Ljubljana: Družina, Provincialat Družbe Jezusove, 2003.
- Lukman, Franc Ksav.[erij]: Ruessenstein Konrad. *Slovenski biografski leksikon. Tretja knjiga Raab–Švikaršič.* Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1960–1971, str. 163.
- Magić, Vladimir: Valvasorjeva knjižnica. V: Vovko, Andrej (ur.): *Valvasorjev zbornik ob 300 letnici izida Slave vojvodine Kranjske. Referati s simpozija v Ljubljani 1989.* Ljubljana: SAZU in Odbor za proslavo 300 letnice izida Valvasorjeve Slave, 1990, str. 239–257.
- Mal, Josip: *Stara Ljubljana in njeni ljudje. Kulturnozgodovinski oris.* Ljubljana: Mestni muzej, 1957.
- Miklavčič, Maks: Siezenheim(b) Adam Boštjan. *Slovenski biografski leksikon. Tretja knjiga Raab–Švikaršič.* Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1960–1971, str. 307.
- Miklavčič, Maks: Sisentschelli (Sisenthal, Zizenčeli) Jožef. *Slovenski biografski leksikon. Tretja knjiga Raab–Švikaršič.* Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1960–1971, str. 320.
- Miklavčič, Maks: Schönleben Janez Ludvik. *Slovenski biografski leksikon. Tretja knjiga Raab–Švikaršič.* Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1960–1971, str. 236–240.
- Mikuž, Stane: Zanimiva pravda iz 17. stoletja. *Zbornik občine Grosuplje X. Gospodarska, kulturna in zgodovinska kronika.* Grosuplje: Občinska konferenca SZDL občine Grosuplje, 1978, str. 155–162.
- Mlinarič, Jože: Seznam imen iz latinske kronike. V: Teržan, Josip (ur.): *Ruška kronika.* Ruše: Krajevna skupnost, 1985, str. 133–247.
- Mugerli, Marko: *Cerkvene razmere v ljubljanski škofiji v času škofa Otona Buchheima (1641–1664).* Doktorsko delo (Filozofska fakulteta v Ljubljani, Oddelek za zgodovino). Ljubljana, 2011.
- Premrl, Stanko: Dolar Nikolaj. *Slovenski biografski leksikon. Prva knjiga Abraham–Lužar.* Ljubljana: Zadružna gospodarska banka, 1925–1932, str. 139.
- Radics, P.[eter] v.[on]: Der krainische Historiograph Johann Ludwig Schönleben (geb. 1618, gest. 1681). *Mitteilungen des Musealvereins für Krain VII* (1894), str. 1–72.
- Radics, P.[eter] von: Die Reisen des Freiherrn von Valvasor. *Laibacher Zeitung* 112 (1893), Nr. 212, 16. 9. 1893, str. 1817–1819.
- Radics, P.[eter] von: Familien-Chroniken krainischer Adeliger im 16. und 17. Jahrhundert. *Mitteilungen des Musealvereins für Krain XVI* (1903), str. 1–27, 137–152; XVII (1904), str. 3–13.
- Radics, P.[eter] von: *Johann Weikhard Freiherr von Valvasor (geb. 1641, gest. 1693). Mit 5 Porträts und 15 anderen Abbildungen; samt Anhang, Nachtrag und der Genealogie der Familie Valvasor.* Laibach: Krainische Sparkasse, 1910.
- Radics, P.[eter] v.[on]: Valvasor in Wien. *Laibacher Zeitung* 113 (1894), Nr. 275, 30. 11. 1894, str. 2353–2354; Nr. 276, 1. 12. 1894, str. 2361–2362.
- Radics, P.[eter] pl.[emeniti]: Valvasorjeva pisma v Londonu. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko III* (1893), str. 226–229.
- Radics, P.[eter] v.[on]: Valvasor-Studien XI. *Laibacher Zeitung* 114 (1895), Nr. 232, 9. 10. 1895, str. 2013.
- Radics, P.[eter] v.[on]: Valvasor-Studien XII. *Laibacher Zeitung* 114 (1895), Nr. 233, 10. 10. 1895, str. 2021–2022.
- Radics, P.[eter] v.[on]: Valvasor-Studien XIII. *Laibacher Zeitung* 114 (1895), Nr. 276, 30. 11. 1895, str. 2391; Nr. 277, 2. 12. 1895, str. 2403–2404.
- Radics, P.[eter] v.[on]: Valvasor-Studien XVIII. *Laibacher Zeitung* 115 (1896), Nr. 10, 14. 1. 1896, str. 75.
- Radics, P.[eter] v.[on]: Valvasor-Studien XIX. *Laibacher Zeitung* 115 (1896), Nr. 11, 15. 1. 1896, str. 83.
- Radics, P.[eter] v.[on]: Valvasor-Studien XX. *Laibacher Zeitung* 115 (1896), Nr. 12, 16. 1. 1896, str. 89.
- Radics, P.[eter] v.[on]: Valvasor-Studien XXXIII. *Laibacher Zeitung* 116 (1897), Nr. 57, 11. 3. 1897, str. 489.
- Radics, P.[eter] v.[on]: Valvasors Geburtshaus. *Laibacher Zeitung* 119 (1900), Nr. 100, 2. 5. 1900, str. 815–816.
- Reisp, Branko: *Korespondenca Janeza Vajkarda Valvasorja z Royal Society. The Correspondence of Janez Vajkard Valvasor with the Royal Society.* Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1987.

- Reisp, Branko: *Kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1983.
- Reisp, Branko: Mladostna potovanja Janeza Vajkarda Valvasorja. *Kronika* 28 (1980), št. 2, str. 99–107.
- Reisp, Branko: Nekaj dopolnil k biografiji Janeza Vajkarda Valvasorja. *Zgodovinski časopis* 51 (1997), št. 4, str. 575–576.
- Reisp, Branko: Neznani epitaf Janezu Vajkardu Valvasorju. *Zgodovinski časopis* 47 (1993), št. 3, str. 345–348.
- Reisp, Branko: Novejša spoznanja o Valvasorju. *Glasnik Slovenske matice* XXIX/XXXI (2005/2007), str. 10–19.
- Reisp, Branko: Rodbina Valvasor in jezuiti. V: Rajšp, Vincenc (ur.): *Jezuitski kolegij v Ljubljani (1597–1997). Zbornik razprav*. (Redovništvo na Slovenskem 4). Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU, Provincialat slovenske province Družbe Jezusove, Inštitut za zgodovino Cerkve Teološke fakultete, 1998, str. 241–246.
- Schiviz von Schivizhoffen, Ludwig: *Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krain*. Görz: Selbstverlag, 1905.
- Schmutz, Carl: *Historisch Topographisches Lexicon von Steyermark. Dritter Theil*. Gratz: Verlag Kienreich, 1822.
- Sehnal, Jiří: Jan K. Dolar und Mähren. V: Škulj, Edo (ur.): *Dolarjev zbornik* (Knjižnica Cerkvenega glasbenika. Peta zbirka. Knjižna zbirka. Petnajsti zvezek). Ljubljana: Družina, 2002, str. 87–94.
- Seražin, Helena (ur.): *Poročila in risbe utrdb arhitekta Giovannija Pieronija*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2008.
- Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.
- Smolik, Marijan: Thalnitscher (do 1688 Dolnitscher, Dolnizher) Janez Krstnik. *Slovenski biografski leksikon. Četrta knjiga Táboarska–Žvanut*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1980–1991, str. 76–77.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. I. Gorenjska. Peta knjiga. Med Goričanami in Gamberkom*. Ljubljana: Viharnik, 2000.
- Suhadolnik, Jože – Anžič, Sonja: *Stari trg, Gornji trg in Levstikov trg. Arhitekturni in zgodovinski oris mestnih predelov in objektov, lastniki hiš ter arhivsko gradivo Zgodovinskega arhiva Ljubljana*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2003.
- Škulj, Edo (ur.): *Dolarjev zbornik* (Knjižnica Cerkvenega glasbenika. Peta zbirka. Knjižna zbirka. Petnajsti zvezek). Ljubljana: Družina, 2002.
- Škulj, Edo: Ioannes Baptista Dolar e Societate Iesu. V: Škulj, Edo (ur.): *Dolarjev zbornik* (Knjižnica Cerkvenega glasbenika. Peta zbirka. Knjižna zbirka. Petnajsti zvezek). Ljubljana: Družina, 2002, str. 27–36.
- Štuhec, Marko: *Rdeča postelja, ščurki in solze vdove Prešeren. Plemiški zapuščinski inventarji 17. stoletja kot zgodovinski vir* (Studia humanitatis, Apes 1). Ljubljana: ŠKUC, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1995.
- Umek, Ema: Barbo-Waxenstein. *Enciklopedija Slovenije. 1. zvezek*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987, str. 185–186.
- Umek, Ema – Kos, Janez (ur.): *Vodnik po matičnih knjigah za območje SR Slovenije I–II*. (Skupnost arhivov Slovenije. Vodniki, 1.–3. zvezek). Ljubljana: Skupnost arhivov Slovenije, 1972.
- Valenčič, Vlado: O gospodarski strukturi ljubljanskega prebivalstva v začetku XVIII. stoletja. *Kronika* 5 (1957), št. 1, str. 5–13.
- Valenčič, Vlado: Popis družinskih poglavarjev l. 1660 in število prebivalstva v Ljubljani. *Kronika* 3 (1955), št. 3, str. 179–182.
- Valenčič, Vlado: Prebivalstvo Ljubljane pred dvesto leti. *Kronika* 2 (1954), št. 3, str. 191–200.
- Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre deß Hertzogthums Crain, I–XV*. Laybach, 1689.
- Valvasor, Janez Vajkard: *Čast in slava vojvodine Kranjske. 1.–4*. Ljubljana: Zavod Dežela Kranjska, 2009–2013.
- Vrhovnik, Ivan: Plemenitniki v dobovskih farnih maticah. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* IX (1899), str. 77–102.
- Wiesflecker, Peter: Im alten und im neuen Österreich. Notizen zur Geschichte der Familie Stürgkh. V: Riegler, Josef (Hg.): *Bauern, Bürger, hohe Herren* (Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchivs, Band 34). Graz: Steiermärkisches Landesarchiv, 2005, str. 105–134.
- Witting, Joh.[ann] Bapt.[ist]: Beiträge zur Genealogie des krainischen Adels. *Jahrbuch der K. K. Heraldischen Gesellschaft »Adler«*. Neue Folge IV (1894), str. 89–146; V (1895), str. 162–264.
- Zgodovina narodov Jugoslavije. Druga knjiga. Od začetka XVI. stoletja do konca XVIII. stoletja*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1959.
- Zöllner, Erich: *Geschichte Österreichs. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. 8. Auflage. Wien: Verlag für Geschichte und Politik, München: R. Oldenbourg Verlag, 1990.
- Žvanut, Maja: Valvasorjev boter Konrad Ruess baron Ruessenstein na Strmolu. *Kronika* 54 (2006), št. 2 (Iz zgodovine gradu Strmol na Gorenjskem), str. 183–194.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 726:27-523.6(497.41)(091)

Prejeto: 25. 10. 2013

Oskar Habjanič

mag., univ. dipl. zgod. in filoz., kustos, Pokrajinski muzej Maribor, Grajska ul. 2, SI-2000 Maribor
E-pošta: oskar.habjanic@maribor.si

Avguštnski samostan v Sv. Trojici v Slovenskih goricah v dobi baroka

IZVLEČEK

Prispevek se osredotoča na nastanek samostana v Sveti Trojici v Slovenskih goricah s prihodom eremitskega reda (obutih) avguštincev leta 1665. Podrobneje opiše samo delovanje in življenje v samostanu, prenove in dograditve ter povezanost samostana z drugimi avguštinskimi samostani v Avstrijski provinci. V sklepnem delu je poudarek na reformah Marije Terezije in Jožefa II., ki privedejo do ukinitve večine samostanov in prihoda frančiškanov v Sveto Trojico.

KLJUČNE BESEDE

avguštinci, barok, Sv. Trojica v Slovenskih goricah, samostani, plemiške družine, Trauttmansdorff, Stubenberg

ABSTRACT

THE AUGUSTINIAN MONASTERY IN SV. TROJICA IN SLOVENSKE GORICE IN THE AGE OF BAROQUE

The article focuses on the formation of the monastery in Sveta Trojica in Slovenske gorice since the arrival of the Augustinian Hermits in 1665. In details it describes the functions and life in the monastery, renovations and adaptations and the connection of the monastery with the other Augustinian monasteries in the Austrian province. In the final part it emphasizes the reforms of Maria Theresa and Joseph II., which leads to the closure of majority of the monasteries and the arrival of the Franciscans in Sveta Trojica.

KEY WORDS

Augustinians, baroque, Sv. Trojica v Slovenskih goricah, monasteries, noble families, Trauttmansdorff, Stubenberg

Viri za raziskovanje samostana v Sveti Trojici v Slovenskih goricah

Osnovni vir predstavljajo kronike, ki so jih pisali avguštinski menihi od nastanka samostana do svojega odhoda. Že pred letom 1665 je avguštinski red sprejel pravilo, da mora vsak samostan voditi kroniko dogodkov v samostanu. Po avguštinskih pravilih sta bila vsaj dva izvoda vsake kronike v samostanu, eden pa na sedežu province na Dunaju.¹ Del obsežne knjižnice dunajskega avguštinskega samostana je bil leta 1812 preseljen v današnjo Avstrijsko nacionalno knjižnico, kjer hranijo tudi edini izvod kronike o samostanu Sv. Trojica v Slovenskih goricah. Gre za zbirko arhivskih listin, ki so popisane v kronološkem zaporedju od nastanka kapele sv. Duha leta 1631 do leta 1743. Polni naslov se glasi: *Protocollum Super Archivum huius Conventus Sanctissimae Trinitatis, in quo pariter varia memorabilia de incremento Thaumaturga Imaginis pro posteris notatu dignissima, per annorum decursum inserta reperiuntur, ab anno 1704*.²

Drugi del samostanske knjižnice je bil prenesen v knjižnico Univerze na Dunaju. Preostanejo še kronike, ki so jih hranili v samostanu. Te naj bi z razpustom samostana odnesli avguštinci s seboj oziroma jih je po poročanju patra Emerika Landergota »zadnji frater vzel s seboj v Radgono, kjer so ga svetne oblasti tako razjezile, da jih je vrgel v ogenj«.³

Zbirka listin oziroma *Protokolov* o Sv. Trojici, ki jo hranijo v Avstrijski nacionalni knjižnici, je bila zbrana na pobudo provincialnega predstojnika na Dunaju in doktorja teologije, Jožefa Achingerja,⁴ ki si je v času predstojništva province v letih 1704–1707

zadal nalogo sistematičnega urejanja arhiva vseh samostanov v Avstrijski provinci. Kronika je pisana v latinskem jeziku, kronologija dogodkov oziroma posameznih listin pa preneha z letom 1763.

Gre za izpiske iz listin, ki ločujejo med ustnim izročilom in dokumentiranim dogodkom. Kot nas opozori že pater Emerik Landergot, ki je leta 1904 pregledoval omenjene *Protokole*, je kronika črpala iz drugih kronik, ki jih je vesten popisovalec dogodkov imel ob sebi: *Liber Provinciae, Liber Historiae Conventus, Liber Exitus, Liber proventuum, Liber fabricae (ecclesiae)*.⁵ Te so vsaj deloma ohranjene v Avstrijski nacionalni knjižnici.⁶ Uredništvo *Protokolov* je deloma mogoče pripisati tudi avguštincu Xystusu Schierju, ki je veljal za izjemnega erudita svojega časa, večino svojega življenja pa je prebil v knjižnici avguštinskega samostana na Dunaju ter nadaljeval delo, ki ga je začrtal Achinger.⁷

Na voljo je še kronika frančiškanov iz leta 1869, kjer so uvodoma naštetih avguštinski patri leta 1780. Hranijo jo v frančiškanskem samostanu v Sv. Trojici v Slovenskih goricah.

Ostane nam še sekundarna literatura. Pri tem je treba omeniti temeljito študijo v treh knjigah avguštincega Johannesga Gavigana z naslovom *The Austro-Hungarian Province of the Augustinian Friars 1646–1820* iz leta 1975, ki popiše zgodovino obutih avguštincev Avstrijske province s sedežem na Dunaju, pri čemer črpa predvsem iz arhivov v Vatikanu, dunajske nacionalne knjižnice, posameznih škofijskih arhivov ter kronike Avstrijske province M. Rosnaka in X. Schierja iz leta 1776. Ignacij Orožen se v delu *Das Bisthum und die Diözese Lavant, I. Theil* iz leta 1875 naslanja na vire, ki so ohranjeni v Nadškofjskem arhivu v Mariboru v fondu Lenart. Zelo temeljita je serija člankov patra Emerika Landergota iz frančiškanskega reda, ki črpa iz omenjenih *Protokolov* in opisuje dogodke od ustanovitve samostana do leta 1763. Na razpolago so tudi matične knjige lenarske župnije od leta 1629 naprej, za Sv. Trojico pa od leta

¹ Že pred letom 1665 je bilo sprejeto, da se v samostanih vodijo kronike vsaj v treh izvodi, eden ostane v samostanu, kopiji pa se pošljeta v samostan na Reki in v Gradcu. Leta 1665 je bilo sprejeto, da se generalni arhiv province vodi samo v Gradcu kot geografskem središču Avstrijske province. Leta 1668 je bil z odlokom ustanovljen generalni arhiv province, a njegov sedež ni naveden. Domnevno gre za samostan na Dunaju. Glej: Gavigan, *The Austro-Hungarian Province*, volume II., str. 118.

² V Avstrijski nacionalni knjižnici je vodena pod zaporedno številko: O.N.B. 7236 IV, 29r–88r. Slavn raziskovalec avguštinskega reda Johannes Gavigan se je lotil prepisa s komentarji omenjenih *Protokolov*, kjer je sicer izpustil nekaj strani. Prepis je danes na Villanova University pod zaporedno številko: BX2930.W55 T75.

³ Landergot, *Sveta Trojica v Slovenskih goricah*, Cvetje z vertov, letnik XXI, Gorica 1904, I. zvezek, str. 30.

⁴ *Protocollum Super Archivum huius Conventus Sanctissimae Trinitatis*, str. 1. Jožef Achinger se je rodil na Štajerskem. Konec 17. stoletja je poučeval v samostanu v Gradcu. Na tamkajšnji univerzi je prejel doktorat iz teologije. V letih 1701–1702 je bil dekan teološke fakultete na Dunaju, med letoma 1704 in 1707 je bil predstojnik Avstrijske province, nato pa se je posvetil ustanavljanju samostana v Budimpešti, kjer je deloval kot vikar v novozgrajeni cerkvi sv. Štefana (leta 1707). Kronist zgodovine avguštincev Avstrijske province Xystus Schier je v svojih zapiskih poudaril, da gredo zasluge za zbiranje dokumentov prav Achingerju. Glej: Gavigan, *The Austro-Hungarian Province*, volume II., str. 233, 254–260, 322, 323.

⁵ Landergot, *Sveta Trojica*, I. zvezek, str. 30, opomba 2. Pater Emerik Landergot je k Sv. Trojici prišel leta 1900 ter bil očitno več latinskega jezika in branja kronike, ki je takrat očitno še bila v samostanu. *Protokoli* so bili domnevno v samostanu še leta 1975, saj je kronika zabeležena v *Vodniku po župnijskih arhivih na območju SR Slovenije*, čeprav je verjetno, da je šlo za Landergotove povzetke. Omenjeni izvod je danes pogrešan.

⁶ V Avstrijski nacionalni knjižnici hranijo kar 45 del (*Protokolov*), ki jih pripisujejo Xystusu Schierju.

⁷ Xystus Schier se je rodil 19. julija 1727 v mestu Bruck an der Leitha. Pred vstopom med avguštince je študiral humanistiko v Bratislavi. Novic je postal 25. aprila 1745, v duhovnika pa je bil posvečen leta 1750. Z Dunaja je šel v Bruck an der Leitha, a je bil leta 1755 že pomočnik predstojnika novicev ter pomočnik knjižničarja na Dunaju. V tem času je izdelal kataloge samostanske knjižnice, jih obogatil z deli svojega časa in začel s sistematičnimi popisi zgodovine Avstrijske province. Umrl je v času izbruha kuge na Dunaju v starosti 44 let, 21. marca 1772, med nesebičnim nudenjem pomoči in spovedovanja umirajočim. Glej: Gavigan, *The Austro-Hungarian Province*, volume III., str. 223–224.

1819 naprej. Posamezni dokumenti o samostanu so tudi v Nadškofjskem arhivu v Mariboru, v fondu dekanije Lenart.

Območje Slovenskih goric v 17. stoletju

Življenje ljudi v Slovenskih goricah v 16. in 17. stoletju je bilo povezano z vsemi težavami, ki so pestile preostali del srednjeevropskega prostora: nagel vzpon protestantizma tako med meščani kot med plemstvom ter posledično ostra in načrtovana protireformacija, vpadi Turkov in krucev, bližina in napetost kmečkih uporov, izčrpanost in življenjska stiska ob novih davkih v času tridesetletne vojne, pojav praznoverja, ki je najmočnejše izbruhnilo prav na območju Slovenskih goric, ter nenazadnje čarovniški procesi, ki so dosegli vrhunec v drugi polovici 17. stoletja.

Nagel razmah protestantizma, ki ga povzročijo teze nemškega avguština Martina Lutra leta 1517, je širše območje Slovenskih goric zajel že v naslednjem desetletju, o čemer priča vizitacija iz leta 1528, ki je ugotavljala vplive nove vere. Do vizitacije je prišlo na pobudo deželnega kneza in nadvojvode Ferdinanda, salzburškega nadškofa in kardinala Mateja Langa in ljubljanskega škofa Krištofa Ravbarja, tudi upravitelja sekovske škofije v letih 1512–1536.⁸ Komisija je ugotovila, da so prebivalci Radgone že podlegli novi veri, medtem ko so Mariborčani pri sprejemanju novega nauka še neodločni. Prav Radgona in prekmurško zaledje sta bila po letu 1600, ko so morali na ukaz nadvojvode Ferdinanda deželo zapustiti vsi meščani, ki so sprejeli protestantsko veroizpoved, pomembno zatočišče izgnanih graških protestantov, kjer je delovala tudi protestantska šola.

Radgona je od srede 16. stoletja veljala za eno močnejših protestantskih središč in se ni ozirala na verske komisije, ki so prihajale v mesto. Svojega zaščitnika so meščani našli v Karlu pl. Geberstorffu, ki je na svojem zemljišču zunaj mesta zgradil cerkev in hišo za predikanta. Verjetno je prav pod pritiskom močne protestantske skupnosti leta 1542 zamrl avguštinski samostan v Radgoni, ki se omenja že leta 1360. Domnevamo lahko, da so avguštinci v Radgoni raje sledili Lutrovemu nauku in so samostan zapustili, kot so storili številni avguštinci po avstrijskih in nemških deželah.⁹

Nastanek cerkve Svete Trojice v Slovenskih goricah

Razmere, v katerih je prišlo do nastanka cerkve oziroma najprej kapele Sv. Duha, so odsevale obdobje neposredno po reformaciji. Priložnost se je ponudila, ko se je do takrat močna protestantska družina Stubenberg, verjetno predvsem iz praktičnih razlogov, odločila sprejeti katoliško veroizpoved. Tako Wolfgang kot njegov brat Jurij sta se skupaj s številnimi plemiči iz Kranjske šolala v Bologni, razmeroma varnem zatočišču protestantov, kjer sta padla v roke reformatorski komisiji, a sta se uspela rešiti. Wolfgang (1600–1668) leta 1627 od svojega strica Jurija, vnetega protestanta, deduje gosposčino Cmurek. Dve leti poprej, 19. januarja, je poročil Anno Kreszenzio pl. Scheitt, s katero je imel kar 18 otrok, med njimi devet sinov.¹⁰ Svoje hčere je poročil v družine Brandis, Thurn in Prostowsky. Vse njegovo življenje je bilo povezano s številnimi dolgovi. V tem kontekstu je treba razumeti tudi njegovo drugo poroko z ovdovelo gospo Thurn, ki naj bi dolgove vsaj ublažila. Leta 1644 je tako imel za 20.000 guldnov dolg. Po sprejetju katoliške vere je bil član vojnega sveta in kameralnega sveta, v letih 1647–1649 pa tudi vojni komisar. Da je bil blizu dvora že zelo zgodaj, govori dejstvo, da je leta 1637 cesarico Eleonoro spremljal v Gradec ter leto kasneje k poljski kraljici.¹¹

Odločitev oziroma privolitev v gradnjo kapelice Sv. Duha leta 1631 je bila verjetno predvsem pragmatične narave. Upoštevati je treba, da je njegova

vplivi protestantizma. Močan vpliv so imeli protestanti tudi na avguštinsko skupnost na Dunaju. V Štajersko–koroški provinci je bilo pred letom 1517 sedem samostanov, leta 1555 pa sta bila naseljena samo še Fürstenfeld in Reka. Od 13 samostanov v Avstrijski provinci jih je na prehodu iz 15. v 16. stoletje izumrlo oziroma sprejelo protestantsko vero dobre tri četrtine. Tudi Bavarska provinca je izdala dekrete proti Lutrovi hereziji, in sicer v letih 1526, 1528, 1535 in 1537, kar pa prebegov k Lutru ni ustavilo. Po krizi v času protestantizma sta bila avguštinska samostana v Badnu in na Dunaju vključena v provinco Češko, ustanovljeno med letoma 1602 in 1608, leta 1626 pa sta se samostana na Dunaju in v Korneuburgu temu uprla ter ustanovila svojo provinco. Do formalne ločitve je prišlo šele leta 1636. V letih 1649–1651 je prišlo do unije med Avstrijsko in Moravsko provinco. Pobudo za združitev Štajersko–koroške province z Avstrijsko provinco je dal cesar Ferdinand II. leta 1652. Že naslednje leto je izdal ukaz o združitvi vseh avguštinskih samostanov na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem, z izjemo tistega na Reki (priključen 1669) v Avstrijsko provinco. Glej: Gavigan, *The Austro-Hungarian Province*, volume I., str. 3–4; glej tudi: Gavigan, *The Province of Styro-Carinthia*, str. 272.

¹⁰ Anna Kreszenzia pl. Scheitt je rojevala v letih 1625, 1626, 1627, 1628, 1629, 1630, 1632, 1633, 1634 dvakrat, 1636 (?), 1637, 1638, 1639, 1643, 1644, 1645 in 1647. Kreszenzia je umrla po 42 letih plodnega zakona 27. februarja 1667. Nato se je Wolfgang poročil z baronico Mario Isabelo Kronegg, od leta 1667 ovdovelo gospo Thurn, s katero ni imel otrok. Glej: Loserth, *Geschichte des Altsteirischen Herren* (priloga rodbinskega drevesa).

¹¹ Več o rodbini Stubenberg glej: Loserth, *Geschichte des Altsteirischen Herren und Grafenhausens Stubenberg*.

⁸ Mlinarič, *Prizadevanja sekovskih škofov*, str. 9.

⁹ Okoli leta 1299 se je nemška provinca avguštincev razdelila na Köln, Švabsko, Turingijo oziroma Saško in Bavarsko. Zadnja je obsegala: Češko in Moravsko, Avstrijo, Štajersko, Koroško, del Švabske, Poljsko, Litvo in Rusijo. Prva avguštinska provinca na območju današnje Slovenije je bila Štajersko–koroška, ustanovljena leta 1577 oziroma 1578. V Avstrijski provinci se je v prvi polovici 16. stoletja obdržal zgolj avguštinski samostan na Dunaju. Samostan v Klosterburgu je bil hudo poškodovan ob turškem napadu leta 1529, prav tako Korneuburg in Baden. Bruck an der Leitha in Mareck sta propadla oziroma bila opuščena, verjetno pod

družina veljala za enega izmed branikov protestantizma na Murskem polju in širše ter da je Wolfgang živel v hudih dolgovih. Območje, na katerem naj bi bila zgrajena kapelica sv. Duha, sta obdelovala bratranca Kasper in Pavel Lorber, ki sta bila najverjetneje seznanjena z željo po novem božjem hramu, potem ko je bila kapela v Radehovi večkrat uničena, če že nista sodelovala pri samih obredih skakačev. Omenjeni hrib so tako prepustili v upravljanje župniji v Sv. Lenartu, kjer je »po božjem navdihnjenju«¹² ter na pobudo tamkajšnjega župnika Adama Urbaniča, cerkvenega prošta in lenarškega tržana Caharije Nürnbergerja ter verjetno številnih okoliških prebivalcev prišlo do postavitve lesene kapele, nad katero si je gospod Stubenberg v darovnici iz 24. aprila 1631 pridobil sodno oblast ter skrb za oskrbovanje imetja in dohodke cerkve. Omenjena bratranca sta si zagotovila oprostitev davka pri prodaji vina in kruha v neposredni bližini kapele,¹³ kar je zelo spominjalo na običaje skakačev, saj je takrat že pokojni sekovski škof Brenner dogajanje pri skakačih opisoval kot kraj, kjer se preprodajata pijača in jedača.

Ožje območje, na katerem so začeli z gradnjo kapelice sv. Duha, je bilo prav gotovo že naseljeno. Leta 1542 je moral biti pripravljen podrobnejši popis premoženja hrastovskega gospodstva, ki sta si ga takrat delila Žiga Andrej in njegov stric Friderik pl. Herberstein. Friderikova polovica, ki je bila ocenjena na 250 funtov imenja, je med drugim obsegala tudi območje, kjer se kasneje omenja cerkev sv. Duha. Na imenju, imenovanem Vrhovšaki,¹⁴ je živel 14 družin, njihove nepremičnine pa so bile v povprečju vredne osem goldinarjev, največja je bila vredna petnajst goldinarjev, devet jih je bilo ocenjenih na deset, štiri pa na pet goldinarjev. Dva sta bila kočarja, devet družin je živel na srednjih, tri pa na večjih kmetijah. Štiri kmetije so imele po dva konja, pet po enega,

ostale pa so bile brez konj. Osem kmetij je imelo 10 glav govedi, štiri kmetije so jih imele pet, ena kmetija je imela 15 ter ena celo 20 glav govedi. V popisu se omenjajo še svinje, pri čemer je sedem kmetij imelo pet svinj, tri kmetije deset, tri kmetije 15 ter ena kmetija kar 20 svinj.

Ožje območje okoli bodoče cerkvice sv. Duha je bilo torej pretežno vinogradniško usmerjeno. Pri delu, pretežno oranju in trgovini, so pomagali konji, govedo je poskrbelo za mlečne izdelke, ob večjih praznikih oziroma delu pa je bilo postreženo tudi s svinjskim mesom.¹⁵

Kapela je postala priljubljeno središče okoliških ljudi, zato je štiri leta po postavitvi kapele sv. Duha, 10. julija 1635, lenarški župnik Adam Urbanič o celotni zadevi pisal sekovskemu škofu in ga obvestil, da so okoliški ljudje in tržani Sv. Lenarta pripravljeni na svoje stroške zgraditi večjo cerkev, ki bi zadostila potrebam ljudi. Sekovski škof Janez Marko IV. pl. Altringen (1633–1664) je za mnenje vprašal arhidakona, pristojnega za lenarško župnijo, ptujskega župnika Janeza Ripflerja, ki je bil zelo nenaklonjen ljudskemu praznovanju. Ripfler je ob tem naznanil in sugeriral, da novozgrajena cerkev ne bo stala na istem hribu kot porušena kapela »Božjega groba« v Radehovi, ampak v njeni bližini. Gradnja naj bi se ljudem dovolila, če imamo v mislih vse napade, poskuse, zlo-rabe in vraževerja.¹⁶

Sekovski škof je gradnjo dovolil in se udeležil postavitve temeljnega kamna nove cerkve, ki je bil položen 15. junija 1636.¹⁷ Glavna pobudnika sta bila prav gotovo že omenjeni lenarški župnik Adam Urbanič in Caharija Nürnberger, kar potrjuje tudi napis nad takratnimi vhodnimi vrati v cerkev.¹⁸ Odločitev za dovoljenje gradnje cerkve je zgolj nadaljevala dosledno upoštevanje predpisov in smernic tridentinskega koncila, ki so znova spodbujali nastanek romarskih središč, kar je cerkva na Porčiču tudi postajala, gradnjo vsake nove cerkve pa je po omenjenih določilih prav tako moral odobriti sam škof.

Stroške naj bi poravnali vaščani sami, k čemur so se v pismu z dne 27. aprila 1636 obvezali: lenarški župnik Adam Urbanič, Tomaž Sporer, župan trga Sv. Lenart, cerkveni ključar Caharija Nürnberger in preostali tržani Sv. Lenarta: Matija Lipovic, Lenart Posteth, Janez Kirn in Jurij Kuhar. Podpisali so se še: Janž Senekovič in Martin Gambser z gosposčine Cmurek, Urban Golob, uradnik gosposčine Weiters-

¹² »Postquam Domino Deo inspirante ...«, v: *Protocollum*, str. 1; glej tudi Landergot, *Sveta Trojica v Slovenskih goricah*, zvezek 2, str. 55.

¹³ Orožen, *Das Bisthum und die Diözese Lavant, I. Theil*, str. 218.

¹⁴ Nemško Verchoczen, tudi Varkhusach oziroma Vrhovšaki, tudi »Na vrhu«, kjer se tri kmetije omenjajo že leta 1445 (locirano je bilo v območje Sv. Benedikta v Slovenskih goricah). Jože Koropec to območje natančneje locira v današnjo Sv. Trojico v Slovenskih goricah. Curk sicer navaja, da naj bi se to območje imenovalo Gradische že leta 1419, vendar pa je bilo to poimenovanje mišljeno za gozd v katastrski občini Zgornja Velka. Kar nekaj krajev na Slovenskem je bilo sprva imenovanih Purchstal, kar se kasneje sloveni kot Gradišče. Sklepamo lahko, da sta imela bratranca Lorber v najemu zemljo, na kateri so zgradili cerkev sv. Duha. V ohranjenih *Protokolih* se kot kraj gradnje kapele spet navaja *Purkstallberg*. Prevzeto je bilo torej ime bližnjega Porčiča, ki se prav tako navaja v popisu premoženja iz leta 1542, medtem ko se v *Protokolih* »Vrhovšaki« ne omenjajo več. Ožje območje se je torej od leta 1445 do okoli 1631 imenovalo Verchoczen (Vrhovšaki), med letoma ok. 1631 in 1636 Purkstallberg ter nato Heilige Dreifaltigkeit. Glej: *Protocollum Super Archivum huius Conventus Sanctissimae Trinitatis*, str. 1; Koropec, *Srednjeveški Hrastovec*, str. 47–59; Blaznik, *Historična topografija Slovenije II*, str. 495.

¹⁵ Koropec, *Srednjeveški Hrastovec*, str. 52–54.

¹⁶ Orožen, *Das Bisthum und die Diözese Lavant*, str. 219.

¹⁷ *Protocollum*, str. 2.

¹⁸ Napis je slabo viden še danes in se glasi: »Den 15. Juni 1636 ist durch Ihre Fürstl. Gnaden Herrn Herrn Marcum Bischof zu Seccau der erste Stain gelegt zu der Zeit des ehrwürdigen geistl. Herrn Adamen Urbanitsch, Pfarherrn zu St. Leonhardt und Herrn Zacharien Niernperger als obern Kirchen Probst das geben alsobalten eine anfang genommen und aus lauter Almosen erbaut worden.« Glej tudi: Landergot, *Sveta Trojica v Slovenskih goricah*, zvezek 2, str. 56.

Georg Matthäus Vischer: Veduta dvora Štralek z okolico leta 1681, v ozadju vidna cerkev sv. Trojice z nastajajočim vaškim naseljem, bakrorez, 1681 (*Topographia Ducatus Stiriae*, 1681, Cankarjeva založba, 1971, sl. 118).

feld, Pavel Nedeljko, graški jezuit, in Boštjan Pinterič, uradnik z gospoščine Hrastovec. Pismo je bilo naslovljeno na sekovskega škofa, ki so ga povabili k položitvi temeljnega kamna.¹⁹ Cerkev so posvetili Sveti Trojici.²⁰

Sveta Trojica je varovala tudi pred izbruhom bolezni, predvsem kuge, ki je pogosto prizadela okoliške kraje, zato ta posvetitev odseva čas in takratne razmere.²¹ Napis nad današnjim vhodom v zakristijo (takrat stranska vrata v cerkev) razkriva, da so cerkev dogradili leta 1640.²²

¹⁹ Orožen, *Das Bisthum und die Diözese Lavant*, str. 219.

²⁰ Frančiškan pater Celestin Fošner ok. leta 1856 kot vzrok preimenovanja cerkve iz Sv. Duha v Sv. Trojico navaja: »Stari ljudje pravijo, da so se na tem bregu zmerom tri enake luči videle. To je nagnilo prebivalce, da so postavili cerkev v čast presv. Trojici.« Glej: Landergot, *Sveta Trojica v Slovenskih goricah*, zvezek 2, str. 56. Sveti Trojici so posvetili tudi cerkev pri Podlehniku v Haložah, ki so jo leta 1654 zgradili dominikanci.

²¹ Podobno določilo je veljalo še sredi 18. stoletja, ko je cesar Leopold II. svetoval posvetitev cerkva sv. Trojici, kar bi jih obvarovalo kuge.

²² Glej tudi: *Protocollum*, str. 2. Napis se glasi: »W.H.V.S.A. C.F.V.S.G.S.F.J. 1640 AN IST DISE KIRCH AUSBAUT WORDN.« Inicialke označujejo imena darovalcev: »Wolfgang Herr Von Stubenberg Anna Crescentia Frau Von Stubenberg Geborne Scheidin Freiin.« Curk navaja, da je bila cerkev dograjena leta 1643. Najverjetneje je bila večkrat dozidana. Na mestu, kjer je danes glavni oltar, je bil zvonik. Tam je bil pod velikimi vrati tudi glavni vhod, nad katerim je

Milostna podoba – slika Svete Trojice – naj bi nastala v cmureškem gradu gospoda Stubenberga, ki je sicer v preteklosti nedvomno pripadal protestantski veri, a je do leta 1628 sprejel katoliško vero.²³ Z umestitvijo milostne podobe se je priljubljenost cerkve povečala. Razširila so se romanja in procesije, kar je pripomoglo tudi k nastanku in razvoju naselbine v neposredni bližini, ki se je začela intenzivneje razvijati po zgraditvi cerkve. Na Vischerjevi veduti dvora Šalek se v ozadju vidijo obrisi cerkve Sv. Trojice, kot je tudi poimenovana, s skromnim zaselkom okoli nje. V listini, datirani 4. maja 1658, v kateri je pri Sv. Lenartu izdan atest za njihovo sodno vino, se v komisiji, ki je bila ustanovljena za ta namen, omenja tudi Hans Pangerlin, podkovač iz Sv. Trojice. Komisija je takrat ugotovila, da je vino slabe kakovosti in da ni za pitje niti zastonj, kaj šele za denar.²⁴ Leta

bil napis iz leta 1636 (glej opombo 18) v zvezi z darovnicami. Cerkev je segala do današnje prižnice in je bila obrnjena proti zahodu. Obsegala je današnji zahodni zvonik, skozi katerega je vodil glavni vhod, nekaj nižjo ladjo z južno kapelo ter kvadratast prezbitenij s strešnim stolpičem. Glej tudi: Curk, *Samostani na Slovenskem*, str. 385; Landergot, *Sveta Trojica v Slovenskih goricah*, zvezek 2, str. 56.

²³ Slikar naj bi bil protestantske vere. Ob dokončanju dela je vzdiknil, da tega ni narisal on, ampak božja roka. Kmalu po dogodku je sprejel katoliško vero. Glej: Landergot, *Sveta Trojica v Slovenskih goricah*, zvezek 2, str. 58.

²⁴ Hernja Masten, *Trg Sv. Lenart*, str. 35.

1659 se kot cerkveni ključar v Sv. Trojici omenja Janez Senekovič iz Sv. Trojice, v matičnih knjigah pa se leta 1666 omenja poroka med Gertrudo Ambrozij in Mihaelom Slano, oba iz Sv. Trojice. Torej lahko sklepamo, da sta družini Ambrozij in Slana živeli na Porčiču oziroma Sveti Trojici, kot se območje takrat že imenuje. Leta 1701 je bil na lenarškem pokopališču pokopan Lovrenc Petelinšek prav tako iz Sv. Trojice.

Cerkev Svete Trojice je formalnopravno spadala pod lenarško župnijo, nad katero je imel patronat benediktinski samostan v Admontu. Le slabih 17 let po dokončanju cerkve se je v Sveti Trojici kot pristojni arhidiakon med Muro in Dravo²⁵ mudil Jakob Kogler, graški mestni župnik, salzburški svetnik in doktor teologije. Gre torej za osebo s široko izobrazbo. Upoštevati pa moramo, da je še v začetku 17. stoletja samo ptujski župnik in arhidiakon ter Brennerjev in Eberleinov poročevalec za Sveto Trojico študiral teologijo in filozofijo, leta 1628 pa je bilo na Štajerskem že 28 magistrov in devet doktorjev teologije.

Na območju Slovenskih goric je Kogler vizitiral med letoma 1657 in 1660. 29. oktobra 1657 je prispeł v Selnico, pot je nadaljeval v Kamnico, Sv. Peter in Maribor ter nazaj v Svečino. Glavnino vizitacije omenjenega območja je opravil v letih 1659 in 1660. V Sv. Lenartu oziroma podružničnih cerkvah je vizitiral 9. septembra 1660, od tam pa je pot nadaljeval v Apače in Jarenino.

Za kapelo Svete Trojice v Slovenskih goricah je poročal, da je zanj temeljni kamen pred 20 leti na dan sv. Vida položil sekovski škof Janez Marko IV. pl. Altringen (1633–1664). Grajena je bila z darovnicami, ki so jih ljudje prinašali na kraj in so jih nato brez vednosti admontskega samostana uporabljali za gradnjo. Na eni strani cerkve so visele različne table s čudeži, v katere pa je vizitator odkrito podvomil.²⁶ Gre za darovnice, ki so jih ljudje darovali že pri sami gradnji kapele. Leta 1636 sta tako darovala Gregor Zorman kmečkega stanu, ki je bil zelo bolan, in Matvez Bele, ki je okrevljal po vojni rani; iz leta 1637 so štiri table, med drugim darujejo Katarina Senekovič, že omenjeni Caharija Nürnberger iz Sv. Lenarta, eden glavnih pobudnikov gradnje cerkve, Wolf Adam Hanževič, odvetnik v Gradcu, za svojo hčer Evo Katarino, in grof Hanns Grünen; iz leta 1638 je pet tabel, med drugim darujejo gospa Renata Lokodizin za svojo hčer Evo Kosino, Gregor Schichikin, meščan in trgovec iz Gradca, ter njegova žena Barbara za hčer Mario Regino, Gregor Molaunik iz Admonta, Hans

Paal, po poklicu mesar, in Helena Nore za svojega moža Hansa Noreta, mariborskega meščana; iz leta 1639 je devet darovnic, med njimi Helena Sporerin, Michael Serdelli iz Radgone, Cebedäus Guetschild, kantor pri radgonski župnijski cerkvi sv. Janeza, Marija Diakin za Jurija Diakina, peka v Mariboru, Gregor Georgner, mestni svetnik v Leibnizu, Sebastian Stremfel, vikar sv. Ruperta, Hans Brannnt, meščan in padar iz Maribora, ki se je vrnil iz vojne z uskoki, in Hanns Keren, mežnar pri Sv. Lenartu; iz leta 1640 so bile štiri table, med drugim darujeta Hanns Heinrich Wintershoffen pl. Prang in Gregor Strediot, meščan iz Maribora; ena darovnica je bila tudi iz leta 1641; iz leta 1642 je šest tabel, med njimi darovnica Jurija Strohlekerja, župana trga Schrenhausen, in Rosine Barbare pl. Trauttmansdorff, rojene pl. Ursenpek, za njeno hčer Gertrud Lokner; nekdo je daroval za sedemletno služkinjo, ki je 15. julija 1642 na Ptuj padla z višine 18 čevljev in ostala nepoškodovana, ter Krištof in Elizabeta Wintpüchler iz Radgone; iz leta 1643 je sedem tabel, med drugim darujejo Linhart Postet, Apolonian Zuchin iz Maribora, Margarita Jobstingerin za svojega blagoslovljenega moža Andreja Jobstingerja, meščana in trgovca v Mariboru, Mihael Gruber, Gertruda Zupanič iz Maribora za svojega malega sina Janeza, Pankrac Schallatter, meščan in mesar na Ptuj, ter Jurij Lipič, meščan in trgovec iz Radgone.²⁷ Popis čudežev je bil narejen leta 1643, do takrat pa je naštetih vsega skupaj 38 čudežev oziroma priprošenj in votivnih tabel v zahvalo.²⁸

Vizitator poroča, da je Stubenberg dolžan večjo količino denarja za kapelo, za katero se je zaobljubil skrbeti. Prezadolženi Stubenberg je imel z denarjem seveda popolnoma drugačne namene in se je ob nenehnih opozorilih obrnil na samostanske redove. Prav tako je zahteval odstranitev darovanih ženskih kodrov. Trdil je, da je takšen dar popolnoma nepriimeren in spominja na praznoverje.²⁹ Vizitatorju so bili gotovo znani številni čarovniški procesi na območju Slovenskih goric, kjer se lasje in drugi osebni dodatki omenjajo kot sestavina pri kuhanju uroka, zdravlila ali strupa. Omenjeni dar lahko nedvomno povežemo z močno zasidrano tradicijo ljudskega praznoverja, skakači in pojavom čarovništva.

Pri cerkvi v Sveti Trojici ni bilo stalno nastanjenega župnika, maša v cerkvi z zvonikom je bila po poročanju Franza Pasqualinija, ki je kot mariborski župnik deloval med letoma 1638 in 1649, dvakrat tedensko in ob praznikih, za kar je lenarški župnik prejel letno 100 »reichsthalerjev« iz cerkvene blagajne, ki so jo hranili pri Sveti Trojici. Župnik je sicer imel tik ob cerkvi zgrajeno eno sobo za prenočišče, a je vztrajal, da prespi v Sv. Lenartu.³⁰ Denarja seveda župnik

²⁵ Sv. Trojica je spadala v dekanat Lipnica, kamor spadajo župnije: Lipnica, Lučane, St. Johann im Saggautal, Svečina, Gomilica, Jarenina ter Sv. Lenart v Slovenskih goricah. Širše gledano je dekanat Lipnica spadal k arhidiakonatu s sedežem v Strassgangu, kamor so spadali še: Strassgang, dekanati s sedeži v Lipnici, pri Sv. Vidu v Vogauu, na Ptuj in v Radgoni ter cistercijskemu samostanu v Reinu, krški škofiji in križniškemu redu inkorporirane župnije; glej: Mlinarič, *Župnije na Slovenskem Štajerskem*, str. 10.

²⁶ Mlinarič, *Župnije*, str. 69, paragraf 161.

²⁷ Orožen, *Das Bisthum*, str. 221–222; glej tudi: *Protocollum*, in-deks.

²⁸ NŠAM, fond dekanije Lenart, škatla D 17/23.

²⁹ Mlinarič, *Župnije*, str. 69, paragraf 161.

³⁰ Orožen, *Das Bisthum*, str. 227–228.

ni nikoli videl, saj je cerkveno blagajno vodil gospod Stubenberg, ki je vse prihodke zadržal zase. V skladu s srednjeveškim načelom »*cum iure advocatie*« je bil Stubenberg dolžan prevzeti oskrbo, stroške reševanja sodnih sporov in nadzor nad dohodki ter poskrbeti za varnost cerkve, a se je tega vztrajno izogibal.

Kot prvi kaplan je bil v listini iz leta 1644 omenjen Tomaž Čokelj, ki ga je na željo lenarškega župnika Adama Urbaniča vizitiral mariborski župnik Andrej Vatminič. Ta je Čoklja opozoril, da mora redno voditi popis dušne oskrbe v cerkvi.³¹ Od 22. aprila 1662 do 14. februarja 1663 je v cerkvi Svete Trojice kot kaplan deloval Jakob Mastnak iz župnije Sv. Lenarta, kar potrjuje odlok z dne 22. aprila 1662, ki ga je podpisal sekovski škof Janez Marko IV. pl. Altringen.³² Stroške, ki so nastajali v zvezi s tem, je moral nositi gospod Stubenberg, na čigar željo je bil omenjeni župnik tudi imenovan. Kot cerkveni ključarji pri Sveti Trojici se leta 1659 omenjajo Jakob Kocbek iz Radgone, Caharija Nürnberger iz Lenarta in Janez Senekovič iz Sv. Trojice.

Prihod avguštincev v Sveto Trojico

Prihod eremitskega reda (obutih) avguštincev v odmaknjeno cerkev Sv. Trojice je sovpadal s številnimi procesi, gibanji in dogodki, ki so zaznamovali novi vek. Puščavniški red avguštincev se naslanja na srednjeveško tradicijo sorodnih beraških redov, dominikancev, minoritov in karmeličanov. Že leta 1256 je papež Aleksander IV. v znameniti buli »*Licet ecclesiae catholicae*« različne skupine puščavnikov združil v red avguštinskih eremitov, ki so sprejeli redovna pravila Avguština Hipaa. Med avguštince se je vse do shizme prišteval tudi Martin Luter, ki je s svojim zgledom pritegnil marsikaterega avguštinskega meniha oziroma meniško skupnost.³³

Z združitvijo se ni strinjala linija tako imenovanih viljemitov, ki so sledili življenju sv. Viljema Malevala (umrl 1157, za svetnika potrjen leta 1202) oziroma redovnim pravilom sv. Benedikta. Red je bil razširjen v Italiji, Franciji, Nemčiji in Avstriji, pri nas pa ga že zelo zgodaj najdemo na odmaknjenem območju na Muti, po nekaterih virih že leta 1257, gotovo pa pred letom 1271, ko je omenjen v listini Sigfrida Marenberškega. To območje je ustrezalo strogim pravilom tako imenovane »puste oziroma zle doline« (Maleval), kamor se je zatekel njegov ustanovitelj. Red je gojil posebno češčenje Matere božje. Najdemo ga tudi v Velikovcu, kjer je bil samostan ustanovljen že leta 1263.

Do nove reforme reda pride v 16. stoletju, ko je leta 1588 nastala tako imenovana skupnost boso-

nogih avguštincev, v slovenski literaturi znanih pod imenom diskalceati (na Slovenskem verjetno najbolj znan Marko Pohlin (1735–1801), kot izjemen pridigar pa je slovel Abraham a Santa Clara (1644–1709)). Razširijo se predvsem po Španiji, Italiji, Franciji in Portugalski. Sledili so strožjim pravilom. Namesto čevljev so imeli obute sandale, zaželjena je bila stroga tišina, vsak samostan je imel še dislokacijo, kjer se je menih lahko posvetil strogi samoti. V času pokore so živeli samo od vode, kruha, sadja, olja in vina.

Spori glede pristojnosti nad novozgrajeno cerkvijo Sv. Trojice med Admontom in Stubenbergom, terjatve sekovske škofije in dolg, ki ga je Stubenberg imel za vzdrževanje cerkve, so ga verjetno prisilili, da se je obrnil na meniške redove. Vendar je pri tem prišlo do zapletov. Stubenberški gospod je sicer imel pravico privabiti redovnike, vendar pa je pravica do duhovniške službe pripadala admontskemu opatu, takrat Raimundu pl. Rechlingu, ki je imel jurisdikcijo tudi nad Lenartom in posledično nad njegovimi podružnicami. V času spora je sekovski škof Janez Marko IV. pl. Altringen na prošnjo gospoda Stubenberga, kot kaže odlok z dne 22. aprila 1662, Jakoba Mosniocha imenoval za trojiškega kaplana.³⁴

Gospod Stubenberg se je v želji po prevzemu samostana najprej obrnil na dominikanski red na Ptuj, ki je leta 1654 že prevzel cerkev Svete Trojice v Haložah. Dominikanci so prošnjo zavrnil. Nato se je 13. decembra 1662 obrnil na avguštince, ki se na vabilo odzovejo že v pismu 29. decembra istega leta. Hiter odziv gre verjetno razumeti kot željo po širitvi avguštinske Avstrijske province, ki je po združitvi s štajersko-koroško provinco postala pomembnejša meniška skupnost v cesarstvu. Spor je bil rešen leta 1663 s pravo diplomatsko spretnostjo. Pravica do posesti oziroma patronatska pravica je bila priznana gospodu Stubenbergu, posebnega kaplana pa so še naprej potrjevali opati iz Admonta. Za morebitne spore je bila še naprej pristojna sekovska škofija.

Cerkev Sv. Trojice je bila avguštinskemu redu predana 14. februarja 1663. Ob tem je Stubenberg avguštincem prepustil tudi dva vinograde pri Sv. Antonu. Zemljiška pisma o lastništvu so se žal porazgubila na begu pred Turki leta 1674, zato jim je Stubenberg priskrbel nova pisma, datirana 1. decembra 1695. Dodal je še tretji vinograd pri Sv. Antonu. Že leta 1692 ga je daroval Matija Kos. Vinograde so takrat ocenili na 487 goldinarjev, a vredni so bili vsaj 537 goldinarjev.³⁵

Zapletov pri prenosu pooblastil pa še ni bilo konec. Tokrat je prišlo do spora med sekovskim škofom ter Stubenbergom in avguštinci. Razlog je bil predpis s tridentinskega koncila, ki pravi, da prenosa

³¹ Poročilo, naslovljeno na sekovskega škofa Janeza Marka IV. pl. Altringna, datirano 16. julija 1644, NŠAM, fond dekanije Lenart, škatla D 17/23.

³² *Protocollum*, str. 4; glej tudi: Landergot, *Sveta Trojica v Slovenskih goricah*, zvezek 3, str. 92.

³³ Glej opombo 9.

³⁴ *Protocollum*, str. 4; glej tudi: Landergot, *Sveta Trojica v Slovenskih goricah*, zvezek 3, str. 92.

³⁵ *Protocollum*, str. 9.

»Božjega hrama« ne more opraviti »laica persona«. ³⁶ Zato je sekovski škof avguštincem grozil s »poena suspensionis«, odstavitvijo. Tokrat so popustili avguštinci, ki so v imenu vseh prihodnjih menihov, ki bodo nastanjeni v Sveti Trojici v Slovenskih goricah, obljubili zvestobo in poslušnost salzburški nadškofiji oziroma sekovski škofiji. To je v listini z dne 14. julija 1665 obljubil Cezarij Syrott, predstojnik Avstrijske province avguštincev, kamor je omenjena cerkev tudi spadala. ³⁷ S tem se je strinjal tudi admontski opat Raimund pl. Rechling. ³⁸

Kmalu zatem, že 19. julija 1665, je prišlo v cerkvi Sv. Trojice do svečanega dogodka, kjer so se pri predaji upravljanja cerkve zbrale vse tedanje »sprte« strani. Sekovski škof Maks Gandolf pl. Kuenburg (1665–1670) je pel slovesno sveto mašo ter pridigal tako v nemškem kot v slovenskem jeziku. Nato je pred velikim oltarjem oziroma milostno podobo ređu avguštincev izročil ključce cerkve in zakristije, ki jih je sprejel takratni predstojnik province Cezarij Syrott. Ta je prejel tudi ključce svetnega poslopja, torej hiše, ki je stala neposredno ob cerkvi, kamor sta se naselila prva avguštinska menihi. Predajo je opravil sam Wolfgang pl. Stubenberg. ³⁹ Istočasno sta v novoustanovljeni samostan prišla prva patra.

Avguštinski samostan v Sv. Trojici je sprva deloval kot podružnica graškega avguštinskega samostana. Prva menihi, ki sta verjetno kaj kmalu začela z gradnjo samostana, sta bila Jožef Prein ⁴⁰ kot prior ter

Tomaž Pullin, ki je bil izučen v igranju orgel. Prein je pred tem bival v samostanu v Korneuburgu, kjer se je verjetno že izkazal kot izjemen govornik. Premestitev v Sveto Trojico, ki je bila takrat še podružnica graškega avguštinskega samostana, je bila prav gotovo napredovanje, saj je že v naslednjem vilnilnem obdobju postal prior v Gradcu. Trdimo lahko, da je bil eden najspodobnejših avguštincev svojega časa, saj je v času znamenitega bosonokega avguštinskega pridigarja Abrahama a Santa Clare slovel kot izjemen govornik. ⁴¹ O Tomažu Pullinu je podatkov nekoliko manj. Izobražen je bil v glasbi, igranju orgel, kar mu je pozneje nedvomno prineslo napredovanje. Najverjetneje je prišel iz reškega avguštinskega samostana in je bil s prihodom v Sv. Trojico na začetku svoje poti. ⁴²

Spor med sekovsko škofijo in avguštinsko skupnostjo v Sv. Trojici je bil zagotovo razrešen s pomočjo takratnega predstojnika Avstrijske province avguštincev Cezarija Syrotta, ki je v letih 1649–1651

ske province s sedežem v Ljubljani, kar je bilo zelo nenavadno. Umrl je 11. decembra 1694 v Fürstenfeldu. Kot vnet pridigar je pustil za sabo samo naslov ene pridige, ki jo je imel v cerkvi sv. Štefana na Dunaju leta 1675 v čast sv. Jožefu. Naslov se je ohranil v latinščini: *Sermo de S. Josepho Christi Nutritio in Austriae Patronum electo, dictus in cathedrali templo Viennae, dum an 1675, electionis hujus octava celebraretur, lingua patria super illud Ecclesiastici Amicus fidelis protectio fortis, qui autem invenit illum, invenit thesaurum*. Glej: Gavigan, *The Austro-Hungarian Province*, volume II., str. 195–199.

⁴¹ Franc Kovačič sklepa, da so avguštinci prišli iz bližnje Radgone, kjer naj bi bil najbližji avguštinski samostan. Podobno povzema Jože Curk. A to najverjetneje ne bo držalo. Avguštinski samostan v Radgoni je bil opuščen z razmahom protestantizma leta 1542. Vplivni avguštinec in predstojnik Avstrijske province Friderik Steinpock, ki se je rodil in v mladosti živel v Radgoni, je 8. maja 1713 prosil za dovoljenje obnove samostana v hiši v bližini cerkve. Steinpockov oče je bil v Radgoni sodnik, Friderik pa je kot novic v graški samostan vstopil 23. aprila 1690. 1. maja naslednje leto je opravil svečano zaobljubo avguštinskemu ređu, leta 1697 pa je bil posvečen v duhovnika. Prvo mašo je imel 14. aprila 1697 prav v rodni Radgoni. Leta 1698 je začel učiti teologijo in filozofijo v Gradcu ter na Dunaju, leta 1711 pa si je pridobil stopnjo doktorja na dunajski univerzi. Istega leta je zasedel tudi mesto predstojnika v samostanu na Dunaju. V letih 1716–1719 je bil predstojnik province, kjer se je v glavnem ukvarjal s številnimi prekrški avguštincev. V samostanih je uvedel obvezno vodenje knjig liturgičnega obredja, knjigo predlogov ter knjigo protokola. Prav tako je predpisal, da prior ne sme zapustiti svojega mesta, preden se ne izvrši primopredaja. Menihi, ki živijo zunaj samostanov, se bodisi morajo vrniti bodisi prepustiti del svojega zaslužka samostanu. Predstojniki novincev so lahko prebirali pošto svojih učencev. Steinpock je umrl v Gradcu 5. avgusta 1719, le nekaj mesecev po predaji svoje funkcije predstojnika province. Glej: Kovačič, *Zgodovina Lavantinske škofije (1228–1928)*, str. 276; Curk, *Samostani na Slovenskem*, str. 385–390; Gavigan, *The Austro-Hungarian Province*, volume II., str. 272–286.

⁴² V začetku sedemdesetih let 17. stoletja je bil obtožen, da je kot prokurator v avguštinskem samostanu na Reki ukradel 1472 italijanskih lir. V letih 1689–1692 je deloval kot korepetitor v graškem samostanu, leta 1705 je omenjen kot prior v Velikovcu, kjer je od predpostavljanih zahteval, da začrtajo mejo med Muto in Velikovcem, v letih 1713–1716 pa je bil spet v samostanu na Reki, kjer je bil predstojnik pripravnikov. Glej: Gavigan, *The Austro-Hungarian Province*, volume II., str. 22, 206, 257, 273.

³⁶ Orožen, *Das Bisthum*, str. 222.

³⁷ NŠAM, fond dekanije Lenart, škafka D 17/23.

³⁸ Glej tudi listino iz 19. julija 1665, NŠAM, fond dekanije Lenart, škafka D 17/23.

³⁹ Landergot, *Sveta Trojica v Slovenskih goricah*, zvezek 3, str. 92; glej tudi: Orožen, *Das Bisthum*, str. 223.

⁴⁰ Jožef Prein se je rodil na Dunaju, kjer je kot novic v red avguštincev vstopil prav v času združevanja Avstrijske in Moravske province, in sicer 2. februarja 1649 (rojen je bil torej okoli leta 1633). Vstopil je v dunajski samostan, kjer se je v glavnem posvečal študiju logike. Deloma je študiral tudi v Gradcu, verjetno moralo in etiko. Prve duhovniške izkušnje si je kot vnet govorec nabiral na prižnici v Korneuburgu, kjer je nastopil leta 1659. Tam je ostal do odhoda v Sveto Trojico v Slovenskih goricah, takrat še podružnico samostana v Gradcu, kamor je bil premeščen leta 1665. Leta 1668 je postal prior v Gradcu, kjer si je že leta 1669 prizadeval pridobiti naziv »perpetual prior«, torej dosmrtni prior. To titulo si je lastil že Janez Hočevar v Ljubljani, kar je bilo Preinu vsekakor dobro znano. Prošnja je bila zavrnjena, še več, samostan v Sveti Trojici je bil takrat izvzet iz predstojništva graškega samostana ter se je razvijal povsem samostojno. Leta 1671 in ponovno 1674 je bil Prein imenovan za glavnega pridigarja in predstojnika pripravnikov v dunajskem samostanu, kjer je bil »izredni pridigar« tudi leta 1677. Po tem sklepamo, da je imel izjemne sposobnosti pridiganja in da je bil zelo priljubljen. Ne gre spregledati dejstva, da je pridigal prav v času legendarnega bosonokega avguština Abrahama a Santa Clare, ki je pridigal v cerkvi sv. Avgušina na Dunaju. 26. februarja 1679 je že nosil naziv magister, še preden je potekel rok za dokončanje bakalavreata. Leta 1677 je bil s strani predstojnika province imenovan za priorja dunajskega samostana, a le dober teden zatem je bilo imenovanje na željo cesarja Leopolda I. preklicano. Namesto njega je bil imenovan Gregor Tittel. Nato je šest let deloval tudi kot vikar prior v Ljubljani. V letih 1689–1692 je bil predstojnik Avstrijske

Nagrobna plošča Wolfganga pl. Stubenberga in Anne Kreszenzie pl. Scheitt, poročene Stubenberg, cerkev Sv. Trojice v Slovenskih goricah (foto: Oskar Habjanič).

deloval kot energičen prior v Brucku an der Leitha, takrat še v avstrijsko-moravski provinci, kjer je samostan obdeloval kar 18 vinogradov in dva travnika ter redil štiri vole in enega konja. Syrott je samostanu priskrbel tudi dva svilena mašna plašča ter obleke za Marijo in Jezuščka. Iz Brucka je odšel za priorja v Baden, ki pa ga je moral še istega leta zapustiti, saj je bil imenovan za priorja na Dunaju, kjer je bistveno vplival na razvoj nekaj let prej pridobljenega samostana. Nato je bil v letih 1653–1656 prior graškega avguštinskega samostana, zatem pa je postal prvi prior v Lockenhausu na območju takratne Ogrske. Vodenje province je prevzel v letih 1665–1668, torej prav v času nastanka samostana v Sv. Trojici. V letih 1668–1671 je bil ponovno imenovan za priorja na Dunaju, v letih 1674–1677 pa je bil spet predstojnik celotne Avstrijske province, ki jo je upravljal kar iz Lockenhausu, kjer je 28. oktobra 1678 umrl. Ohranjeno je njegovo delo z naslovom *Himmlischer Weegweiser oder geistliche Übung, die Krancken und in dem angsschweiss des bitteren Todts ligende Seelem, wie nicht weniger auch die offene und durch das weltliche Gericht von Leben zum Todt verurtheilte Sünder zu helffen*.

Razvoj avguštinskega samostana Svete Trojice v 17. stoletju

Premeteni in podjetni Syrott je bil prava oseba za reševanje sporov in krepitev avguštinske province, imenovanje Preina za prvega priorja pa se je izkazalo za premišljeno potezo. Na Sv. Trojici je maša zagotovo potekala tako v slovenskem kot nemškem jeziku, prvega je vsaj s hrvaškim dialektom obvladoval Tomaž Pullini, po rodu verjetno iz okolice Reke, medtem ko se je Prein, rojeni Dunajčan, slovenskega jezika verjetno le stežka naučil. Prav gotovo sta se zelo zavzeto pripravljala na prihod večjega števila sobratov. Tako sta začela z gradnjo samostana in adaptacijo cerkve, saj je bila cerkev 17. aprila 1667

ponovno posvečena. Posvetil jo je sekovski škof, ki je sodeloval že pri primopredaji, Maksimilijan Gandolf pl. Kuenburg (1665–1670), za letni dan posvečenja pa je določil tretjo nedeljo po veliki noči.⁴³

Le nekaj dni pred ponovno posvetitvijo cerkve je Wolfgang pl. Stubenberg, verjetno na prigovarjanje svoje nedavno preminule žene Anne Kreszenzie,⁴⁴ rojene baronice Scheitt, 5. aprila 1667 spisal novo darovnico. V njej je trojiškemu samostanu podaril cerkev s hlevom, vrtom in hišo ob samostanu, kakor tudi potrebna drva iz svojega gozda. Darovnico je pogojeval s pogrebno mašo oziroma s pokopom v cerkvi, tedensko sveto mašo ter s priprošnjo pri vsaki maši k Svetemu Očetu za celotno družino Stubenberg.⁴⁵ Že 28. avgusta naslednjega leta so gospoda Stubenberga v cerkvi Sv. Trojice tudi pokopali.⁴⁶

Na splošno so v štajersko-koroški provinci, na Kranjskem in Reki prevladovali menihi slovanskega porekla, podobno tudi v Gradcu, kamor so šele po združitvi v skupno Avstrijsko provinco začeli prihajati menihi iz Irske, Italije ter predvsem iz nemškega prostora. V času nastanka samostana v Sv. Trojici oziroma od leta 1650 sta Praga in Gradec veljala za teološki učiteljski avguštincev. Leta 1651 je bil za regenta v Gradcu imenovan Irec Mark Forstall. Vse do leta 1666 je Gradec veljal za središče filozofskih študijev oziroma priprave posvetitve v duhovnika. Po tem letu so bili ti študiji preneseni na Dunaj, Gradec pa je postal središče študija moralne teologije.

Že leta 1666 so bili v samostanu štirje patri, leto zatem že pet, leta 1668 jih je bilo sedem, leta 1671 pa eden manj,⁴⁷ torej šest od 157 menihov celotne Avstrijske province, ki so bili razporejeni v 12 samostanov. Po Preinovem odhodu za priorja v Gradec je priorsko mesto v Trojici prevzel, sicer uradno imenovan še vikar, Nikolaus Wiegandt, ki je imel dobre stike tudi z župnijo v Sv. Lenartu.⁴⁸ Kot je bilo že rečeno,

⁴³ Landergot, *Sveta Trojica v Slovenskih goricah*, zvezek 3, str. 92. Na posvetitev je spominjala tabla z napisom, ki je bila za velikim oltarjem. Danes je ni več.

⁴⁴ Anna Kreszenzia, rojena baronica pl. Scheitt, je umrla 27. februarja 1667. Le nekaj mesecev zatem se je vdovec Wolfgang poročil z grofico Thurn, ki je ovdovela leta 1667. Oba sta bila ovdovela le nekaj mesecev.

⁴⁵ Orožen, *Das Bisthum*, str. 226; glej tudi: *Protocollum*, str. 8.

⁴⁶ Grobnica je lepo vidna še danes. Krasita je grba gospoda Stubenberga in njegove žene, rojene Scheitt. Stubenbergov grb je prepoznaven po črnem ozadju, na katerem je upodobljeno srebrno sidro. Skozi rinčico je prepletena zlata vrstica oziroma kača. Iz čelade se vije pavje perje. Grb gospe Scheitt krasita dva orla na modri in beli podlagi ter dva leva na rdeči podlagi.

⁴⁷ *Protocollum*, str. 7.

⁴⁸ Nikolaus Wiegand je leta 1674 postal učitelj novicev v avguštinskem samostanu v Fürstenfeldu, kjer je bil prav v tem času kot novic sprejet duhovnik iz Sv. Lenarta. Po tem sklepano, da je Wiegand v Slovenskih goricah naredil močan vtis. Umrl je v času izbruha kuge na Dunaju leta 1679, ki ni obšel niti avguštinskega samostana, v katerem je Wiegand deloval kot pomočnik priorja. V kugi so med drugim umrli znameniti Irec Nicholas Donellan, tudi cesarjev svetovalec, nedeljski pridigar Christoph Prager, pomožni pridigar Aure-

je samostan v Sv. Trojici sprva deloval kot podružnica avguštinskega samostana v Gradcu, a je leta 1669 postal samostojen. Leta 1671 je bil določen vrstni red samostanov po pomembnosti. Najpomembnejši je bil samostan na Dunaju, sledijo Gradec, Ljubljana in Reka, nato avguštinci v Badnu, Fürstenfeldu, Korneuburgu, Velikovu, Brucku an der Leitha, Muti in Lockenhausu ter kot zadnjeustanovljeni samostan v Sv. Trojici. Letno se je na sedež province moralo steči 250 guldnov, od tega je moral Gradec plačati 36, Sv. Trojica pa 5 guldnov. Ta denar je bil porabljen za predstojnika avguštincev s sedežem v Rimu, namestnika v Nemčiji, številna pisma, vzdrževanje pripravnikov, potovanja in za druge materialne stroške.

V letih 1674–1682 je bil prior samostana v Sv. Trojici Alfons Nauppe, ki je bil pred tem menih v Velikovu in Badnu. Leta 1682 se omenja kot prior v Korneuburgu, kjer je ostal tudi v času turškega obleganja Dunaja leta 1683. Korneuburg se je turškemu napadu izognil. Leta 1686 je bil spet nastanjen v Badnu, leta 1689 pa je bil poslan v Lockenhaus, kjer je deloval tudi v okoliških župnijah. Umrli je 27. februarja 1705 v Lutzmamsdorfu.⁴⁹

Od 19. julija 1665 do konca leta 1679 je bilo v Sv. Trojici branih 4810 maš, ki se jih je udeležilo 137.170 vernikov, kar govori o izjemni priljubljenosti samostana. Iz listine z dne 5. aprila 1667 je razvidno, da so avguštinci morali peti eno sveto mašo na leto ter eno tiho mašo vsak teden za umrle člane družine Stubenberg, za žive iz te družine pa so molili po en očenaš ob vsaki pridigi.⁵⁰

Večina romarjev je prišla iz takratne dežele Štajerske, predvsem iz Slovenskih goric, ter z območja današnjega Prekmurja. O tem pričajo tudi ohranjenе votivne slike v samostanu. Leta 1647 je votivno sliko, Marijo z Detetom, daroval trgovec in meščan Radgone Hans Beockosch, in sicer kot priprošnja za nedavno umrlo hčerko.⁵¹ Številne darove in želje so prispevali tudi v drugi polovici 17. stoletja. Matija Woseck iz Negove je daroval vinograd v vrednosti 500 goldinarjev, kar potrjuje listina z dne 3. januarja 1663.⁵² Leta 1668 sta za mašo ob sobotah in štiri letne maše darovala gospod Janez Jakob in njegova soproga Eva Suzana. Pri tem sta samostanu darovala 800 goldinarjev.⁵³ 21. oktobra 1672 je Pavel Pinterič daroval en vinograd v Partinu.⁵⁴ Vinograd so daro-

vali tudi člani družine Trauttmansdorff.⁵⁵ Leta 1679 je kurat iz Negove Matija Babnek zapustil vinograd na Stevinskem vrhu v zameno za pet svetih maš na leto,⁵⁶ prav tako tudi družina Vogrin leta 1679.⁵⁷ Travnik v Trnovcu, na katerem so se pasle divje svinje, je avguštincem 4. aprila 1689 daroval Filip Worschitz.⁵⁸ 12. maja 1692 je grofica Marija Elizabeta Trauttmansdorff (torej leto prej, kot je darovala za postavitev Loretanske kapele) darovala 2000 goldinarjev za mašo dvakrat tedensko in na njen rojstni dan.⁵⁹ Samostan si je tako z leti pridobil precej lastnine, kar mu je dajalo možnost preživetja in samooskrbe.

Samostanska skupnost je v naslednjih letih ostala približno enako velika. Po adaptaciji cerkve, ki so jo zaključili do konca šestdesetih let 17. stoletja, so se v naslednjih dveh desetletjih lotili gradnje samostana, ki je bil do neke mere dograjen leta 1692, ko je v njem domovalo šest patrov in dva brata laika. Verjetno je bil prav takrat postavljen nov samostanski kompleks, povsem ločen od cerkve. Samostan ima globoko podzidano klet s shrambami na vzhodni strani, ki se zgoraj nadaljuje v dvonadstropno 11-osno razporeditev oken. Tu so bili najverjetneje bivalni prostori ter še danes ohranjena samica.⁶⁰ Na južni strani je nastal obzidan vrt, do katerega je bil dostop skozi vrata iz samostanskega kompleksa z dvonadstropno 16-osno razporeditvijo oken. Do vznožja samostana oziroma cerkve je vodilo okoli 50 stopnic, ki so jim ob obeh straneh senco delala mogočna drevesa. Po njih so se povzpeli romarji, ki so prišli z Ogrske in radgonskega kota. Samostanski prostor je bil po veduti sodeč obdan z nižjim obzidjem, ki je imelo na vzhodni in zahodni strani vhodna vrata. Do kletnih vrat na vzhodni strani je vodila urejena pot, enako utrjena pot je vodila tudi od vrat na zahodni strani, ki se ji je pridružila še pot, po kateri so prišli romarji z mariborske strani.

Najintenzivnejša gradnja je najverjetneje potekala v času priorstva Franca Göpleisa, ki se kot prior omenja leta 1689, ko je bilo v samostanu šest patrov.⁶¹ Rojen je bil v bližnji Radgoni.⁶² V cerkvi se je maševalo tako v slovenskem kot v nemškem jeziku. Leta 1695 je v samostanu bivalo šest menihov in trije bratje lai-

⁵⁵ Prav tam, str. 11.

⁵⁶ Prav tam, str. 12.

⁵⁷ Prav tam, str. 12.

⁵⁸ Prav tam.

⁵⁹ Prav tam, str. 14.

⁶⁰ Danes je v njej samostanska knjižnica.

⁶¹ *Protocollum*, str. 7.

⁶² Od Göpleisov je najbolj znan Matej, mestni sodnik v Radgoni, ki je bil 17. septembra 1695 povzdignjen v plemiški stan ter je prejel predikat Eggenwald. V času, ko je deloval kot sodnik, si je najbolj prizadeval za iztrebljanje čarovnic. Člani družine so bili očitno zelo navezani na samostan in cerkev Sv. Trojice, saj je vdova Cecilija Göpleis leta 1708 cerkvi podarila srebrni kelih, leta 1715 pa je Anna Maria Wenekin, rojena Göpleis pl. Eggenwald, darovala 50 fl za nakup baldahina za samostansko cerkev. Sredi 18. stoletja je Karl Göpleis začel s temeljito prenovo samostana in cerkve. Glej tudi: Orožen, *Das Bisthum*, str. 228.

lius Schledt, Gregor Tittel, pomočnik predstojnika za celotno Nemčijo in prior samostana, ter številni drugi novici in bratje laiki. Glej: Gavigan, *The Austro-Hungarian Province*, volume II., str. 31, 53, 75, 79.

⁴⁹ Gavigan, *The Austro-Hungarian Province*, volume I., str. 98, opomba 155.

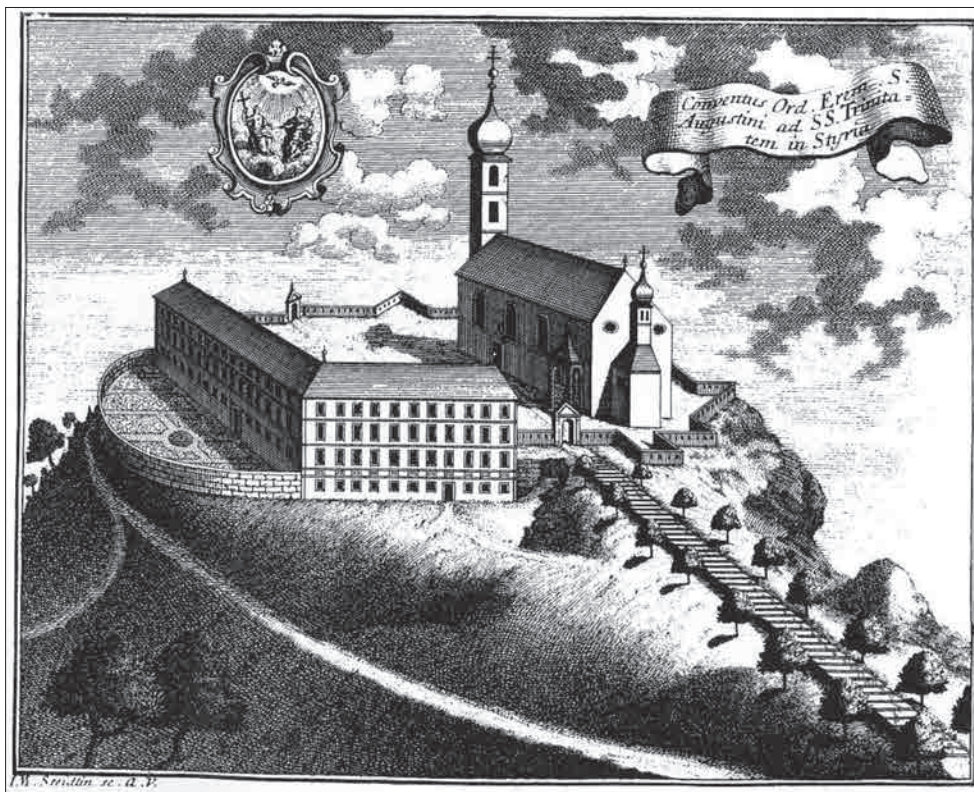
⁵⁰ Prav tam, str. 92.

⁵¹ Votivna slika je danes v samostanu Sv. Trojica v Slovenskih goricah pod evid. št. 746.

⁵² *Protocollum*, str. 11.

⁵³ Prav tam, str. 10.

⁵⁴ Prav tam.

J. M. Steidl: Veduta avguštinskega samostana in cerkve Sv. Trojica, bakrorez, ok. leta 1731, v: Angelus Höggmayr, RMO P.M. Fulgentio Bellelli Buccinensi Priori General vigilantissimo totius Ordinis F.F. Eremit S. Augustini, nec non Commissario Apostolico, Monasteria eiusdem Ordinis per Germaniam hactenus aeri incisa humillime dedicat Monachium 1731, sl. 42.

ki, med katerimi sta bila dva novica. Njihovo število je bilo enako tudi leta 1698. Najbrž je prav prior iz Radgone Franc Göpleis imel dobre odnose s Trauttmansdorff, takrat lastniki gosposčine Negova, ki so leta 1693 prizidali še loretansko kapelo, verjetno pa so gmotno pomagali tudi pri zidavi samostana, saj je njihov simbol vrtnice neposredno nad vhodom v samostan, kjer je vidna tudi letnica 1692.⁶³ Loretan-

ska kapela je samo še dodatno utrdila priljubljenost cerkve. Stroške gradnje v višini 1800 goldinarjev je v celoti pokrila Marija Elizabeta, rojena grofica Khisl⁶⁴ (njen soproger Ferdinand je umrl leto pred tem, 1692).⁶⁵ Omenjena grofica je 29. septembra 1693 darovala še 1000 goldinarjev za večno luč v loretanski kapeli, kot je razvidno iz listine, datirane 29. septembra 1693.⁶⁶ 28. septembra istega leta je papež Inocenc III. izdal pravilo, po katerem naj bi loretansko kapelo v Slovenskih goricah obiskovali prvo nedeljo po praznovanju

⁶³ »In Nöten blühe ich« (V sili zacvetim). Tako pojasni simboliko družinskega grba, vrtnico, eden največjih borcev proti Turkom, Žiga Friderik I. (1571–1631) pl. Trauttmansdorff. Vrtnico lahko povezujemo tudi s krščansko simboliko, saj so bili Trauttmansdorff braniki krščanstva pred islamom. Vrtnica velja za kraljico rož. Je tradicionalni simbol ljubezni in lepote, v antiki tudi simbol herojskega poguma, zmagovalstva in slave. Grški in rimski vojskovodje, ki so se izkazali s svojo hrabrostjo, so bili nagrajeni z vencem vrtnic. Povezujejo jih tudi s posmrtnim življenjem. Rimljanom so predstavljale podobo razkošja, bogastva in odličnosti, pa tudi simbol prepovedane ljubezni. Še v 19. stoletju prostitutke imenujejo »vrtnice«, javne hiše pa so se pogosto imenovali »Pri rdeči vrtnici«, »Pri rožnem grmičku« ali »Pri rožnem vrtu«. V krščanstvu je bila vrtnica predvsem simbol duhovne ljubezni – od rajске lepote do večnega življenja, božje ljubezni in dobrotljivosti do neomajne vere in mučeniške smrti. Rdeča vrtnica je simbol Kristusovega trpljenja za odrešitev sveta ter atribut mučencev in svetnikov, v krščanstvu pa je najbolj znana kot Marijina cvetlica. Rdeča je prisposoda Marijine ljubezni, milosti in trpljenja ob sinovi smrti. Bela je kot lilija

simbol čistosti in brezmadežnosti. Poseben pomen ima v posvetni trubadurski motiviki v povezavi z ljubeznijo, kot je na primer opisano v srednjeveškem »bestsellerju« *Roman de la Rose*. Vrtnice so se razširile tudi s križarskimi vojnami, saj so jih gojili predvsem Arabci. Glej: Schuller, »In Nöten blühe ich«, str. 65; več o simboliki vrtnic glej v: Germ, *Simbolika cvetja*, str. 99–104.

⁶⁴ Marija Elizabeta je bila hčerka Jurija Jerneja Zwickla – Khisla, posinovljenca Janeza Jakoba, ki je leta 1655 ob mariborskem gradu postavil loretansko kapelo. Glej: Curk, *Mariborski grad*, str. 59.

⁶⁵ Nad vhodom v kapelico je vklesan napis: »Ihre Excell. Die hoch und wollgeb. F.F. Maria Elisabeth., Graffin zu Trauttmansdorf geb. Graffin Kislin hat zu Ehren der heiligen Jungfrau und Mueter Gotes Marie diese Lauretankapeln pauen lassen. Anno 1693.« Nad vhodom v kapelo je viden tudi grb gospe Khisl.

⁶⁶ Landergot, zvezek 3, str. 94.

Nagrobna plošča rodbine Trauttmansdorff, cerkev Sv. Trojice v Slovenskih goricah (foto: Oskar Habjanič).

rojstva Device Marije oziroma na dan postavitve podoobe Loretanske Matere božje v cerkev Sv. Trojice. Na dan romanja prejme vsak romar popoln odpustek svojih grehov.⁶⁷ Naslednje leto je Marija Elizabeta umrla in bila pokopana v loretanski kapeli v Sv. Trojici.

Prav Trauttmansdorffi so ob koncu 17. stoletja najbolj zaznamovali gradbeno in duhovno dejavnost v samostanu. Mogočna družina se je celotno 17. stoletje borila proti Turkom in je bila branik krščanstva pred islamom. Z vzpostavitev Vojne krajine in sedeža uprave v Varaždinu je štajersko plemstvo sprično neposredne turške nevarnosti dobilo možnost služiti cesarju ob meji. Tam so služili Herbersteini, pa tudi Trauttmansdorffi in Thurni. Prva Trauttmansdorffa, ki sta se borila proti Turkom, sta bila Rok (umrl leta 1542) in njegov bratranec Adam I. (1520–1551), ki je umrl med turškim obleganjem trdnjave Lipova v današnji Romuniji. Družina je igrala pomembno vlogo pri utrjevanju Vojne krajine. Pri tem je treba omeniti Hansa Friderika I. (1539–1614) in njegovega najstarejšega sina Žigo Friderika I. (1571–1631). Ta je leta 1603 prevzel poveljstvo nad trdnjavo v Koprivnici. V letih 1603/04 je postal višji poveljnik Vojne krajine in se preselil v Varaždin. Osredotočil se je na utrjevanje obrambne linije. V starosti se je bolehen vrnil v Gradec, kjer so ga častili kot heroja, kot bojevnika zoper »brezbožnega Turka«. Obrambo Vojne krajine je nato prevzela že tretja generacija Trauttmansdorffov, Otto Erreich (ok. 1600–1664) pl. Trauttmansdorff–Trautenberg ter Erreich III. (ok. 1600–1669) pl. Trauttmansdorff–Weitersfeld. Prvi je prevzel poveljstvo nad trdnjavo v Koprivnici in postal predsednik vojnega sveta Notranje Avstrije. Drugi je prav tako

deloval kot svetovalec pri obrambi proti Turkom.⁶⁸

Nasledil ga je »trojiški« Ferdinand Ernst (1637–1692), sin Maksimilijana I. Ferdinand je s činom stotnika sodeloval pri obleganju Kaniže, leta 1667 ga je cesar Leopold I. imenoval za poveljnika mejne utrdbe v St. Georgnu ob Murauu, leta 1669 pa je postal poveljnik v trdnjavi Ibanitsch na Ogrskem ter še istega leta višji poveljnik v Kreuzu. Leta 1672 je postal generalni upravitelj urada Vojne krajine v Varaždinu. Leta 1683 je skupaj s Ferdinandom Feliksom pl. Thurnom in pomočjo njegovih 4000 krajišnikov zavzel mesti Dobra in Oberlimbach. Prav tako mu je v naslednjem letu uspelo uničiti dva korpusa turške vojske pri Rogaški Slatini. S smrtjo Ferdinanda Ernsta 24. februarja leta 1692 se je zaključilo obdobje oficirjev iz družine Trauttmansdorff v Vojni krajini. S soprogo Marijo Elizabeto nista imela otrok, pokopana pa sta v cerkvi Sv. Trojice.⁶⁹ Nad grobnico je vklesan napis: »Hic iacet Excell. D.D. Ferdinandus Ernestus de Trauttmansdorf generalis excubiarum magister comendator arcis Graecensis obiit 25. Februarii 1692 aetatis vero suae 55.«⁷⁰

Najznamenitejši borec proti Turkom iz družine Trauttmansdorff je prav gotovo malteški vitez Karl (1633–1664), brat Ferdinanda Ernsta, ki je padel v boju proti Turkom pri Modincih. V času velikega turškega obleganja Dunaja leta 1683 so pri obrambi sodelovali tudi člani družine Trauttmansdorff. Med obleganjem sta bila avguštinski samostan in pripadajoča cerkev popolnoma uničena, saj sta bila zunaj mestnega obzidja. Turki so samostan uporabljali kot skladišče. Grof Maksimilijan II. (1631–1707), brat

⁶⁸ Schuller, »In Nöten blühe ich«, str. 65–67.

⁶⁹ Na grobnici je upodobljen grb družine Trauttmansdorff. Grobovna plošča plemiške družine Trauttmansdorff prikazuje razklan oziroma prelomljen ščit, ki je navadno v rdeči in srebrni barvi s petlistnato vrtnico (upodablja se tudi šestlistnata). Na ščitu navadno rdeče in srebrne podlage simbolizira petelinji »greben«. Grobnica v Sv. Trojici je izredno izpovedna. Obdaja jo grška boginja Atena, boginja civilizacije, modrosti, urejene vojske in obrti, posebej obdelovanja kovin. Na grobnici je prikazana z egido na prsih, ščitom njenega očeta Zeusa, na glavi ima šlem, medtem ko ščit z glavo gorgone Meduze, kot se navadno upodablja, prekriva grobovna plošča. V rokah ima sulico in mrko pogleduje proti sovražniku. V grški mitologiji je pomagala številnim grškim junakom: Herakleju, Odiseju in Jazonu. Na drugi strani grobovne plošče je upodobljen grški bog vojne Ares. Na grobnici ga vidimo upodobljenega s ščitom in šlemom na glavi. Ares je ljubitelj vojne, krvi in bojevanja. Bogova držita grobovni plošči v rokah. Stojita na orožju, topovih, topovskih kroglah, sulicah in zlomljenih šlemih. Grobovno ploščo zaključujejo trije šlemi, na sredini sta dve prekrizani peresi, na desni strani je prikazan vrag z rogom, ki najverjetneje simbolizira Turka ter je hkrati prisposoba boga Aresa, na levi strani pa je prikazan bojovník, pri čemer se en krak končuje v obliki sekire – najverjetneje simbolizira krščanskega vojaka oziroma samega Ernesta Trauttmansdorffa oziroma boginjo Ateno. Glej tudi: Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaisertums Österreich*, str. 69; Schuller, »In Nöten blühe ich«, str. 68.

⁷⁰ Tu počiva presvetli g. g. Ferdinand Ernest plemeniti Trauttmansdorff, prvi vojni general, deželni poveljnik na gradu v Gradcu; umrl 25. februarja 1692 v 55. letu starosti.

⁶⁷ Orožen, *Das Bisthum*, str. 223; glej tudi: Landergot, zvezek 3, str. 94.

prej omenjenega Karla in sin Maksimilijana I., je poveljeval delu cesarske vojske. Ferdinand Maksimilijan iz Notranje Avstrije (linija Lichtenau-Brunn) je padel 12. septembra 1683, torej prav v času omenjenega obleganja. Njegov brat Žiga Joahim (1641–1706) je uspešno poveljeval vojski v zaledju.⁷¹

Poslanstvo avguštinskega reda s poudarkom na Avstrijski provinci

Ob koncu 17. stoletja je celotna Avstrijska provinca štela okoli 180 menihov, ki so pripadali obutim avguštincem. Številni kandidati za vstop v meniške redove so bili zavrženi, saj jih samostani niso mogli vzdrževati. To je čas, ko se tudi na območju Slovenskih goric napoveduje čutenje baročnega razcveta, vnetih pridigarjev, literarnih ustvarjalcev in poustvarjalcev ter razvoja arhitekture, ki je v slehernem posamezniku vzbujala spoštovanje do Božje podobe.

Med avguštinci je širše množice takrat navdihoval že omenjeni bosonogi avguštinec Abraham a Santa Clara, ki so se mu skušali po robu postaviti tudi pridigarji obutih avguštincev. Ti so prve izkušnje nabirali tudi na območju Slovenskih goric.

Glavni smisel vstopa v meniški red je ljubezen do Boga. Sveti Avguštin je v svojih spisih zapustil »*Vodilo za samostansko življenje*«,⁷² po katerem so se svetotrojiški avguštinci nedvomno ravnali. Predstojnik je ob prihodu razdelil hrano in obleko, novic pa se je odpovedal osebni lastnini, ki jo je prepustil redovni skupnosti. Kljub razlikam v premoženju so morali delovati vsi enako. Ob prepevanju psalmov in himen je treba v srcu premišljevati to, »kar prihaja na usta«. ⁷³ Skromnost je treba pokazati tudi v hrani in navadah. Pritegne in ugaja naj pošteno življenje, ne videz. Ogibati se je treba spogledovanja z ženskami, saj to vodi v poželenje in hrepenenje. V procesu šolanja so se pripravniki srečevali z duhovnimi vajami in branjem knjig. Ob koncu dneva so morali izprašati svojo vest ter se izpovedati po predpisani formuli. Pri tem so se zaobljubili revščini, čistosti in poslušnosti. Poudarek je bil na tišini. Navadno so bili novici ločeni od preostalih menihov. Posebna pozornost pri vzgoji je bila posvečena intelektualnim, umetniškim in praktičnim talentom posameznikov. Enkrat tedensko so se dobivali s predstojnikom novicev, da bi skušali popraviti napake. Latinščino in grščino jih je ponavadi poučeval zunanji učitelj. Eno uro dnevno so se učili kornega petja, čemur so avguštinci posvečali posebno pozornost, saj je bilo veliko jutranjih maš petih. Uboštvo je bilo razumljeno tako, da je vsa lastnina pripadala skupnosti, denar so menihi dobili zgolj za obleko. Ob vstopu v red se je od kandidata pričakovalo, da je pokrtil svoje stroške za tekoče

leto bivanja. Celice novicev so morale biti preproste, a prijetne in čiste. Leta 1674 je bil sedež za novice v Fürstenfeldu, kamor so bili napoteni tudi novici z območja Slovenskih goric. Samostan v Sv. Trojici se je tako navezoval bolj na graški kot na ljubljanski okoliš, ki je prav tako lahko poučeval novice, a je bil namenjen pretežno novicem z območja Ljubljane.⁷⁴ Lokacije za sprejemanje novicev so se menjavale, saj je med letoma 1682 in 1685 novice sprejemal samostan v Korneuburgu.

Možnosti študija sta bili dve: posameznik je bodisi študiral skupaj z vrstniki iz vseh provinc bodisi se je šolal v okviru province. Študij je navadno trajal devet let in je potekal med 15. in 24. letom starosti. Vsaj eno leto so se morali učiti slovnico in humanistiko, tri leta so bila rezervirana za logiko in filozofijo, pet let pa za teologijo. Do pridobitve bakalavreata so študirali šest let. V času nadaljevanja šolanja so se dve leti posvečali logiki, naravoslovju in metafiziki pa po tri leta. Če je kandidat opravil izpite, si je pridobil naziv *cursor* in imel pravico nadaljevati teološke študije. Po treh letih študija je smel opravljati izpit iz metafizike in teologije. Če ga je uspešno opravil, si je pridobil naziv lektor. Tako je imel obveznost pridigati in poučevati filozofijo in teologijo, da bi si po dveh letih lahko pridobil naziv magister. Doktor teologije je postal po novih dveh letih pridiganja, naziv pa je navadno potrdil sam papež. Doktorat mu je sicer lahko podelila tudi univerza, a je imel manjšo veljavo. Leta 1636 je bila vpeljana stopnja regenta, ki si jo je posameznik pridobil, ko je dosegel stopnjo magistra, a je tudi za to moral opraviti izpit. S tem je postal odgovoren za študijski proces.⁷⁵

Študijski program je temeljil na teološki misli Tomaža Akvinskega in Gila iz Rima, ustanoviteljev srednjeveške avguštinske misli. Za najboljše študijske hiše so veljale tiste v Španiji, Italiji in Belgiji. V prvi fazi je v Avstrijski provinci manjkalo predvsem intelektualcev, ki bi na Dunaju poučevali teologijo in filozofijo, zato so ti prišli iz Belgije, Italije, Irske in Nemčije.

V samostanih je bilo strogo prepovedano kartanje ali kockanje, ob predpisani uri je morala biti tišina, obvezne so bile tako imenovane *serotine*, nočne molitve. Vsi mlajši duhovniki, ki niso imeli rednih pridig, so jih morali vsako nedeljo opravljati pred svojo skupnostjo. Od prve adventne nedelje do božiča je bil predpisan post. Voden so morali biti prihodki in odhodki samostana. Ob koncu 17. stoletja je bilo sprejeto, da mora sprehajanje zunaj samostana odobriti prior. Vpeljana je bila skrb za bolnega v samostanu, ki ga mora zdraviti nekdo iz samostana, s čimer so se menihi izučili v ranocelnstvu. Ob smrti patra je moral v celico vstopiti prior samostana ob spremstvu še dveh patrov. Provincio je bilo prepovedano zapustiti

⁷¹ Kaser, *Steirer als Heerführer*, str. 306–309.

⁷² Avguštin, *Vodilo za samostansko življenje*, str. 281–288.

⁷³ Prav tam, str. 282.

⁷⁴ Gavigan, *The Austro-Hungarian Province*, volume II., str. 27–34.

⁷⁵ Prav tam, str. 99–101.

brez dovoljenja priorja province. Vsi patri so morali jesti skupaj, hrano je bilo prepovedano odnašati v sobe. Vsak, ki je vstopil v samostan, je moral imeti poverilna pisma preteklih samostanov, kazni za prekrške pa je bila samica.

Leta 1701 je bilo sprejeto, da gredo vsa darila pripravnikov v skupno provincijsko blagajno in od tam posameznemu samostanu. Prepovedana sta bila prevelika navezanost na domače ter prepogosto izhajanje iz samostana. Samostanska celica naj ima zgolj eno ali dve religiozni podobi, profane slike pa se morajo odstraniti. Vsaka obnova samostana mora potekati v dogovoru s sedežem province. K počitku naj bi se šlo okoli devetih zvečer.

Med službami, ki se omenjajo v samostanu, najdemo kuharje, krojače, mizarje, ranocelnike in peke; poseben pater, tako imenovani zakristan, je bil zadolžen za zakristijo; tisti, ki so bili posebej nadarjeni za slikarstvo in kiparstvo, so si navadno nadeli ime Luka, po sv. Luki, ki je veljal za umetnika.

V tridesetih letih 18. stoletja je bila vpeljana funkcija moralnega teologa, ki ga je moral imeti vsak samostan. Vodil je skupna srečanja ob petkih, na katerih je moral vsak pater izpostaviti moralno dilemo, ki so jo nato reševali. Če se teh sestankov, ki so bili v času posta opuščeni, prior ni udeležil, je bil suspendiran in mu je bila izvolitev za priorja onemogočena še naslednjih šest let, patri pa so se ob izogibanju morali spovedati.

Bratje laiki so morali prav tako prenočevati v samostanu, le ob izrecnem dovoljenju so lahko prenočevali zunaj samostanskih zidov. Kuharji so morali biti le moškega spola.⁷⁶

Razvoj avguštinskega samostana Svete Trojice v 18. stoletju

Avguštinci so v glavnem živeli od darov v blagu, daril romarjev in skromnih dohodkov. Številna darila in priprošnje so se nadaljevale tudi v 18. stoletje. 25. septembra 1702 je Mihael Mihič daroval 300 goldinarjev za stroške pri maši,⁷⁷ 14. junija 1708 je Matija Krušnik, upravitelj v Negovi, daroval 440 goldinarjev za mašo,⁷⁸ 5. januarja 1732 pa je grof Jožef Leopold Orsini pl. Rosenberg zapustil 1000 goldinarjev za bogoslužje rožnega venca na vse Kristusove in Marijine dneve. Med ohranjenimi votivnimi slikami najdemo podobo vasi Vagendorf v župniji sv. Vida na Vogau; prikazuje požar, ki ga je omenjena vas pretrpela 2. avgusta 1745 in nato še 13. decembra 1824. Ob priprošnji k Devici Mariji in sv. Florijanu sta pogoreli le dve hiši.⁷⁹ Podobno velja za mesto Strass pri Lipnici, ki je pogorelo leta 1737 in 1741, od koder se je k Trojici romalo vsako leto ob sredah pred binkoštni-

mi prazniki.⁸⁰ Jakob Fischer, pismonoša pri St. Peter im Sulmtal, je daroval votivno sliko s podobo treh otrok, ki klečijo pod podobo Svete Trojice, in sicer v zahvalo, da je našel svoje tri otroke, stare dve, pet in osem let, ki so se izgubili in niso jedli že tri dni.⁸¹ K Sv. Trojici je zaneslo tudi furmana Janeza iz Gačnika, ki je v kraju Slatinski dol pri Kungoti preživel nesrečo, ko se mu je prevrnil voz, poln drv.⁸² Leta 1761 je grof Szapari daroval votivno sliko s podobo bolnika na postelji, nad katerim je naslikana podoba Svete Trojice in svetnika v škofovskih oblačilih. Daroval je v zahvalo, ker so se prenehali napadi kolik.⁸³

Med darili vernikov se omenjata še dve iz srebra izsekani podobi Sv. Trojice, srebrno srce, oči in zlat prstan, podoba z všitimi srebrnimi konji, srebrne svetilnice, križi, table, svete posode in različne oprave za božjo službo. Leta 1737 se kot posebna dragocenost omenja zlat ciborij s pokrivalom iz damasta.⁸⁴ Srebrna darila so bila v glavnem razstavljena ob steni Loretanske kapele. Marija in Jezusček v Loretanski kapeli sta bila kronana. Leta 1739 je Milostna podoba v cerkvi imela tri krone, okrašene z dragocenimi kamni, ter različne baldahine ali zastore ob praznikih.⁸⁵ Avguštinci so skrbeli tudi za olje za večno luč v Negovi. Sekovski škof je imel pristojnost nad potrjevanjem novih patrov pri opravljanju liturgičnega obredja.

2. decembra 1686 je salzburški nadškof Maksimilijan Gandolf pl. Kuenburg (1668–1687) avguštincem Avstrijske province, ki so živeli v njegovi nadškofiji, dovolil, da spovedujejo in dajejo odveze za veliko noč, prav tako jim je bilo dovoljeno pridigati v cerkvi. Dovoljenje je bilo kratkega veka, saj je Gandolf umrl že naslednje leto. Avguštinci so bili prisiljeni Salzburg ponovno prositi za dovoljenje opravljanja pridig in spovedi. Prošnji je bilo ugodeno, a so morali na nadškofijo poslati natančen seznam pridigarjev in spovedujočih. Tisti, ki so pridigali že pred tem, so to lahko počeli še naprej, vse ostale je moral izprašati nadškof ali dekan. Spovedovati so smeli zgolj prior in njegov pomočnik ter dva patra, ki ju je določil prior samostana.⁸⁶

V letih 1701–1704 je bilo v Sveti Trojici sedem duhovnikov, od katerih je bil eden nemškega, drugi pa slovanskega rodu. Ob sedmih patrih so bili še štirje bratje laiki, torej skupaj 11 ljudi. V letih 1704–1707 se kot prior v Sv. Trojici omenja Štefan Agnellat, ki je bil že leta 1682 na čelu bratovščine Žalostne Matere božje v Gradcu.⁸⁷ V samostanu je bilo takrat šest patrov in dva brata laika. V obdobju 1707–1710 je bilo patrov spet sedem, medtem ko je število bratov

⁷⁶ Prav tam, str. 34.

⁷⁷ *Protocollum*, str. 16.

⁷⁸ Prav tam, str. 29.

⁷⁹ Votivna slika je v frančiškanskem samostanu v Sv. Trojici v Slovenskih goricah pod evid. št. 664.

⁸⁰ Prav tam, evid. št. 663.

⁸¹ Prav tam, evid. št. 625.

⁸² Prav tam, evid. št. 619.

⁸³ Prav tam, evid. št. 662.

⁸⁴ *Protocollum*, str. 75.

⁸⁵ Landergot, 1904, zvezek 5, str. 190.

⁸⁶ Gavigan, *The Austro-Hungarian Province*, volume II, str. 193.

⁸⁷ Prav tam, str. 52.

laikov ostalo nespremenjeno. Število patrov je ostalo enako tudi v obdobju 1710–1713, medtem ko je število bratov laikov naraslo na tri. Leta 1710 se je na Sv. Trojici mudil sekovski škof Franz Anton Adolph pl. Wagensperg (1702–1712), ki je delil sveto birmo za vso okolico. V deževnem vremenu je bilo vseh birmancev 10.236.⁸⁸

Med letoma 1713 in 1716 je bil prior samostana Leopold Zollenstain, po rodu iz Radgone na Štajerskem. V letih 1704–1707 je bil predstojnik novicev v Gradcu, do leta 1704 pa je deloval kot korepetitor v samostanu na Dunaju. Rodil se je 5. marca 1673, kot novic pa je v samostan v Gradcu vstopil 23. aprila 1690. Posvečen je bil 1. maja 1691. Študije je dokončal v Gradcu, vse ostale posebne trenutke na svoji življenjski poti pa je sprejel v samostanu v Sv. Trojici, ki mu je bil očitno najbolj zavezan in kamor je glede na teritorij tudi spadal. 22. decembra 1692 je opravil tonzuro, subdiakon je postal 5. junija 1694, diakon pa 2. aprila 1695. 26. februarja 1696 je daroval svojo prvo mašo v rojstni Radgoni. Šolanje je nadaljeval na Dunaju. Tajnik province s sedežem na Dunaju je bil leta 1707, leta 1710 pa je isto funkcijo opravljal v Gradcu. V letih 1719–1722 je bil nadzornik province, kar pomeni, da je vizitiral samostane v provinci. V naslednjem obdobju je verjetno deloval kot prior v Fürstenfeldu.⁸⁹ Leta 1728 je bil poslan za priorja v Ljubljano, kjer je bil izvoljen tudi v naslednjem obdobju, a je funkcijo zavrnil. Nato ga je predstojnik premestil v samostan v Sv. Trojico. Leta 1734 je bil z veliko večino 21 od 24 glasov izvoljen za predstojnika celotne Avstrijske province. Zollenstain je povečal število sprejemov novicev v samostan, tudi v manjših samostanih so bili vpeljani tako imenovani *decisor casuum*, patri, ki sprejemajo oziroma odločajo o moralnih in etičnih dilemah v skupnosti. Načeloma so bili izbrani tisti, ki so bili izobraženi v teologiji, s poudarkom na moralnih vrlinah, oziroma profesorji moralne teologije. Predpisal je tudi posebno sobo v pritličju za obiskovalke, ki so želele prenočiti v samostanu. V njegovem času so spet sprejeli v red Maksimilijana Herbersteina. Zollenstain je bil na čelu province samo pet mesecev, saj je umrl med vizitacijo v Pécsu 24. oktobra 1734.⁹⁰ V tem času so bili v samostanu v Sv. Trojici tudi Benedikt Vogrin, Hiazint Vidic, ki se omenja v letih 1714–1716, Anton Kunstl, Wilhelm Poz, Edmund Ferlinz in Žiga Egck, ki so v samostanu delovali leta 1716. V času, ko je v Trojici deloval Zollenstain iz Radgone, si prav tam prizadeva ponovno ustanoviti ugasel samostan Friderik Steinpock, doma prav tako iz Radgone. V tem času ima Trojica šest patrov in dva brata laika. Za kratek čas se je tam mudil tudi

pater Pozidij Karnevale iz Češke, ki je preko Sv. Trojice odšel na romanje.

Vidic se leta 1714 omenja kot vikar v novoustanovljenem samostanu v Budimpešti, kjer pa ga je kmalu zamenjal že omenjeni Jožef Göpleis. Nato ga je pot verjetno zanesla prav v Sv. Trojico.⁹¹

Ferlinz se je rodil 12. maja 1678 v Jarenini na Štajerskem, novic je postal 11. junija 1698 v Gradcu, potem ko je že opravil filozofske študije. 12. junija 1697 je bil sprejet v matični samostan v Sv. Trojici v Slovenskih goricah. V cerkvi sv. Leonarda v Gradcu je 20. avgusta 1698 prejel prve zakramente. Subdiakon je postal v isti cerkvi 20. decembra 1698, diakon 14. marca 1699 na Dunaju, posvetitev v duhovniški stan pa je dočkal 4. aprila istega leta. Teologijo in filozofijo je poučeval tako na Dunaju kot v Gradcu. Leta 1712 je prejel doktorat Univerze na Dunaju. Spomladi 1713 je postal prior samostana v Ljubljani, vendar pa ga je slabo zdravje prisililo k odstopu. Za naslednja tri leta se je umaknil v matični samostan v Slovenskih goricah. Od Trojice ga je pot kot učitelja teologije vodila v Krko na Koroškem, kjer je 17. decembra 1718 umrl. Za sabo je pustil dve deli, pri čemer je drugo delo njegovega učenca, Madžara Ludwiga Talliána, ki je študiral na Dunaju v času, ko je tam poučeval Ferlinz. Prvo delo pa se dotika etike in filozofije morale.⁹²

Vogrin je bil rojen na Štajerskem, verjetno prav na območju Slovenskih goric, leta 1661 ali 1662. Kot pripravnik je leta 1679 vstopil v samostan v Lockenhausu. Filozofijo je študiral v Gradcu, nato pa še teologijo na Dunaju. V Gradcu je 26. februarja 1684 postal subdiakon, naziv diakona pa mu je bil podeljen na Dunaju 23. decembra 1684. Z odličnim pridiganjem si je prislužil naziv *baccalaureus de pulpito*. Leta 1698 je postal prior v Ljubljani ter predsednik bratovščine, kjer je moral enkrat mesečno imeti tudi maše v nemškem jeziku. Leta 1704 je postal prior v Lockenhausu, pomočnik priorja na Dunaju pa je bil v letih 1707–1710. Od tam je odšel domov v Sveto Trojico, kjer je 23. oktobra 1712 umrl. Vidic je imel šibko točko, strast za kartanje, kar je bilo seveda strogo prepovedano. Po pregrehi se je kaznoval sam z bičanjem, med katerim se je spraševal, ali bo še vedno igral karte. Med njegovimi deli so ohranjene samo pridige, ki jih je imel v Gradcu leta 1691. Objavljene so v zbirki pridig, izdani leta 1692 v Celovcu.⁹³

V letih 1716–1719 je priorstvo prevzela družina Göpleis, tokrat Franc. V tem obdobju je bilo v samostanu sedem duhovnikov in dva brata laika. Omenja jo se patri Anton Petrič, že omenjeni Žiga Egck in Tomaž Leukauf, ki je v samostanu ostal v letih 1716–

⁸⁸ *Protocolli*, str. 75.

⁸⁹ Gavigan, *The Austro-Hungarian Province*, volume II., str. 255, 288, 300, 314, 332.

⁹⁰ Gavigan, *The Austro-Hungarian Province*, volume III., str. 22–29.

⁹¹ Gavigan, *The Austro-Hungarian Province*, volume II., str. 234, 275.

⁹² Prav tam, str. 323–324.

⁹³ Prav tam, str. 218.

1732, nato pa se je preselil v samostan na Muti, kjer je bil leta 1734 imenovan za *decisores casuum*, moralno starešino.⁹⁴ Kot pravkar sprejet med avguštince je bil v samostanu še Erazem Leuff, ki se je v samostan vrnil leta 1725 in 1747. Leuff se je odločil za vstop v avguštinski red med letoma 1710 in 1713, vendar pa je menil, da ni primeren za meniški stan. Primer je obravnaval generalni prior, ki je zavrnil mladeničevo prošnjo in naročil, da ga morajo sprejeti v red. Leuff si je očitno premislil tudi sam. V Sv. Trojici se je pripravljaj, da bo posvečen v duhovnika. Tonzuro je opravil leta 1716 v Gradcu, subdiakonstvo pa decembra istega leta v Seckauu. Leta 1717 se že omenja kot duhovnik na Dunaju.⁹⁵ V naslednjem obdobju se je število patrov zmanjšalo za enega, njihovo število pa je ostalo enako v letih 1722–1725.

Med letoma 1725 in 1728 se kot prior omenja Wolfgang Tatschl, ki mu je bilo ugodeno, da ni sodeloval pri petih mašah in v zboru.⁹⁶ V Sv. Trojici je bilo takrat sedem patrov in trije bratje laiki, omenja pa se tudi organist Stactati Beranzki, kar govori v prid trditvi, da je cerkev v Sv. Trojici v Slovenskih goricah že v prvi tretjini 18. stoletja imela orgle. Beranzki je svoja pozna leta preživel v samostanu na Reki, kjer ga najdemo v letih 1740–43.⁹⁷ V tem času se v Trojici omenjajo še pater Žiga Sauer, ki je ob koncu 17. stoletja deloval kot pastor v samostanu v Lockenhausu v takratni Ogrski,⁹⁸ pater Kristjan Prod, pater Erazem Leuff in pater Gvido Rupnik, ki je najverjetneje prevzel vlogo kronista. Rupnik se je v samostan vrnil še leta 1735, kjer je verjetno ostal do leta 1738. Tega leta se je preselil v Ljubljano, kjer je deloval kot lektor teologije. V letih 1743–1746 je deloval kot prior in kronist (zgodovinar) samostana v Muti, nakar je postal tajnik priorja province Edmunda Keuffnirja, ki se je odločil bivati v Gradcu. Rupnik se je k poučevanju v Ljubljano spet vrnil leta 1752.⁹⁹ Od leta 1726 je bil v samostanu s pravico stalnega bivanja prisoten že omenjeni Karl Göpleis.

V letih 1728–1731 je bil za priorja imenovan Evgen Schweizer, ki je med letoma 1725 in 1728 deloval kot pridigar pri nedeljskih mašah na Dunaju, po čemer lahko sklepamo, da je imel izjemne retorične sposobnosti. V letih 1719–1722 je bil imenovan za pomočnika priorja ter predstojnika novicev v samostanu Bruck an der Leitha, pa tudi za priorja v Badnu.¹⁰⁰ V tem obdobju je bilo v samostanu devet

patrov in trije bratje laiki. K samostanski skupnosti je spadal tudi Kauzarij Zeyer, ki je pod zaščito kardinala Emryja Csákyja deloval kot kaplan v mestu Kalocsa na Ogrskem.¹⁰¹ Zeyer je veljal za izjemnega teologa in pridigarja ter pomočnika Csákyja, ki je postal kardinal s 1. oktobrom 1717. Rodil se je v Gradcu 26. julija 1694, v red pa je bil sprejet leta 1717. Leta 1722 je bil poslan v Fürstenfeld kot pridigar, nato pa je stopil v službo pri že omenjenem kardinalu Csákyju, pri katerem je ostal do njegove smrti leta 1730. Nato je bil premeščen na Dunaj, Pécs ter v Masso Maremmo v Toskani, kjer je deloval kot kurat pri avstrijski vojski. Med letoma 1752 in 1755 je bil nadzornik pri prenovi cerkve v Korneuburgu. Zeyerju je življenje zunaj samostanskih zidov očitno bolj ugajalo, saj ga v letih 1761–1764 najdemo kot duhovnika v župniji Jedlese, prišteval pa se je med člane skupnosti v Fürstenfeldu, kjer je 15. maja 1763 tudi umrl. Napisal je posebne brevirje za bolehe, starejše in oslepele.¹⁰²

Med letoma 1731 in 1734 je priorstvo v samostanu prevzel že omenjeni Tomaž Leukauf, ki je v njem deloval vse od leta 1716. V tem obdobju je bilo v samostanu osem patrov in štirje bratje laiki. Gre za čas prenove, zgrajen je bil nov refektorij, obnovljene so bile slike, omenjajo se tudi tapiserije.¹⁰³ Med darovalce obleke za Marijo Tolažnico sta se zapisala Joanna Penitsolin in Bartolomej Letting.¹⁰⁴

Po patrih sodeč gre za izjemno težaven čas, saj sta v tem obdobju v samostanu bivala tudi Karl Göpleis in Maksimilijan Herberstein, ki ga tu najdemo med letoma 1730 in 1732. V tem obdobju je bila vpeljana obvezna funkcija moralnega odveznika, teologa, *decisores casuum* – v Trojici je to postal Hermann Schmauchler. Med ostalimi patri velja omeniti še Antona Grahovarja, ki je bil v samostanu med letoma 1730 in 1732, Valentina Wohlgemutha (v samostanu med letoma 1730 in 1735), Amadeusa Kraza (1732–1734) in Leopolda Zollenstaina (leta 1732). Pozidija Smrekarja se omenja leta 1734, nato ga leta 1747 zasledimo na čelu bratovščine v samostanu v Ljubljani, leta 1752 pa si prizadeva pridobiti naziv bakalavreat. Provinca mu ga je podelila pod pogojem, da bo še naprej poučeval. V samostanu v Sv. Trojici se omenjata še Gregor Auffwarter leta 1735 in Gvido Rupnik. Posvetitev med patre je leta 1734 v samostanu prejel tudi Matej Kolonič, ki se je vanj vrnil še leta 1741 ter v letih 1770–1776.

⁹⁴ Gavigan, *The Austro-Hungarian Province*, volume III., str. 23, op. 112; glej tudi: Orožen, *Das Bisthum*, str. 228.

⁹⁵ Gavigan, *The Austro-Hungarian Province*, volume II., str. 270, 280.

⁹⁶ Gavigan, *The Austro-Hungarian Province*, volume III., str. 2, 6.

⁹⁷ Prav tam, str. 4, 38.

⁹⁸ Gavigan, *The Austro-Hungarian Province*, volume II., str. 183; Orožen, *Das Bisthum*, str. 228.

⁹⁹ Gavigan, *The Austro-Hungarian Province*, volume III., str. 48, 51, 63, 85, 187.

¹⁰⁰ Prav tam, str. 247, 279, 289.

¹⁰¹ Bivanje izven samostanske skupnosti je moral odobriti sam predstojnik province. V tem obdobju so lahko zunaj samostana bivali: Hermann Schmaucher, pastor v Neumarktu, Anton Hackstock, ki je delal kot kaplan pri grofu Nádasdyju, ter omenjeni Zeyer. Gavigan, *The Austro-Hungarian Province*, volume III., str. 4, 8, 14, 16, 19.

¹⁰² Gavigan, *The Austro-Hungarian Province*, volume III., str. 105.

¹⁰³ *Protocolli*, str. 74.

¹⁰⁴ Prav tam.

Maksimilijan Herberstein iz Štajerske je študiral v Gradcu, leta 1705 pa se je v sporu z Velikovcem boril za teritorialne pravice samostana na Muti. Njegov brat je samostanu na Muti doniral 1500 guldnov. Prav med letoma 1731 in 1734 je izstopil iz reda in se skrival v samostanu v Sv. Trojici, kjer je deloval med letoma 1730 in 1732. Zollenstein, ki je bil leta 1732 v samostanu ter je leta 1734 postal predstojnik province, ga je rehabilitiral. V tem obdobju je deloval na terenu, kjer je pod lažno pretvezo zbiral denarna sredstva za samostanske skupnosti po Avstriji. Pred tem je dolgo bival na Muti, leta 1734 pa je bil napoten v samostan v Velikovec. V petdesetih letih 18. stoletja in verjetno do svoje smrti je deloval v samostanu na Muti, kjer je 30. marca 1774 tudi umrl.¹⁰⁵

Madžar Schmauchler se je rodil 18. maja 1678, verjetno v mestu Komárom. Posvečen je bil leta 1702. Med letoma 1704 in 1707 je deloval kot pastor v Rattersdorfu v okolici samostana v Lockenhausu. Leta 1713 je bil kot vikar nastanjen v novoustanovljenem samostanu v Pécsu, kamor je bil napoten tudi leta 1719. V vmesnem obdobju je deloval kot tajnik v župniji Sziget. V tem obdobju je napisal 15 pritožb na račun brata laika Rudolfa Wolfa iz samostana Bruck an der Leitha, ki je ležal na takratni meji med Avstrijo in Ogrsko.¹⁰⁶ Leta 1726 je s posebnim dovoljenjem province deloval zunaj samostanskih zidov kot pastor v Neumarktu, med letoma 1728 in 1731 je bil v samostanu v Lockenhausu, a je deloval kot pastor v Riglanu pri grofu Koháriju. Umrl je v Lockenhausu 10. aprila 1740, torej kmalu po odhodu iz Trojice. Med njegovo zapuščino velja omeniti njegove poetične literarne tekste, verjetno napisane v latinskem jeziku.¹⁰⁷

Valentina Wohlgemutha po odhodu iz Trojice zasledimo v samostanu v Ljubljani oziroma kot ekonom in tajnika v Radečah, kjer je deloval v štiridesetih letih 18. stoletja. Leta 1759 je bil prestavljen na mesto administratorja v Pogoneck, v času ukinjanja samostanov, v letih 1782–1785, pa ga spet najdemo v Ljubljani.¹⁰⁸

Amadej Kraz se v letih 1749–1752 omenja kot pomočnik priorja v samostanu na Muti, v letih 1761–1764 pa je bil v okviru samostana Velikovec imenovan za kaplana pri baronu Teuffenbachu.¹⁰⁹

Matej Kolonič je bil v letih 1761–1764 potrjen za priorja v Pécsu na Ogrskem. Nato se je status samostana v Pécsu spremenil, saj se omenja zgolj kot bivališče in ne več kot samostan, kar govori o težavnosti razmer, v katerih je deloval Kolonič, takrat vikar. V

sedemdesetih letih 18. stoletja je bil spet v Sv. Trojici v Slovenskih goricah, in sicer na čelu bratovščine Sv. Trojice.¹¹⁰

V obdobju 1737–1740 je bilo v samostanu osem patrov, vključno z rehabilitiranim Maksimilijanom Herbersteinom, ki je bil pred tem dolga leta na Muti, in štirimi brati laiki. To je čas, ko so v samostanu začeli s prenovo, kar je zelo vplivalo tudi na poslovanje samega samostana. Prosil je namreč za odlok plačila 300 guldnov, ki bi jih moral nakazati v generalno blagajno province. Prošnji je bilo ugodeno s priporočilom, naj s plačilom počakajo na boljše čase. To je čas, ko je priorstvo samostana prevzel že omenjeni Karl Göpleis, ki je zelo aktivno sodeloval pri prenovi samostana, kot prior pa je deloval od leta 1734 do svoje smrti maja 1740.

Leta 1740 je v habsburškem cesarstvu zavlada Marija Terezija. Nasledstvo ji je leta 1713 Karel VI. zagotovil s tako imenovano pragmatično sankcijo, ki so jo potrdili vsi politični zavezniki. Vendar pa je z njenim prihodom na politični oder prišlo do prekinitve pogodbe s strani Prusije, Bavarske, Saške in Francije. Prusija je napadla Šlezijo in jo priključila svojemu ozemlju. Šibka in revna država je kraljico prisilila k reorganizaciji državne uprave. S tem se je posledično dotaknila tudi delovanja samostanov, kjer je bil eden izmed prvih ukrepov starostni dvig vstopa posameznikov v samostan z 21 na 24 let. Število kandidatov za vstop v samostan je kljub višanju starostne meje še vedno naraščalo, zato so jih morali zavračati. Leta 1762 je izdala dekret o postopnem zmanjšanju števila novicev v samostanih, leta 1767 pa so novice lahko sprejemali samo ekonomsko dobro stoječi samostani. Posledično so samostane začeli zapirati. Že proti koncu šestdesetih let so zaprli kar sedem samostanov v Lombardiji. Podobne želje je cesarica imela tudi v avstrijski monarhiji, a tam se je zmanjšanja števila samostanov lotila z izdajanjem posameznih dekretov. V začetku sedemdesetih let je izdala dekret o prepovedi uporabe samostanskih zaporov, in sicer z argumentom, da zapiranje ljudi spada pod civilno oblast, ki jo samostani tako neposredno spodkopavajo. Prav tako je bila donacija vsakega novica, ki jo prinese ob vstopu v samostan, omejena na 1500 guldnov, ki pa niso bili namenjeni samemu samostanu, temveč je bil denar porabljen kot del javnih sredstev.

V letih 1740–1743 je bilo v samostanu Sv. Trojica vsega skupaj enajst menihov, med njimi sedem patrov in štirje bratje laiki. Priorstvo samostana je prevzel Lorenz Puechenthall, ki je ostal prior vse do leta 1747. Od Göpleisa je prevzel nadzor nad gradnjo samostana. Iz Sv. Trojice je bil nato napoten v samostan v Baden. Med darili velja omeniti nov rdeč mašni plašč s srebrnimi nitkami, ki ga je darovala Joanna pl. Stubenberg, kar govori o navezanosti ustanoviteljev

¹⁰⁵ Gavigan, *The Austro-Hungarian Province*, volume III., str. 20, 24, 25, 33, 48, 67, 68, 121, 130, 138, 147, 155, 169, 174.

¹⁰⁶ Gavigan, *The Austro-Hungarian Province*, volume II., str. 239, 240, 256, 269, 281.

¹⁰⁷ Gavigan, *The Austro-Hungarian Province*, volume III., str. 8, 14, 16, 23, 92.

¹⁰⁸ Prav tam, str. 39, 48, 57, 67, 137, 146, 300.

¹⁰⁹ Prav tam, str. 71, 146.

¹¹⁰ Prav tam, str. 147, 155, 165, 169.

na samostan tudi v 18. stoletju.¹¹¹ Številni darovi so bili tudi v tem obdobju namenjeni Mariji; omeniti velja štiri dragocene albe in en mašni plašč, ki jih je leta 1742 poklonila Ana Urbančič.¹¹² Med jedilnim priborom se omenja šest enakih srebrnih nožev in 12 starejših žlic.¹¹³

V tem obdobju se med patri omenjata že omenjeni Matej Kolonič ter leta 1741 Facund Zandone(a)-tti. Ta je v letih 1722–1725 deloval v okviru samostana Lockenhaus, kjer je prevzel župnijo v Pilgersdorfu. Po Sv. Trojici ga najdemo kot priorja in kronista oziroma zgodovinarja¹¹⁴ samostana na Reki, kjer je ostal v letih 1746–1752 in leta 1750 prevzel vlogo nadzorника prenove samostana. Zatem je odpotoval v Flandrijo, nato pa se je verjetno vrnil v matični samostan na Reki, kjer je deloval kot spovednik benediktink. Kot prior in spovednik se spet omenja leta 1757 ter v obdobju 1761–1764. Zandonetti je najverjetneje umrl v matičnem samostanu na Reki okrog leta 1770.¹¹⁵

Število patrov v samostanu je še naprej vztrajno naraščalo, kar je najverjetneje posledica priljubljenosti samostana in s tem povezanih številnih romanj. Med letoma 1743 in 1747, še vedno pod priorstvom Puechenthalla, je bilo v samostanu osem patrov in kar pet bratov laikov. Na čelu bratovščine Sv. Trojice je bil Gelazij Turner, ki se je v letih 1764–1767 omenjal kot spovednik klaris. Pridigar v nemškem jeziku ter kronist oziroma zgodovinar samostana je bil Pavel Waizmann. Med ostalimi patri velja omeniti še Fulgentija Pečarja, ki je deloval v samostanu leta 1747, Reginalda Eberla (1747), ki se je v samostan vrnil leta 1771,¹¹⁶ torej 35 let pozneje, Dionisa Plavca, ki se je v samostan vrnil v istem obdobju kot Eberl, Chrysostoma della Sega, ki je bil v samostanu v letih 1747–1780, torej kar 33 let, in Ildefonsa Milača, ki je bil v samostanu leta 1747 ter se je leta 1770 spet vrnil v rodne kraje.

Pavel Waizmann se nato v letih 1764–1767 omenja na Muti, kjer je imel naslednje zadolžitve: pomočnik priorja, moralni teolog, zakristan in kronist. V letih 1773–1776 se omenja kot vikar prior na Muti, a je moral funkcijo zaradi bolezni odložiti že leta 1774. Kljub temu je ostal prior do leta 1781. V starosti 67 let je odšel v samostan v Lockenhaus, kjer je ostal do leta 1784 v funkciji zakristana. Leta 1784

je kot sedemdesetletnik prišel v samostan v Fürstfeldu, kjer se omenja tudi leta 1791, a že popolnoma nezmožen dnevnih opravil in branja Svetega pisma, saj so ga zapustile oči. Do leta 1793 se je poslovil tudi od sveta.¹¹⁷

Ildefons Milač je bil do leta 1733 župnik pri Sv. Juriju na Remšniku pri Radljah ob Dravi, naslednje leto je bil sprejet med avguštince, leta 1758 pa si je pridobil naziv *baccalaureatus pulpito*, in sicer za dvajset let izjemnega pridiganja. V letih 1761–1764 je bil prior ljubljanskega samostana, a že leta 1762 je prosil za razrešitev zaradi bolezni.¹¹⁸

V letih 1747–1749 je ostalo število patrov skorajda enako. V samostanu je bivalo 13 ljudi, od tega sedem patrov in pet bratov laikov, priorstvo pa je prevzel Gvido Rupnik, ki je v samostanu bival že v letih 1725 in 1735. Med patri se leta 1749 omenja Dominitian Jovis, v samostanu pa je bival tudi že omenjeni Chrysostom della Sega.

V letih 1752–1755 se kot prior samostana omenja Josef Faby, ki je po poročanju preostalih članov skupnosti zanemarjal svoje dolžnosti (tudi vizitacije) in slabo skrbel za finance samostana. Število bratov se je medtem močno povečalo, na skupno 16, od tega je bilo 11 patrov in 5 bratov laikov. Med patri se omenjajo Chrysostom della Sega, Peter Petermann, ki je v samostan prišel leta 1754, Ferdinand Staingrub, ki se je v samostan vrnil leta 1771, Hilarij Krejač, Eligij Reiter, Maksimilijan Schlauchhaimb, ki je ostal v letih 1755–1756, iz samostana v Lockenhausu oziroma tamkajšnjega župnišča je prišel Marian Mann, ki je v Sv. Trojici bival v letih 1755–1757, Fortunat Kus, prav tako med letoma 1755 in 1757, ter Marko Habernek, ki se je omenjal leta 1755.¹¹⁹

Jožef Faby, rojen Dunajčan, je bil ob prihodu v Trojico izkušen menih. Leta 1719 je bil v dunajskem samostanu oziroma tamkajšnji cerkvi zadolžen za maše ob praznikih, leta 1731 je bil že na čelu novicov in zakristan v samostanu Bruck an der Leitha, kjer se je na čelu novicov omenjal tudi v letih 1749–1752, v letih 1734–1737 pa je bil že prior v Velikovcu. Tam je nadzoroval prenovo samostana; tretje nadstropje samostana so podrli ter leta 1737 samostan in cerkev povezali na eno višino.¹²⁰

Eligij Reiter se je kot študent v Gradcu leta 1752 zapletel v moralne, pravne in teološke spore, prihod v odmaknjeno Sv. Trojico pa je pomenil njegovo prvo namestitev. Po Sv. Trojici se je odpravil v Pécs, kjer je prevzel vlogo pridigarja ob praznikih in predstojnika bratovščine. Leta 1759 se omenja kot katehet v avguštinskem samostanu v Lockenhausu, v letih 1761–64 je deloval kot pridigar v nemškem jeziku v Ljubljani,

¹¹¹ *Protocollum*, str. 76. Najverjetneje gre za Anno Johanno Theresio, rojeno 24. junija 1698, pravnukinjo Wolfganga pl. Stubenberga. Glej: Loserth, *Geschichte des Altsteirischen Herren* (priloga rodbinskega drevesa).

¹¹² Prav tam, str. 77.

¹¹³ Prav tam.

¹¹⁴ Služba kronista v vseh samostanih Avstrijske province je bila vpeljana leta 1743.

¹¹⁵ Gavigan, *The Austro-Hungarian Province*, volume II., str. 298; glej tudi: Gavigan, *The Austro-Hungarian Province*, volume III., str. 57, 66, 120, 123, 129, 137, 146, 168.

¹¹⁶ Reinhold Eberl se omenja kot župnik v Lockenhausu v letih 1740–1743, najverjetneje gre za isto osebo; glej Gavigan, *The Austro-Hungarian Province*, volume III., str. 40.

¹¹⁷ Prav tam, str. 49, 158, 176–177, 262, 298, 302, 322, 389, 417.

¹¹⁸ Prav tam, str. 135, 150.

¹¹⁹ Orožen, *Das Bisthum*, str. 229.

¹²⁰ Gavigan, *The Austro-Hungarian Province*, volume II., str. 247; Gavigan, *The Austro-Hungarian Province*, volume III., str. 19, 43, 51, 68, 125, 139, 154.

v času zapiranja samostanov in velike represije pa je v letih 1782–1791 deloval v Badnu kot vojaški kaplan za vojake italijanske narodnosti.¹²¹

Maksimilijan Schlauchaimb je bil izučen v glasbeni umetnosti in je v Sv. Trojici skrbel za orgle, saj se je v obdobju 1756–1764 omenjal kot organist v Budimpešti, v letih 1761–64 je napredoval v pomočnika priorja, nato pa se je preselil na Dunaj, kjer je prevzel vlogo učitelja glasbe pri novicah.¹²²

Marko Habernek iz Koroške je vstopil kot novic v avguštinski samostan leta 1740, ko je bil sprejet skupaj s Kristjanom Annackerjem – prošnjo za vstop v samostan je oddalo 19 kandidatov. Velik naval na samostane in pazljivo sprejemanje novicev sta bila prav gotovo povezana s prihodom Marije Terezije na oblast in njenimi postopnimi omejitvami. Habernek se je v samostanu na Dunaju posvečal študiju moralne teologije. V letih 1746–1749 ga že zasledimo v rodnem Velikovcu kot pridigarja v slovenskem jeziku in prokuratorja. Nato je verjetno odšel v Sv. Trojico, konec sedemdesetih in v osemdesetih pa ga spet najdemo v Velikovcu, kjer je v starosti 66 let doživel lažjo kap, zaradi česar je bil oproščen dela z ljudmi. 29. marca 1792 je v starosti 74 let za posledicami kapi tudi umrl.¹²³

V naslednjem obdobju je priorstvo prevzel že prej omenjeni Lorenz Puechenthall, med patri pa se ob Chrysostomu della Sega omenja tudi Dominician Jovis.¹²⁴ Močno povečanje števila bratov govori o priljubljenosti samostana kot romarskega središča ob nedeljah in praznikih. Pri tem so maše ves čas potekale tako v slovenskem kot nemškem jeziku.

Med letoma 1755 in 1759 se kot prior omenja Honoracij Gotscheer, v samostanu domuje 11 patrov in 4 bratje laiki. Med patri se omenjajo Chrysostom della Sega, Severin Voregger, ki je v samostanu ostal v letih 1757–1759, verjetno s funkcijo moralnega razsodnika, Nikolaj Kozanc, ki se omenja samo leta 1757, nakar je najverjetneje odšel v Ljubljano in od tam v Pécs, kjer se omenja v letih 1767–1770, in Prosper Rauch, ki se omenja leta 1759.¹²⁵ Leta 1759 se število patrov zmanjša na 9, bratov laikov pa na 5, enako število patrov in 6 laikov se omenja v obdobju 1761–1764, ko se v samostanu omenjata Tomaž Keršič in Raimund Weizer. Julian Pugler se omenja leta 1763. Karl Sambsa je v Sv. Trojici v letih 1764–1765, leta 1782 pa se omenja kot prior samostana na Reki. Tadej Fuček je leta 1764 v Sv. Trojico najverjetneje prišel iz Velikovca, kjer je deloval kot pomočnik pridigarja v slovenskem jeziku. Pred službovanjem v Velikovcu je deloval na Reki. V samostanu se leta

1765 omenja še Albert Kavčič.¹²⁶ Kot prior se takrat omenja Žiga Schlechtleiner, ki je omenjen že kot mestni kaplan v Korneuburgu v letih 1740–1743, iz Sv. Trojice pa je bil napoten v samostan v Pécs.

Honoracija Gotscheerja v letih 1752–1755 najdemo v samostanu v Ljubljani, kamor se je vrnil iz Trojice. V letih 1761–1764 je bil prior.¹²⁷

Severinu Voreggerju so bile kot študentu leta 1737 na generalnem zasedanju v Gradcu dodeljene posebne zasluge, saj je bil leta 1740 zadolžen za jutranjo mašo na Dunaju, leta 1741 pa so ga napotili v Fürstenfeld kot lektorja moralne teologije in moralnega razsodnika. Pred prihodom v Sv. Trojico je deloval kot moralni razsodnik in učitelj moralne teologije v Ljubljani ter si je tako kot Smrekar prizadeval za podelitev naziva bakalavreat, kar so mu obljubili pod pogojem, da bo še naprej poučeval.¹²⁸

Raimund Weizer je od Sv. Trojice odšel v samostan Bruck an der Leitha, kjer se omenja kot mestni kaplan vse do leta 1767. Nato je postal mašnik pridigar ob praznikih ter predstojnik bratovščine Sv. Rozalije v Lockenhausu. V letih 1770–1773 je deloval na Dunaju, kjer je kot kaplan skrbel za bolnike sester reda sv. Elizabete. Z Dunaja se je preselil v Bruck an der Leitha, kjer je postal predstojnik novicev. Nato je spet odšel na Dunaj, kjer je bil v letih 1776–1779 zakristan, nato pa je postal prior v Lockenhausu. V letih 1782–1785 je bil spet v Badnu, tokrat kot prior samostana, kjer je ostal tudi v naslednjem obdobju. Anonimno so ga namreč izvolili preostali patri, kot je narekoval nov sistem elekcije, ki ga je uvedel Jožef II. Ob razpustu samostana je deloval kot župnik v avstrijski monarhiji.¹²⁹

Albert Kavčič je kot študent iz Štajerske Radgone svojo pot začel v Fürstenfeldu leta 1753, pred prihodom v Sv. Trojico pa je deloval na Muti kot prokurator, kjer je protestiral zaradi nemških elementov oziroma vplivov na večinsko slovenskem ozemlju. Kavčič je veljal za problematičnega avguštince, saj je bil v naslednjih letih obdolžen igranja na srečo in finančnih nepravilnosti v samostanu. V Sv. Trojici je bil zadolžen za maše ob praznikih. Očitno je imel hude težave pri navajanju na samostansko življenje. Pri tem ni bil osamljen, saj je v tem času v samostanu kot prior deloval Matej Perko, ki je izstopil iz reda ter sprejel službo škofijskega duhovnika. Kavčič se je nato preselil v Velikovec, kjer je prav tako izstopil iz reda in postal škofijski duhovnik, zadolžen pa je bil predvsem za maše v slovenskem jeziku. Leta 1774 je prav v avguštinskem samostanu v Velikovcu nastalo anonimno delo, v katerem so obravnavali napade Alberta Kavčiča, ki je očitno agresivno zahteval uvedbo

¹²¹ Gavigan, *The Austro-Hungarian Province*, volume III., str. 118, 133, 138, 146, 239, 293, 318.

¹²² Prav tam, str. 133, 138, 147, 198–199.

¹²³ Prav tam, str. 39, 58, 73, 261, 299, 332, 392–393.

¹²⁴ Orožen, *Das Bisthum*, str. 228.

¹²⁵ Prav tam, str. 230.

¹²⁶ Prav tam.

¹²⁷ Gavigan, *The Austro-Hungarian Province*, volume III., str. 120, 150, 157.

¹²⁸ Prav tam, str. 31, 85, 95, 124.

¹²⁹ Prav tam, str. 158, 162, 164, 167, 177, 255, 273–274, 293, 318, 336.

slovenskega jezika v samostanu in okolici. Leta 1780 je prosil za premestitev v rodno Radgono, kjer bi deloval kot kaplan. Prošnja mu je bila delno ugodena, saj se je do leta 1801 omenjal kot kaplan v Mali Nedelji v Slovenskih goricah. Leta 1813 se je omenjal kot pastor pri sv. Magdaleni v Kapeli, kjer mu je leta 1820 pomagal še en bivši avguštinec, Benedikt Marits. 8. januarja 1826 je tam tudi preminil.¹³⁰

V obdobju 1764–1767 je bilo v samostanu devet patrov in pet bratov laikov, med katerimi se omenjata pater Chrysostom della Sega in Konrad Dorfler kot oskrbovalec ran. To je bil čas, ko je bil na čelu samostana kontroverzni Matej Perko. Perko je pred tem deloval kot prior v Ljubljani, iz Sv. Trojice pa je odšel v Velikovec, kjer je deloval kot pomočnik priorja in razsodnik v moralnih zadevah. Sredi sedemdesetih let 18. stoletja je izstopil iz reda in postal škofijski duhovnik.¹³¹

Med letoma 1767 in 1770 je število patrov poskočilo na 12, bratov laikov pa na 8, kar je za samostan pomenilo precejšen finančni zalogaj. Kot prior se takrat omenja Maks Friderik, med patri pa najdemo Chrysostoma della Sega in Salezija Lužina, ki se omenja leta 1768, Severina Nagerla (leta 1769) ter Columbana Schwata, ki je omenjen leta 1770. V tem času sta v samostanu bivala tudi povratnika Matija Kolonič in Ildefons Milač.

Maks Friderik je bil leta 1752 napoten v koroško Ziljsko dolino, da bi pomagal pri rekatolizaciji takrat prevladujočih protestantov. Gre za pobudo, ki jo je Marija Terezija v želji po rekatolizaciji regije naslovila na vse redove. Friderik je ostal v Ziljski dolini še leta 1759, ko je prosil za povečanje sredstev za delovanje. Na Koroškem je ostal vse do leta 1767, ko je zaprosil za pridobitev naziva bakalavreata, kar so mu sicer obljubili, istočasno pa je sprejel mesto nedeljskega pridigarja in predstojnika bratovščine v Brucku an der Leitha, od koder pa so ga že naslednje leto premestili v Sv. Trojico. V letih 1773–1776 ga spet najdemo kot sekretarja v Badnu, v naslednjem obdobju pa je bil že prior samostana. V letih 1782–1785, torej v času ukinjanja samostanov, se omenja kot spovednik pri sestrah reda sv. Elizabete. Maks je umrl na Dunaju 31. decembra 1808 v častitljivi starosti 95 let.¹³²

Salezij Lužin, po rodu iz Koroške, je bil prokurator v Velikovcu, kjer je preživel več kot 20 let. Leta

1795 je postal škofijski duhovnik, pomočnik v St. Xaver am Saalfeld, kjer je 19. aprila 1798 v starosti 62 let tudi umrl.¹³³

Severin Nagerl je bil pred prihodom v Sv. Trojico upravnik župnije v Budimpešti in pomočnik priorja, konec leta 1769 pa se je preselil v Sv. Trojico.¹³⁴

Columban Schwat je do leta 1770 bival v samostanu v Pécsu, konec sedemdesetih pa je bil spet v Sv. Trojici, saj je bil eden izmed glavnih pobudnikov gradnje obeh zvonikov. Njegove zasluge so omenjene na zvoniku, kar potrjuje tudi njegovo priorstvo v tem času. Leta 1783 se omenja kot prior v samostanu na Muti.¹³⁵

V letih 1770–1773 je imel samostan 11 patrov, med katerimi je bil Matej Kolonič na čelu bratovščine Sv. Trojice, med 6 brati laiki pa se omenjata kuhar in pek. Omeniti velja še Chrysostoma della Sego, Adolfa Vrolicha in Floriana Hauserja, ki se omenjata leta 1771, povratnika Gelazija Turnerja, ki je bil v letih 1743–1747 v Sv. Trojici na čelu bratovščine Sv. Trojice, Hermana Stepla in Amanda Müllerja, ki se omenjata leta 1733, ter povratnika Dionisa Plavca in Nikolaja Kozanca.¹³⁶

Florian Hauser je ostal v samostanu do leta 1780, ko je najverjetneje odšel v Fürstenfeld, kjer se leta 1782 omenja kot nezmožen opravljati dela zaradi oglušlosti. Pri devetdesetih ga je doletela še slepota. Leta 1811 je bil premeščen k Bratom Sv. Janeza v Gradec, kjer je 22. avgusta 1812 umrl.¹³⁷

V obdobju 1773–1776 je število patrov ostalo nespremenjeno, torej 11, število bratov laikov pa je padlo na 5. Kot prior samostana se omenja Wolfgang Lanius. Rodil se je na Dunaju 8. marca 1772, in sicer kraljevemu lovcu, ki pa je zelo zgodaj umrl. Z materjo se je preselil v Celovec, kjer si je pridobil osnovno izobrazbo. V samostan je stopil v Velikovcu 29. aprila 1739, v duhovnika pa je bil posvečen leta 1745. Kot duhovnik je služboval v Velikovcu, Brucku an der Leitha in Gradcu. Kratek čas je poučeval moralno teologijo ter bil predstojnik novicev. Leta 1767 je postal prior v Velikovcu, leta 1773 pa v Sv. Trojici, kjer je ostal do leta 1779. Od tam ga je pot najverjetneje ponela v Ljubljano, kjer je postal prior najkasneje leta 1782. Tu je dočakal tudi ukinitve samostana leta 1784. Kot prior samostana v Velikovcu se omenja med letoma 1788 in 1790; tam je 26. januarja 1799 tudi umrl. Ohranjeni sta dve njegovi pridigi.¹³⁸ Med patri je bil v samostanu prav gotovo tudi Chrysostom della Sega.

V letih 1776–1778 je predstojnik samostana ostal prej omenjeni Wolfgang Lanius. Nadomestil

¹³³ Prav tam, str. 297, 332, 396, 421.

¹³⁴ Prav tam, str. 155, 162.

¹³⁵ Gavigan, *The Austro-Hungarian Province*, volume III., str. 162, 262, 273, 298.

¹³⁶ Orožen, *Das Bisthum*, str. 230.

¹³⁷ Gavigan, *The Austro-Hungarian Province*, volume III., str. 262, 298, 322, 385, 417, 439, 461.

¹³⁸ Prav tam, str. 219.

¹³⁰ Prav tam, str. 125, 147, 160, 163, 173, 241, 479.

¹³¹ Prav tam, str. 163–164, 176.

¹³² Prav tam, str. 131, 135, 139, 147–148, 155, 157–158, 161, 173, 260, 290, 315, 373, 411, 430.

ga je Chrysostomus della Sega, ki je bil prior v letih 1778–1779. Med patri se leta 1777 omenjajo Leander Homa(o)n, Benedikt Schrort, Ladislav Lackner, ki se je v letih 1770–1773 omenjal v samostanu v Budimpešti v funkciji pobiralca miloščine, ter povratnik Florian Hauser.¹³⁹

Chrysostomus della Sega je bil pred tem, v letih 1773–1776, prior na Muti, kjer pa je odstopil zaradi težav z očmi in nenehnih vrtoglavic. Zatem je prišel v Trojico, kjer se omenja tudi leta 1780 kot pomočnik priorja, v letih 1782–1785 pa se prav tako omenja v Sv. Trojici v funkciji zakristana.¹⁴⁰

Leander Homon se leta 1759 omenja kot pridigar v nemškem ter pomočnik pri mašah v slovenskem jeziku v samostanu v Ljubljani, med letoma 1761 in 1764 je prevzel funkcijo pridigarja ob praznikih, v naslednjem triletnju pa je opravljal isto funkcijo v prav v tistem času ukinjenem oziroma degradiranem samostanu v Pécsu, kjer pa so menihi še ostali. Nato je bil ponovno v Ljubljani, kjer je redno maševal v nemškem jeziku ter ob praznikih v slovenskem jeziku. Zatem se je preselil v Velikovec, kjer je prav tako maševal v slovenskem jeziku, obenem pa je načeloval bratovščini. Med letoma 1773 in 1776 je ob rednih mašah v obeh jezikih opravljal še funkcijo moralnega razsodnika v istem samostanu. Nato se je preselil v Trojico, kjer je verjetno prav tako opravljal maše v obeh jezikih. Iz Trojice je šel v času ukinjanja samostanov ponovno v Ljubljano, kjer je prevzel nedeljske maše. Leta 1796 ga spet najdemo v Velikovcu, kjer je bil v starosti 63 let izvoljen za priorja, a se je že v začetku naslednjega leta izgovoril, češ da opravlja funkcijo pastora v Gorenčah, in tako ni želel sprejeti funkcije priorja. Iz Koroške se je leta 1801 spet preselil v Sv. Trojico, kjer je opravljal vlogo župnika, in sicer od svojega 68. leta starosti do svoje smrti leta 1807, ko je umrl v starosti 74 let.¹⁴¹

Za leto 1780 nam prva stran samostanske kronike iz leta 1869 razkriva natančen popis vseh patrov: Columban Schwatt je bil potrjen kot prior, della Sega se je umaknil in opravljal funkcijo pomočnika priorja, Jordan Luz je bil zadolžen za pridige v nemškem jeziku, Filip Kren je bil zadolžen za maše v slovenskem jeziku, Pavel Schranzhofer je bil prokurator, Hugo Perkan je bil pridigar ob praznikih, Ladislav Lackner pa ni imel nobenih zadolžitev. Med brati laiki so omenjeni: Rogat Majer, kletar Gregor Šuster, pobiralca miloščine Martin Perko in Josaphat Soretz ter ranocelnik Wilibald Dörr. Leta 1780 je bilo tako v samostanu sedem patrov in pet bratov laikov.¹⁴² V samostanu bi moral biti tudi težavni Nikalus Spe-

ranzi oziroma Georg Fanello, ki je bil iz Reke v Sv. Trojico napoten 26. maja 1779, a se tu ne omenja in se očitno ni držal navodil.¹⁴³

Columbana Schwatta v letih 1767–1770 najdemo kot pridigarja ob praznikih v samostanu v Pécsu, nato pa v Sv. Trojici, od koder se je leta 1783 preselil za priorja v Muto.¹⁴⁴

Jordan Michael Lu(t)z leta 1759 ni bil sprejet med kandidate za avguštinskega meniha. Zanj se pozneje omenja, da je imel hude težave s pitjem, leta 1804 pa ga najdemo v Lockenhausu, kjer je 8. januarja istega leta umrl. Med kandidate je moral biti sprejet kmalu po letu 1759, saj ga že leta 1767 najdemo kot pridigarja v Jedlesseju. V začetku osemdesetih je bil v Sv. Trojici, leta 1783 pa je bil v funkciji nedeljskega pridigarja v Budimpešti. Po zaprtju samostana v Budimpešti leta 1785 je bil premeščen v samostan v Baden, kjer si je ustvaril sloves poznavalca in ljubitelja vin. Nato se je leta 1788 dokončno preselil v Lockenhaus.¹⁴⁵

Filip Kren je ostal v Sv. Trojici do leta 1790. Po »prvi« ukinitvi samostana leta 1787 je prevzel vlogo župnika, ki jo je opravljal do leta 1790, ko je bil, star štirideset let, premeščen v Velikovec. Krenn je sicer lavantinskemu škofu izrazil željo po premestitvi v okolico Celja, a mu je ta ponudil župnijo Sv. Florijana na Boču, v dekanatu Rogatec. Leta 1815 je deloval kot pastor v dekanatu Slovenska Bistrica, kjer je 9. marca 1821 umrl.¹⁴⁶

Hugolin Perkan je po Sv. Trojici leta 1783 odšel v samostan v Velikovec, kjer je bil zadolžen za maše v slovenskem jeziku. Nato ga spet najdemo v Sv. Trojici, verjetno že leta 1787 kot kaplana ter nato leta 1790, ko je prevzel župnijo, ki jo je vodil do svoje smrti 23. aprila 1797.¹⁴⁷

To je čas, ko se dolgotrajna prenova samostana, začeta že leta 1735, vendarle bliža koncu. Leta 1772 je sekovski škof Janez Filip II. Franc pl. Spaur (1763–1779) ponovno posvetil cerkev in vsem prisotnim podelil odpustek za leto dni. Leta 1779 se je energični Schwatt lotil gradnje še dveh zvonikov, ki sta bila dokončana že naslednje leto.

Vendar je treba omeniti, da so časi blaginje v samostanu minili. To kaže tudi število patrov in bratov laikov, ki se je zmanjšalo s povprečno 16 do 20 sredi stoletja na zgolj 12. Leta 1764 je bilo v Avstrijski provinci 290 patrov, leta 1783 pa le še 210. V naslednjih letih je njihovo število drastično upadalo. Leta 1780 je oblast v avstrijski monarhiji prevzel Jožef II., ki je z izdajo več kot 6000 dekretov popolnoma reformiral državo. Temelje je položila že njegova mati

¹³⁹ Orožen, *Das Bisthum*, str. 230.

¹⁴⁰ Gavigan, *The Austro-Hungarian Province*, volume III., str. 176, 262, 273, 301.

¹⁴¹ Prav tam, str. 141, 146, 155, 161, 169, 177, 262, 300, 331, 392, 422, 441.

¹⁴² Kronika samostana Sv. Trojice v Slovenskih goricah iz leta 1869.

¹⁴³ Gavigan navaja dve imeni za enako napotitev, verjetno je prišlo do pomote; glej Gavigan, *The Austro-Hungarian Province*, volume III., str. 273.

¹⁴⁴ Prav tam, str. 162, 262, 273, 298.

¹⁴⁵ Prav tam, str. 135, 164, 273, 302, 319, 336, 401, 423.

¹⁴⁶ Prav tam, str. 262, 273, 301, 325, 394.

¹⁴⁷ Prav tam, str. 273, 299, 325, 400.

Marija Terezija, ki je upoštevala predvsem nasvete Antona Vencija kneza Kaunitza, zunanjega ministra in ideologa sekularizacije razsvetljene politike Marije Terezije in Jožefa II. Leta 1768 je Kaunitz izdal delo »*Von der oberherrlichen Gewalt der römisch-katholischen Fürsten in Bezug auf die Religion und die Clerisey*«, v katerem je branil položaj takratne kraljice proti papežu Klemenu XIII.

Že maja 1781 je Jožef II. izdal dekret o prepovedi sprejemanja pripravnikov v samostane. Temu je decembra istega leta sledil uničujoči dekret o zaprtju vseh samostanov, ki ne služijo kot bolnišnice ali šolske ustanove. Prenehale so delovati tudi vse univerze oziroma izobraževanja znotraj redov, zaradi česar so morali posamezni menihi obiskovati državne šole. Leta 1783 je bil uveden tako imenovani *numerus fixus*; to je pomenilo, da so morali število menihov v samostanih z več kot 30 menihi zmanjšati na 15, v manjših samostanih pa za dve tretjini. Prav tako je bilo prepovedano nadomeščanje umrlih menihov, s čimer so bili tudi dopuščeni samostani praktično obsojeni na zaprtje. Pri tem ne gre pozabiti, da so bila prepovedana romanja ter vse donacije samostanom. Do leta 1790 je bilo zaprtih 10 od 14 avguštinskih samostanov v Avstrijski provinci. Ustanovljen je bil verski sklad, ki je skrbel za premoženje zapuščenih samostanov ter za patre, ki so bodisi odšli v pokoj bodisi v drug samostan oziroma so delovali kot laiki v okoliških župnijah. Obisk papeža Pija VI. leta 1782 na Dunaju je bil popolnoma brez uspeha.

Leta 1783 je bilo v Sv. Trojici 6 patrov in 3 bratje laiki. Prior samostana je postal 65-letni Agnelij Kainz, za zakristijo pa je bil zadolžen Chrysostomus della Sega, star 67 let, ki je imel pomočnika v 57-letnem Justusu Keilu. S finančnimi zadevami in administracijo se je kot prokurator ukvarjal 35-letni Pavel Schranzhoffer, za pridige v nemškem jeziku je bil zadolžen 35-letni Gundislav Wanggo, za nedeljske maše in pridige ob praznikih v nemškem jeziku je skrbel pred kratkim posvečeni 24-letni Evodij Dimer, za nedeljske maše v slovenskem jeziku pa 33-letni Filip Krenn. Za kuhinjo je skrbel 57-letni Malahij Müller, kot hišni ranocelnik se omenja 27-letni Willibald Dois, za jedilnico oziroma refektorij pa je bil zadolžen Martin Perko.¹⁴⁸ Sv. Trojica ni bila med samostani, ki bi se morali držati omejitve oziroma zmanjšanja števila bratov.

Agnelij Kainz se je že v letih 1752–1755 omenjal kot zakristan v Gradcu, v naslednjem triletnem obdobju je bil imenovan za nemškega pridigarja v Velikovcu, nato pa je v letih 1755–1758 v Gradcu prevzel nadzor nad novici in mašami v čast sv. Nikolaja Tolentinskega. Leta 1759 ga najdemo kot pomočnika priorja in predstojnika novic na Dunaju. Med letoma 1773 in 1779 je zasedal mesto priorja

v Velikovcu, kjer je najverjetneje ostal do leta 1783, nato pa je prevzel priorstvo v Sv. Trojici.

Gundislav Wanggo se je rodil v Celovcu in se je med letoma 1773 in 1779 omenjal kot pridigar ob praznikih in upravnik župnije v Lockenhausu, kjer je verjetno ostal do leta 1780, ko se je preselil v Sv. Trojico, kjer ga že najdemo leta 1781. Leta 1786 se omenja v Velikovcu, kjer je ostal do leta 1805 kot škofijski duhovnik. 18. maja 1805 je bil nujno poklican v samostan na Dunaj. Leta 1808 se omenja kot pomočnik priorja, takrat star 60 let, kot predstojnik bratov laikov in pomočnik v župni cerkvi. Umrli je 12. junija 1809.

Evodij Dimer je bil med avguštince sprejet leta 1783; verjetno je bil eden zadnjih, ki jim je še uspelo uiti jožefinski strogosti. Napoten je bil v Sv. Trojico, kar pomeni, da je prihajal iz okoliških krajev, iz Sv. Lenarta. Sv. Trojica je bil samostan, kjer ni veljal *numerus fixus*, kar je omogočalo prihod novih menihov. Od tam je bil napoten v samostan v Lockenhaus, kjer se omenja med letoma 1791 in 1799. Kot zadnjega priorja ga nato najdemo v Sveti Trojici 2. aprila 1807, kjer je 5. julija 1809 tudi umrl.¹⁴⁹

Do konca leta 1784 sta bila zaprta samostana v Ljubljani in Gradcu, samostan na Reki je bil že leta 1782 izločen iz Avstrijske province, Fürstenfeld, Velikovec, Muto in Budimpešto so zaprli leta 1785, Pécs in Bruck an der Leitha pa leta 1788. Zadnji je bil spremenjen v vojaške barake in je služil vojski. Leta 1787 so »prvič« zaprli še samostan v Sv. Trojici v Slovenskih goricah. Dunaj, Baden, Korneuburg in Lockenhaus so še delovali, ker so skrbeli za bolne. Vsega skupaj je Avstrijska provinca štela le še 65 menihov. Samostan na Dunaju je bil ukinjen leta 1808, v njegove prostore pa sta se naselili kadetnica in mestna uprava. Istega leta je bil ukinjen tudi samostan v Korneuburgu. Samostan v Badnu je bil dokončno ukinjen leta 1812. Kot zadnji v provinci je bil zaprt samostan v Lockenhausu, in sicer leta 1820.¹⁵⁰

Zadnja leta v samostanu v Sv. Trojici sta zaznamovala splošno pomanjkanje in pričakovanje zaprtja samostana. Uradno »prvo« zaprtje je sicer prišlo šele leta 1787, čeprav so menihi že v začetku desetletja tarnali nad slabim stanjem in pomanjkanjem sredstev, zato so se sami obrnili na cesarsko pisarno s prošnjo za zaprtje samostana. Leta 1787 je bil najverjetneje Agnelij Kaintz še vedno prior ukinjenega samostana. Oktobra 1787 je načelnik mariborske kresije, grof Anton Colloredo, dobil pooblastila, da samostan zapre.

Kljub zaprtju je samostan še naprej deloval pod vodstvom avguštincev, ki so dobili nove zadolžitve na čelu novoustanovljene župnije. V samostanu je ostal zgolj prior Filip Krenn z dvema pomočnikoma, preostali menihi so se upokojili ali se preselili v druge

¹⁴⁸ Gavigan, *The Austro-Hungarian Province*, volume III., str. 301.

¹⁴⁹ Prav tam, str. 296, 301, 336, 378, 401, 423, 441, 447, 463–464.

¹⁵⁰ Prav tam, str. 356.

samostane.¹⁵¹ Najverjetneje sta kot kaplana ostala Hugolin Perkan in Gregor Gregorič. Ta je bil med avguštince sprejet leta 1783. Prva leta je služil v samostanu v Ljubljani, od koder se je preselil v Sv. Trojico.

Samostojna župnija je bila ustanovljena že leto prej, leta 1786, župnijsko uradovanje pa se je začelo na velikonočno nedeljo, 15. aprila 1786, čeprav je Krennova formalna umestitev potekala šele 21. oktobra 1787.¹⁵² Novoustanovljeni župniji Sv. Trojice, ki je bila vse do takrat podružnica cerkve sv. Lenarta, so pripadali naslednji kraji: Sv. Trojica, Zgornja in Spodnja Senarska, Zgornje in Spodnje Verjane, Zgornji in del Spodnjega Porčiča in Rečica, ki je bila delno v župniji sv. Benedikt in delno v župniji Osek.

Med avguštinskimi patri, ki so po zaprtju samostana delovali v župniji, velja omeniti še patra Hugolina Perkana, ki je deloval po Krennovem odhodu leta 1790 do svoje smrti 23. aprila 1797. Nasledil ga je pater Gregor Gregorič, ki je bil pred tem kaplan pri Sv. Petru v Zavodnu, v Trojici pa je ostal do leta 1801. Verjetno sta bila v tem času kot brata laika prisotna tudi Josaphat Soretz in Lucinij Wesley. Ta je pred tem deloval v samostanu v Ljubljani kot krojač. Pater Karel Leander je ostal od leta 1801 do svojega 74. leta oziroma leta 1807, ko je v Sv. Trojici umrl. V tem času je bil v samostanu še Bazilij Juch, ki je umrl leta 1805 v starosti 83 let. Lorenz Nothar je prevzel vlogo kaplana. V samostanu sta bila tudi prej omenjena brata laika. Kot prior in župnik je nastopil v Lenartu rojeni pater Evodij Dimer, ki je ostal v Trojici do svoje smrti leta 1809. Dimer je bil zadnji avguštinski prior in pastor v Sv. Trojici. Glede na to, da novicev, ki bi znali slovensko, ni bilo, je življenje v samostanu postopoma ugasnilo. Kot zadnji avguštinski menih se omenja kaplan v Sv. Trojici Anton Homan.

Želja po ohranitvi samostana je bila še vedno živa. Prošnja za dovoljenje prihoda novega avguštinskega patra je bila poslana, a leta 1808 postavljeni vikar Melhior König je to opcijo zavrnil. 26. avgusta 1809 je bila izdana odredba o zaprtju samostana. 20. decembra 1809 je Dimerja nasledil Franz Leich, ki je prišel iz Lenarta ter je bil nastanjen na stroške samostana v Trojici, prej omenjeni Anton Homan pa je ostal kaplan. Leicha je nato za kratek čas nasledil še Ignacij Ledenik. V samostanu sta še vedno prebivala prej omenjena brata laika. Uradni dekret o zaprtju samostana je prišel 11. julija 1811. Zadnji preostali avguštinec Homan je ob tem izrazil željo nadaljevati delo kot škofijski duhovnik. Umrl je 27. septembra 1820, takrat že kot upokojeni duhovnik v Radgoni. Preostala dva laična brata Josaphat Soretz in Lucinij Wesley sta podala vlogo vikarju Königu, da ju pusti oditi k sorodniku Mihaelu Soretzu v Radgono. Večina predmetov, vključno z mašnimi plašči, je bila odnesena v mariborsko župnijo, v Sv. Lenart in Sv. Marjeto.

V času odsotnosti samostanskih redov so se romanja nadaljevala, posebej med nedeljami in prazniki. Upravljanje župnije so prevzeli škofijski župniki. Med župniki, ki so vodili cerkev v naslednjih letih, je treba omeniti: Jurija Ferdinanda Skozillija, prvega škofijskega župnika, ki je v samostanu maševal od 2. decembra 1812 do 1. maja 1817, Matijo Matuca, ki je ostal do svoje upokojitve 31. julija 1824, ter Franca Murka, ki je prišel 1. oktobra 1824 in ostal do 14. junija 1854, ko je odšel v pokoj.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

NŠAM – Nadškofijski arhiv Maribor
fond dekanije Lenart, škatla D 17/23
župnija Lenart v Slovenskih goricah, Poročna knjiga 1667–1703
župnija Lenart v Slovenskih goricah, Knjiga umrlih 1701–1730

ÖNB – Österreichische Nationalbibliothek
7236 IV, 29r-88r: Protocollum Super Archivum huius Conventus Sanctissimae Trinitatis in quo pariter varia memorabilia de incremento Thaumaturga Imaginis pro posteris notatu dignissima, per annorum decursum inserta reperiuntur, ab anno 1704.

Samostan Sv. Trojice
Kronika samostana Sv. Trojice v Slovenskih goricah iz leta 1869.

PERIODIKA

Cvetje z vertov, letnik XXI, Gorica 1904, zvezek I.–XI.

LITERATURA

Avguštin: Vodilo za samostansko življenje. *Izbrani spisi*. Ljubljana: Nova revija, 2011.
Blaznik, Pavle: *Historična topografija Slovenije II: Slovenska Štajerska in jugoslovanski del Koroške do leta 1500*, 2. zvezek, N – Ž. Maribor: Založba Obzorja, 1988.
Brunner, Walter: Die Vertreibung der Lehrer und Professoren aus Graz seit den 70-er Jahren des 16. Jahrhunderts bis 1601. *Protestantizem – zatočišče izgnanih na Petanjcih (Nádasdyjev dvorec): zbornik znanstvenega srečanja v Radencih in na Tišini, 28. in 29. oktober 1999* (ur. Jože Vugrinec). Petanjci: Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija; Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAŽU, 2000, str. 107–130.

¹⁵¹ Orožen, *Das Bisthum*, str. 224.

¹⁵² Landergot, 1904, zvezek 5, str. 157.

- Curk, Jože, Polona Vidmar in Sašo Radovanovič: *Samostani na Slovenskem*. Ostroga, Maribor, 2008.
- Curk, Jože: *Mariborski grad*. Maribor: Pokrajinski muzej, 2007.
- Gavigan, Johannes: *The Austro-Hungarian Province of the Augustinian Friars, 1646–1820: Founding, External Development, and Superiors 1646–1683*, Volume I. Rome: *Analecta Augustiniana*, 1975.
- Gavigan, Johannes: *The Austro-Hungarian province of the Augustinian friars, 1646–1820, volume II.: Development, Studies, Baroque Brilliance 1646–1725*. *Studia Augustiniana Historica* 3. Rome: *Analecta Augustiniana*, 1976.
- Gavigan, Johannes: *The Austro-Hungarian province of the Augustinian friars, 1646–1820, volume III.: State absolutism and disappearance of the Province 1725–1820*. *Studia Augustiniana Historica* 4. Rome: *Analecta Augustiniana*, 1977.
- Gavigan, Johannes: *The Province of Styro-Carinthia*. *Analecta Augustiniana*, volume XXXV, *Institutum Historicum* ord. S. Augustini, 1972.
- Germ, Tine: *Simbolika cvetja*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2002.
- Hernja Masten, Marija: Trg Sv. Lenart in njegova samouprava v času od druge polovice 17. do začetka 19. stoletja. *Zbornik občine Lenart* (ur. Breda Zorko et al.). Lenart: Občina, 1996.
- Kaser, Karl: Steirer als Heerführer und grenzverteidiger gegen die Türken im 16. und 17. Jh. *Die Steiermark – Brücke und Bollwerk*, Katalog zur steirischen Landesausstellung 1986.
- Koropec, Jože: Srednjeveški Hrastovec. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, n. v. 9 (XLIV), 1973, str. 47–59.
- Kovačič, Franc: *Zgodovina Lavantinske škofije (1228–1928)*. Maribor: Sv. Ciril, 1928.
- Loserth, Johann: *Geschichte des Altsteirischen Herren und Grafenhaus Stubenberg*. Graz und Leipzig, 1911.
- Mlinarič, Jože: *Prizadevanja sekovskih škofov Martina Brennerja (1585–1615) in Jakoba Eberleina (1615–1633) kot generalnih vikarjev salzburskih nadškofov za katoliško versko prenovno na Štajerskem v luči protokolov 1585–1614 in vizitacijskih zapisnikov iz 1607, 1608 in 1607–1619*. *Acta Ecclesiastica Sloveniae* 5, Ljubljana, 1983.
- Mlinarič, Jože: *Župnije na slovenskem Štajerskem v vizitacijskih zapisnikih arhidiaconata med Dravo in Muro 1656–1774*. *Acta Ecclesiastica Sloveniae* 9, Ljubljana, 1987.
- Orožen, Ignacij: *Das Bisthum und die diözese Lavant*, I. Theil. Marburg: Selbstverlag, 1875.
- Schuller, Helga: »In Nöten blühe ich«, Türkenkrieger aus dem Geschlecht Trauttmansdorff. Ein Beitrag zum Gedenkjahr 1683/1983. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*, Band 74, 1983, str. 65–71.

Vodnik po župnijskih arhivih na območju SR Slovenije. Ljubljana: Skupnost arhivov Slovenije, 1975.

Wurzbach, Constantin von: *Biographisches Lexikon des Kaisertums Österreich*, Band 27. Wien, 1883.

S U M M A R Y

The Augustinian Monastery in Sv. Trojica in Slovenske gorice in the Age of Baroque

The Augustinians are named after St. Augustine (354–430) and live according to his monastic rules. As a mendicant order they existed as individual groups until the year 1256, when they were united by Pope Alexander IV. in the order of the Hermits of St. Augustine. Over the following centuries they split into the discalceate or »Discalced Augustinians«, the order of St. William the Hermit and the Augustinian Hermits, and since the year 1597 we also know Augustinian sisters. The Augustinians are recognised by their black hooded habit, bound together with a leather belt.

The Augustinian monastery of the Holy Trinity belonged to the Austrian province of the Hermit of St. Augustine with its seat in Vienna. Initially, it functioned as a subsidiary of the Augustine monastery in Graz, until its independence in the year 1669.

Immediately after the arrival of the first monks, they began building the monastic building and renovating the church. The financial support for this undertaking was provided by the counts of Trauttmansdorff from Negova. In the year 1693, also the Loreto chapel was added, and in the year 1712 the chapel of St. Rochus was added to the outer wall as a reminder of the plague. With the help of count Drašković, the church got a completely new appearance in the first half of the 18th century. In the year 1756, the life-size pillars of the mental world of the Augustinians came to life on the new high altar: St. Augustine, St. Tomas of Villanova, St. Nicholas of Tolentino and St. John of Sahagún. During this time, there were around eight priests and four lay brothers in the monastery and during the years 1767 and 1770 even 12 priests and 8 lay brothers.

The situation in the Austrian province was beginning to intensify, when the Habsburg Empire was ruled by Maria Theresa (1740–1780) and her son Joseph II. (1780–1790). In the year 1781, a decree was issued on the closure of all monasteries, which were not functioning as hospitals or school institutions. The monastery at Sveta Trojica was closed in the year 1787, and the church was taken over by the parish in Sveta Trojica, which had been founded in the year 1786.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 314.116(497.473)"1841/1914"

Prejeto: 25. 8. 2013

Danijela Horvatprof. geografije in zgodovine, Lipovci 186, SI-9231 Beltinci
E-pošta: horvat.danijela@hotmail.com

Gibanje števila prebivalstva na Šentviški planoti med letoma 1841 in 1914

IZVLEČEK

S pomočjo analize matičnih knjig in rezultatov popisov prebivalstva je prikazano gibanje števila prebivalstva na Šentviški planoti med letoma 1841 in 1914. Število rojenih se je prvi dve desetletji zviševalo, nato pa zniževalo. Število umrlih je bilo z izjemo enega desetletja številčno približno enako. Naravni prirastek je bil sicer pozitiven, vendar je gibanje skupnega števila prebivalcev izkazovalo upadanje. Analiza dokumentov iz Pokrajinskega arhiva v Novi Gorici in časopisov je pokazala, da so se prebivalci Šentviške planote čez leto množično usmerjali v sezonsko delo izven domačega kraja, veliko pa se jih je tudi za stalno odselilo v tujino.

KLJUČNE BESEDE

Šentviška planota, demografske značilnosti, izseljevanje

ABSTRACT

DEMOGRAPHIC OSCILLATIONS ON THE ŠENTVIŠKA PLANOTA PLATEAU BETWEEN 1841
AND 1914

The paper presents the demographic oscillations on the Šentviška planota plateau between 1841 and 1914 by means of an analysis of civil registers and results of population censuses. The number of births was on the increase in the first two decades and then started to decline. The number of deaths remained, with the exception of one decade, more or less the same. Although the natural increase was positive, the oscillation of the total number of the population exhibited a decline. The analysis of the documents from the Regional Archives in Nova Gorica and newspapers has shown that, throughout the year, the inhabitants of the Šentviška planota plateau massively migrated in the search for seasonal work outside their hometown, whereas many emigrated abroad for good.

KEY WORDS

Šentviška planota plateau, demographic characteristics, emigration

Uvod

Demografska podoba nam pove stanje, sestavo in gibanje prebivalstva. Pri tem veliko vlogo igrata obdobje in območje, ki ga raziskujemo. Poudarki v članku so na raziskavi rodosti, umrljivosti, naravnega prirastka in selitvenega salda. Podatki so predstavljeni tako na ravni vasi kot za celotno območje skupaj ter primerjani s širšim območjem – Tolminskim. Namen je, prikazati gibanje števila prebivalstva na Šentviški planoti, ki je pomembno vplivalo na oblikovanje kulturne krajine na tem območju. Članek je del širše zasnovane naloge, ki bo opisovala spreminjanje kulturne krajine na Šentviški planoti v omenjenem obdobju. S to nalogo se bo prispevalo k obogatitvi pogleda v zgodovino Šentviške planote in k natančnejšemu poznavanju demografskih značilnosti Slovenije v preteklosti.

Obdobje

Obdobje med letoma 1841 in 1914 je čas velikih sprememb tako v Evropi kot tudi na slovenskem ozemlju, predvsem pa na podeželju. To je čas prodora kapitalizma na naše ozemlje, pojavi se železnica in z njo cenejši industrijski proizvodi. Veliko sprememb prinese tudi zemljiška odveza, ki je odpravila fevdalno odvisnost podložnikov od zemljiške posesti, dajatve in tlako. Kmet je postal osebno svoboden, vendar je moral plačevati odškodnino za posest, ki jo je dobil. Poleg tega da je dobil popolno last nad posestjo, ki jo je obdeloval, je dobil tudi popolno odgovornost zanj. Če je prej plačeval davke v delu, jih je sedaj moral v denarju in poskrbeti, da bo ta denar prislužil. V novih razmerah so bili kmetje izpostavljeni ostrim razmeram na blagovnem in denarnem trgu, zato svojih pridelkov pogosto niso mogli prodati in tako poplačati svoje zapadle dolge. Neposredne posledice za srednje in male kmete ter kajzarje so bile precej hude, saj se jim je zaradi tega poslabšal gospodarski položaj. Zato so se gospodarske osnove njihovih kmetij zmanjšale, kar je eden izmed vzrokov za propadanje kmetov v drugi polovici 19. stoletja.¹ Kriza kmetov in premajhna gospodarska rast sta povzročili emigracijo predvsem v zahodne države, pa tudi v bližja mestna in industrijska središča. Začela se je doba množičnega izseljevanja našega prebivalstva v tujino.² Obenem je to tudi obdobje naraščanja števila prebivalstva. Umrljivost se je stabilizirala, saj večjih lakot ni bilo več, zvišali pa so se tudi higienski standardi. Leto 1914 je postavljeno kot mejnik zaradi začetka 1. svetovne vojne. Rojstva so se v vojnih letih zmanjšala, smrtnih žrtev je bilo več, zato bi te številke samo popačile rezultate raziskovanja.

Območje

Šentviška planota je ena večjih predalpskih planot, ki leži med Baško grapo, dolino Idrije in Cerkljanskim hribovjem in se dviga več kot 650 m nad morjem. Označuje jo rahlo valovit svet s posameznimi hrbti in vrhovi z značilnimi kraškimi oblikami. Je značilna podoba krajine na obrobju Julijskih Alp, ki se je s človekovim delovanjem in poseganjem izoblikovala v večstoletnem obdobju. Šentviška planota je bila vseskozi pomembno kmetijsko območje. Težišče gospodarstva je predstavljala ekstenzivna živinoreja (pašništvo in reja drobnice), velik pomen pa je imelo tudi sadjarstvo. Upravno gledano je bila vedno del Tolminske, zato lahko tu sledimo podobnim družbenim procesom, kot veljajo za celotno ozemlje Zgornjega Posočja.³ Na planoti je 12 naselij, vendar tista, ki ležijo na pobočjih in so imela s središčnimi vasi bolj malo stikov, v nalogi niso upoštevana. V raziskavo je zajetih 8 vasi, od tega tri večje – Šentviška Gora, Pečine in Ponikve, in ostale manjše – Prapetno Brdo, Daber, Gorski vrh, Polje in Zakraj.

Viri za preučevanje

Podatki za ugotavljanje rodosti in umrljivosti so bili dobljeni iz matičnih knjig, podatki o skupnem številu prebivalstva pa iz uradnih popisnih publikacij in dela Živka Šifrerja *Prebivalstvo naselij 1869–1969*.⁴ V veliko pomoč pri raziskovanju so bile tudi knjige *Demografija* Janeza Malačiča,⁵ *Rodnost v Sloveniji* Milivoje Šircelj⁶ in zbornik *Množične smrti na Slovenskem*.⁷ Na Šentviški planoti so v obravnavanem obdobju vodili matične knjige v Šentviški Gori, na Pečinah in na Ponikvah. K posameznim župnijam so spadala tudi naselja, ki ne ležijo na Šentviški planoti, zato tisti vpisi niso upoštevani. Matične knjige so lepo ohranjene, le nekaj podatkov ni bilo natančnih. Razlika je tudi med matičnimi knjigami posameznih župnij. Na Pečinah vpisi v mrliške knjige niso tako podrobni kot v ostalih dveh župnijah, nekateri pa so vpisani naknadno. Ponekod so vpisi zapisani v nečitljivi pisavi. Ker je bila Šentviška planota razdeljena na več občin in so te obsegale tudi vasi in zaselke, ki niso na Planoti, so bili za skupno število prebivalcev Šentviške planote uporabljeni podatki Živka Šifrerja, ki je v knjigi *Prebivalstvo naselij 1869–1969* izračunal število prebivalcev za posamezne vasi. Njegovi podatki so bili primerjani z uradnimi podatki iz popisov. Za obravnavano obdobje so na voljo popisi iz let 1869, 1880, 1890, 1900 in 1910.

³ Zbornik *Šentviške planote*, str. 53–55.

⁴ Šifrer, *Prebivalstvo naselij 1869–1969*.

⁵ Malačič, *Demografija: teorija, analiza, metode in modeli*.

⁶ Šircelj, *Rodnost v Sloveniji od 18. do 21. stoletja*.

⁷ *Množične smrti na Slovenskem*.

¹ Maček, *Na zemlji domači*, str. 252–280.

² Melik, *Družba na Slovenskem*, str. 513–514.

Naravno gibanje prebivalstva na Šentviški planoti

Osnova za vsa raziskovanja s področja demografije je število prebivalcev določenega območja. Tabela 1 nam prikazuje skupno gibanje števila prebivalcev na Šentviški planoti.

Tabela 1: Število prebivalcev na Šentviški planoti

leto	1869	1880	1890	1900	1910
št. prebivalcev	2009	2003	1907	1725	1707
indeks 1869=100	100	99,7	94,9	85,9	85

Vir: Šifrer, 1969 in popisne publikacije za leta 1869, 1880, 1890, 1900 in 1910.

Število prebivalcev se je od leta 1869 do leta 1910 različno hitro zniževalo. Po drugem popisu je bilo skoraj nespremenjeno, v naslednjem desetletju pa se je znižalo za 96 prebivalcev. Od popisa leta 1890 do leta 1900 se je število prebivalcev znižalo za največ, za kar 182 in do zadnjega štetja ostalo približno isto. Med letoma 1869 in 1910 se je tako število prebivalcev znižalo za 302 prebivalca oz. 15 %.

Tabela 2 prikazuje gibanje števila prebivalstva po posameznih naseljih po popisnih letih. Število prebivalcev posameznih vasi je bilo združeno tako, kot so zapisi v matičnih knjigah. Združeni so prebivalci Dabra, Gorskega Vrha, Polj, Zakraja in Šentviške Gore, saj so tudi zapisi v matičnih knjigah vpisani pod Šentviška Gora, ne pa po posameznih zaselkih.

Tabela 2: Število prebivalcev po posameznih vaseh

leto popisa	Šentviška Gora	indeks 1869=100	Prapetno Brdo	indeks 1869=100	Ponikve	indeks 1869=100	Pečine	indeks 1869=100
1869	717	100	228	100	652	100	412	100
1880	730	101,9	244	107	628	96,3	401	97,3
1890	692	96,5	238	104,4	593	91	384	93,2
1900	626	87,3	207	90,8	531	81,4	361	87,6
1910	656	91,5	203	89	497	76,2	351	85,2

Vir: Šifrer, 1969 in popisne publikacije za leta 1869, 1880, 1890, 1900 in 1910.⁸

Število prebivalcev se je v vseh naseljih od prvega do zadnjega popisa zmanjšalo, vendar različno od naselja do naselja. Največji upad je bil v drugem največjem naselju Planote, na Ponikvah. Število prebivalcev se je vsa popisna leta zmanjševalo, v 73 letih za 155 oz. 23,8 %. Drugi največji upad prebivalstva je bil na Pečinah. Število prebivalcev se je prav tako

vsa popisna leta zmanjševalo, v obdobju 73 let za 61 oz. 14,8 %. Pri obeh naseljih lahko opazimo, da je bil največji upad med letoma 1890 in 1900. Kot bomo videli, je to obdobje visoke smrtnosti, ki je deloma posledica umiranja za grižo (naravni prirastek na Ponikvah je v tistem desetletju -23, na Pečinah pa -14).

Drugačen trend pa kažeta Šentviška Gora in Prapetno Brdo. Najbolj je nihalo število prebivalcev na Šentviški Gori, ki se je najprej rahlo povečalo, nato dve desetletji zaporedoma upadalo in se pri zadnjem štetju spet rahlo povečalo, vendar je bilo ob zadnjem popisu število vseeno manjše kot pri prvemu popisu za 61 ljudi oz. 8,5 %. Na Prapetnem Brdu lahko opazimo rahlo povečanje števila prebivalcev med prvim in drugim popisom, nato pa upadanje do zadnjega popisa. Število prebivalcev se je zmanjšalo za 25 oz. 11 %.

Opaziti je, da je bil večji upad prebivalstva v zahtodnem delu Planote, ki je spadal v občino Ponikve. V tem delu so manj ugodni pogoji za kmetijstvo, saj je tam manj primerne prostora za obdelovanje. K

temu pa so veliko pripomogle tudi slabe cestne povezave. Dobre cestne povezave namreč zmanjšajo interes po odseljavanju in so tudi pomembno sredstvo za kupčijo ter razvoj narodnega blagostanja. Strm planotasti svet med Ponikvami ter Baško grapo in Idrijsko dolino je predstavljal veliko oviro za gradnjo prometnih poti. Edina boljša pot je vodila proti Baški grapi, pa še to so morali neprestano popravljati, naselje Pečine pa ni imelo nobene dobre. Največji vzrok za neizgradnjo oziroma neredno vzdrževanje cest pa je bilo pomanjkanje denarja in prepričanje glede poteka ceste. Gradnja cest v takratnem času je bila predvsem velik finančni zalogaj, še posebej, če so jih morali speljati po zahtevnem terenu.

⁸ Orts-Repertorium von Triest und Gebiet, Görz, Gradisca und Istrien : auf Grundlage der Volkszählung vom 31. December 1869; Special-Orts-Repertorium vom Küstenlande (za leto 1880); Special-Orts-Repertorium des österreichisch-illyrischen Küstenlandes, Neubearbeitung auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1890; Leksikon občin za Avstrijsko-Ilirsko Primorje : (Trst, Gorica in Gradiška, Istra) : izdelan po rezultatih popisa ljudstva dne 31. grudna 1900; Spezialortsrepertorium für das Österreichisch-Illyrische Küstenland, Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910.

Primerjava s Tolminsko

Šentviška planota je upravno spadala pod Tolminski politični okraj. Tolminsko se je kot posebno zgodovinsko nastalo območje oblikovalo do 19. stoletja v upravno zaokroženo območje, omejeno z naravnimi mejami. Sestavljeno je bilo iz sodnih okrajev Bovec, Tolmin in Cerklje, od leta 1900 pa še Kobariid. Ponikve in Pečine so spadale k sodnemu okraju Tolmin, Šentviška Gora in Prapetno Brdo pa k sodnemu okraju Cerklje.

Tabela 3: Gibanje števila prebivalcev na Tolminskem

leto	1869	1880	1890	1900	1910
št. prebivalcev	37.591	36.458	37.003	36.355	38.239
indeks 1869=100	100	97	98,4	96,7	101,7

Vir: Popisne publikacije za leta 1869, 1880, 1890, 1900 in 1910.

Tabela 4: Gibanje števila prebivalstva na Tolminskem po sodnih okrajih

leto	Tolmin	100=1869	Bovec	100=1869	Cerklje	100=1869
1869	22.313	100	6.554	100	8.724	100
1880	21.882	98,07	5.947	90,74	8.630	98,92
1890	22.031	98,74	6.125	93,45	8.847	101,41
1900	22.974	102,96	5.364	81,84	7.813	89,56
1910	24.477	109,70	5.621	85,76	8.141	93,32

Vir: Popisne publikacije za leta 1869, 1880, 1890, 1900 in 1910.

Če primerjamo podatke Šentviške planote s podatki o prebivalcih Tolminske, lahko opazimo večje razlike. Med popisom leta 1869 in 1880 je število prebivalcev Tolminske rahlo upadlo, nato se je do naslednjega štetja rahlo povečalo, nato spet upadlo in se do popisa leta 1910 povečalo na več kot prvo leto popisa. Število prebivalcev na Šentviški planoti se je od popisa leta 1869 neprestano zmanjševalo, značilna sta dva večja upada, prvi leta 1890, drugi pa leta 1900.

Tabela 5: Število rojenih po posameznih vaseh

obdobje	skupaj	Šentviška Gora	Prapetno brdo	Ponikve	Pečine
1841–1850	808	317	80	282	129
1851–1860	580	244	58	157	121
1861–1870	672	255	85	212	120
1871–1880	719	301	69	242	107
1881–1890	577	230	69	179	99
1891–1900	501	221	67	132	80
1901–1910	606	261	81	168	96
1911–1914	241	99	32	66	44

Vir: Krstne knjige Ponikve I (1785–1843), Ponikve II (1844–1895), Ponikve III (1896–1996), Pečine I (1785–1865), Pečine II (1866–1920), Šentviška Gora VII (1821–1850), Šentviška Gora VIII (1850–1914).

Na Tolminskem pa lahko vidimo, da je doživelo le rahel upad prebivalstva, leta 1910 pa se je celo povečalo od števila leta 1869.

Tolminsko ni imelo večjih možnosti za poljedel-

stvo (razen bolj ravnih delov ob Soči), zato je bilo glavno težišče na živinoreji. Poleg tega so se ljudje ukvarjali še z gozdarstvom. Italijani so namreč množično kupovali hlodovino iz tolminskih gozdov in jo plavili po Soči in njenih pritokih. Gospodarsko stisko je nekako ublažila tudi gradnja Bohinjske železnice leta 1900. Ta je zaposlovala znatno število domače delovne sile, po končani gradnji pa je zaposlila večje število domačih ljudi.⁹

Če pogledamo Tabela 4, ki prikazuje gibanje števila prebivalstva na Tolminskem po sodnih okrajih, lahko opazimo, da so med posameznimi sodnimi okraji večje razlike.

Število prebivalcev v sodnem okraju Tolmin je sprva neznatno upadlo, ob zadnjih dveh popisih pa se je povečalo nad število prvega popisa za 2.164 ljudi. Število prebivalcev v sodnem okraju Bovec je iz popisa v popis izkazovalo upadanje, ob zadnjem popisu je bilo število prebivalcev manjše za 933. V sodnem okraju Cerklje pa je število prebivalcev sprva rahlo upadlo, se nato leta 1890 povečalo, nato spet upadlo in se ob zadnjem popisu spet povečalo, vendar ne nad število prvega popisa. Prebivalstvo v sodnih okrajih Cerklje in Bovec je najbolj nazadovalo zaradi specifičnosti reliefa in posledičnih slabih prometnih povezav ter slabših možnosti za kmetijstvo. Prebivalstvo v Tolminu pa se je povečalo zaradi boljših razmer za kmetijstvo,¹⁰ razvite obrti in boljših povezav s centri odločanja, ki sta bila v Gorici in Trstu.

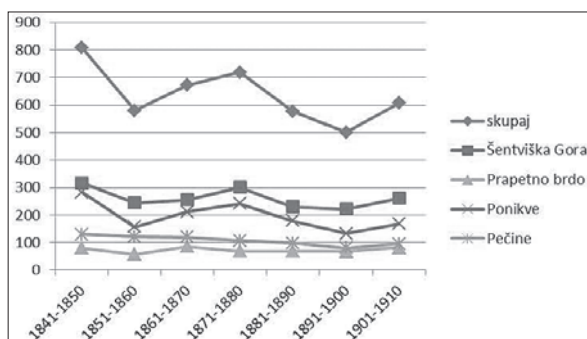
Rodnost na Šentviški planoti

Največ rojstev je bilo v Šentviški Gori in na Ponikvah. Število rojstev v teh dveh vaseh se je v obravnavanem obdobju gibalo približno enako. Od leta 1841 do 1860 in od leta 1880 do 1890 je upad rojstev, v letih 1860 do 1880 ter po letu 1900 pa povečanje. Število rojstev na Pečinah in v Prapetnem Brdu pa je bolj ali manj stagniralo. Če pa pogledamo skupno

⁹ Berginc, Gibanje prebivalstva na Tolminskem, str. 19.

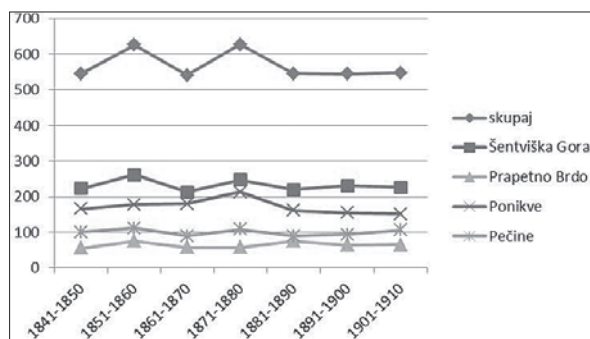
¹⁰ V tem času je sodeč po arhivskih dokumentih živinoreja zelo napredovala, saj so začeli gnojiti travnike, število mlekarstev in planšarskih zadrug se je množilo in s tem tudi prihodek prebivalstva.

Graf 1: Število rojenih po posameznih vaseh

Vir: Krstne knjige Ponikve I (1785–1843), Ponikve II (1844–1895), Ponikve III (1896–1996), Pečine I (1785–1865), Pečine II (1866–1920), Šentviška Gora VII (1821–1850), Šentviška Gora VIII (1850–1914).

Graf 2: Število umrlih po posameznih vaseh

Vir: Mrliške knjige Pečine I (1785–1865), Pečine II (1866–1920), Ponikve I (1785–1850), Ponikve II (1851–1914), Šentviška Gora V (1824–1854), Šentviška Gora VI (1855–1914).

število prebivalcev, lahko vidimo, da je bilo najmanj rojstev zabeleženih v desetletju 1891–1900 (501), največ pa v desetletju 1841–1850 (808), razlika znaša kar 307 rojstev.

Zmanjšanje rojstev v osemdesetih in devetdesetih letih 19. stoletja je delno posledica krize v kmetijstvu. Razdrobljenost kmetij, nizka donosnost ter prenaseljenost podeželja so se kazali v visoki zadolženosti kmečkega prebivalstva in posledični manjši rodnosti.¹¹

Umrljivost na Šentviški planoti

Pri umrljivosti na Šentviški planoti lahko sledimo podobnim trendom kot pri rodnosti. Največ umrlih je bilo v Šentviški Gori in na Ponikvah. Število umrlih se je tudi tukaj gibalo približno isto. V desetletju 1861–1870 in 1881–1890 je upad, v desetletju 1851–1860 in 1871–1880 pa povečanje števila umrlih. Od desetletja 1881–1890 je število umrlih počasi upadalo in se v nobenem desetletju ni več zvišalo nad to mejo. Število umrlih na Pečinah in v Prapetnem Brdu je bolj ali manj stagniralo. Če pogledamo skupno število prebivalcev Planote, vidimo, da je bilo največ umrlih zabeleženih v desetletju 1871–1880

(627), v ostalih desetletjih pa je to število približno isto (med 541 in 548). Število umrlih od desetletja 1871–1880, ko je najvišje, pade za 81 in potem ostane približno isto naslednjih trideset let. Zanimivo je, da je desetletje 1871–1880 obdobje, ko je za različnimi boleznimi umrlo najmanj ljudi.

Najpogostejši vzroki za umiranje

V Tabeli 7 so zbrane bolezni, ki so terjale v enem letu življenja 4 ali več oseb. Pri koleri in tuberkulozi so izpisane vse smrti, tudi če jih je bilo manj kot 4. V nekaterih primerih so se bolezni širile od vasi do vasi, v večini primerov pa so ostale omejene samo na eno vas.

Leta 1854 je vzela diareja 26 življenj na Šentviški Gori in 9 na Pečinah, ponovno je v istih vaseh razsajala leta 1867 in vzela 21 življenj. Diarejo oz. drisko lahko povzročijo med drugim črevesne okužbe in je navadno posledica uživanja okužene hrane ali vode.¹² Devet žrtev je leta 1855 na Šentviški Gori in na Ponikvah terjala kolera. Pojav sovpada s časom, ko je bila najhujša epidemija kolere na Kranjskem in je v vsej deželi obbolelo 19.000 ljudi, umrlo pa 5.748.

Tabela 6: Število umrlih po posameznih vaseh

obdobje	skupaj	Šentviška Gora	Prapetno Brdo	Ponikve	Pečine
1841-1850	546	223	56	166	101
1851-1860	626	261	75	178	112
1861-1870	541	213	58	180	90
1871-1880	627	247	58	213	109
1881-1890	546	220	75	161	90
1891-1900	544	231	64	155	94
1901-1910	548	226	65	151	106
1911-1914	185	83	19	50	33

Vir: Mrliške knjige Pečine I (1785–1865), Pečine II (1866–1920), Ponikve I (1785–1850), Ponikve II (1851–1914), Šentviška Gora V (1824–1854), Šentviška Gora VI (1855–1914).

¹¹ Vodopivec, *O gospodarskih*, str. 263.

¹² Slovenski veliki leksikon, 3, str. 449.

Tabela 7: Bolezni, ki so na Šentviški planoti vzele največ življenj

leto	vrsta epidemije	št. umrlih
1854	diareja	35
1855	kolera	9
1859	<i>paralís</i>	16
	<i>febris</i>	5
	črvi oz. gliste	6
1861	<i>paralís</i>	9
1862	<i>paralís</i>	16
	črvi oz. gliste	5
1865	angina	8
	gríža	15
1866	<i>consumatis</i>	14
1867	diareja	21
1869	consumatio	6
1870	vodenica	5
1871	angina	15
1874	angina	4
1875	<i>consumatio</i>	4
1876	angina	5
1879	angina	6
1882	škrlatinka	9
	angina	4
	črvi oz. gliste	4
1885	trebušni tifus	10
	škrlatinka	6
1886	tifus	11
1888	kašelj	4
1894	gríža	9
1896	davica	8
1897	gríža	22
1898	jetika	4
1902	gríža	13
1903	tuberkuloza	4
	jetika	5
1905	tuberkuloza	3
	jetika	6
1906	tuberkuloza	3
1907	jetika	9
	tuberkuloza	3
1908	oslovski kašelj	7
	tuberkuloza	3
	kašelj	6
1909	tuberkuloza	6
1911	jetika	10
	pljučnica	4
	tuberkuloza	5
1913	pljučnica	4

Vir: Mrlške knjige Pečine I (1785–1865), Pečine II (1866–1920), Ponikve I (1785–1850), Ponikve II (1851–1914), Šentviška Gora V (1824–1854), Šentviška Gora VI (1855–1914).

Razširila naj bi se iz Trsta.¹³ Veliko žrtev je v letih 1859, 1861 in 1862 vzela tudi otroška paraliza (41).

¹³ Keber, Ljubljanski zdravnik, str. 37.

Leta 1865 je zabeležen prvi pojav gríže, na Ponikvah je vzela 15 življenj, drugi pojav sledi šele leta 1894 spet na Ponikvah, leta 1897 pa je na Šentviški Gori zahtevala kar 22 življenj. Zadnji vpisi o gríži so iz leta 1902, ko je zahtevala 14 življenj. Gríža oz. dizenterija je črevesna okužba, ki povzroča hudo drisko. Širi se z uživanjem okužene hrane oz. vode. Je pogosta bolezen v območjih s slabimi sanitarno-higienskimi razmerami.¹⁴ Epidemije angine so bile v letih 1865, 1871 in 1879. Leta 1882 in 1885 je razsajala škrlatinka, 1885 tifus, 1896 pa davica. Leta 1903 imamo prvi vpis tuberkuloze, ki jo po tem najdemo skoraj vsako leto. Tuberkuloza oz. jetika, tudi sušica, je infekcijska bolezen, ki jo povzroča bakterije.¹⁵

Tabela 8: Delež umrlih za nalezljivimi boleznimi med vsemi umrlimi

obdobje	št. umrlih	št. umrlih za nalezljivimi boleznimi	delež umrlih za nalezljivimi boleznimi
1841–1850	546	/	/
1851–1860	626	71	11,3 %
1861–1870	541	99	18,3 %
1871–1880	627	34	5,4 %
1881–1890	546	48	8,8 %
1891–1900	544	43	8 %
1901–1910	548	68	12,4 %
1911–1914	185	23	12,4 %

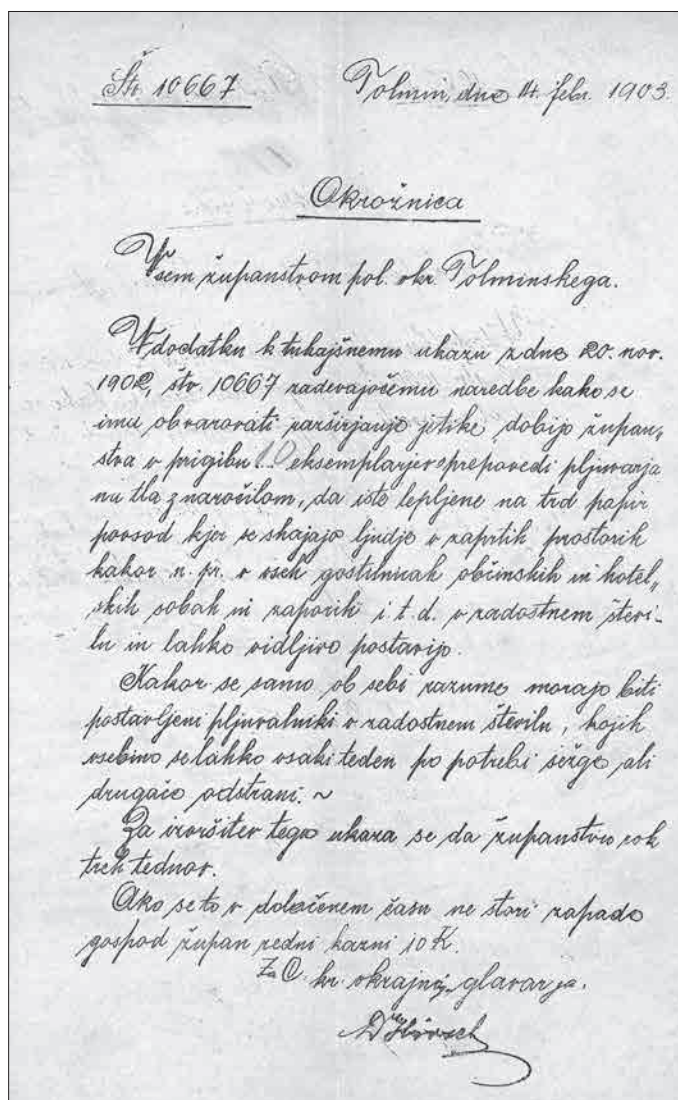
Vir: Mrlške knjige Pečine I (1785–1865), Pečine II (1866–1920), Ponikve I (1785–1850), Ponikve II (1851–1914), Šentviška Gora V (1824–1854), Šentviška Gora VI (1855–1914).

Delež umrlih za različnimi nalezljivimi boleznimi med vsemi umrlimi je po desetletjih zelo različen. Potrebno je poudariti, da je bilo umrlih za temi boleznimi verjetno več, vendar so v mrlško knjigo pogosto kot vzrok smrti zabeležili kakšnega od simptomov teh bolezni. Tako je bilo verjetno v desetletju 1841–1850, ko ni bilo zabeležene nobene smrti zaradi nalezljive bolezni. Največ umrlih za epidemijami je v začetku in proti koncu obravnavanega obdobja, med letoma 1871 in 1900 pa je večji upad. Upad umrlih za nalezljivimi boleznimi sovпада z obdobjem, ko umrljivost na Šentviški planoti po drugem vrhuncu pade za 13 % in ostane na isti ravni do konca obravnavanega obdobja.

Izbruhi nekaterih bolezni so bili redni, nekatere pa so se pojavile samo enkrat. V začetku obravnavanega obdobja so prevladovala drugačna boleznimi kot na koncu. V prvih desetletjih imamo več zapisov o diareji, anagini, kolari, v zadnjih letih pa o tuberkulozi (jetiki) in kašlju. Le gríža je bolezen, ki je jemala življenja v vseh letih. Tipične otroške bolezni, ki so drugje na slovenskem ozemlju vzele več življenj (da-

¹⁴ Slovenski veliki leksikon, 4, str. 678.

¹⁵ Slovenski veliki leksikon, 11, str. 2216.

Naročilo tolminskega okrajnega glavarja županstvu tolminskega političnega okraja o postavitvi pjluralnikov, z namenom preprečevanja širjenja jetike (PANG, Fond 59, fascikel 16, št. 10667).

vica, mumps, škrlatinka), na Šentviški planoti niso razsajale ali pa se skrivajo pod drugimi imeni. Ostali vzroki smrti so še, predvsem pri odraslih, oslabelost in izčrpanost. Večina bolezni je bila posledica pomanjkljive higiene in oporečnosti pitne vode, kar je imelo za posledico širjenje črevesnih nalezljivih bolezni. Stranišča in gnojne jame so bili na odprtem, kar je privlačilo muhe in drug mrčes, ki je nato naokoli raznašal bolezenske klice. Gnojnice so bile ponekod blizu vodnjakov, kar je povečevalo možnost okužbe vode.¹⁶ Predvsem konzervativni časopisi (*Gorica* in *Primorski list*) pa so za širjenje nalezljivih bolezni krivili uživanje žganih pijač, »neredno življenje« in obiskovanje plesov.¹⁷

Bolezni niso vplivale samo na obolele in njihove

družine, ampak na celotno občino, če posebej, če so bile nalezljive. Leta 1886 so se na Šentviško Goro iz tujine vrtnili delavci, ki so vsi razen enega od desetih oboleli za tifusom. Bolezen se je razširila in kmalu je imela skoraj vsaka hiša na Šentviški Gori po več bolnikov in tudi po bližnjih vaseh je marsikateri obležal. Umrlo je več kot 10 ljudi. Kupci blaga in živine so se Planote ogibali, delavcev za spravljane jesenskih pridelkov pa ni bilo mogoče dobiti. »Marsikje so želi sami otroci in še v pozno jesen je bilo najti njivo polno zamrznjenega krompirja, prav tako niso mogli posejati zimskega žita.«¹⁸ Leta 1889 pa so morali zapreti šolo na Šentviški Gori, da se koze (variole) ne bi razširjale med otroki.¹⁹

Dolžnost župana je bila, takoj ob pojavu nale-

¹⁶ PANG, Fond 59, fascikel 17, 25. 6. 1906.

¹⁷ PANG, Fond 59, fascikel 9, 29. 1. 1890.

¹⁸ *Soča*, 1. 1. 1886, str. 2.

¹⁹ PANG, Fond 59, fascikel 9, 30. 12. 1889.

11413 Tolmin 11/II 1904

Županstvu
na Št. Vidčiki Gori

Epideemija davice v vasi Št. Vidčika
gora in Prapelnu je pomohala od
je obolenih otrok. Pravijo jih je tukaj
in okrog njih glavarje iz k zdravilom
serumom.

Stroški tega kakor tudi gasilans in
posameznim zdravnikom podeljene so.
Kotičnik ga izpiranje mol. Znanja je vso
raimur. Tukajšnjega zdravnikarja
32. Kras 22 k.

Da quiesek naj se nakazuje zdravnikar.
Je zdravnik i. t. d. To izumir naj
se semkaj poroča.

e. k. ok. glavar.

[Signature]

Naročilo tolminskega okrajnega glavarja županstvu na Šentviški Gori, o plačilu stroškov, ki so nastali ob zdravljenju davice (PANG, Fond 59, fascikel 16, št. 11413).

zljive bolezni naznaniti glavarstvu v Tolminu, katera bolezen se je pojavila in kakšni ukazi so bili sprejeti, da se bolezen ne bi razširila. To je moral storiti v izogib denarni kazni. Proti širjenju nalezljivih bolezni so se borili na različne načine. Že leta 1878 je tolminski glavar pozival k cepljenju otrok proti kozam. Župani so morali vsaki materi, ki je dala svoje otroke cepiti proti kozam, plačati 2 goldinarja iz občinske denarnice.²⁰ Leta 1884, ko je po Italiji divjala kolera, je tolminski glavar ukazal, da se mora ves gnoj iz vasi spraviti proč, gnojne jame in stranišča pa izsušiti ter jih obenem dezinficirati. Gnoj iz hlevov so morali vsak teden odpeljati na njive. Gostilnice ali krčme, kjer so se popotniki ustavljali, so morale biti pozorne na popotnike iz drugih krajev, posestniki pa so mo-

rali takoj naznaniti, če je kakšen popotnik obolel.²¹ Prav tako so morale občine priskrbeti in najeti primerno poslopje, v katerem se je bolnike zdravilo. To poslopje je moralo biti na samem in kolikor mogoče prostorno.²² Istega leta 1884 je županstvo od glavarstva v Tolminu dobilo 10 kilogramov karbolne kisline in 200 gramov tinkture iz opija, da so razkužili vsa stranišča in z gnojnico namočene prostore.²³ Leta 1903 pa je izšla naredba, da se morajo v izogib širjenju jetike v vseh gostilnah, občinskih in hotelskih sobah ter zaporih postaviti pljuvalniki. Njihovo vsebino se mora vsaki teden sežgati ali drugače odstraniti.²⁴

Zdravnik je prihajal k bolnikom po svoji dolžno-

²⁰ PANG, Fond 59, fascikel 6, 23. 8. 1878.

²¹ PANG, Fond 59, fascikel 8, 8. 7. 1884.

²² PANG, Fond 59, fascikel 8, 14. 8. 1884.

²³ PANG, Fond 59, fascikel 8, 7. 10. 1884.

²⁴ PANG, Fond 59, fascikel 9, 14. 2. 1903.

sti, toda pomagati ni mogel, če se ljudje niso držali napotkov glede higiene. Leta 1883 je tamkajšnji zdravnik govoril samo nemško, tako da je bolnikom svetoval in jih tolažil lahko le preko tolmača, ki mu ga je priskrbel dotični župan na občinske stroške.²⁵ Ljudje pa so marsikdaj zanemarjali ta pravila. Otroci, ki so prestali kakšno kužno bolezen, niso zdržali toliko časa brez stika z drugimi zdravimi, kolikor je trajala nevarnost okuženja (obiskovali so druge zdrave družine, šolo ali cerkev). Zato je prišel razglas, da se morajo ozdravljene, ki so preboleli kakšno bolezen, vzdržati stikov z drugimi, in sicer pri kozah 5 tednov, davici 7 tednov, oslovskem kašlju 7 tednov, maruskljah (kozah oz. ošpicah) 4 tedne, hudi griži 4 tedne, ovčjih kozah 2 tedna, škrlatinki 5 tednov in trebušnem mačuhu (tifusu) 4 tedne.²⁶

Leta 1901 je prišlo k županstvu na Šentviški Gori obvestilo glavarstva v Tolminu, da se starši otrok, obolelih za davico, branijo zdravljenja z zdravilno sokrvice. Naročili so, naj ljudem razložijo pomen zdravila ter jim v dokaz navedejo dejstvo, da je pred iznajdbo tega zdravila za davico umrlo 40 % obolelih otrok, po uporabi tega zdravila pa samo 16 %.²⁷ Dejstva so ljudi verjetno prepričala in leta 1904 je od 16 za davico obolelih otrok okrajni zdravnik 12 ozdravil z zdravilom serumom.²⁸

Naravni prirastek

Naravni prirastek je razlika med številom živorojenih in številom umrlih na določenem območju v določenem obdobju.²⁹ Negativni naravni prirastek pomeni upadanje števila prebivalstva na določenem ozemlju, pozitiven pa povečanje.

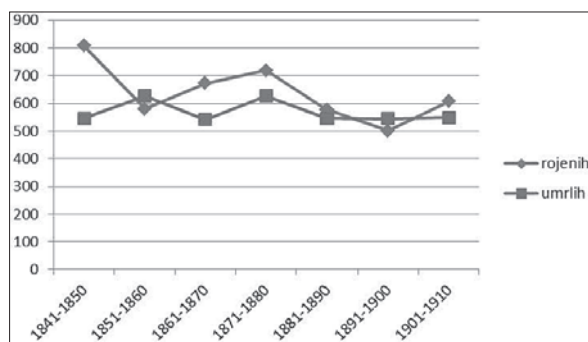
Tabela 9: Naravni prirastek na Šentviški planoti

obdobje	rojenih	umrlih	naravni prirastek	št. prebivalcev
1841–1850	808	546	262	/
1851–1860	580	626	-46	/
1861–1870	672	541	131	/
1871–1880	719	627	92	2006
1881–1890	577	546	31	1955
1891–1900	501	544	-43	1816
1901–1910	606	548	58	1716
1911–1914	241	185	56	/

Vir: *Krstne in matične knjige Šentviške Gore, Pečin in Ponikev ter popisne publikacije za leta 1869, 1880, 1890, 1900 in 1910.*

Naravni prirastek je bil negativen le v dveh desetletjih, in sicer 1851–1860 in 1891–1900. Največji je bil v desetletju 1841–1850 in 1861–1870. Število

Graf 3: Naravni prirastek na Šentviški planoti

Vir: *Krstne in matične knjige Šentviške Gore, Pečin in Ponikev ter popisne publikacije za leta 1869, 1880, 1890, 1900 in 1910.*

prebivalcev, če upoštevamo samo razliko med rojstvi in smrtmi, se je povečevalo. Če pa primerjamo te podatke z rezultati popisov prebivalstva, ugotovimo, da je bilo drugače. Popisi namreč izkazujejo upadanje prebivalstva na Šentviški planoti. Sklepamo lahko, da je ta razlika nastala zaradi odseljevanja. O natančnem številu odseljenih žal nimamo podatkov, o njih pa lahko sklepamo na podlagi novic, ki so se vrstile v takratnem časopisu in na podlagi bolnišničnih stroškov, ki so prihajali iz različnih krajev Avstro-Ogrske in so jih morale plačevati občine, kjer so imeli ti ljudje stalno prebivališče.

Če upoštevamo zgoraj dobljene podatke, se je iz Šentviške planote med letoma 1871 in 1910, torej v 39 letih, izselilo 428 ljudi oziroma 5,7 %. Povprečno se je na leto izselilo 11 ljudi. Iz Šentviške Gore se je izselilo 172 ljudi (6,3 %), iz Prapetnega Brda 55 (6,1 %), iz Ponikev 167 (7,2 %) in iz Pečin 43 (2,8 %).

Izseljevanje

Ohranjanje skromnega kmetijstva je bilo za glavnino kmetov Šentviške planote vse do konca 19. stoletja mogoče, ker so dopolnjevali kmetijski dohodek z neagarnimi pridobitvenimi dejavnostmi, kot so nogavičarstvo in predelava mleka v različne izdelke. Konec 19. stoletja pa se je začelo zaradi vse slabšega gospodarskega stanja in prenaseljenosti začasno izseljevanje v tujino, predvsem v sosednje dežele, kmalu pa tudi stalno izseljevanje, predvsem v Severno Ameriko. Delovne moči so raje šle na tuje, domov pa so prihajali le pozimi ali kadar so zboleli. »Ko so bili možje enkrat odrasli, so šli na delo drugam, tja, ker naj bi se tam pridobilo v kratkem času veliko denarja.«³⁰ Avstrijsko cesarstvo v tistem času načeloma ni omejevalo izseljevanja. Po državnem temeljnem zakonu o splošnih pravicah državljanov iz leta 1867 je bila svoboda izseljevanja, kar se tiče države, omejena le z vojaško dolžnostjo (vojaški zakon iz leta 1889). Za v tujini odsotne nabornike je bila predvidena visoka

²⁵ Soča, 13. 4. 1883, str. 3.

²⁶ PANG, Fond 59, fascikel 12, 27. 5. 1895.

²⁷ PANG, Fond 59, fascikel 15, 10. 2. 1901.

²⁸ PANG, Fond 59, fascikel 16, 17. 11. 1904.

²⁹ *Geografski terminološki slovar*, str. 239.

³⁰ Soča, 1. 8. 1872, str. 3.

Tabela 10: Naravni prirastek po posameznih vaseh Šentviške planote

obdobje	Šentviška Gora n.prir.	Šentviška Gora št. preb.	Prapetno Brdo n.prir.	Prapetno Brdo št. preb.	Ponikve n.prir.	Ponikve št. preb.	Pečine št. preb.	Pečine n.prir.
1841–1850	94		24		116		28	
1851–1860	-17		-17		-21		9	
1861–1870	42		27		32		30	
1871–1880	54	724	11	236	29	640	-2	406
1881–1890	10	711	-6	241	18	610	9	392
1891–1900	-10	659	3	222	-23	562	-14	372
1901–1910	35	641	16	205	17	514	-10	356
1911–1914	16		13		16		11	

Vir: Krstne in matične knjige Šentviške Gore, Pečin in Ponikve ter popisne publikacije za leta 1869, 1880, 1890, 1900 in 1910.

denarna in zaporna kazen, zato so zakon kršili mnogi slovenski mladeniči in so se z ilegalnim odhodom v tujino izognili vojaški suknji.³¹ O izseljevanju in delu v tujini nam veliko novic prinašajo časopisi (*Soča, Primorski list*), o njih pa lahko sklepamo tudi po bolnišničnih stroških, ki jih je morala občina plačevati za svoje občane na tujem.³² Občine so želele, da se temu naredi konec, ker so bile one potem tiste, ki so morale plačevati bolniške stroške za ljudi, ki so koristili tujcem. Planotarji so največkrat hodili na delo v Gorico in Trst, najdemo pa tudi druga mesta Avstro-Ogrske: Gradec, Fohnsdorf, Beljak, Celovec, Donawitz, Salzburg, Leoben, Innsbruck, Murzzuschlag, Szeged, Rottenmann, Judenburg, Ubelbach, Wolfsberg, Kaposvar, Zagreb, Pula, Poreč, Kastav, Rujevac, Pakrac, Fünfkirchen/Pécs, Rovinj, Cavalese, Mitrovica, Travnik, Sarajevo, Seegraben in Luzern v Švici, Kipfenberg, Brück in Castrop v Nemškem cesarstvu ter celo Carigrad, Beograd, Kimpolung, Temišvar in Bukarešta.³³

Oblasti so si prizadevale za posodabljanje kmetijstva, zlasti s kmetijskimi predavanji, planotarski kmetje pa so vztrajali pri tradicionalnem obdelovanju zemlje. Velikokrat so se pritoževali nad vedenjem oblasti, ker so te dopuščale množično začasno izseljevanje zaradi sezonskih del, sami pa so imeli preveč dela in ga vsega niso zmogli opraviti. Po njihovem mnenju so delavci, namesto da bi delali doma in pomagali domačim kmetom, raje drug drugega »zapeljevali« ter poletje preživeli v tujini. Redki so bili, ki so kaj zaslužili, z večine so »prazni šli in se še bolj prazni vrnili«. Časopis *Soča* je npr. navajal, da ni bilo čudno, če je domače kmetijstvo propadalo: »Pošten, pravičen, dober gre, pokvarjen pa pride nazaj. Namesto denarja prinesejo večkrat domov hudobije, brezverstvo, kvartanje, pijančevanje in druge bolezni. In če kdo kaj zasluži, pozimi zapije in zaigra. Domače jedi kot so krompir, zelje, mleko, močnik jim ne diši. Le kava, žganje in vino

jim gre po žilah».³⁴ Maja leta 1896 je bil v *Soči* dopis s Šentviške planote, da še nikdar ni šlo v svet toliko delavcev kakor tisto leto. Posebno ob nedeljah se je videlo po cerkvah, kako so prazne klopi. Kmetje so bili v skrbeh, ker niso vedeli, kako spraviti seno in kako bodo polja obdelovali. Kakor vsako leto so se tudi leta 1911 moške in fantje menili, kam si bodo šli zaslužiti kruha zase in za svojo družino. »Znano je, da hodi od nas mnogo fantov in možev po svetu iskati si službo, največ jih gre drvarit. Delajo bi rekli z nekako zadovoljnostjo celo poletje, ker potem pričakujejo lepo plačo. A kako so razočarani, ko ne dobijo od delovodij plačila, za katera so se zmenili in kolikor je delovodja celo poletje obljubljalo, le da bi se pridno delalo. Zato morajo fantje in možje, ki gredo v svet, biti previdni in se ne udati zapeljivim obljubam ljudi, ki jih niso nikdar videli in o kojih poštenost niso prepričani.«³⁵ Marsikateri mladenič je prinesel kaj prihranka s seboj, ki mu je prav prišel preko zime, vendar bi marsikdo raje videl, da bi mladina ne bila brez dela doma tudi v zimskem času. To je bil čas, ko so zaradi brezdelja večino denarja porabili za gostilne.

Če povzamemo ugotovitve iz tedanjega časopisja, lahko najdemo različne vzroke za izseljevanje. Pisec v *Soči* je zapisal, da pglavitni vzroki tičijo v družinskih razmerah. Ko se je enkrat brat ali sestra oženil v hiši, se ostali bratje in sestre niso več čutili domačih, ampak so se smatrali za tujce. Ko so dopolnili 24 let, so zahtevali svoj delež in šli »na svoje».³⁶ V začetku so hodili v svet le tisti, ki niso imeli premoženja. Kasneje pa so začeli zapuščati svoj dom tudi sinovi imenitnih staršev, ker doma niso čutili posebnega veselja do dela. Doma so bili fantje večkrat grajani od domačih, če so krenili na krivo pot. Če je domači sin vasoval, igral, kartal in prišel pozno ponoči domov, drugi ali tretji dan zbadanju s strani domače družine ni bilo konca ne kraja. In da bi se vsemu temu izognil, je šel v svet. Ob nedeljah in praznikih so se shajali po krčmah in z igranjem in popivanjem zapravljali trdo prislužen denar. Slabe navade so jeseni tudi prinesli

³¹ Drnovšek, Nekateri evidence, str. 205.

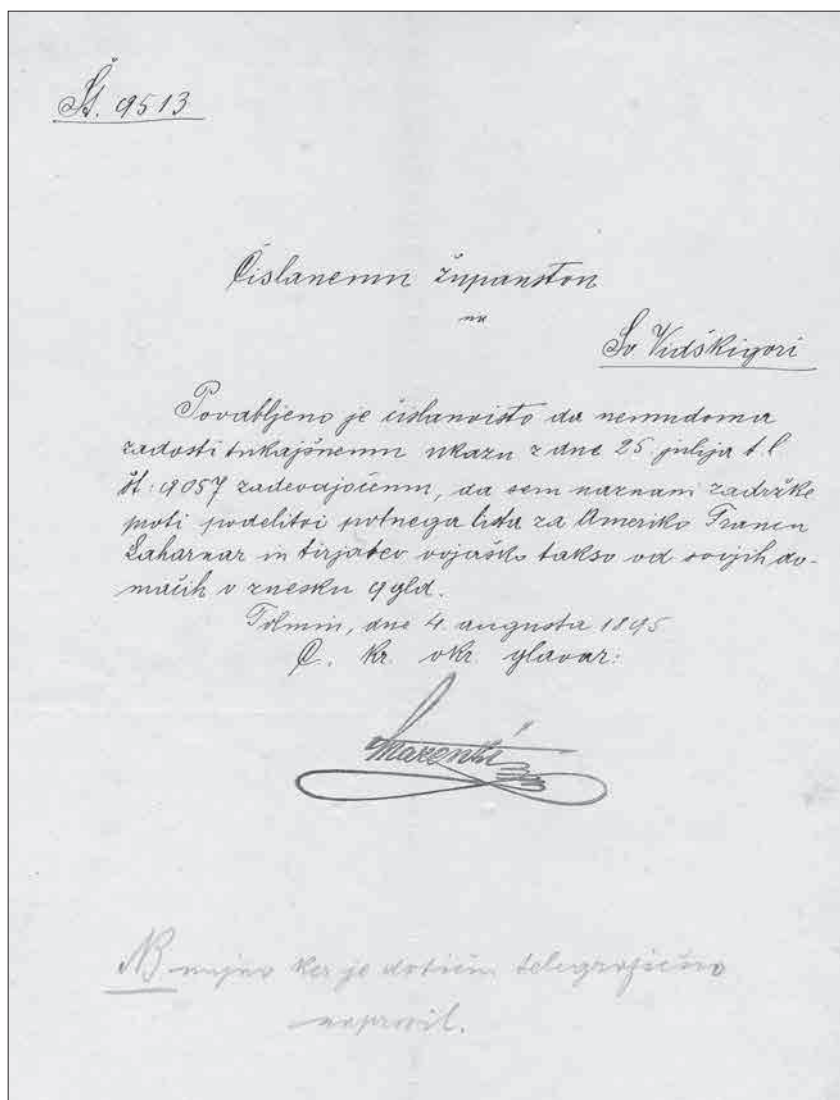
³² Bolnišnice, kjer so se osebe zdravile, so poslale račune za zdravljenje občini, kjer so imele te osebe stalno prebivališče. Izstavljeni računi se nahajajo med ostalimi občinskimi dokumenti.

³³ Našteta mesta so izpisana na podlagi izstavljenih računov.

³⁴ *Soča*, 17. 5. 1895, str. 2.

³⁵ *Primorski list*, 20. 4. 1911, str. 3.

³⁶ *Soča*, 29. 5. 1896, str. 2.

Glavarstvo v Tolminu sprašuje županstvo na Šentviški Gori, če obstajajo zadržki za podelitev potnega lista Francu Laharnarju za potovanje v Ameriko (PANG, Fond 59, fascikel 12, št. 9513).

domov. Okoliški kmetje so imeli take vrste ljudi za bolj izobražene in štirane, zato so jih poslušali.³⁷ V tujino so odhajali »čvrsti možaki, krepki mladeniči, večkrat pa tudi nezrela mladina«. Marsikateri mož je imel dober namen, da si nekoliko opomore z boljšimi zaslužki, kakor jih ima doma. Mnogo se jih je finančno opomoglo. A razumeti je mogoče tudi tako, da je bila to le vaba za družine, tako da je bilo vedno večje število tistih, ki so komaj čakali, da pride čas, da odrinejo. Najhuje pa je bilo, da so silili v svet mladeniči, katerim je bilo le do rokovernjstva, katere je gnala v svet le misel, da bodo prosti, ne pa pod strogim nadzorstvom domačih. »Na Nemško k Eisenponu, Sibenbirgen, to je beseda, ki kroži v naših krajih.«³⁸ Vendar, ali je bilo res preveč ljudi in dela premalo? Da je bilo

dela dovolj, so najbolje vedeli posestniki in gospodarji, kateri v najhujšem delu niso mogli dobiti za dober denar potrebnih delavcev, ne od blizu ne od daleč. Prigodilo se je, da so šli možje v svet, doma pa so ostale pri marsikateri hiši same ženske, ki so morale vse delo opravljati same. Zato je bilo veliko zanemarenih gospodarstev in slabo obdelanih njiv. »Poglejmo doma zanemareno gospodarstvo, obširne kmetije brez potrebnih delavcev, zemlja le na pol obdelana, a zima prižene vse svetovnike domov, kateri vsi zobljejo, kar jim je napravila domača mati – zemlja.«³⁹

Od leta 1902 se začnajo tako v časopisju kot v občinskih dokumentih Šentviške Gore in Ponikev pojavljati novice o izseljevanju v Ameriko. Dopisnik Primorskega lista piše, da veliko kmetov obuboža in se zato izselijo v Ameriko, drugi pa pustijo ženo in

³⁷ Soča, 19. 6. 1896, str. 1.

³⁸ Primorski list, 20. 4. 1897, str. 2–3.

³⁹ Prav tam.

Eden od številnih lepo ohranjenih starejših nagrobnikov na pokopališču na Pečinah (foto: Danijela Horvat, 2013).

otroke doma, naj oskrbujejo zemljišče kakor morejo, sami pa si iščejo po svetu zaslužek kot zidarji ali drvarji.⁴⁰ Dva moška iz Ponikev sta se 3. januarja 1909 podala na daljno pot. Pred tem pa so se že štirje Ponikovci podali v Ameriko iskati sreče.⁴¹ »Naši ljudje se napravljajo v Ameriko. Iz Šentviškogorske občine se več mož in mladeničev odpravlja v Ameriko s treubhom za kruhom vsled letošnje slabe letine. Naše županstvo in župan bi se morali kaj pobrigati za to, da bi se začelo s kakšnimi javnimi deli v občini, da bi se tako preprečilo izseljevanje.«⁴² V arhivskih dokumentih se nahajata za to obdobje samo dve prošnji za podelitev potnega lista za potovanje v Ameriko (ni razvidno, če v Severno ali Južno).

Zelo malo ljudi pa se je sodeč po poročnih knjigah izselilo zaradi poroke, saj so se poročali večinoma znotraj območja planote.

Sklep

Namen članka je bil prikazati gibanje števila prebivalstva na Šentviški planoti. Na podlagi analize podatkov lahko pridemo do naslednjih zaključkov.

Število rojstev je precej nihalo. Razvidna sta dva porasta in dva upada. Od leta 1841 do 1860 in od leta 1871 do 1890 je upad rojstev, v letih 1861 do 1880 ter po letu 1901 pa povečanje. Če pogledamo umrljivost v obdobju upada rojstev, lahko opazimo, da je to obenem obdobje večje umrljivosti, kar se je po-

znalo na naravnem prirastku. V obdobju 1841–1860 se je naravni prirastek znižal z 262 na – 46, v obdobju 1871–1890 pa z 92 na 31. Prav tako se skupno prebivalstvo Šentviške planote med letoma 1871 in 1890 zniža za 56 prebivalcev. Umrljivost je nihala manj kot rodnost, ni bilo večjih upadov ali povečanj. V desetletju 1861–1870 in 1881–1890 je smrtnost upadla, v desetletju 1851–1860 in 1871–1880 pa se je povečala (razsajanje diareje in angine). Od desetletja 1881–1890 je število umrlih počasi upadalo in se v nobenem desetletju ni več zvišalo nad to mejo. Vzroki smrti so bili različni. Veliko je bilo oslabelosti tako pri starejših kot pri otrocih, veliko življenj pa so vzele tudi različne bolezni. Število prebivalcev se je, če upoštevamo samo razliko med rojstvi in smrtmi, povečevalo. Če pa primerjamo te podatke z rezultati popisov prebivalstva, pa ugotovimo, da popisi prebivalstva izkazujejo upadanje prebivalstva na Šentviški planoti. Ta razlika je torej nastala na račun izseljevanja.

Glavni razlog za upadanje števila prebivalstva so bile slabe gospodarske razmere, ki so primorale prebivalstvo, da si je iskalo zaslužek drugje. Šentviško planoto so v tem obdobju pestile številne težave, ki so izhajale predvsem iz lege območja. Visoka nadmorska višina in strm dostop do naselij na vrhu, kraško površje s pomanjkanjem površinsko tekočih voda ter majhne količine zemlje, primerne za obdelavo, so le nekatere izmed njih. Pestile so jih tudi vremenske nepravilnosti, ki so imele zaradi reliefnih razmer še hujše posledice kot drugje (snežna odeja je npr. trajala od novembra do marca). Na Planoto tudi ni bilo speljanih primernih cestnih povezav iz doline, ki bi omo-

⁴⁰ *Primorski list*, 20. 11. 1902, str. 2.

⁴¹ *Primorski list*, 18. 3. 1909, str. 3.

⁴² *Primorski list*, 3. 10. 1912, str. 3.

Filip Jakob Kafol je bil duhovnik, nabožni pisatelj ter deželni poslanec doma iz Pečin (foto: Danijela Horvat, 2013).

gočile lažjo komunikacijo z ostalim svetom. Ljudje so bili zelo konzervativni in niso radi sprejemali novosti, razširjen je bil tudi alkoholizem, zlasti uživanje žganja. Glas o dobrem in hitrem zaslužku v tujini se je tako lahko zelo hitro razširil in zvabil marsikoga.

Šentviška planota je bila do leta 1910 v obdobju pred začetkom demografskega prehoda. Tako rodnost kot umrljivost sta bili razmeroma visoki (okoli 30 ‰). Opaziti je nihanje rodnosti in manjši upad proti koncu obravnavanega obdobja. Umrljivost je nihala manj in zadnjih 30 let ostala približno enaka. Življenjska doba prebivalcev se je v tem obdobju le rahlo zvišala. Naravni prirastek je bil vseskozi nizek, zato se je število prebivalcev po naravni poti le počasi zviševalo. Kmetijska revolucija, ki bi prinesla olajšanje dela, na to območje do takrat še ni prodrla, higiensko-zdravstvene razmere pa še tudi niso bile dosledno upoštevane, zato je umrljivost (katere večji upad nakazuje začetek druge faze demografskega prehoda) ostajala še na razmeroma visoki, a stabilni ravni.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

PANG – Pokrajinski arhiv Nova Gorica
Fond 59 (Šentviška Gora)

ŽU Šentviška Gora

Krstne knjige: Ponikve I 1785–1843, Ponikve II 1844–1895, Ponikve III 1896–1996; Pečine I 1785–1865, Pečine II 1866–1920; Šentviška Gora VII 1821–1850, Šentviška Gora VIII 1850–1914.

Mrliske knjige: Pečine I 1785–1865, Pečine II 1866–1920; Ponikve I 1785–1850, Ponikve II 1851–1914; Šentviška Gora V 1824–1854, Šentviška Gora VI 1855–1914.

ČASOPISI

Primorski list, 1893–1913.

Soča, 1871–1915.

LITERATURA

Berginc, Janko: Gibanje prebivalstva na Tolminskem. *Tolminski zbornik*, 1956, str. 18–21.

Drnovšek, Marjan: Nekateri evidence o izseljevanju v Ameriko pred prvo svetovno vojno. *Kronika*, 36, št. 3, 1988, str. 205–217.

Geografski terminološki slovar. Ljubljana: Založba ZRC, 2005.

Keber, Katarina: Ljubljanski zdravnik Fran Viljem Lipič in preteča epidemija kolere leta 1831. *Kronika*, 52, 2004, str. 35–44.

Maček, Jože: *Na zemlji domači*. Celje: Društvo Mohorjeva družba, 2007.

Malačič, Janez: *Demografija: teorija, analiza, metode in modeli*. Ljubljana, Ekonomska fakulteta, 2003.

Melik, Vasilij: Družba na Slovenskem v predmarčni dobi. *Obdobje romantike v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*, 1981, str. 513–522.

Slovenski veliki leksikon. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2007.

Šifrer, Živko: *Prebivalstvo naselij 1869–1969*. Knjiga 2. Ljubljana, 1969.

Šircelj, Milivoja: *Rodnost v Sloveniji od 18. do 21. stoletja*. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 2006.

Vodopivec, Peter: *O gospodarskih in socialnih nazorih na Slovenskem v 19. stoletju*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.

Zbornik Šentviške planote. Šentviška Gora: Župnijski urad, 1992.

S U M M A R Y

Demographic oscillations on the Šentviška planota plateau between 1841 and 1914

The aim of this paper is to describe the demographic oscillations on the Šentviška planota plateau between 1841 and 1914 with the use of demographic indicators, such as birth rate, mortality rate, natural increase and migration rate of the local population. The data were acquired from registers of birth and death in the villages of Šentviška Gora, Pečine and Ponikve, as well as official census statistics and archival documents, and were compared to the data for the Tolmin area. Our main conclusions are that, within the period under discussion, the number of the popu-

lation of the Šentviška planota plateau was declining, whereas the Tolmin area initially witnessed a slight decline and then an increase, albeit with the increase rate varying from one judicial district to another. In the first two decades, the number of births on the Šentviška planota plateau increased and then started to decline. With the exception of one decade, the number of deaths did not exhibit any notable oscillations. The share of deaths related to various diseases was between 8% and 18%. Even though the natural increase was, save a two-decade span, positive, the number of population declined. The reason for this was overpopulation and related emigration. Between 1871 and 1910, 5.4% of the population emigrated, which is much less than the then average in the Slovenian territory. Most migrations were seasonal and directed towards major employment centres across Austria-Hungary.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 929Benko K.:355.469
358.4:94(100)"1914/1918"

Prejeto: 18. 11. 2013

Matjaž Ravbarmag., kustos, Vojaški muzej Slovenske vojske, Engelsova ulica 15, SI-2000 Maribor
E-pošta: matjaz.ravbar@mors.si

Karl Benko: prvi slovenski letalski as?

IZVLEČEK

Prispevek opisuje vojaško delovanje pilota Karla Benka. Tržačan je v avstro-ogrskem letalstvu deloval od začetka vojne leta 1914. V času vojne se je od vojaka prebil do vojaškega pilota oziroma do čina častniškega namestnika, kar je predstavljalo najvišji avstro-ogrski podčastniški čin. Dosegel je tudi štiri potrjene in eno nepotrjeno zračno zmago. S tem dosežkom je blizu častnemu nazivu prvega slovenskega vojaškega letalskega asa, ki je do danes pripisan Albinu Starcu. Prispevek popravlja znana dejstva slovenske vojaške zgodovine, saj je Karl Benko svoje letalske zmage dosegel okoli dvajset let pred tem, ko je na nebu deloval Albin Starc – do sedaj prvi letalski as slovenskega rodu.

KLJUČNE BESEDE

Karl Benko, avstro-ogrsko letalstvo, soška fronta, letalski as, prva svetovna vojna, Flik 28, Prosek

ABSTRACT

KARL BENKO: THE FIRST SLOVENIAN FLYING ACE?

The paper describes the military operations of the pilot Karl Benko, a native of Trieste, who was actively engaged in the Austro-Hungarian Air Force since the beginning of the war in 1914. During the war, he advanced from a private to a military pilot or the rank of Warrant Officer, which was the highest non-commissioned officer rank in the Austro-Hungarian Army. He also achieved four acknowledged and one unacknowledged air-to-air victory. With this accomplishment, he came close to receiving the honorary title of the first Slovenian flying ace, which is currently ascribed to Albin Starc. The paper corrects the known facts of Slovenian military history, since Benko accomplished his air-to-air victories some twenty years before Starc began navigating the sky.

KEY WORDS

Karl Benko, Austro-Hungarian aviation, Isonzo Front, flying ace, First World War, Flik 28, Prosek

Uvod

Slovenci se radi pohvalimo, da imamo bogato letalsko zgodovino, ki sega tudi v pionirsko obdobje avstro-ogrskega letalstva. Sitarjeva knjiga *Slovenci in letalstvo 1* je dokaj natančno zajela pomembnejše Slovence v avstro-ogrskem letalstvu, v njej pa lahko najdemo tudi provizorični seznam Slovencev v vojnem letalstvu. Na omenjenemu seznamu je navedeno tudi ime Karla Benka.¹ Kaj več pa o Karlu Benku do sedaj še ni bilo napisanega. V pričujočem članku je zato predstavljen najpomembnejši del njegovega življenja, s katerim želim dodati majhen kamenček v mozaiku zgodovine vojaškega letalstva.

Avstro-ogrsko letalstvo

Na podlagi bojnih izkušenj, pridobljenih skozi celotno 19. stoletje in zgodnji uporabi balonov za vojaške operacije, so se vojske po celem svetu kmalu po izvedbi prvih poletov z letali oborožile tudi z njimi. Vojaška letala so bila na bojnem polju tako prvič uporabljena v Libiji (1911/12), Teksasu (1911), Maroku (1912) in Balkanskih vojnah (1912/13). Če je bil pomen letal v spopadih pred letom 1914 zgolj obrobni in predvsem propaganden, je njihova uporaba v času prve svetovne vojne pokazala mnogo bolj oprijemljive rezultate. Letalstvo se je sprva uporabljalo za opazovalne naloge, v katerih sta pilot in opazovalec svoje nadrejene zalagala z informacijami. Velik premik v natančnosti pridobljenih podatkov je pomenila uvedba fotografskih kamer za zračne posnetke. Letalsko opazovanje je s tem učinkovito prevzelo naloge, ki so jih do takrat opravljale konjeniške enote. Kasneje se je razvilo tudi lovsko in bombniško letalstvo, ki pa je najprej zahtevalo rešitev vprašanja učinkovite oborožitve in nosilnosti tedanjih letal. Vse tri vrste vojaškega letalstva so se v vojnem času hitro razvijale in se zaradi vse bolj dovršenih tehničnih rešitev tudi vse bolj specializirale. Pojavila se je tudi taktična uporaba letal – letenje v skupinah, ponoči itn. Lovska letala so postajala vse lažja, z močnejšim motorjem in natančnejšimi ter lažjimi strojnici, ki so z veliko kadenco lažje zadela nasprotnikovo letalo ter obranila zračni prostor. Bombniška letala so sočasno postajala vse večja, močnejša in zmogljivejša, da so imela dovolj velik dolet in zmoglost transporta smrtonosnega tovora nad nasprotnika. Bombniško letalstvo se je uporabljalo za taktično in strateško bojevanje. Vse v vojno vpletene strani so uporabljale strateško bombardiranje predvsem za zastraševanje civilnega prebivalstva. Seveda je bil uspeh letalskih akcij odvisen od tehničnih sposobnosti letal in sposobnosti letalcev v posameznih letalskih enotah. Ob koncu prve svetovne vojne je bilo letalstvo in bojevanje v zraku že izredno pomemben dejavnik, česar so

se zavedali tudi sodobni vojaški strategji. Letalstvo je le dve desetletji kasneje predstavljalo nenadomestljiv del vojskovanja.

Vojaška letala so v avstro-ogrski monarhiji dobila veljavo šele z obiskom cesarja Franca Jožefa, ministra Alexandra Krobatina in načelnika generalštaba Franza Conrada von Hötzendorfa na letalskem mitingu v Dunajskem Novem mestu leta 1910, kjer so si lahko ogledali možnosti, ki so jih ponujale nove naprave. V kratkem obdobju do pričetka prve svetovne vojne je monarhija za letalstvo namenila ogromne količine denarja in je zato ob njenem izbruhu imela na voljo devet letalskih stotnij, opremljenih s 55 letali. Povečini so bila to zastarela letala, ki so kmalu po začetku spopadov postala neuporabna. Edino izjemo so v tehnološkem smislu predstavljala mornariška letala Lohner, ki so bila pred svojim časom, vendar so jih v času vojne nasprotniki kopirali in posledično zaradi izboljšav tudi kmalu prekosili. Avstro-Ogrska je bila gospodarsko prešibka, da bi v proizvodnji letal parirala nasprotnicam in tudi zaveznici Nemčiji. Dvojna monarhija se je, ko je v prvem letu vojne posodabljala svojo letalstvo, naslonila ravno na svojo severno zaveznico. V času vojne je monarhija že imela izdelano svojo letalsko industrijo, ki pa je bila skromnega obsega, saj je med vojskujočimi se velesilami le carska Rusija zgradila manj letal. Obseg letalske proizvodnje ostalih velesil je bil več kot desetkrat večji.

Organizacijsko je bilo avstro-ogrsko letalstvo v osnovi razdeljeno na kopensko in mornariško letalstvo. Enote mornariških letal so spadale pod mornarico oziroma njene podrejene enote, ki so bile nastanjene v pristaniščih (Boka Kotorska, Pulj, Trst, Šibenik in Drač). Kopensko letalstvo je bilo podrejeno posameznim armadam in korpusom in je bilo razporejeno po lokacijah v zaledju fronte. V vojni je letalstvo doživelo več reorganizacij in z zadnjo v oktobru 1918 je bil ustvarjen položaj šefa letalstva. To je nakazovalo prihajajočo združitev vseh letalstvu sorodnih služb (kopensko in mornariško letalstvo, protizračna obramba, letalske opazovalnice, vremenske postaje ...) v eno samo vejo vojske. Tudi v preostalih državah se je vojaško letalstvo združevalo v samostojno vojaško vejo – letalstvo. Zaradi konca vojne in razpada monarhije ter posledično tudi vojske ta proces ni bil nikoli zaključen.

Osnovna avstro-ogrška letalska enota je bila vse-skozi letalska stotnija (Fliegerkompagnie – Flik). Letalske stotnije pa ne moremo enačiti z eskadriljo, ker je bilo v italijanskih in francoskih eskadriljah po 12 letal, medtem ko je imela avstro-ogrška stotnija od 8 do 10 letal ter med 100 in 150 mož, od tega pa le okoli 10 letalcev (pilotov in opazovalcev). Razlike v organizaciji osnovnih enot v primerjavi z ostalimi vojskami so bile tudi posledica manjšega števila proizvedenih letal in pomanjkanja usposobljenega kadra. V Avstro-Ogrski je v letalstvu delovalo okoli 3.100 letalcev, kar je predstavljalo 0,09 % izmed vseh 3,5

¹ Sitar, *Letalstvo in Slovenci 1*, str. 312.

milijonov avstro-ogrskih vojakov. Odstotek žrtev med letalci se je gibal okoli 30%, vendar je večina podlegla zaradi tehničnih težav letal in posledičnih nesreč in ne zaradi delovanja nasprotnika. Odstotek žrtev je bil podoben tudi na italijanski strani.²

Za razumevanje letenja in letalskih zmag je potrebno omeniti tudi sistem štetja in priznavanja let-teh. Od prvih zračnih spopadov naprej (1914) je bilo preštevane zračnih uspehov za letalce kakor tudi za vojaške oblasti izjemno pomemben pokazatelj vojaške uspešnosti posameznika in enote. Saj so ravno na podlagi tega kriterija podeljevali vojaška odlikovanja in napredovanja v činih. Ker se je potreba po štetju pojavila pri vseh udeleženkah vojne v istem času in zelo hitro, so se sistemi v različnih vojskah med seboj razlikovali. Avstro-ogrsko letalstvo je bilo opremljeno predvsem z opazovalnimi letali in moštvu letala (tako pilotu kakor opazovalcu) so, tudi če je zgolj prisilil nasprotnikovo letalo k umiku in ga ni sestrelil, prisodili po eno zračno zmago. Posledično je danes mogoče naštet več zmag, kakor je bilo sestreljenih italijanskih letal. Izraz »letalski as« se je prvič pojavil v francoskem časopisu, v drugih udeleženkah so različno poimenovali letalca s pristeto letalsko zmago (Überkanonen, Star-turns). Izraz »letalski as«, ki je še vedno neuradni izraz, se je v različnih državah uveljavil kasneje. Prav tako se je kriterij za doseg naziva razlikoval. Letalec je moral doseči od tri do deset letalskih zmag, da je pridobil ta naziv. Kasneje se je za izraz poenotil kriterij na pet doseženih letalskih zmag.³

Karl Benko

Karl Benko⁴ se je rodil 9. maja 1895 v Trstu. Njegova starša Anton in Helena, rojena Gropajc, sta izhajala iz Rihemberka (danes Branik). Poleg Karla sta imela še pet otrok.⁵ Karl je po končani ljudski

šoli opravil dva razreda tehnične strokovne šole in tri razrede državne obrtne šole.⁶ Po šolanju se je zaposlil na ladji in postal motorni podčastnik Lloydovega parnika. Dne 1. oktobra 1914 se je prostovoljno javil v vojsko in zaradi njegovega tehničnega znanja so ga poslali v letalstvo, takrat poimenovano oddelek zračnih ladij (Luftschifferabteilung).⁷ Sprva so ga dodelili v upravo oddelka v Aspern. V letu delovanja v upravi ga je letalstvo prevzelo in kot nadobuden vojak je postal kandidat za pilota. Verjetno so ga na njegovo željo 20. julija 1915 dodelili v 3. šolsko letalsko stotnijo (Fliegerersatzkompanie 3), ki je bila od začetka leta nastanjena na letališču Thalerhof pri Gradcu.

Z naslednjimi besedami sicer kronološko preskimo kako leto, a poglejmo, kaj so Karlovi nadrejeni napisali o njem in njegovih letalskih sposobnostih. Označen je bil kot energičen in trd mož, vendar nekoliko trdoglav. Omenjeno je bilo, da slabo govori nemško, dobro pa slovensko in italijansko ter da je nemirnega duha. O njegovih letalskih sposobnostih je zapisano, da je bil divji nastopač in hazarder, vendar da kljub temu uporablja razum. Zanimiva je bila trditev, da je zaradi svoje nacionalnosti kot »Tržačan« uporaben zgolj na severnem bojišču. Trditev je veljala za leto 1916, a v letu 1917 se je Karl očitno umiril, saj so ga opisali kot dobrodušnega in kot popolnoma zanesljivega za bojevanje na vseh frontah, tudi na jugozahodni. Razliko v zapisu je možno razložiti tudi z dejstvom, da sta bila zapisovalca Karlovih sposobnosti dve različni osebi. Letalske sposobnosti je le še izboljševal in bil usposobljen za upravljanje več različnih tipov letal. Dober je bil tudi kot pilot lovec. Njegova orientacija je bila ob predhodnem poduku sorazmerno dobra in bil je zanesljiv na krajših razdaljah. Sicer so mu očitali površnost, a hkrati izpostavljali tudi nadarjenost. Njegova slabost je bila slaba vojaška usposobljenost in njegova osebna napihnenost, ki so jo branili z njegovim svetovljanstvom.⁸ Karl je bil visok 1,68 m in kakor se vidi tudi s fotografije,⁹ je imel črne lase in obrvi, podolgovat obraz ter ovalne ustnice.

12. februarja 1916 je bil povišan v poddesetnika (Gefreiter) in premeščen v 6. šolsko letalsko stotnijo

² Ravbar, »Avstro-ogrsko letalstvo«; Desoye, »Die k.u.k. Luftfahrtruppe«; Cavigioli, *L'Aviazione*.

³ Izraz »letalski as« se v Avstro-Ogrski ni uporabljal, pri nas se je uveljavil kasneje. Tako izraz uporabljam anahrono, a to ne spreminja dejstev Karlovega letenja. Ó'Connor, *Air Aces*, str. 9.

⁴ Osnovni podatki, kot so obdobje in kraj vojaškega služenja ter prejeta odlikovanja, so pridobljeni iz ÖStA/KA, LFT, Personalakten, škatla 3. Na žalost nisem uspel pridobiti dokumentov 22. in 68. letalske stotnije (Flik 22, 68), kjer je Benko deloval do januarja 1917 in nato v letu 1918. Tako je natančneje predstavljeno zgolj obdobje njegovega delovanja v Flik 28 oziroma na soški fronti.

⁵ Glede datuma rojstva se v tržaškem arhivu v različnih podatkovnih bazah pojavljajo različni datumi. Tako naj bi se Dragotin (Karl) rodil 9., 11. oz. 14. maja 1895. V dokumentih dunajskega vojnega arhiva je vseskozi naveden datum 15. maj. Kakorkoli, rojen je bil v prvi polovici maja 1895, saj je bil 18. maja krščen v župniji Sv. Jakoba kot Carolus Aloisius Vincentius. Zadnji dve imeni je dobil po krstnih botrih Alojzu Kodriču in Vincenci Zvab. Odgovor tržaškega arhiva (Archivio Generale del Comune di Trieste) hrani avtor; Archivio Diocesano di Trieste, izpisek iz matične knjige župnije Sv. Jakoba.

⁶ V osebni mapi so nazivi šol navedeni kot »7 Kl. Volksschule, 2 Kl. Tech. Fachschule; 3 Kl. Staatsgewerbeschule«, kraj šolanja žal ni naveden. ÖStA/KA, LFT, Personalakten, škatla 3, Beschreibung, Res. Nr.: 782/5, 6. 6. 1916; Beschreibung, Res. Nr.: 1045/9, 15. 7. 1916; Beschreibung, Res. Nr.: 289, 25. 4. 1917; Beschreibung, Res. Nr.: 97/18, 5. 2. 1918.

⁷ AST, fond Miscellanea atti ex austro-ungarici, Grundbuchblatt Karl Benko. Primerjaj tudi v Meindl, *Die Luftsiege*, 5. Band, 1. Teil, str. 104.

⁸ ÖStA/KA, LFT, Personalakten, škatla 3, Beschreibung, Res. Nr.: 782/5, 6. 6. 1916; Beschreibung, Res. Nr.: 1045/9, 15. 7. 1916; Beschreibung, Res. Nr.: 289, 25. 4. 1917; Beschreibung, Res. Nr.: 97/18, 5. 2. 1918.

⁹ Sieber, *Die Luftstreitkräfte*, str. 66. Primerjaj tudi AST, fond Miscellanea atti ex austro-ungarici, Grundbuchblatt Karl Benko.

Vojaske pilot Karl Benko (Sieber, Die Luftstreitkräfte, str. 66).

v Dunajskem Novem mestu, kjer se je začel usposablja za lovsko letenje. Iz dokumentov je razvidno, da je na usposabljanju izvedel lete z vajami »val«, kroženje na višini 400 m ter isto vajo z ugašanjem motorja, vzpon na 500, 1000 in 2000 m, spiralo v desno, vzpon ob vetru več kot 6 km/h ter izlet in signalni pristanek. Karl je šolske lete opravil na šolskih letalih Etrich, Lohner, Aviatik in Albatros.¹⁰ Po izpitih, ki jih je opravil 8. maja 1916, je 29. maja prejel diplomu¹¹ avstrijskega Aero kluba številka 321, istočasno je bil povišan v desetnika (Korporal) in premeščen v bojno enoto. Njegova prva bojna enota je postala 22. letalska stotnija (Flik 22) 3. armade, ki je bila nastanjena na vzhodni fronti v kraju Michalovsky, danes Michałów pri Zamošču na Poljskem. Karl je v le-

talsko stotnijo prispel tik pred pričetkom Brusilove ofenzive. Ofenziva je bila del simultanih antantnih ofenziv na frontah, ki so jih pozno spomladi in poleti 1916 sprožili po dogovoru v Chantillyju.¹²

Njegovo letenje na vzhodni fronti je bilo izjemno, v kar nas prepriča podatek, da ga je za povišanje v četovodjo (Zugsführer) predlagal poveljnik nemškega korpusa Carl Dieffenbach. Ta je poveljeval umiku nemških in tudi avstro-ogrskih enot iz Galicije, zato je Karl ob umiku spadal pod njegovo poveljstvo.

Ob Brusilovi ofenzivi, ki je potekala v juniju 1916, se je avstro-ogrška vojska morala v naglici umakniti iz današnje Ukrajine. Na letališču pri kraju Michalovsky se je Flik 22 prav tako začel umikati po kopnem in zraku. Eno izmed letal Aviatik B. III s serijsko številko 33.08 ni bilo letno, saj je bilo brez pnevmatik na prednjih kolesih. Neletno letalo je bilo tako v nevarnosti, da ga zajamejo napredujoče ruske sile. Karl se je kljub dežju in toči vzel na letalo in se samo na platiščih peljal po namočeni in blatni vzletni stezi ter vzletel. Letalo je z vmesnim pristankom v Brodyju brez poškodb prepeljal v Lviv (Lvov). Zaradi tega, ker je četovodja Karl Benko pokazal izjemno hrabrost pred sovražnikom in rešil vojaško tehniko, je 3. oktobra 1916 prejel srebrno medaljo za hrabrost II. razreda (silberne Tapferkeitsmedaille II. Klasse), ki mu jo je dodelil maršal nadvojvoda Friderik. Preden je dobil srebrno medaljo za hrabrost, pa je 22. julija 1916 prejel tudi znak vojaškega pilota (Feldpiloten Abzeichen). Ta znak so piloti prejeli, če so v obdobju enega leta opravili vsaj deset letov nad sovražnim ozemljem v trajanju dveh ur, kar nam podaja vsaj minimalno število poletov in ur naleta, ki jih je Karl imel v letu 1916.¹³

Soška fronta

Ne poznamo sicer natančnih razlogov, zakaj je Benko lahko pričel leteti tudi na jugozahodni fronti, vendar pa lahko iz njegove karakteristike razberemo, da se je po opravljenih nekaj mesecih letenja nekoliko umiril, kljub temu pa je izžareval pogum ter si s tem pridobil zaupanje svojih nadrejenih. Tako je bil 26. januarja 1917 dodeljen 28. letalski stotnji (Flik 28), ki je bila od julija 1916 nastanjena v Proseku na tržaškem Krasu in podrejena 5. armadi. Karl je na Kras prišel v zimskem času oziroma v »zatišju« po deveti soški bitki.¹⁴

Kmalu po prihodu v domače kraje se je že izkazal v zraku. Dne 11. februarja 1917 je kot četovodja ob 9.30 zjutraj vzletel z opazovalcem, rezervnim poročnikom Emmerichom Horváthom von Szentlászslóm,

¹⁰ ÖStA/KA, LFT, Personalakten, škatla 3, Beschreibung und Fortschrittsgrafikon, 1916. Dokument na žalost ne podaja natančnejših podatkov o tipih in o številkah letal. Po vsej verjetnosti pa gre za letala tipa B. I ali B. II. Glej Grosz et al.: *Austro-Hungarian Army Aircraft*, passim.

¹¹ V literaturi je naveden drugi datum. Tako naj bi Benko diplomu z isto številko prejel 12. februarja 1916. Keimel, *Österreichs Luftfahrzeuge*, str. 386.

¹² Tako so francoske sile izvedle ofenzivo pri Solunu, britanske na Sommi, italijanske t. i. peto soško bitko in ruske ofenzivo pri jezeru Narač in t. i. Brusilovo ofenzivo. Stone, *The Eastern Front*, str. 221.

¹³ Steiner, *Das Feldpiloten*, str. 17–18, 46.

¹⁴ Macdonald in Cimprich, *Caporetto*, str. 99.

v letalu Hansa Brandenburg C. I 29.52.¹⁵ Imela sta nalogo foto opazovanja nad Krasom na liniji Sela–Hudi Log–Kostanjevica–Sela. Severozahodno od hriba Grmada sta srečala in napadla italijansko mornariško letalo. Karl je izstrelil okoli 200, Emmerich pa okoli 40 nabojev. Italijansko letalo se je pri Laškem (Prelosnem) jezeru poizkušalo rešiti s strmoglavi letom, pri višini okoli 600 m pa je zdrsnilo proti tlam in izginilo v meglico. Sestrelitev letala so kljub padcu za frontno linijo potrdile mnoge priče iz avstro-ogrske vojske, a je italijanskemu letalu domnevno uspelo pristati pri Benetkah, saj naj bi kljub smrti poročnika bojne ladje (tenente di vascello) Giuseppa Garassina Garbarina njegovemu soborcu, poročniku korvete (guardamarina) Agostinu Brunetti, uspelo varno pristati.¹⁶

Nato je Karlovo letalo jugozahodno od Kostanjevice napadlo še eno lovsko letalo tipa Nieuport, a do resnega boja ni prišlo. Karl in Emmerich sta se zaradi pomanjkanja streliva umaknila in zato nista izvedla zaukazanega foto opazovanja. Na letališču sta pristala ob 11.00 uri. 11. februar je bil za Flik 28 izredno uspešen, saj sta četovodja Josef Pittlik in rezervni nadporočnik Franz Bernhofer med 11.15 in 12.30 uro sestrelila italijansko letalo Voisin.¹⁷ Dva dni kasneje, 13. februarja, je bila Karlu in Emmerichu priznana zračna zmaga, za oba prva.

20. aprila 1917 je sledila Karlova druga zračna zmaga. Tega dne je popoldan vzletel iz Proseka skupaj s poročnikom Francem Grofom v letalu Hansa Brandenburg C. I 29.65. Letalo je bilo iste podserije kot letalo, v katerem je letel februarja ob prvi zračni zmagi.¹⁸ Karl in Franc sta imela nalogo foto opazovanja nad Krasom na liniji Jamlje–kota 85–Veršič–Brestovica. Med izvajanjem naloge je izvidnika napadlo lovsko letalo Nieuport. Karl in Franc sta takoj sprejela boj. Prvi je na italijansko letalo, ki se je približevalo z leve strani, streljal Franc. Ker je bilo avstro-ogrsko letalo v slabšem položaju, je Karl letalo obrnil proti Nieuportu tako, da sta se obe letali čelno približevali. Ob tem sta oba pilota nenehno streljala drug na drugega. Na razdalji med 30 in 40 m pa je italijansko letalo nenadoma »divje« strmoglavno padlo. Strmoglavljenje zahodno od Črnega hriba so potrdile avstro-ogrske pehotne enote. Sestrelitev

naj bi se zgodila na višini okoli 4.800 m nad Doberdobskim jezerom. Karl je uporabil sledilne naboje in s tem lažje onesposobil nasprotnika. Kljub dejstvu, da je bilo avstro-ogrsko letalo večkrat prestreljeno, je varno pristalo na Proseku. Pilot italijanskega letala Nieuport 17 je bil domnevno stotnik (capitano) Luigi Olivi iz 76. lovske eskadrilje, nastanjene v Santa Marii la Longi.¹⁹ Podatki iz rimskega arhiva nakazujejo na nekoliko drugačen potek boja. Olivi naj bi po zračnem boju prejel pomoč kolega Arrigonija, prav tako v Nieuportu. Ko se je v bližini pojavil Arrigoni, naj bi se boj končal in vsa tri letala naj bi odšla svojo pot, Olivi pa naj bi srečno pristal v svoji bazi.²⁰ Kljub temu da italijansko letalo ni bilo uničeno, so to v avstro-ogrski vojski z veliko verjetnostjo domnevali, saj je Karl za »sestrelitev« lovskega letala v maju 1917 prejel srebrno medaljo za hrabrost I. razreda (silberne Tapferkeitsmedaille I. Klasse). S 1. junijem je bil tudi povišan v narednika (Feldwebel).²¹

Prav za obdobje maja in junija 1917 lahko naštejemo konkretne Karlove polete. V dveh mesecih je izvedel 18 bojnih poletov v skupnem trajanju skoraj 20 ur in v povprečju več kot 140 km na polet. Omeniti je potrebno tudi, da je v maju 1917 potekala deseta soška bitka, v kateri so italijanske enote resno ogrozile obrambo na Krasu. Avstro-ogrska 5. armada je v začetku junija z namenom zasedbe pravkar izgubljenega ozemlja izvedla sorazmerno uspešen protinapad.²² S spodnjimi podatki se nam odpira tudi vpogled v del vojaškega življenja pilota v prvi

¹⁵ Letalo je poganjal 200 KS močan Hiero motor (ser. št.: 33018), imel je še radijsko napravo g2.119 in dve strojnici Schwarzlose M 7/12. V smeri letenja je pilot streljal s strojnico (ser. št.: 10166) v zaboju V.K. II postavljeno nad zgornjim krilom. Opazovalec pa je s strojnico (ser. št.: 10059) ščitil zadnji del. ÖStA/KA, LFT, Dekadenrapport Flik 28, februar 1917.

¹⁶ Podatke mi je iz Arhiva italijanskega vojaškega letalstva (Archivio Ufficio Storico dell'Aeronautica Militare) posredoval italijanski letalski raziskovalec Paolo Varriale.

¹⁷ Meindl, *Die Luftsieg*, 5. Band, 1. Teil, 24.

¹⁸ Poganjal ga je Hiero motor (ser. št.: 33026) in oborožen je bil z dvema strojnicama Schwarzlose M 7/12 (ser. št.: 11712 in 14009). ÖStA/KA, LFT, Dekadenrapport Flik 28, april 1917.

¹⁹ Meindl, *Die Luftsieg*, 5. Band, 1. Teil, 47. Letalo Nieuport 17 je bilo proizvedeno v Franciji, a uporabljala ga je tudi italijanska vojska. Poganjal ga je 110 KS močan motor in oboroženo je bilo z eno strojnico. Angellucci, *The Rand*, str. 42.

²⁰ Podatke mi je iz Arhiva italijanskega vojaškega letalstva (Archivio Ufficio Storico dell'Aeronautica Militare) posredoval italijanski letalski raziskovalec Paolo Varriale.

²¹ ÖStA/KA, LFT, Personalakten, škatla 3, Auszug, Az 13 r, Nr.: 538/40, 25. 5. 1940.

²² 12. maja 1917 se je bitka začela z dvodnevni topniškim ognjem. V prvi fazi bitke so se italijanske enote osredotočile na območje severno od Gorice, proti Banjšicam. 14. in 15. maja so vrhovi Svete Gore, Kuka, Prižnice večkrat zamenjali gospodarje. V naslednjih dneh so Kuk, Prižnico in Vodice ter mostišče pri Desklah dokončno obdržale italijanske enote, položaji na Sveti Gori pa so ostali v avstro-ogrskih rokah. V drugi fazi bitke je sledil napad italijanske 3. armade na Krasu, kjer so italijanske enote zasedle Kostanjevico ter prodrle proti Jamljam, Medji vasi in Kremenjaku. Boji so bili intenzivni in večkrat so posamezne lokacije prehajale iz rok v roke. Dne 28. maja je Cadorna zaradi izčrpanosti enot ustavil napad. Boji so se sicer nadaljevali tudi po 28. maju, a veliko manj intenzivno in brez ozemeljskih sprememb. Avstro-ogrska vojska je bila po izgubljenem ozemlju na Krasu v neugodnem položaju, saj se je italijanska vojska zelo približala Grmadi in posledično je bila italijanska prva linija preblizu avstro-ogrskim topovom na Grmadi. Zaradi tega so se pri 5. armadi odločili za protinapad. Avstro-ogrske enote pod poveljstvom podmaršala Schneider-Mans-Au so 4. junija po 40 minutni topniški pripravi napadle proti Medji vasi in Stivanu ter presenetile italijanske enote. Po ozemeljskih pridobitvah je bila prva italijanske linija zopet v dosegu topov iz Grmade (Ravbar, »Avstro-ogrsko letalstvo«, str. 84–85; več o tem v Macdonald, Cimprich, passim; Mesesnel, *Soška fronta*, passim).

svetovni vojni – koliko poletov, kolikokrat na mesec in kakšne naloge je posamezen pilot izvedel v določenem obdobju:

- 1. maja je Karl poletel na bombniško nalogo z letalom Hansa Brandenburg C. I 129.11 (vsa nadalje omenjena letala so istega tipa). Cilj je bil nad Zdravščinami, vendar naloge ni mogel uspešno opraviti.
- 12. maja je z istim letalom poletel na foto opazovanje na območju Škocjana.
- 18. maja je z letalom 129.47 poletel na izvidniško in obrambno nalogo nad območjem Fajtji hrib – Kostanjevica – Tržič.
- 24. maja je poletel na izvidovanje z letalom 129.11 na območje med Kostanjevico in morjem.
- 25. maja je poletel na izvidovanje in bombniško nalogo nad območjem med Doberdobskim jezerom in Kostanjevico. Letel je na letalu 129.47, s katerega je opazovalec odvrget 40 kg bomb.
- 26. maja je poletel na izvidovanje in bombniško nalogo z letalom 129.11 na ruti Boneti – Kostanjevica. Opazovalec je odvrget 60 kg bomb.
- Iste dne je poletel z letalom 129.21 na izvidovanje nad Doberdobskim dolom.
- 28. maja je poletel na foto opazovanje z letalom 129.21 nad Štivanom in Frankiščem.
- 31. maja je izvedel izvidniški polet z letalom 129.11 nad območjem med Štivanom in Kostanjevico.
- 1. junija je nad Devinom opravil obrambni let z letalom 129.21.
- 2. junija je poletel v obrambnem letu in izvidovanju nad Kostanjevico in morjem z letalom 229.22.
- Kasneje istega dne pa je nato z letalom 129.11 opravil še obrambni let nad območjem med Sežano, Kostanjevico in morjem.
- 5. junija je poletel z izvidniško nalogo nad območjem med Kostanjevico in morjem z letalom 129.59.
- 6. junija je prav tako izvedel izvidniški polet nad Jamljami in Kostanjevico z letalom 129.21.
- 16. junija je opravil izvidniški polet nad Fajtjim hribom z letalom 229.27.
- 19. junija je opravil foto opazovanje nad območjem med Brestovico, Nabrežino, Kostanjevico in morjem z letalom 229.27.
- 28. junija je izvedel opazovalni let nad območjem med Fajtjim hribom in morjem.
- 29. junija je izvedel obrambni let in izvidovanje nad območjem med Trstom, Kostanjevico in morjem.²³

Po naporni deseti soški bitki je Karl odšel na zašlužen dopust in med 2. in 18. julijem zagotovo obi-

skal tudi domače. Po vrnitvi pa je ponovno letel nad Krasom.

Kakor je vidno iz podatkov, je Karl veliko letel na izvidniškem letalu, a se je to preko poletja 1917 spremenilo. Sicer je že pred tem letel na šolskih lovskih letalih in izvajal šolske in testne lete, a vse večkrat je izvajal tudi bojne naloge na lovskih enosedelnih letalih. Jeseni je Karl prejel še tretjo medaljo – bronasto medaljo za hrabrost (bronzene Tapferkeitsmedaille), vendar se podatki o tem, kdaj natančno, razlikujejo. Po enih podatkih naj bi bilo to 1., po drugih pa 19. oktobra 1917. Po vsej verjetnosti pa je v dokumentih zapisan tako datum odločitve kot tudi datum prejema odlikovanja.²⁴

Karl je bil aktiven tudi v pripravi in izvedbi dvanajste bitke, ki so jo skupaj izvedle nemške in avstro-ogrske sile.²⁵ V oktobru je letel predvsem na letalu Aviatik Berg D. I s serijsko številko 38.11.²⁶ Drugi dan ofenzive, 25. oktobra, ko se je vreme po 9.00 uri razjasnilo,²⁷ je Karl poletel kar dvakrat in patroljiral nad Plavami in nad Krasom. Dne 29. oktobra se je po jutranji oblačnosti razjasnilo²⁸ in Karl je prav tako poletel dvakrat. Prvič je dopoldne letel nad območjem med morjem in Palmanovo ter se po 270 km in uri in pol letenja vrnil na domače letališče, ne da bi srečal nasprotnika. Med letom je uspel tudi pristati na nikogaršnji zemlji, pri Viležu, kjer so ga domačini pozdravili in s cvetjem in zastavami okrasili letalo. Popoldan je v zraku preživel še eno uro in opravil 180 km. Nad Palmanovo je naletel na italijansko izvidniško letalo S.P. ter ga nad Aiellom sestrelil.²⁹ Potrditev sestrelitve je podala posadka izvidnika, kakor tudi več avstro-ogrskih pilotov, ki so bili v tistem času v zraku. Žal pa ni podatkov, za ka-

²⁴ ÖStA/KA, LFT, Personalakten, škatla 3, Auszug, Az 13 r, Nr.: 538/40, 25. 5. 1940.

²⁵ V avgustu 1917 je Karl I. Nemčijo zaprosil za vojaško pomoč, da bi s skupnimi silami, podobno kot na vzhodni fronti, izvedli ofenzivo na soški fronti in se izmuznili iz težkega položaja, ki je nastal po deseti in enajsti bitki. Nemčija in Avstro-Ogrska sta za skupno ofenzivo izbrali naziv »Waffentreue-Zvestoba v orožju«. Cadorna je sicer nameraval izvesti italijansko ofenzivo ob koncu septembra, a se je ob novici, da se Avstro-Ogrska pripravlja na ofenzivo, premislil in svojim enotam ukazal postaviti obrambo. Več o bitki v zborniku *Waffentreue: Die 12. Isonzoschlacht 1917*. Za letalske operacije je predvsem pomemben podatek, da je bilo v oktobru zelo oblačno, tako da italijanski opazovalci niso opazili premikov enot v zgornjem Posočju, prav tako je slabo vreme vplivalo na prve dni letalskih bojev. Meglo in slabo vreme je npr. izkoristil tudi Erwin Rommel. Ravbar, »Avstro-ogrsko letalstvo«, str. 86–87.

²⁶ Poganjal ga je 185 KS močan Daimlerjev motor. Letalo je imelo usmerjeno strojnico v smeri letenja nad zgornjim krilom. Pilotu sta motor in krilo nekoliko zastirala pogled naprej in le izkušeni piloti so leteli na omenjenem tipu. Več o letalu v Grosz et al., *Avstro-Hungarian Army Aircraft*, str. 173–178.

²⁷ Gasser, *Die Österreich Ungarns Fliegertruppe*, str. 162.

²⁸ Prav tam.

²⁹ Italijansko opazovalno letalo S.P. (Savoia – Pomilio) je bilo opremljeno z 250 KS močnim motorjem in eno strojnico. Angellucci, *The Rand*, str. 44.

²³ ÖStA/KA, LFT, Personalakten, škatla 3, Verzeichnis B, Res. 411, 31. 5. 1917. Kakor je razvidno, je območje letenja Kras. Za lažje lociranje vseh mikrolokacij naj bralec uporabi natančnejši zemljevid območja ali npr.: www.geopedia.si.

tero letalo z italijanske strani naj bi šlo. Zaradi tretje zračne zmage in dopoldanskega pristanka na nikogaršnjem ozemlju je Karl 26. novembra prejel zlato medaljo za hrabrost (goldene Tapferkeitsmedaille).³⁰ Medalja predstavlja vrhunec Karlovega vojaškega udejstvovanja. Istega dne je prejel tudi Karlov četni križ (Karl Truppenkreuz).

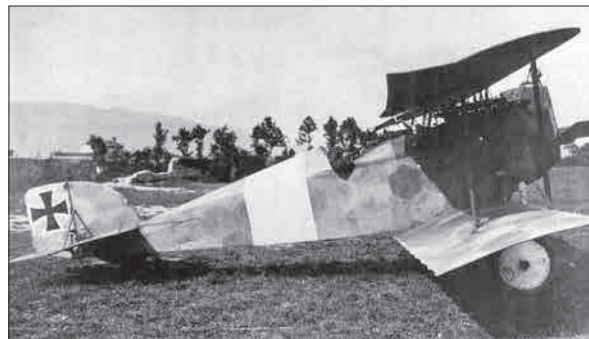
Po preboju fronte se je Karl skupaj s svojo letalsko stotnijo Flik 28 prestavil, sprva v Aiello in nato v San Godega di Urbano. Karlovo letenje z lovskimi letali ni ostalo neopaženo, saj je bil s 26. januarjem 1918 premeščen v novo ustanovljeno lovsko stotnijo, Flik 68J, ki je delovala iz Campofornida in iz San Godega di Urbano. Stotnija je spadala pod 6. armado.³¹

Njegovi letalski uspehi so se odražali tudi v povišanju v štabnega narednika (Stabsfeldwebel), ki ga je dobil 10. marca 1918. Dne 1. maja 1918 je bil premeščen v novonastalo lovsko stotnijo Flik 74J, ki je bila nastanjena na letališču San Fior di Sopra, spadala je pod 6. armado in imela nalogo varovati izvidniške stotnije Flik 52D, 59D in 57Rb.³²

Od maja do julija 1918 je Karl opravil 12 bojnih poletov in bil med t. i. piavsko ofenzivo izjemno uspešen.³³ Prvi dan ofenzive, 15. junija, je z letalom Aviatik Berg D. I 138.44 poletel nad območjem Nervese in Montella z nalogo izvajanja zračne kontrole.³⁴ Karl je ob koncu svoje naloge opazil nasprotnikovo letalo, ki je letelo v smeri zahoda. Ker je imel še dovolj goriva, se je usmeril proti jugozahodu ter začel zasledovati letalo z višje pozicije. Ker je bilo Karlovo letalo lažje, je italijansko letalo kmalu dohitel in ga prepoznal kot enosedežnik S.V.A.,³⁵ po drugih dostopnih podatkih pa naj bi šlo za lovsko letalo SPAD.³⁶ Karl ni omahoval in sovražno letalo napa-

del. Nad mestom Vidor ga je uspel zadeti in tako je goreče strmoglavilo. Ker se je sestrelitev zgodila nad sovražnikovim ozemljem, padca letala ni bilo mogoče potrditi. Potrditev sestrelitve je sledila v juliju 1918. Sestrelitev pomeni tudi prvo zračno zmago za letalsko stotnijo 74J.³⁷ Istega dne, 15. junija, naj bi avstro-ogrsko letalstvo doseglo več letalskih zmag, a primerjava s podatki za italijanske izgube se ne izide. Ta dan je, zanimivo, zaznana zgolj ena izguba letala, kjer je pilot Guido Baricalla preživel zasilni pristanek. V svojih kasnejših zapisih je Baricalla omenil, da se je izgubil in da je nasprotnikovo letalo zgolj slišal. Po nenadnih strelah sta bila zadeta njegov motor in krilo. Strmoglavilo se je spustil in izgubil nasprotno letalo, nato je zasilno pristal. Tega, ali je bil žrtev Karlovih strel, pa ne vemo.³⁸

19. junija je Karl z istim letalom in še s tremi piloti iz Flik 74J napadel italijanski bataljon, ki je bil na poti med Trevisom in Nerveso ter jih je z višine 100 m s strojničnim ognjem in bombami pognal v paničen beg. Dne 21. junija dopoldne je Karl z istim letalom dosegel svojo peto zračno zmago. Skupaj s kolegom pilotom rezervnim nadporočnikom Fritzem Bistrichanom in piloti iz Flik 56J, nadporočnikom Wernerjem Genzem, rezervnim nadporočnikom Karlom Tischlerjem, četovodjo Franzem Fuchshuberjem, četovodjo Walterjem Bablom je letel v šesterici oziroma formacijski lovski »verigi«. Njihov let je potekal med 16.20 in 17.30 uro. V zraku so naleteli na več nasprotnikovih letal in v zračnem boju je Karl uspel na višini 500 m sestreliti letalo, najverjetneje Sopwith. Ker se je sestrelitev zgodila nad nasprotniko-

Karl Benko na letalu Aviatik D. I 138.44, poleti 1918. Letalo je bilo obarvano z »lozenge« maskirno barvno shemo. Značilnost letal 74. letalske stotnije pa je bila tudi bela navpična črta na trupu in bela platišča za prvi kolesi (Zahálka, Tesař in Skolil, Aviatik, str. 86).

³⁰ Meindl, *Die Luftsiege*, 5. Band, 2. Teil, str. 104.

³¹ Letalske stotnije so se konec leta 1917 specializirale v lovске, izvidniške, bombniške. Posledično so zato npr.: v eni stotnji združevali izkušene lovске pilote in jim dodelili lovška letala. Tako so stotnije poleg številke dobile tudi črke, ki so določale njihovo namembnost. Flik D (Divisionaufklärung) je bila namenjena pehotnemu in topniškemu izvidovanju ter opazovanju, F (Fernaufklärung) je opravljala naloge daljinskega izvidovanja in opazovanja, J (Jagdstaffel) je bila lovška enota, G (Fluggeschwader) pa bombniška, medtem ko je Rb (Reihenbildgeräte) predstavljala posebno enoto z napravami za vrstno slikanje (Hauke et al., *Die Flugzeuge*, str. 137–138).

³² Schroeder, *Die Geschichte*, št. 2, 4–6.

³³ Med 15. in 24. junijem 1918 je potekala t. i. piavska ofenziva, ki je imela za napadalce na začetku delne uspehe, a so se morale avstro-ogrske enote po 20. juniju umakniti nazaj na začetne položaje na reki Piavi. Glavni cilj je bil prodor proti Asiagu. Avstro-ogrski junjski neuspeh je še povečal nezadovoljstvo med vojaki, saj je bila država gospodarsko in nasploh povsem izčrpana. Več o bitki, ki nosi tudi ime »battaglia del solstizio« (oziroma bitka poletnega solsticija), v: Rothenburg, *The Army*, str. 212.

³⁴ Letalo je bilo opremljeno z močnejšim 200 KS motorjem in dvema Schwarzlose M 16 strojnicama.

³⁵ Italijansko opazovalno letalo S.V.A. (Savoia – Verduzio – Ansaldo) je bilo tudi izdelano v več različicah. Poganjal ga je 200 KS močan motor in oboroženo je bilo z dvema strojnicama. Angellucci, *The Rand*, str. 42–43.

³⁶ Francosko lovsko letalo SPAD (Société Pour L'Aviation

et ses Dérivés) je bilo izdelano v več različicah (S. VII, S. XII,...), uporabljale so ga francoska kakor tudi italijanska vojska. Angellucci, *The Rand*, str. 43–44.

³⁷ Meindl, *Die Luftsiege*, 5. Band, 2. Teil, str. 66; Schroeder et al., *Luftsiege*, str. 5.

³⁸ Podatke mi je iz Arhiva italijanskega vojaškega letalstva (Archivio Ufficio Storico dell'Aeronautica Militare) posredoval italijanski letalski raziskovalec Paolo Varriale.

Z letalom 138.44 je Karl Benko dosegel dve zračni zmagi, od tega eno nepotrjeno (Zabálka, Tesař in Skolil, Aviatik, str. 86).

vim letališčem v Trevignanu in razen pilotov ni bilo drugih prič, je sestrelitev ostala nepotrjena.³⁹

Karl sicer julija ni opravil nobenega bojnega leta, vendar je za potrjeno in nepotrjeno zračno zmago dobil že drugo srebrno medaljo za hrabrost I. razreda. S 1. julijem je bil tudi povišan v častniškega namestnika (Offiziersstellvertreter), kar je bil najvišji podčastniški čin v c. in kr. vojski. S povišanjem in dodelitvijo medalje je vojaško vodstvo nekoliko ublažilo Karlovo razočaranje nad nepotrjeno zračno zmago. S tem lahko domnevamo, da je vojaško vodstvo upoštevalo nepriznано zračno zmago.⁴⁰

Karl je bil s 1. avgustom premeščen v zaledno letališče oziroma skladišče, natančneje v Fliegerpark 5, ki je bil nastanjen pri mestu Roveredo – Pordenone, v neposredni bližini današnje NATOve baze Aviano.⁴¹ V zalednem letališču je opravljal nalogo testnega pilota. Po popravilu poškodovanega letala so piloti zalednega skladišča opravili teste in izvedeli, ali je letalo sposobno za operativno bojno delovanje. To delo so lahko opravljali le izkušeni letalci.

Do konca vojne je Karl ostal v zalednem skladišču, kjer je tudi dočkal razpad dvojne monarhije. Njegova osebna zgodba ob dogodkih v oktobru in novembru 1918 ostaja nekoliko zamegljena, saj je znano le to, da se je vrnil k domačim v Trst in tam dočkal italijansko zasedbo mesta. O tem, kakšen odnos je do njega imela nova italijanska oblast, lahko le domnevamo po izkušnjah drugih pripadnikov c. in kr. vojske, ki jih nova oblast ni obravnavala prijazno. Strokovno izobražen in izkušen v tehničnih zadevah se je kot predvojni mornar kmalu zopet vrnil na lad-

jo. Po skromnih podatkih z druge strani Atlantika je trikrat pristal v Združenih državah Amerike: prvič je na otoku Ellis evidentiran 26. marca 1919, nato pa še dvakrat (10. junij in 27. avgust) leta 1921. Karl je kot gasilec delal za tržaško ladjarsko družbo Cosulich Line na ladjah Argentina in Belvedere, ki so prevažale potnike iz Trsta v New York.⁴² Po končani vojni se je poročil in imel štiri otroke,⁴³ živel pa je v okolici Trsta in v Proseku so ga večkrat opazili domačini. Ti so poznavalcu vojaškega letalstva iz prve svetovne vojne Jožetu Siliču pred desetletji govorili o Slovencu, ki je še po drugi svetovni vojni pogosto obiskoval letališče v kraju. Domnevno naj bi šlo za Karla Benka.

Zaključek

Skupaj je Karl Benko opravil 110 bojnih poletov in preživel več zračnih bojov, v njih dosegel 5 zračnih zmag, od tega štiri potrjene. Če ga primerjamo z najslavnejšim avstro-ogrskim letalskim asom Godwinom Brumowskim, ki je poletel na več kot 400 bojnih poletov, v katerih je dosegel 35 potrjenih zračnih zmag, je njegov dosežek zavidanja vreden. Karl Benko tako velja za Slovence z največ letalskimi zmagami v prvi svetovni vojni.⁴⁴ Na lestvici okoli 400 avstro-ogrskih letalcev, ki so dosegli zračno zmago, Karl Benko zaseda visoko 42. mesto.⁴⁵ S tem dosežkom se je izjemno približal častnemu nazivu prvega slovenskega letalskega asa. Verjeti sicer gre, da je avstro-ogrsko vojaško vodstvo upoštevalo njegovo nepriznано zračno zmago iz 21. junija 1918. Tako nam preostane še natančnejši pregled Arhiva italijanskega vojaškega letalstva (Archivio Ufficio Storico dell'Aeronautica Militare), ki bi Karlovo peto zračno zmago in s tem naziv letalskega asa potrdil ali zavrzel. Zaenkrat pa še vedno velja za prvega slovenskega vojaškega letalskega asa Albin Starc, ki je 11 zmag dosegel v letalstvu Nezavisne države Hrvatske v letih 1941–1943.⁴⁶

Seznam letal, za katera je bil Karl Benko usposobljen za letenje:⁴⁷

- Aviatik B. II, serija 32,
- Hansa Brandenburg (tip FD, LDD, G, C), serija 05,
- Lohner B. V, B. VI, serija 16,
- Albatros B. I, serija 24,

⁴² www.ellisland.org (22. 8. 2012).

⁴³ Odgovor tržaškega arhiva (Archivio Generale del Comune di Trieste), hrani avtor.

⁴⁴ Vsaj po eno letalsko zmago so dosegli tudi Emanuel Štrajher, Štefan Hozjan, Franc Gregl, Franc Žužman ...

⁴⁵ Na nepopolnem in neuradnem seznamu je Karl Benko zapišan kot Karoly Benko, priznanih ima pet zmag. http://aces.safarikovi.org/victories/austria_hungary-ww1.pdf (30. 8. 2013).

⁴⁶ Frka et al., *Zrakoplovstvo*, str. 201.

⁴⁷ Več o letalih: Grosz et al., *Austro – Hungarian Army Aircraft*, passim.

³⁹ Meindl, *Die Luftsieg*, 6. Band, 2. Teil, str. 6.

⁴⁰ ÖStA/KA, LFT, Personalakten, škatla 3, Auszug, Az 13 r, Nr.: 538/40, 25. 5. 1940.

⁴¹ Zaledna letališča oziroma skladišča so bila namenjena manjšim in srednjim popravilom. Pristojna so bila tudi za dobavo opreme, letal in oborožitve frontnim enotam. Ves material na fronti je moral preko zalednih skladišč. V letu 1915 so jih imenovali Fliegerrettapenpark – Flep, z majem 1918 pa Fliegerpark – Flip.

- Aviatik B. II, serija 34,
- Hansa Brandenburg (Ph) C. I, serija 27,
- Hansa Brandenburg (Ph) C. I, serija 29,
- Hansa Brandenburg (U) C. I, serija 68,
- Hansa Brandenburg (Ph) C. I, serija 129,
- Hansa Brandenburg (Ph) C. I, serija 229,
- Hansa Brandenburg (U) C. I, serija 69,
- Aviatik D. I Berg, serija 38,
- Aviatik D. I Berg, serija 138,
- Hansa Brandenburg (Ph) C. I, serija 329,
- Hansa Brandenburg (U) C. I, serija 269.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Archivio Diocesano di Trieste
Izpisek iz matične knjige župnije Sv. Jakoba.

Archivio Generale del Comune di Trieste.

Archivio Ufficio Storico dell'Aeronautica Militare
Posamezne podatke posreduje Paolo Varriale.

AST – Archivio di Stato Trieste
fond Miscellanea atti ex austro-ungarici, Grund-
buchblatt Karl Benko.

ÖStA/KA – Österreichisches Staatsarchiv/Kriegsarchiv
LFT – fond Luftfahrtruppen, Personalakten,
škata 3; Dekadenrapport Flik 28.

ELEKTRONSKI VIRI

www.ellisland.org (22. 8. 2012).
[http://aces.safarikovi.org/victories/austria_hungary-
-ww1.pdf](http://aces.safarikovi.org/victories/austria_hungary-ww1.pdf) (30. 8. 2013).
www.geopedia.si (20.9.2013)

LITERATURA

Angellucci, Enzo: *The Rand McNally Encyclopedia of Military Aircraft 1914–1980*. San Diego: The Military Press, 1983.
Caviglioli, Riccardo: *L'Aviazione Austro-Ungarica sulla Fronte Italiana 1915–1918*. Milano: Castiglioni & Archenti Editori, 1993.
Desoye, Reinhard Karl Boromäus: »Die k.u.k. Luftfahrtruppe: Die Entstehung, der Aufbau und die Organisation der österreichisch-ungarischen Heeresluftwaffe 1912–1918«. Universität Wien, 1999.
Frka, Danijel, Josip Novak in Siniša Pogačić: *Zrakoplovstvo Nezavisne države Hrvatske 1941 – 1943*. Zagreb: P.c. grafičke usluge, 1998.

Gasser, Georg: »Die Österreich Ungarns Fliegertruppe im Einsatz an der Südwestfront«. Universität Wien, 1980.
Grosz, M. Peter, George Haddow in Peter Schiemer: *Austro-Hungarian Army Aircraft of World War One*. Boulder: Flying Machine Press, 2002.
Hauke, Erwin, Walter Schroeder in Bernhard Töttschinger: *Die Flugzeuge der k.u.k. Luftfahrtruppe und Seeflieger 1914–1918*. Graz: H. Weishaupt Verlag, 1998.
Keimel, Reinhard: *Österreichs Luftfahrzeuge: Geschichte der Luftfahrt von den Anfängen bis Ende 1918*. Graz: H. Weishaupt Verlag, 1981.
Macdonald, John in Željko Cimprič: *Caporetto and the Isonzo campaign: the italian front 1915–1918*. Barnsley: Pen & Sword Books Limited, 2011.
Meindl, Karl: *Die Luftsiege der k.u.k. Luftfahrtruppen: Italienische Front 1915–1918*, 5. Band, 1. Teil. Wien: samozaložba, 2005.
Meindl, Karl: *Die Luftsiege der k.u.k. Luftfahrtruppen: Italienische Front 1915–1918*, 5. Band, 2. Teil. Wien: samozaložba, 2005.
Meindl, Karl: *Die Luftsiege der k.u.k. Luftfahrtruppen: Italienische Front 1915–1918*, 6. Band, 2. Teil. Wien: samozaložba, 2006.
Mesesnel, Janez: *Soška fronta*. Ljubljana: Prešernova družba, 1987.
O'Connor, Martin: *Air Aces of the Austro – Hungarian Empire 1914–1918*. Mesa: Champlin Fighter Museum Press, 1986.
Ravbar, Matjaž. »Avstro-ogrsko letalstvo na soški fronti 1915–1917: Cesarska in kraljeva letališka infrastruktura v zaledju soške fronte«. Univerza v Ljubljani, 2011.
Rothenburg, Gunther: *The Army of Francis Joseph*. Purdue: Purdue University Press, 1976.
Schroeder, Walter: Die Geschichte der Fliegerkompagnie 74J. *ÖFH Nachrichten*, 2005, št. 2.
Schroeder, Walter in Bernhard Töttschinger: Luftsiege der Flik 74. *ÖFH Nachrichten, Sonderheft 21*, 1996.
Sieber, Anton: Die Luftstreitkräfte der 1. Isonzoarmee während der 12. Offensiveschlacht. *Heldenwerk 1914–1918*, 1918.
Sitar, Sandi: *Letalstvo in Slovenci 1*. Ljubljana: Borec, 1985.
Steiner, Jörg: *Das Feldpiloten – Abzeichen*. Wien: Militärhistorische Themenreihe, Band 4, 1992.
Stone, Norman: *The Eastern Front 1914–1917*. London: Penguin Books Limited, 1998.
Waffentreue: Die 12. Isonzoschlacht 1917 (ur. Manfred Rauchensteiner). Wien: Österreichisches Staatsarchiv, 2007.
Zahálka, Jan, Petr Aharon Tesař in Zdenek Skolil: *Aviatik D. I & D. II*. Hradec Králové: JaPo Publishing, 2002.

S U M M A R Y

Karl Benko: the first Slovenian flying ace?

Karl Benko was born in Trieste to Slovenian parents and volunteered to the army soon after the outbreak of the First World War. Due to his technical expertise, which he gained as a seafarer, he was assigned to the air force. He showed interest in flying and in 1916 successfully completed pilot training. That same year, he was transferred to the 22nd Aviation Unit on the Eastern Front. During the Brusilov Offensive, he rescued a plane from the Russian Army, for which he received a decoration. In January 1917, he was transferred to the Isonzo Front. He especially distinguished himself in the domestic sky, having scored the first three air-to-air victories by November. During the Twelfth Battle of Isonzo, he switched to flying fighter planes. When the front moved to the Piave River, Benko was transferred to the fighter unit. Along the Piave River, he scored another acknowledged and an additional unacknowledged

edged air-to-air victory. The latter was due to the fact that he had shot down a plane over the enemy's territory, which rendered the acknowledgement impossible. In August 1918, he was transferred to the support aviation unit where he awaited the end of the war and the disintegration of the dual monarchy. During the war, he advanced from a private to the highest non-commissioned officer rank. Unfortunately, the data on Benko's life after 1918 are scarce. He returned to his occupation from before the war and worked on a ship of a shipping company based in Trieste. He married and fathered four children. The paper at hand describes his military life and constitutes the first attempt at writing a biography of a Slovenian pilot in the Austro-Hungarian Air Force. Benko's life story offers a new insight into the history of Slovenian aviation and provides a glimpse into the daily life of pilots on the Isonzo Front.

Given his four acknowledged and one unacknowledged air-to-air victories, Benko cannot be considered a flying ace. Until his fifth air-to-air victory will have been confirmed, the place of the first Slovenian flying ace will continue to be occupied by Albin Starc, who achieved his eleven acknowledged air-to-air victories in 1941 and 1943.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 314.151.1(492=163.6)(044)

Prejeto: 13. 9. 2013

Marjan Drnovšek

dr. zgodovine in arhivist, znanstveni svetnik, ZRC SAZU, Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije,
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: marjandr@zrc-sazu-si

Franckina pisma možu Maksu na Nizozemsko (izseljenska zgodba)

IZVLEČEK

Prispevek obravnava migracijsko tematiko iz obdobja med obema svetovnimima vojnama. Zgodba se dogaja v škofjeloških hribih in na Nizozemskem. Maks se je odločil za pot na tuje, žena z otroki pa je ostala doma na kmetiji. V enem letu je možu poslala 61 pisem, ki so čez čas pristala na boljšem sejmu v Ljubljani in so prišla v roke avtorju prispevka. Ohranila so se le ženina pisma. Enoletno in enostransko dopisovanje nam odkriva njeno zgodbo, moževo pa le slutimo, ker se njegova pisma (verjetno) niso ohranila. Žena je moža neprestano prosila za nasvete in potrditve, da pravilno ravna z družinskim premoženjem. Njej je bilo zaupano gospodarjenje z domačijo, mož pa ji je pošiljal denar. Leta 1929 je rodila sinčka. Zanimalo jo je vse v zvezi z Maksovim življenjem na Nizozemskem.

KLJUČNE BESEDE

Izseljenstvo, rudarjenje na Nizozemskem, škofjeloško pogorje, družinsko življenje

ABSTRACT

LETTERS FROM FRANCKA TO HER HUSBAND MAKs IN THE NETHERLANDS. AN IMMIGRATION STORY

This contribution discusses the subject of migrations in the period between the two World Wars. The story takes place in the hills outside Škofja Loka and in the Netherlands. Maks decided to travel abroad, while his wife and children remained at home, on the farm. In one year, she sent her husband 61 letters. The letters ended up at the Ljubljana flea market, where they found their way into the hands of the author of this contribution. Only the wife's letters have been preserved. The year-long, unilateral correspondence reveals the wife's story; the details of the husband's story can only be surmised, as his letters were (probably) not kept. Throughout the entire correspondence, she asks her husband for advice and for confirmation that she has been correctly managing the family's property. In short, the household economy was left in her hands, and the husband sent her money. In 1929 a son was born; she was also interested in all the details regarding Maks' life in the Netherlands.

KEY WORDS

Immigration, mining in the Netherlands, the Škofja Loka hills, family life

Osebna pisma in dnevniki so posebna izpovedna oblika, s to razliko, da so pisma namenjena določeni osebi, skupini ali družini, dnevnike pa praviloma pišemo zase. Razstava z naslovom »@bsolut Privat!? Vom Tagebuch zum Weblog« (»@bsolutno zasebno!? Od dnevnika do svetovnega bloga«) je bila predstavljena v Muzeju komunikacij v Frankfurtu leta 2008. Zastavila je temeljno vprašanje odnosa med zasebnim in javnim na področju intimnih/osebnih zapisov, med katere uvrščamo pisma in dnevnike. Ker je Frankfurt mesto Johanna Wolfganga Goetheja (1749–1831), naj izpostavim njegov dnevnik in številna pisma, ki jih najdemo v njegovem muzeju. Temeljni zapis v katalogu razstave Muzeja komunikacij je članek Christiane Holm s historičnim vpogledom v oblike in načine pisanja dnevnikov od 16. stoletja dalje. Poudarek je na znanih osebnostih.¹ Dnevniki in pisma, nekoč osebna, so s časom postala javna. Ker se objavljajo, dobi področje osebnih izpovedi javni status. V kulturni zgodovini imajo tako pisma kot dnevniki večjo veljavo, če so prišli izpod peresa slavnih osebnosti, kar potrjujejo njihove objave od antične dobe dalje. Z vidika zgodovinopisja, antropologije in etnologije raziskovalce vedno bolj zanimajo pisma in dnevniki preprostih ljudi, ki se v pismenosti in pismnosti močno razlikujejo od izobraženih ter večjih pisanja in branja. Če so pisma kramljanje z drugim(i), so dnevniki pogovor s samim seboj. Običajno so bila pisma skrbno zaklenjena v pisalnikih ali omaricah, da ne bi prišla v roke neznanim ali celo neljubim osebam. Meja med zasebnim in javnim je krhka tudi na tem področju. Že od prvih tiskov, npr. časopisja, so številni osebni zapisi prišli v javnost. Z današnjim elektronskim pošiljanjem pisem se meja med zasebnostjo in javnostjo še bolj krha; njen vrh so danes »blogi«, ki so lahko po vsebini zelo osebni, vendar namenjeni širši javnosti.

Če se omejimo na migracijsko področje, so bili dnevniki in pisma toliko bolj številni zaradi potovanja ali odsotnosti posameznikov, ki so novo življenje poiskali zunaj domovine. Na številne je svet naredil tako globok vtis, da so o daljših ali krajših potovanjih sprotno zapisovali vtise in jih kasneje strnili v potopise v knjižni obliki. Če vzamemo v roke slovensko časopisje in koledarje v 19. in 20. stoletju, najdemo v njih številne potopise oziroma dnevniške zapise, pogosto v obliki »pisem s poti«. Podobne objave najdemo tudi v drugih izseljenskih državah, npr. v Nemčiji, Franciji, Veliki Britaniji, na Finskem, Norveškem itd. Vzorci so si podobni v naslednjem vrstnem redu: opisi odhoda od doma, poti po kopnem in morju, prihoda in življenja v novem okolju.

Ohranjenih 61 pisem, ki jih je v slabem letu dni, od 1. marca 1929 do 26. januarja 1930, napisala žena Francka možu Maksu na Nizozemsko, nam omogoča vpogled na mikroprostorski in časovni ravni. Več izvemo o Franckinem življenju na razmeroma

majhnem delu Gorenjske kot o moževem bivanju v Heerleheidu na Nizozemskem. Moževa pisma se (verjetno) niso ohranila. Iz Stadshistoricus Rijckheyt-Centrum voor regionale geschiedenis iz Heerlena so mi sporočili, da ne hranijo slovenskih izseljenskih pisem.² Pisma so osebnoizpovedna, kar zahteva občutljivost obravnave, saj nas seznanjajo z osebnimi in mestoma intimnimi zadevami, ki niso bile namenjene tretjemu paru oči. Kot se rado zgodi, se je tudi v tem primeru usoda poigrala in pisma so prišla v roke tujih ljudi, nazadnje v roke raziskovalca selitev. In po kakšni poti? Kupljena so bila na boljšem trgu v Ljubljani. Pri prelistavanju teh zapisov se mi je odprla paleta tem, ki jih zasledimo v podobni izseljenski korespondenci, v našem primeru skozi oči žene, ki je ostala doma, refleksijo moževih misli pa zaznamo iz njemu zastavljenih vprašanj in odgovorov življenjskemu partnerju. Kot raziskovalec in arhivist sem se vprašal o etičnosti brskanja po njunih pisnih pogovorih. Bil sem v dilemi, kako analizirati pisma, ki bi bila z neupoštevanjem intimne/osebne strani tematsko osiromašena. Po sedanji arhivski zakonodaji v Republiki Sloveniji je javno arhivsko gradivo, ki vsebuje občutljive osebne podatke, tj. podatke o rasnem, narodnem ali narodnostnem poreklu, političnem, verskem ali filozofskem prepričanju, članstvu v politični stranki in sindikatu, zdravstvenem stanju, spolnem življenju, vpisu ali izbrisu v ali iz kazenske evidence itd., dostopno za uporabo 75 let po svojem nastanku ali deset let po smrti osebe.³ Ker so pisma iz leta 1929 in z začetka leta 1930 in ker je bila Francka rojena leta 1897, sta obe zahtevi zakona glede uporabe nedvomno izpolnjeni. Vendar me bolj kot predpisi vodi prepričanje, da so intimna osebna pisma dragocen kamenček v izseljenski korespondenci. Pogostost in odkritost pisanja, gostobesednost in večkratnost ponavljanja posameznih osebnih tem nam omogočajo spremljanje številnih nihanj v odločitvah ali dvomih, velika odkritost pa daje Franckinim pismom dodatno raziskovalno vrednost. Njena pisma ne govorijo o velikih narodnih, kulturnih in političnih dejanjih, ampak o življenjskih poteh in dilemah, ki jih je imela družina zaradi ločenosti v obravnavanem obdobju. Po enem letu dopisovanja Francka moža vpraša, ali je naročen na časopise in na katere. Da mož ni dosti bral, sklepam po njenem opozorilu v pismu, naj se ji glede tega ne zlaže. Iz njenih pisem sklepam, da je sama brala *Domoljuba*. In ne čakajoč na možev odgovor sklene, da mu bo naročila sobotnega *Slovenca* za tri mesece.⁴ V naslednjem pismu mu je poslala še *Slovenčev koledar*. Skratka, gre za zgodbo malih ljudi z velikimi in drobnimi osebnimi ter širše življenjskimi problemi.

² Roelofu Braadu iz Stadshistoricus Rijckheyt v Heerlenu se zahvaljujem za prijazen odgovor.

³ *Arhivski predpisi*, str. 71.

⁴ Zasebna zbirka, 59 – 27. december 1929.

¹ Holm, Montag Ich, str. 10–50.

S pomočjo popisa prebivalstva v eni od gorenjskih občin iz leta 1890 lahko spremljamo Franckino družino, ki je živela v enem od manjših krajev na Gorenjskem. Živa sta bila stari oče Luka in dve leti mlajša stara mati Marija, ki sta se rodila v drugem desetletju 19. stoletja. V popisu prebivalstva iz leta 1890 sta bila označena kot preužitkarja v domači hiši. Po popisnih rubrikah sklepam, da nista znala ne brati ne pisati. V družinski hiši je postal hišni in zemljiški posestnik njun sin Jožef, za katerega je popis navajal, da je stalno odsoten kot rudar v Ameriki, žena Špela pa je bila označena kot stalno prisotna poljedelka. Jožef je znal brati in pisati, medtem ko je žena znala samo brati. Jožef in Špela sta imela enajst otrok, najstarejšega sina Jožefa in osem hčerk, tj. Marjano, Marijo, Ano, Franco, Katarino, Jero in Ivano (Franco iz naše zgodbe). V prvih letih 20. stoletja sta se rodila še Jakob in Katra. Jožef, star devet let, je že znal brati in pisati, njegove sestre in brat pa so bili mlajši, zato rubrika v popisu ni bila izpolnjena. Otroci so se rodili med letoma 1881 in 1903. Oče Jožef je imel mlajšega brata Janeza, ki je bil rudar in stalno odsoten v Ameriki, ter tri sestre, Marijo, Lucijo in Ivano, ki so vse znale brati in pisati. Prvi dve sta bili stalno prisotni v Ljubljani kot kuharici, poklica tretje in najmlajše, Ivane, pa ne poznamo. Korenine družine so segale v Gotenico na Kočevskem.

Družinski list iz leta 1931 nam razkrije novo družinsko stanje. Nedaleč od domačije Franckine družine je v obcestni hiši gospodaril novi hišni poglavar Maks S., rojen leta 1895, torej v času velikega ljubljanskega potresa. Poročen je bil z Jožefovo hčerko Ivano oziroma Francko, ki je bila dve leti mlajša od njega. Uradna popisovalka je Maksa označila kot poljedelca. Do takrat sta se jima rodila Ema (Emica) in Alojzij (Lojzek). Pri hiši je živel Ivanin, tj. Franckin oče Jožef, ki je bil že vdovec. Dve leti kasneje so na družinski list zapisali, da je bil Jožef užitkar, Francka in njena hči Ema pa sta bili označeni kot poljedelki.

Poudariti moram, da sem pri analizi pisem spoštljiv do obeh nenadejanih akterjev v tej zgodbi. Želim ju spoznati in predstaviti z vidika selitvenih dogajanj tik pred izbruhom velike gospodarske krize sredi tridesetih let prejšnjega stoletja. Ožje gospodarske in socialne razmere na Slovenskem sem očistil konkretnosti in jih podajam na splošni ravni, korektno upoštevajoč zgodovinsko metodo, vendar izpuščam imena krajev in ožje regije dogajanja, v kateri se zgodba odvija. Ker je ta del raziskave zgolj nujno ozadje, ne navajam podrobne znanstvene in druge literature – ki je v našem primeru tako ali tako maloštevilna –, temveč samo splošno, zlasti leksikalno. Za primerjavo uporabljam dostopno literaturo, ki obravnava Nizozemsko, bolje rečeno, limburgsko dogajanje, povezano s slovenskimi rudarji in tako tudi z omenjenim Maksom. Zgodba pisnih stikov med zakoncema je dolga samo enajst mesecev. Kratkih? Da, vendar po vsebini razmeroma bogatih.

Nizozemska

Na Nizozemskem so se že dolgo zavedali premogovnega bogastva v jugovzhodnem delu države, tj. v Limburgu, kjer so delovali manjši premogovniki v bližini naselbine Krekrade, znane že iz 13. stoletja. Konec 19. stoletja sta delovala dva rudnika. Potreba po premogu je naraščala. V delo so se vključile različne premogovniške družbe, na nizozemsko vlado pa so se za pridobitev licence obračale nove. Premog so našli tudi v južnem delu Limburga. Novoodprti rudniki so potrebovali železniško infrastrukturo. Težava pri izkopu je bila v tem, da je bil teren moker, kar je zahtevalo novo tehnologijo. Oba problema so rešili leta 1890. Inženir Henrie Sarolea je zgradil železniško progo od Sittarda preko Heerlena do Herzogenratha, nemški rudarski strokovnjak Friedrich Honigmann pa je razvil novo metodo izkopavanja premoga. Oba sta leta 1893 ustanovila rudnik Oranje Nassau. Leta 1899 se je začelo izkopavanje premoga in tako so jima sledili tudi drugi. Leta 1902 je belgijska družba odprla rudnik v Kerkradu, tri leta kasneje pa še rudnik Eijgelshoven, severno od Kerkrada. Nizozemski parlament se je zavedal pomena izkoriščanja premoga. Tako je dr. Willem Hubert Nolens poudaril pomen trga dela za ekonomsko in socialno življenje tamkajšnjih prebivalcev in celotne države. Zaposlovanje je bilo odprto. S tem se je upočasnilo odhajanje rudarjev v nemške rudnike. Nizozemski rudniki so potrebovali delovno silo. Od blizu in daleč so prihajali rudarji z upanjem na dobro plačilo v enem od novih rudnikov. Katoliški duhovniki so nasprotovali prihajanju vseh teh tujcev. Okoli leta 1930 so imeli rudarji še pomanjkljiva rudarska znanja. Veliko jih je nihalo med nevarnostmi in posebnostmi rudarskega dela. Hodili so od rudnika do rudnika, zato so dobili oznako »Wandervogel«. Mobilnost rudarjev je bila visoka. Njihova narodnostna pripadnost je bila takšna: domačini, Nemci, Belgijci, Avstrijci, Jugoslovani, Poljaki, Italijani in drugi. Jugoslovani so se v manjšem obsegu vključili v letih 1930–1939. Leta 1932 je nastopila recesija. Številni rudarji so bili odpuščeni. Službo so izgubili zlasti samski tujci. Med letoma 1931 in 1935 se je število delovnih mest v rudnikih zmanjšalo za četrtno, število tujcev pa je padlo za 60 odstotkov. V drugi polovici leta se je zaposlovanje znova povečalo.⁵

Nizozemska, v takratnem slovenskem pogovornem jeziku imenovana Holandija, je prve Slovence privabila na začetku 20. stoletja. Do prve svetovne vojne je bila sicer privlačnejša Nemčija, ker je nudila boljši zaslužek in lažje delo zaradi boljše tehnične opreme v rudnikih.⁶

Leta 1928 je frančiškan p. Hugon (Franc) Bren, doktor teologije, zgodovinar in nabožni pisatelj, v

⁵ Langeweg, *Mijnbouw*, str. 342–351.

⁶ Drnovšek, *Slovenski izseljenci*, str. 260–293.

Slovenski rudarji na obisku v Heerlenu, Nizozemska, 1927 (arhiv SIM).

zborniku *Slovenci v desetletju 1918–1928* objavil prispevek *Slovenci v inozemstvu*. V tem kontekstu obravnava tudi Slovence na Nizozemskem.⁷ Ker je članek nastajal proti koncu dvajsetih let, odraža stanje časa, ko je Maks odšel na Nizozemsko in se zaposlil v rudniku premoga. Prvi slovenski priseljenci na Nizozemskem so bili trboveljski rudarji iz Vestfalije, ki so na Nizozemsko odšli okrog leta 1909. Njihovo število se je povečalo zlasti po letu 1921, in sicer zaradi ekonomske in politične krize v Nemčiji. Najprej so odšli v Belgijo in Francijo, v letih 1927–28 pa so se ustalili na Nizozemskem. Že od leta 1925 so v večjem številu prihajali rudarji iz jugoslovanske Slovenije. Na podlagi statistike nizozemske Rudarske bratovske skladnice je bilo 31. decembra na Nizozemskem število zaposlenih jugoslovanskih rudarjev naslednje:

LETO	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933
ŠTEVILO	78	290	508	735	2284	1155	1087	770	533

Statistika kaže, da je prišel Maks na Nizozemsko v letu, ko je bilo število slovenskih rudarjev največje. V letih 1929–31 je bila med slovenskimi rudarji tretjina samskih in kar dve tretjini poročenih. Ocene števila vseh, vključno z družinskimi člani, nihajo med 1.500 in 2.000 leta 1928 ter okrog 4.000 vseh skupaj.⁸ V času Maksovega rudarjenja na Nizozemskem je delovalo šest državnih in trije zasebni rudniki družbe

Oranje. Predel je bil dobro povezan z železniškimi, cestno-železniškimi in avtobusnimi povezavami, ki so koristile tudi delavcem na njihovi poti na delo. Nizozemske so se rudarji izogibali, ker so bili delovni pogoji težki (mokri rudniki), rudarske oblasti pa so bile zelo stroge, zlasti z vidika reda in discipline. To nam potrjujejo tudi Franckina pisma. Socialne razmere in zaslužki niso bili slabi. Povprečen zaslužek je bil od leta 1925 do 1930 enak. Rudar kopač je zaslužil 5,70 guldn na dan, tj. okrog 127 din (učni kopač je prejel 9/10, vozač pa 8/10 njegovega zaslužka).⁹ Številni so zaslužili manj. Od plače so jim odtegnili bolniško in pokojninsko zavarovanje. V času krize so se plače znižale.¹⁰ Leta 1929 so se že kazali začetki krize. Pri odpušcanjih so bili najprej na udaru samski. Po Brenovem mnenju iz leta 1928 je bilo delavsko vprašanje dobro urejeno, pri čemer izpostavi katoliško društvo

za gradnjo stanovanjskih hiš pod vodstvom dr. H. Poelsa, ki naj bi v petnajstih letih zgradilo 10.000 stanovanjskih hiš. Denar je pridobilo od države in lastnikov rudnikov. Družinske hiše so bile dvostanovanjske z dvema kuhinjama in petimi sobami. Vsaka družina je imela lasten vhod ter vrt za zelenjavo in rože. V sta-

⁷ Bren, *Slovenci*, str. 140–141.

⁸ Selič, *Naši v Holandiji*, str. 11.

⁹ Razmerje med nizozemskim guldnom in jugoslovanskim dinarjem je leta 1929 nihalo med 22,20 in 22,40 din za en gulden. Pri izračunih uporabljam srednjo vrednost, tj. 22,30 din za en gulden.

¹⁰ Selič, *Naši v Holandiji*, str. 14.

novanju so imeli plin, vodo in električno razsvetljavo. Mesečno je delavec plačeval 16 (okrog 357 din) do 18 guldnov (401 din), za *delo* pa je zaslužil 4 do 6 guldnov, tj. okrog 90 do 133 din. Nedvomno iz moralnih razlogov pri družini ni smel stanovati samski moški, razen ženinega brata. Za samske delavce so gradili posebne domove (Geselenhois/Gezellenhuise), kjer je dobil vsak fant svojo sobo, le obednica je bila skupna. Imeli so radio, biljard in knjižnico. Gospodinjstvo v teh domovih so vodile redovne sestre pod vodstvom rektorja duhovnika, ki ga je plačeval rudnik. Katoliško čuteči slovenski priseljenci so imeli prednost pri stanovanjskih hišah in delavskih domovih, pa tudi v rudnikih. Po Franckinih besedah za Maksa vera ni bila bistvenega pomena. Hugo Bren izpostavi tudi vzorno organizacijo in urejenost za primer bolezni in onemoglosti. Delavci so vplačevali v bolniško blagajno ter prispevek za zavarovanje za starost in onemoglost. Prispevek ni bil majhen, vendar po avtorjevem mnenju ne tako velik, da ga delavec ne bi zmogel, saj mu je od dnevne plače ostala polovica. Prehrana s stanovanjem ga je stala povprečno 2 guldna, tj. 44,6 dinarja na dan. Tako mu je ostalo še za druge stroške, npr. za naložbo pri podporni organizaciji, nekaj pa je lahko privarčeval. Dr. Poels je zgradil tudi dve najmodernejši bolnišnici, in sicer v krajih Kerkrade in Heerlen. V primeru poškodbe je imel delavec po treh letih zaposlitve pravico do rente, ki je bila odmerjena glede na odstotek nesposobnosti delavca za delo. V primeru bolezni in nezgod je rudar dobil 70 odstotkov dnevne mezde. Bren zaključí: »Pri vsem tem tedaj našim holandskim rojakom ni sile. Da bi se le povsod tako imeli.«¹¹

Deset let kasneje (1939) je Rudolf Selič Krajevski banski upravi Dravske banovine v Ljubljani poslal statistiko jugoslovanskih (!) izseljencev na Nizozemskem. Njihovo število (z družinskimi člani) je ocenil na okrog 1.800 do 2.000; med njimi je bilo 99 odstotkov Slovencev, le en odstotek pa Hrvatov in Srbov. Vsi so imeli jugoslovansko državljanstvo. Ocenil je še, da je bilo na Nizozemskem še okrog 300 slovenskih izseljencev z družinskimi člani, ki so bili nemški (20 odstotkov) in italijanski (80 odstotkov) državljani, tj. po geografinji Lipoglavšek-Rakovec 60 Korošcev in 240 Primorcev. Za leto 1940 našteje z družinskimi člani vred 1.480 oseb. Omeni tudi okrog 30 do 50 deklet, ki so na Nizozemskem delale kot služkinje. To so bile potomke vestfalskih Slovencev, ki so prišle na Nizozemsko z nemškimi dekleti.¹² Po Seliču je bilo glede na poklic okrog 250 zaposlenih v zasebnih rudnikih, okrog 150 v državnih rudnikih in okrog 100 v različnih poklicih ter kot samostojni obrtniki in upokojeanci.¹³

V tem času je delovala »Zveza jugoslovanskih

Rudolf Selič, večletni tajnik Zveze jugoslovanskih društev sv. Barbare v Holandiji.

društev sv. Barbare v Holandiji», ki je združevala katoliške izseljence, v manjšini pa je bilo »Jugoslovansko narodno društvo sv. Barbare« (ust. 1931), ki ga glede na omenjeno zvezo označujejo kot »separatno« društvo. »Zveza jugoslovanskih društev sv. Barbare v Holandiji« je po Seličevem mnenju v svojih društvih združevala okrog 70 odstotkov vseh jugoslovanskih izseljencev. Društveniki so brali katoliška glasila *Izseljenski vestnik*, *Domoljub* in *Slovenski gospodar*. Jože Premrov ugotavlja, da je bilo društveno življenje leta 1941 v primerjavi s tistim iz časa Maksovega bivanja na Nizozemskem samo še senca.¹⁴ To je bila posledica gospodarske krize in, česar ne zapiše, tudi izbruh vojne septembra 1939. Kazala se je že integracija slovenske mladine, ki se je rodila in bila vzgojena na Nizozemskem. Premrov jo je okrcal, češ da ne kaže nobenega zanimanja za »narodna društva«. Kot kritiko lahko razumem njegovo trditev: »Naša mladina zahaja samo v holandsko družbo.«¹⁵ Kot nevarnost za mladino je razumel dejstvo, da državni zakon na področju zaposlovanja ne dela razlike med domačimi

¹¹ Bren, Slovinci, str. 141; Selič, *Naši v Holandiji*, str. 15.

¹² Lipoglavšek-Rakovec, Slovenski izseljenci, str. 4–47.

¹³ ARS, AS 74, a. e. 152, š. 2. Izseljenci iz Jugoslavije v Holandiji.

¹⁴ Premrov, *Izseljenska čitanka*, str. 92–96.

¹⁵ Prav tam, str. 93.

Razvitje prapora Društva sv. Barbare v Bruayju, Pas-de-Calais, 1929 (arhiv SIM).

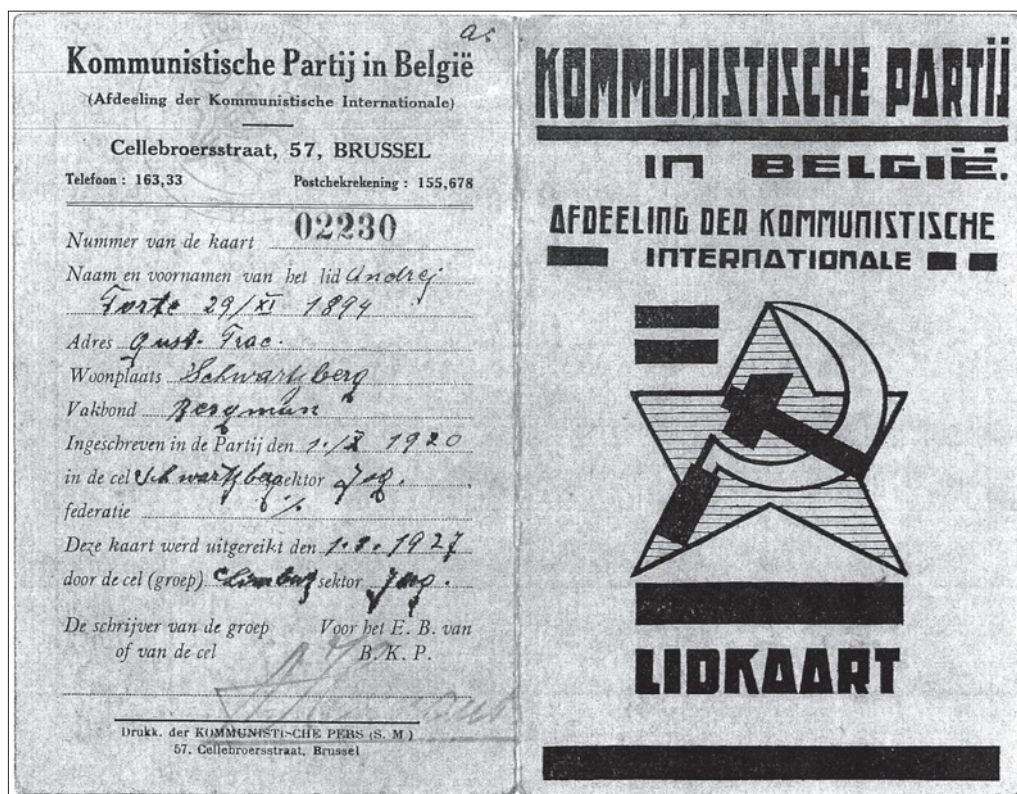
Zastava sv. Barbare iz Brunssuma, Nizozemska, 1926 (Langeweg, Mijnbouw en arbeidsmarkt, str. 173).

delavci in otroci tujih delavcev. Otroci tujcev, rojeni na Nizozemskem, so bili torej pri zaposlovanju popolnoma enakopravni z domačini, kar pomeni, da je obstajala večja možnost stalne naselitve na Nizozemskem. K slabemu stanju sta po njegovem mnenju pripomogla še »tuja« šola in pomanjkanje slovenskega učitelja oziroma učiteljice. V letih 1932 in 1933 je z otroki delala slovenska učiteljica Marija Ažman, ki ji je Premrov pripisoval lepe uspehe, vendar je morala zaradi prezaposlenosti in prenizke plače zapustiti to službo. Mimogrede, slovenski izseljenski učitelji in učiteljice – le redki v zahodni Evropi – so bili na-

meščeni in plačani iz Beograda. Mnogo bolj optimističen v zvezi z nizozemskimi Slovenci je bil Alojzij Kuhar, ki je ob prevladujočem tarnanju nad stanjem izseljencev po Evropi leta 1939 zapisal: »... Socialne razmere so urejene tako kakor nikjer. Zato je tudi življenjska raven teh naših izseljencev bila med vsemi najvišja in smemo nizozemske izseljenske kolonije šteti med najboljše slovenske v Evropi in v prekomorskih državah, npr. v Argentini.«¹⁶

Zanimivo je, da so zaradi gospodarske krize leta 1932 tudi iz Nizozemske nekateri Slovenci za delom odšli celo v Sovjetsko zvezo. Omenjata jo Selič in Lipoglavškova. Številni so se razočarani vrnili na Nizozemsko. Nedvomno so bili odhajajoči levičarji, nekateri povezani s komunističnim gibanjem. Naj na kratko omenim Andreja Forteja, roj. 1894 v Trbovljah, rudarja kopača, ki je v času Maksovega bivanja delal na Nizozemskem v Heerlenu in je bil eden od sodelavcev partije. Leta 1929 so se slovenski rudarji na Nizozemskem organizirali in ustanovili jugoslovansko »nacionalno sekcijo«. Delovali sta dve sindikalni organizaciji, socialdemokratska in katoliška. Širili sta propagando in izdajali letake v slovenskem jeziku. Forte je ta del nizozemskega Limburga označil za »klerikalno gnezdo«, zato so morali komunisti delovati ilegalno. Leta 1931 so izdajali slovenski časopis *Glas svobode*, ki so ga tiskali v Heerlenu na sedežu nizozemske partije. Verjetno gre za glasilo *Slovenska delavsko-kmečka republika*, ki je v omenjenem času izhajalo v Heerlenu. To je bilo edino znano komunistično glasilo za izseljence, ki je bilo v tem času v naslovu in podnaslovu namenjeno Slovincem. Bilo

¹⁶ Kuhar, Slovenci na Nizozemskem, str. 533.

Andrej Forte, članska izkaznica jugoslovanske partijske celice v Belgiji, 1927 (Arhiv RS).

je ideološko nasprotje katoliškemu *Rafaelu*, ki je v letih 1931–1935 prav tako izhajal v Heerlenu.¹⁷ Leta 1932 je nastopila premogovna kriza, ki je zaostila razmere in privedla do izгона neljubih »elementov« iz države. Težko je reči, kje je bil Maks med obema ideološkima opcijama. Sodeč samo po njegovih refleksijah v Franckinih pismih ni bil ravno aktiven človek.

Francka

Za kmečko ženo je bila vloga matere in gospodinjke ne samo samoumevna, temveč je bila razumljena kot neločljiv del delovne sile na kmetiji.¹⁸ Vodilna vloga moškega, tj. moža in gospodarja, je bila nekaj samoumevnega. Drugačno stanje nastopi, ko možki/gospodar odide na delo v tujino, kot je bilo v primeru našega Maksa. Francka je morala prevzeti breme dela na kmetiji, čeprav se iz njenih pisem vidi, da je skušala odločanje nenehno prenašati na moža, kot je bila vsakdanja praksa v kmečki družini. Izkazala se je kot skrbna gospodarica kmetije, ki ni bila velika, vendar je ob višjih obdelovanja, tj. spomladi in v času pobiranja pridelka, potrebovala dodatno delovno silo, ki jo je morala plačati. Enako je veljalo za gozdna dela,

ki so potekala pozimi. Francka je bila poljedelka in se je posvečala kmečkim opravilom. Zato moža podrobno obvešča o vremenu, sajenju in košnji, cenah pridelkov, plačilu delavcev na poljih in v gozdovih ipd. Podrobno mu navaja tudi prodaje pridelkov in lesa ter nakupe za kmetijo. Krave ni imela, v času odhoda moža na Nizozemsko pa je prodala tudi konja. Odvisnost od drugih ljudi je bila tako večja. Skratka, Francka je bila vezana na kmetijo.

Maksova zgodba

Maks se je v občini Heerlen prijavil 6. marca 1929 in odjavil 30. marca 1931, ko je odšel v občino Geleen, nekaj kilometrov proti severu. Verjetno se je zaposlil v rudniku Maurits in bival v kraju Lutterade, ki je bil del občine Geleen. V občini Heerlen oziroma v kraju Heerlerheide je živel na naslovih (v naslednjem zaporedju): Heerenweg 199, Kampstraat 37, Pappersjans 10 (8. aprila 1930) ter Kampstraat 8 in 26 (26. maja 1930), nato se vrne na Heerenweg 199 (11. septembra 1930). Na prvi kuverti se pojavijo tudi naslov Hof Kolonie 10, kraj Terwinselen. Na ulici Kampstraat je bivalo več slovenskih izseljencev. To je bila prava slovenska ulica, kjer je živelo veliko Primorcev, zlasti z Bovškega, ter delavcev iz Trbovelj in Hrastnika ter z območja zahodno od Zasavja. Pravih »Kranjcev« je bilo med njimi malo. Kot večina tam živečih rudarjev je tudi Maks delal v zasebnem

¹⁷ Drnovšek, Izseljensko in drugo časopisje, str. 287–288, 298–299.

¹⁸ Barbič, Kmetica.

rudniku Oranje Nassau III, kjer je bil zaposlen kot vajenec kopač (*leerlinghouwer*). Običajna prva stopnja za neizučene delavce je bila t. i. sleper, kar izvira iz nemškega Schlepper. To so bili rudarji, ki so skrbeli za odvoz premoga in odpadnega kamnja. Izučeni rudarji so navadno začeli kot *leerlinghouwer* ali *houwer*. Maks je bil rudar že v Ameriki, zato je verjetno preskočil stopnjo neizučenega delavca. Na Nizozemskem se je gospodarska kriza začela leta 1931 (po drugih navedbah tudi 1932), torej z rahlim zamikom v primerjavi s sosednjimi državami. Rudnik Oranje Nassau III je raje zaposloval tujo delovno silo. Državni rudniki so bili pri zaposlovanju bolj kritični.¹⁹ Kljub razmišljanju, da bi odšel na delo v tovarno ali tja, kjer bi bilo delo in delovne razmere lažje, se to vsaj v času ohranjenih Franckinih pisem ne zgodi. V primerjavi z ženo je imel več možnosti, saj je bil rudarski poklic mobilni in časovno vezan na delo v jami, nato pa je bil rudar prost.

Marca 1929 je Francka posredno izvedela, da sta se dva sokrajana namenila v Belgijo. Francka je moža okarala, da ji tega ni sporočil.²⁰ Očitno so se rudarji ozirali v Belgijo. Belgijska zgodba kar ni hotela potihniti. Iz *Domoljuba* je izvedela o rudarski nesreči, v kateri naj bi izgubili življenje tudi trije Slovenci.²¹ Maksa je seznanila z namenom domačina iz Hotalvelj, ki se je odpravljal na Nizozemsko. Hvalil je možnost dela (»za deset let«) pri delu na kanalih. Strah pri Francki, da bi se njen mož poškodoval pri delu ali da bi se mu dogodilo kaj hujšega, je bil nenehno prisoten. Poslal ji je fotografijo, na podlagi katere je lahko videla, da je imel težko delo. Denar je bil trdo zaslužen z delom v »jamah«. Važno je bilo, da je bil zdrav in zvest. Iz fotografije je povzela, da je bilo trpljenje veliko in da tudi s hrano ni bil zadovoljen.²²

Dopisovanje

Ni Franckinega pisma, ki se ne bi zaključilo s prošnjo po moževem odgovoru. V primeru ločenosti dveh bližnjih oseb prevzamejo pisma vlogo vsakdanjega pogovora o osebnih, družinskih in gospodarskih zadevah ter temah, ki so bile aktualne za oba korespondenta. Žal je bilo v našem primeru nago-varjanje enostransko, moževe reakcije pa spoznavamo le posredno. Francka in Maks sta imela dialog, podoben razgovoru za domačo mizo ob nedeljskih popoldnevih. Ta je bil enosmeren tudi zato, ker se Maksova pisma Francki niso ohranila. Pisna pot je bila edina možnost kontinuirane izmenjave informacij, saj sta bila dopisovalca geografsko ločena. Francka je živela na Gorenjskem, Maks pa v času ohranjenih pisem v Herleerheidu na Nizozemskem.

Pri pismih gre za okrnjeno komunikacijo, saj nikoli ne morejo zamenjati osebnega stika oziroma pogovora kot takega, zlasti še, če sta bila oba akterja manj vešča v pisanju. Franckino pisanje je bilo na ravni ljudskošolske izobrazbe, saj so ji težave delali ločila, pisava velikih začetnic in stavčno zaporedje. Kljub temu moram poudariti, da je bila njena pisava kar dobra. Vendar nas v naši zgodbi bolj zanima vsebinska plat kot jezikovno-slovnična pravilnost. Glede na njeno pisanje je bila Francka mnogo bolj dejavna in sistematična pri vzdrževanju dopisovanja kot njen mož Maks, če smem sklepati po njenih prizadevanjih in prošnjah, naj ji redno odpiše. Želela je, da bi dobila moževo pismo in nanj odgovorila vsaj enkrat tedensko. Hotela je, da ji mož na vsako pismo takoj odgovori, kar je bilo blizu dialogu oziroma pogovoru. Nekajkrat se je razjezila, ker mu je morala večkrat postaviti isto vprašanje, na katerega ni dobila odgovora, kar jo je dodatno obremenjevalo, žal pa ji je bilo tudi prostora na papirju. Zdi se, da je bil mož manj zgovoren oziroma pišoč, in čeprav ne poznamo njegovih pisem ženi, vemo, da ni bil preveč odziven na njena pisma. Z redkimi izjemami je pisala s peresom. Izrabila je vsak prosti del papirja, in sicer tako, da je pripisovala stavke na zgornji, srednji upognjeni ali spodnji rob papirja. Običajno je s pisanjem napolnila eno polo ali polo in pol tako, da je prazen del druge pole odtrgala. Redko se pojavijo dodatki, npr. računi v kuverti ali odstopanja v formatu papirja, npr. v primeru obvestila možu o rojstvu otroka. Večkrat omenja, da je pismo pisala zvečer ali ponoči, kar ni presenetljivo, saj je bil dan namenjen delu na kmetiji in vzgoji hčerke ter pozneje negovanju novorojenčka. Tako zapiše, da ji je pismo, dolgo polo in pol, vzelo kar dve uri časa. Zanimiva je časovna stran tako pisanja kot branja pisem. Ne verjamem, da si je delala koncepte, saj je varčevala s papirjem. Njena pisma so bili čistopisi z majhnim številom popravkov. Zato predvidevam, da jih je pisala neposredno, vendar počasi in z razmislekom. Velikokrat se pokaže, da je izgubila nit pripovedi, kar je privedlo do nenadejanih miselnih preskokov in ponovitev v zapisih. V enem od pisem pripiše, da je za pisanje porabila dve uri.²³

Prvo pismo je Francka napisala 1. marca 1929. Poštni žig, 2. marca, nam pove, kdaj je bilo pismo oddano na lokalni pošti. Dotlej je od moža dobila že dve razglednici, ki se nista ohranili, eno iz Ljubljane in drugo iz Münchna, prvo 26. februarja in drugo 28. februarja. Njen Maks ju je poslal s poti na Nizozemsko. Zadnje ohranjeno pismo je iz 26. januarja 1930. Kontinuiranost dopisovanja je bila z moževe strani večkrat kršena. Očitno pa je, da zadnje pismo ni kazalo na prekinitev te komunikacije. Skratka, zbirka 61 Franckinih pisem ni popolna. Čeprav ne poznamo moževih pisem, lahko predvidevamo, da je

¹⁹ Kolegu Franku van Krevlu se zahvaljujem za posredovanje podatkov o rudarju Maksu iz tamkajšnjih arhivov.

²⁰ Zasebna zbirka, 9 – 4. 4. 1929.

²¹ Zasebna zbirka, 10 – 8. 4. 1929.

²² Zasebna zbirka, 22 – 2. 6. 1929.

²³ Zasebna zbirka, 8 – 31. 3. 1929.

lažje pisala na način odgovarjanja na njegova vprašanja. Skratka, vztrajala je na dialogu po pisni poti. Da pričakovanega odgovora ni bilo, se ji je razkrilo v Maksovem pismu, v katerem je trdil, da njenega pisma z dne 28. aprila ni dobil. Ždelo se ji je čudno, da bi se izgubilo, saj ga je osebno oddala, ko se je z avtobusom odpravljala v bližnje mesto in ga je poštar z drugo pošto prinesel na avtobus. Zahtevala je, naj ji pošlje priporočeno pismo in naj se spomni, kako ga je skrbelo, ko je pred odhodom oddajal pismo za Nizozemsko. Moža je večkrat okarala, da ji ni pisal. Prosila ga je, naj ji piše pogostejše. Vedela pa je tudi, da mu ne bi bilo prav, če mu ne bi pisala. Stik z njim je potrebovala, ker ga je ves čas spraševala, kako naj to ali ono uredi. Še vedno pa je dopuščala možnost izgube pisem. Bala se je, da bi pisma prišla v tuje roke. »*Prav lepo Te prosim dragi moj Maks! Naredi mi tako kakor sem Ti pisala!*«. To je eno od obupanih Franckinih pisem, ki je posledica tega, da mož ni odgovoril na njena vprašanja, in njenega nosečniškega stanja.²⁴ V naslednjem pismu se mu je opravičila za ostri ton pisanja. Njeno naslednje pismo je bilo bolj umirjeno. Ponavljala je svoje zamisli glede pošiljanja in hkrati izražala žalost, ker ne dobiva njegovih odgovorov. Da bi bila še bolj gotova, je prejšnje pismo poslala ekspres priporočeno s povratnico, ki jo je dobila nazaj z njegovim podpisom. Prosila ga je, naj ji ne zameri, ker ga je poslala na ta način. Zanj je morala plačati (kar) devet dinarjev. Skratka, bilo je dražje, to pa skuša omiliti s tem zapisom: »*Kakor mi pišeš pa sedaj že dobro zaslužiš ...*«²⁵ V enem od pisem njegove zastonke v odgovorih poveže z dejstvom, da je Maks pisma pisal v kuhinji, in zapiše: »*... res ni tako lahko pisati v kuhinji, da so tudi ravno tako firbčni kaj pišeš! Kaj pa kader pismo prejmeš ali Ti kaj rečejo kolikokrat ga dobiš! Prosim piši mi to!!!*«²⁶

Do zadnjega ohranjenega Franckinega pisma z dne 26. januarja 1930 je bilo izraženega več zadovoljstva nad potekom njunega dopisovanja kot ne, čeprav so bile izrečene tudi kritične besede na račun moževe neodzivnosti. In prav v tem pismu je prišlo do blažjega kratkega stika, saj mu je Francka očitala, da sicer rad dobiva pisma, nanje odgovoriti pa mu je težje. Sklepa, da ji najraje odgovori, ko prejme eno ali dve pismi (»*... kaj ne da je res tako?*«), in nadaljuje: »*No pa le jaz Ti le še zmiraj pišem če le morem, dobim pa tudi rada saj veš, od svojega možička!*«²⁷ Ker so bila Franckina pisma osebna, mu v primeru zapisov (govoric) iz njenega domačega okolja nekajkrat zabiča, naj molči o tem, kar mu piše. Včasih se obregne ob to, da marsikatero novico z Nizozemske izve od sosedov in ne od njega. Očitno je bila lokalna trgovina središče novic in opravljanj. Poudarila je, da bi mu

lahko napisala še marsikaj o tem, kar se je dogajalo v domačem okolju, ni pa bila prepričana, ali bi mu bilo to prav; poudarila pa je, da je to delala iz zaupanja in ljubezni do njega. Rada bi se prek pisem večkrat pogovorila z njim, četudi bi imela stroške.²⁸

V hiši se je počutila osamljeno. Takoj ob njegovem odhodu je popisala občutek praznine v hiši in svojo nespečnost zaradi njegove odsotnosti. Osamljenost je večkrat povezala z zimskimi razmerami, sneženjem in burjo. (Vreme je bilo v kmečkem okolju pomemben dejavnik in predmet razgovora z možem.) Zatem ga je povprašala po vremenu na Nizozemskem z upanjem, da je boljše. Nato ga je prosila, naj ji večkrat piše, da bi ji bilo lažje.²⁹ Francka velikokrat uporablja besedico *dolgtčas*, in sicer v več pomenih, dejanskem, pri pogrešanju moževe bližine in na način negativnega pogleda, npr. saj vem, da me ti *gotovo* ne pogrešaš, mogoče le hčerko. V vseh pismih ga v začetnem delu lepo pozdravlja tudi v imenu hčerke Emice, občasno tudi očeta. Izrazi topline se kažejo v njenih željah, da ga pismo najde pri najboljši volji in pri zdravju. Želi mu srečo pri delu in mu pošilja poljube. Hkrati se zahvaljuje za njegova pisma ter poslane poljube in pozdrave. Sledi zagotovilo, da je *težko pričakovala* njegovo *drago* in *ljubo* ji pismo, kar je posledica njegove že omenjene slabe odzivnosti na njena pisma. Opozori ga tudi na obletnico njegove enomesečne odsotnosti, »*zato sem ti namenila pisati en par vrstic*«. Iz njenih pozdravov se marsikdaj kažeta globoka ljubezen in radoživost, ko npr. zapiše, da ga »*sričano lepo pozdravlja*«. Nov del pisma večinoma začne z besedami »*Dragi moj, ljubi mož Maks!*«. Tudi pisemsko slovo je polno topline, iskrenih pozdravov in gorkih poljubov ter izrazov ljubezni ljubeče in zveste žene ter hčerke Emice, ki ga ne more pozabiti. Po rojstvu Lojzka tem pozdravom priključi še njega. Skoraj vedno mu pošilja tudi očetove pozdrave. V času, ko ji ni redno odgovarjal, je tako v uvodnem kot zaključnem pozdravnem delu mogoče opaziti nekoliko očitajoči ton. Ko ji za božične praznike 1929 ni poslal pisma, se razhudi: »*Dragi moj ljubi mož Maks. Predno Ti kaj pišem Te prav lepo pozdravim in poljubim in kakor tudi tamala dva otročička in oče. Nadalje Te uprašam. Kako da mi ne daš nobenega odgovora na moja pisma ... Jaz ne vem zakaj ali si pa mogoče kaj hud name? Da mi zato neč ne pišeš ali kaj je za en vzrok. Maks piši mi le kaj je? Jaz sem bila zelo žalostna ker skozi vse praznike nisem nič prejela nobenega voščila ne za novo leto nič ali misliš nas zapustiti ali kaj?*«³⁰

Božične praznike, ki so bili zanjo izredno dolgi, je preživela na peči.³¹ Tudi nad očetom se pritožuje, ker je rad pogledal v kozarec. Po običajnih pozdravih ga ponovno prosi, naj ji *takoj* odgovori, in za-

²⁴ Zasebna zbirka, 21 – 31. 5. 1929.

²⁵ Zasebna zbirka, 35 – 27. 7. 1929.

²⁶ Zasebna zbirka, 54 – 26. 11. 1929.

²⁷ Zasebna zbirka, 61 – 26. 1. 1930.

²⁸ Zasebna zbirka, 87 – 31. 3. 1929.

²⁹ Zasebna zbirka, 2 – 7. 3. 1929.

³⁰ Zasebna zbirka, 60 – 5. 1. 1930.

³¹ Zasebna zbirka, 59 – 27. 12. 1929.

Naslovnica knjige nizozemske novinarki Milene Mulders – po materi Slovenke – o Slovencih na Nizozemskem.

ključi: »Tvoja vedno zvesta ženka Fanika«. V večini pisem hrepeni po njem in mu zagotavlja, da živi zase in za svoje otroke ter da je večinoma po cele dneve doma. Takrat ji postane *dolčas* po možu, kar izrazi z besedami: »... veliko jih gre mimo, mojga pa ni od nikoder! Res je tako da je takole človek čisto osamljen, samo pomagat si ne morem, bo že kdaj drugače, kaj ne Maks!«³² Včasih potarna nad otroki in osamelostjo doma ter mu pravi, da je njemu bolje, saj ima delo in družino.

Praznino je čutila zlasti med prazniki, npr. ob sv. Jožefu in ob veliki noči.³³ V drugi polovici aprila ponovi vprašanje, kako preživlja nedelje, saj je bilo njej ob nedeljah in praznikih zelo *prazno* v hiši in kar solze so ji zalile oči, ko je poslušala svojo hčer, ki je spraševala po očetu.³⁴

Utrinki iz Maksovega življenja na Nizozemskem

Iz Franckinih pisnih odgovorov možu lahko predvidimo njegova vprašanja oziroma opisovanje razmer v novem življenjskem in delovnem okolju. Po njenih pismih je bil njegov prvi postanek v Terwinselenu (Limburg), Hof kolonije 70, nedvomno pri bližnjih sorodnikih oziroma znancih. Kot redoljubna žena ga je vprašala, ali je vse, kar je odnesel s seboj, tudi prinesel. Ugotavljala je, da je srečno prišel in zanimalo jo je, kam bo odšel in ali tam živijo tudi Slovenci.³⁵ (Dejansko se je kmalu odpravil v Heerlerheide, kjer je do konca leta 1929 bival na naslovu Kampstraat 37.)

Sredi marca mu je pisala, da ljudje doma zelo težko čakajo novic o tem, ali je dobil delo in ali bo lahko obstal, kjer je. To je Francki deloma godilo, na drugi strani pa je bila nejevoljna zaradi pritiskov ljudi nanjo, ker jim je morala nenehno pripovedovati o Maksovem življenju na Nizozemskem.³⁶ Ob začetku moževega bivanja na Nizozemskem je Francko zanimala njegova nastanitev ter novice o tam živečih in njej znanih sorodnikih, prijateljih, znancih in predvsem sovaščanih. Še več, niso je zanimali le znanci na Nizozemskem, ampak tudi njihovo bivanje v Belgiji in Franciji. Tako je moža za enega izmed njih spraševala, ali misli še naprej *odraščat* v Francijo in ali je tam res bolje.³⁷ Mož se je zahvalila za dobro opisane razmere, posebej pa jo je prevzel strogi red, ki je veljal na Nizozemskem. (To je verjetno veljalo tako za rudarski red kot tudi za urejenost okolja ter moralnega in verskega obnašanja.) Selitve znancev so v njej sprožale vprašanja, zakaj mislijo nekateri iti drugam. Jim tam ni ugajalo ali pa morda zaradi premajhnega zaslužka? Konkretno je imela v mislih Janeza P., ki je bil z Maksom in za katerega se je spraševala, kaj ga »... žene le naprej v svet«. Zanimalo jo je, kako je bilo v *jami*, ali je bila mokra ali suha. Ali so tam kopali premog ali kako drugo rudo? Kakšen je bil tamkajšnji jezik? Ali je bil bolj nemški? In nato naredi preskok na *govorico*, da je moral Maks za odhod plačati kavcijo v višini štirideset tisoč (verjetno dinarjev), kar je imela za laž oziroma izmišljotino. (Beseda *govorica* kot pogovorni jezik jo je nedvomno spomnila na *govorico* kot opravljanje.)³⁸

Prvi koraki v novem okolju so bili težavni. Sredi marca 1929 je Francka tolažila moža, ki ji je pisal o (verjetno težkem) jamskem delu in nerazumevanju jezika. Prepričevala ga je, naj malo *potrpi*, kljub temu, da je bil v nenehni nevarnosti, in se pri tem zbala, kaj bodo rekli ljudje, če se bo vrnil po kratkem času domov. (Kasneje je iz pripovedi sovaščanke izvedela, da se je hotel vrniti domov že takoj po prihodu oziroma

³² Zasebna zbirka, 42 – 2. 9. 1929.

³³ Zasebna zbirka, 7 – 25. 3. 1929.

³⁴ Zasebna zbirka, 12 – 19. 4. 1929.

³⁵ Zasebna zbirka, 2 – 7. 3. 1929.

³⁶ Zasebna zbirka, 5 – 16. 3. 1929.

³⁷ Zasebna zbirka, 2 – 7. 3. 1929.

³⁸ Zasebna zbirka, 3 – 7. 3. 1929.

že po petih dneh bivanja na Nizozemskem. Razjezilo jo je, da je to izvedela po tej poti. Svetovala mu je, naj se čim manj druži z znanci iz domačega okolja. Vendar se je novica o tem razvedela, kar Francki ni bilo po volji.)

Pozitivni odziv naj bi bila plača. Francka je naredila primerjavo s Trbovljami, kjer bi zaslužil malo. Vedela je, da so bili trboveljski rudarji siromašni in da so imeli prenizko plačo; kot piko na *i* prigovarjanja možu je dodala, da sta imela kar visok dolg, čeprav je varčevala. Zbala se je, da bi ga ne mogla odplačati. Strah jo je bilo, da bi se mu v jami kaj zgodilo. To jo je morilo celo ponoči. Svetovala mu je, naj zmoli kakšen očenaš in čaščno Marijo, čeprav je vedela, da na Nizozemskem ne hodi k nedeljski maši. Zanimalo jo je, kaj sploh počne ob nedeljah, kakšno vero imajo na Nizozemskem in ali so tamkajšnji ljudje bolj gosposki.³⁹ Ko mu je pisala o obdelovanju zemlje, je mimogrede omenila, da bo vse obdelala in bo poleg ovsa posadila tudi koruzo, in sicer v upanju, da se bo že tega leta vrnil domov. Kaj je hotela povedati? Kriza pri možu se ni umirila, saj slab mesec dni od odhoda ni bilo veliko časa. Ponovno ji je pisal o nevarnosti dela v jami zaradi plina in nizkega stropa v rovih. Večkrat mu je pisala, naj nekaj zasluži in nato pride domov, saj ni bilo vredno, »da bi tam življenje vagal pa matral«. Da bi le poplačala dolg in prihranila nekaj denarja ter si kupila kravo.⁴⁰ Strah jo je bilo, ker je delal v globokih jamah. Ob tem se je vprašala, kaj bi bilo, če bi ostala sama z otroki. Na začetku aprila ji je pisal, da bo prišel domov čez leto. (Verjetno je mislil v tistem letu.) To odločitev je prepustila njemu.

Maks ji je pisal o eksploziji v enem od rudnikov v Belgiji, kjer so izgubili življenje trije Slovenci. Francka mu je odgovorila, da je o tem brala v *Domoljubu*. Strah in groza jo je ob takih novicah. Dejansko je v rudniški eksploziji na velikonočno soboto, 2. aprila, v Zwartberg-Vaterscheiju življenje izgubilo osem slovenskih rudarjev, od tega kar šest oženjenih. Pogreba se je udeležilo okrog 10.000 ljudi, družine ponesrečencev pa je obiskala belgijska kraljica.⁴¹

Francko je skrbelo, o možu je razmišljala podnevi in ponoči. Bala se je, da se bo ponesrečil.⁴² Obenem večkrat omeni, da doma ne bi nič zaslužil. V ozadju je mogoče čutiti njeno željo, da bi ostal na Nizozemskem, če bo le pri zdravju in če razmere ne bodo slabše. Prosila ga je, da ji o tem piše, saj je tako željna novic, zlasti ob nedeljah in praznikih. Ob novici, da ga boli noga, se je zbala, da se je poškodoval v jami. Zatajnila je, kaj bi ona doma z otroki, »ko bi ata ne imeli«.

Odhod posameznika v svet je pri številnih sorodnikih in znancih vzbudil upanje in željo, da bi odšli za njim. Pri tem so računali na Maksa. Komaj

je odšel, so se nekateri že zanimali za to, da bi jim pripravil prihod na Nizozemsko. Že v svojem prvem pismu se je Francka razhudila nad domačinom C., ki je junija načrtoval selitev na Nizozemsko, pri čemer je izrazil željo, da bi Maks organiziral njegov odhod, čeprav je sam komaj prišel tja. Že v naslednjem pismu mu je sporočila, da je C. povsod pripovedoval, da mu bo Maks pripravil odhod. Sredi marca 1929 je v *Domoljubu* prebrala, da izseljevanje na Nizozemsko ni bilo več mogoče, ker naj bi prednost pri pridobivanju dela imeli sosednji Nemci, in sicer zaradi velike brezposelnosti v Nemčiji. Sedaj se ne bo smelo izdajati potnih listov, je menila Francka, razen če bo nizozemski konzul izstavil potrdilo, da ima določena oseba delo in zaslužek. To ji je prišlo prav, saj so jo nenehno nagovarjali, naj mu piše, da jim pomaga. Francka je želela sebe in Maksa zaščititi pred pritiski domačega okolja ter tistih, ki so želeli oditi za njim in so pri tem pričakovali njegovo pomoč. Iz nadaljnjih pisem je jasno, da se je ta interes močno povečal in da je Nizozemska postala obljubljen dežela. V drugem delu istega pisma je ponovila, da številni težko čakajo, kaj bo pisal o možnostih dela na Nizozemskem. Kaže, da je bilo zanimanje za odhod veliko.⁴³

S pomočjo moža je želela preveriti različne govorice v domačem okolju o znanih ljudeh na Nizozemskem in o njihovem ravnanju. Zlasti so jo zanimale selitve ljudi, in to ne samo v Belgijo in Francijo, ampak celo v Kanado, kar se je ponovilo v več pisemih aprila in maja leta 1929. Možnost zaslužka ni bila samo v rudnikih, temveč tudi pri gradnji kanalov na Nizozemskem, je Francka ponavljala moževe besede. Omenjena dela so se začela spomladi in delavec je ob osemurnem delavniku zaslužil 4 guldne na uro.⁴⁴ Mož še sprašuje, zakaj ji ne piše o tem, da se je ta in ta preselil v Belgijo, da je ta in ta ženi poslal kartico iz Belgije, na podlagi katere je sklepala, da je šel pogledat, kako je tam z delom. Kot da bi hotela Maksa spodbuditi, da tudi sam postane bolj mobilen. Občutek dobimo, da je bila zelo radovedna in da je hkrati pazila, da ji ne bi ušlo kaj, kar bi Maksu lahko škodilo ali koristilo. Maksov brat ji je ob izročitvi dednega deleža po materi omenil, da ga je Maks vabil na Nizozemsko in mu celo poslal garancijsko pismo. Bila je presenečena, ker ji mož tega ni povedal. Ko ga je vprašala, ali kaj piše svojim domačim, ji je odgovarjal, da ne. Čudila se je, da ji tega ni omenil, čeprav bi temu ne nasprotovala. Vseeno bi ji bilo, če bi tudi brat odšel k njemu. Prepričana pa je bila, da ne bi odšel, saj je imel bolešno ženo.

V kakšnem kontekstu je Maks pisal Francki, da bo prišel domov za mlatiča v času, ko bo zrel oves, ni jasno. Ona mu je zagotavljala, da ga je veliko posadila. V rahli zadregi mu je odgovorila, da bi to rada doži-

³⁹ Zasebna zbirka, 5 – 16. 3. 1929.

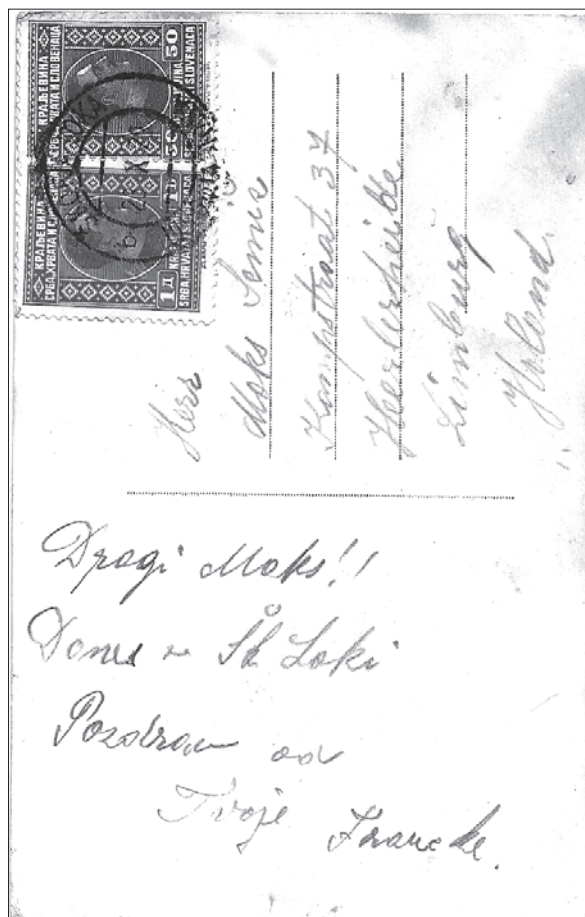
⁴⁰ Zasebna zbirka 6 – 21. 3. 1929.

⁴¹ HDA, IK, škatla 566.

⁴² Zasebna zbirka, 10 – 8. 4. 1929.

⁴³ Zasebna zbirka, 5 – 16. 3. 1929.

⁴⁴ Zasebna zbirka, 13 – 22. 4. 1929.

Razglednica, ki jo je poslala Francka možu Maksu na Nizozemsko, oktober 1929 (zasebna zbirka).

vela, vendar bo pač sam presodil, kako mu bo kazalo, saj »za naprej se človek ne ve, kako mu pride«. Odzvala se je na Maksovo misel o zapravljivosti pri izseljencih v okolju, kjer je živel. Menila je, da ne bi bilo vredno, da bi izpostavljala življenje in trud za to, da bi nato vse dal za luksuz (z drugimi besedami, vse zapravlil). Nekateri iz Maksovega kroga so bili zapravljivi. Možu je zatrdila, da ve, da je revež, ker je sam v tujini, kjer nima take postrežbe kot doma. Je pa zato njena skrb zanj večja, da bi le ostal »živ in zdrav od dela«, da se ne bi ponesrečil. »Bog te varuj povsod koder boš hodil,« je zapisala. Na srečo je imel domačijo, kamor se lahko zateče, nimajo pa je tisti, ki vse zapravijo. Če nič ne privarčuješ (*prišparaš*), si revež na stare dni. Možu svetuje, naj ne posoja denarja temu ali onemu kolegu, ker mu ga ne bo vrnil.

Zadovoljna je bila, ko se je vrnil na delo v jamo, ker bi imel v času odsotnosti plačane *sihte* po 4 gul-dne (88,80 din) na dan. Tako bo že nekako preživel, je menila, če le ne bo čutil prevelikih bolečin. Francka se je ponovno zbalala, da bi družina ostala brez očeta. Verjela je, da so bile tam kuhinje mrzle, zlasti podi iz betona (*cementa*), o čemer ji je pisal. Njej bi bilo »...teško dom pustiti in hoditi v tuje kraje ker človeka ni nobenega takega da bi mu bilo za dati [dom!] iz rok, in še

vse se uniči in razpade in vse orodje se raznese in zgubi. Je res tako težavno da ni tako zapustiti dom ker sva ga komaj malo nared djala.«⁴⁵ Da jo ves čas skrbi, ali je še živ, je njena ponavljajoča se misel. Njeno pismo je obupna prošnja, naj ji piše, zato je razumljiva misel: »Saj kadar mene ne bo ne boš imel nikogar da bi imel tako skrb zate, četudi imaš oziroma boš imel otroke!«

Očitno ji je Maks pisal, da tudi na Nizozemskem ni težko samo delo, temveč tudi zaslužek ni bil zlahka pridobljen. Francka mu je odgovorila, da so tudi kmečka dela težka in da ga tam ne čaka toliko hudega kot njo, da on odsluži ure, nato pa je prost. Tega si ona ne more privoščiti.⁴⁶ Gre za primerjanje dela na kmetiji in v rudniku. Konec julija ji je pisal o dobrem zaslužku, veliko boljsem kot doma. Zapisal je tudi, da bi odšel v Belgijo, če bi znal francosko; tam bi bilo boljše, ker je bila hrana cenejša in ker bi lažje živel. Ker ni znal tujega jezika, mu je Francka svetovala, da ostane tam, kjer je. Ponovno ji je pisal, da bo skušal oditi drugam. Francka mu je odgovorila, naj se sam odloči. Predlagala mu je, naj, če je v državnih rudnikih večji red, delo poskusi dobiti v njih, če mu v zasebnih

⁴⁵ Zasebna zbirka, 15 – 4. 4. 1929.

⁴⁶ Zasebna zbirka, 24 – 16. 6. 1929.

rudnikih ni vseč.⁴⁷ V začetku avgusta ji Maks piše, da v jami trpi. Načrtuje, da se bo spomladi zaposlil v tovarni (*fabriki*). Delo bi bilo boljše kot v jami, kjer je bilo veliko nevarnosti. Do takrat, je menila Francka, bo že bolje razumel tudi jezik. Konec avgusta ji je Maks pisal o zaščiti rudarjev. Presenečena je bila, da je »*zelo fain vrejeno tam v Holland za Rudarje*«, vsaj v primeru smrti (če jih *pobije*) in nezgod (*potolče*), saj je rudniška družba plačala stroške ter v primeru smrti in nezgode skrbela za ženo in otroke. Žagotavljala pa mu je, da ji ni vseeno. Bala se je zanj, čeprav je bilo za vse dobro poskrbljeno. »*Čega zgubim tukaj ni nikjer ga več ni takga kakor je moj Maks!*« še zatrdi Francka v pismu.⁴⁸ Komentira še Maksove trditve o slabi hrani, ki je povrh tega draga kot tudi vsa druga oskrba. Ve, da ne bo zapravljjal, kar pa mora plačati, pač mora plačati. Piše ji, da imajo nizozemske krave veliko mleka in jih pasejo na prostem. Zanima jo, kako jih oskrbujejo (*rihtajo*) in koliko stane liter mleka. Zadovoljna je, da je Maks zdrav in zvest. Vedela je, da ima dobro in veliko hrane, čeprav ji je pisal, da je slaba in postana. Francka se razpiše o tem, da drugih, tujih ljudi ne skrbi za človeka tako kot domače. Tuje ljudi zanima samo plačilo. Zato se mnogi ženijo, da imajo vsaj hrano. Mož ji piše, naj pride spomladi, da bi mu kuhala. Sama ne ve, kaj storiti, ker ji je včasih govoril, da ni za v svet. Zatrjuje, da ne zna kuhati, kot kuhajo po svetu. A njemu bi že skuhala, pa še *frišno* bi bilo. In kava tudi ne bi bila pogreta, zato zaključí: »... *mo-goče pa res pridem če bom mogla doma vse skomendirat da bi blo za pustiti, če bi bil ti kontent*«.»⁴⁹

»Če imaš kaj več denarja te prosim pošlji ga mi.«

Med pomembnejšimi razlogi za odhod posameznikov na delo v tujino je bila želja, da bi tam več zaslužili. To velja zlasti za poklicne migrante. Tudi v našem primeru se potrjuje teza številnih zgodovinarjev selitev, da so ljudje v največji meri odhajali v tujino zaradi boljšega (višjega) plačila za delo. Rudarsko delo je primerljivo – ne glede na različnost delovnih pogojev – zaradi razvejanosti del in s tem tudi plačil. Ko Francka moža poziva k potrpežljivosti v novem okolju, ga spomni na slabe zaslužke trboveljskih rudarjev. Zato mu svetuje, naj kljub težkemu delu in neznanju jezika vztraja na Nizozemskem.⁵⁰ Po dobrih dveh mesecih ji je že pisal, da se mu tam dopade in da je le v jamah.⁵¹ Predvidoma je bil Maks vsaj na začetku t. i. učni kopač, ki je zaslužil 5,13 guldna, tj. okrog 114 dinarjev na dan (*siht*). To je bila najbrž zgornja meja, saj je bil lahko zaslužek tudi nižji. Upoštevani niso bili odtegljaji, npr. zavarovanje, pokojninski sklad ipd. Leta 1927 je bila povprečna pla-

ča rudarja v Sloveniji 48,06 din za kopača in vozača, 45,31 din za odraslega jamskega delavca, 26,37 din za mladega jamskega delavca ter 44,99 din in 24,96 din za delavko.⁵² Razlika med plačami v Sloveniji in na Nizozemskem je bila že na prvi pogled velika.

Francka je v pismih večkrat omenjala, da je lahko Maks s svojim delom nekaj zaslužil, česar ona ni mogla, ker so bili doma zaslužki za enako delo nižji kot v tujini. Še več, nekajkrat primerja njegovo delo, ki prinaša zaslužek, s svojim kmečkim delom na zemlji, ki je zahtevalo strošek v obdelovalnem obdobju in omogočalo negotov denarni prihodek v času prodaje pridelkov. Marca 1929 je večkrat omenjala denarno krizo na kmetih, ko so se cene, npr. krompirja, povišale, krme in živine pa padale.⁵³ Zato je prodala konja s komatom tako, da je komat prodala posebej.⁵⁴ Zvitega kupčevanja je bila vešča tudi Francka. Za primerjavo: v začetku aprila je ugotavljala, da so cene krav zelo visoke, saj so stale od 3.000 do 4.000 din.⁵⁵ Krma je bila draga, zima pa je kar trajala, zato je kravo prodala. Omenjala je, da je bilo konja težko prodati, ker so bili kupci na splošno nezaupljivi glede njegovega stanja, medtem ko je bilo s kravo lažje. Francka je razmišljala o dékli za pomoč na kmetiji, vendar je večkrat ugotavljala, da se jo težko dobi, hkrati pa je plačilo zanj previsoko. Marca večkrat navede plače dekel, tj. okrog 3.000 din na leto. Sama bi bila zanj pripravljena plačati do 2.300 din na leto.

Iz ženinih pisem vidimo, da je bilo Maksovo začeto bivanje razpeto med dilemo: ostati ali se vrniti domov. Tudi Francka je kolebala med željo, da Maks vztraja (prav zaradi zaslužka) oziroma se vrne domov. Velikokrat poudari, da imata dolg, ki ga morata odplačati, in to kljub njenemu varčevanju ter prodaji kmetijskih pridelkov, lesa in nenazadnje zgoraj omenjenega konja. Po natančno enem mesecu ločitve in šestih pismih možu je prvič napisala, da ji bo težko, če ne bo dobila njegove denarne pošiljke, ki jo je pričakovala v času velikonočnih praznikov. Zapiše, da ji je denar obljubil, v naslednjem pismu pa sporočil, da ji ne bo poslal nič. Vendar je prav na dan, ko mu je pisala, 25. marca, Maks nakazal 30 guldnov, ki so jih na pošti izplačali šele 5. aprila, in sicer v višini 668 din. Denar je bil poslan prek Gospodarske banke v Ljubljani in njene pošte v kraju bivanja. Francka se je pritožila nad počasnostjo postopka. V tem času si je od očeta izposodila 100 din, potrdila pa je, da je prejela 30 din, ki ji jih je mož poslal v pismu. Ob tem mu je namignila, naj v pismo kdaj le priloži kakšen gulden, da bo vedela, kakšen je nizozemski denar. Prosila ga je, naj ji pošlje še kaj denarja.⁵⁶ Prošnje za denar je večkrat ponovila, poudarila pa je, da je bila varčna. Sporočila mu je, da ni dobila »enega kovača«, ki ji ga

⁴⁷ Zasebna zbirka, 36 – 31. 7. 1929.

⁴⁸ Zasebna zbirka, 41 – 29. 8. 1929.

⁴⁹ Zasebna zbirka, 52 – 12. 11. 1929.

⁵⁰ Zasebna zbirka, 4 – 2. 3. 1929.

⁵¹ Zasebna zbirka, 20 – 26. 5. 1929.

⁵² Uratnik, Gospodarska in socialna statistika, str. 156.

⁵³ Zasebna zbirka, 2 – 7. 3. 1929.

⁵⁴ Zasebna zbirka, 4 – 12. 3. 1929.

⁵⁵ Zasebna zbirka, 9 – 4. 4. 1929.

⁵⁶ Zasebna zbirka, 8 – 31. 3. 1929.

je poslal v pismu, pričakovala pa je v njegovem pismu omenjenih 60 guldnov. Želela je, da ji točno napiše, kdaj je denar oddal in kdaj bo dobila njegovo pismo.⁵⁷ 22. aprila je prejela 60 guldnov oziroma 1.345 din, ne pa tudi že omenjenega »kovača«. Ob tem mu zapiše celo zgodbo o krajah denarja iz pisem. Denar bo porabila za trenutne potrebe (drva) in poplačilo dolga, mu je še zapisala.⁵⁸ Dolg jo je težil, zato je moža vprašala, ali je maja 1928 plačal obresti za dolg pri P. v domačem kraju in koliko bi morala plačati za eno leto. Rada bi plačala še nekaj glavnice, ker bi se rada rešila dolga. In ko ji bo še poslal denar, zapiše Francka, bo poskrbela, da se bo dolg zmanjšal.⁵⁹ (Da zadolženost v tistem času ni bila izjema, nam dokazuje zgodba A., ki je bila tako obremenjena z obrestmi, da bosta z možem morala prodati hišo. A. je Francko vprašala, ali ji je mož že veliko poslal. Zvito ji je odgovorila, da ji veliko še ni mogel, saj je komaj prišel na Nizozemsko.) Maksu je zabičala, naj o poslanem denarju molči, saj še njen oče ni vedel, koliko ji je poslal; »kar tiho sem«, je še zaključila. Ker ni dobila Maksovega odgovora glede dolga pri P., je plačala 60 din za obresti in 1.000 din za dolg. Ostal jima je še dolg v višini 2.000 din. Mož je seznanila, da je dobila 1.500 din za seno in slamo, 1.750 din je porabila za nakup blaga, k temu pa je dodala 1.000 din, ker je kupila dve klaftri drv (še v gozdu) za 425 din – vse leto jo bodo drva stala 750 din –, tako da ji je ostalo le 500 din. Dobila bo še 100 din za slamo. Tudi delavci so jo drago stali. Sicer pa varčuje. Šivilja bo prišla po binkošti, zato moža prosi, naj ji še kaj pošlje, ker bo potrebovala za mojškro in drvarja. »Zmiraj imam stroške, sedaj doma nimam več za prodati kakor kakšno jajce saj to je malenkost kaj ne?«⁶⁰ Prošnje za denar so si kar sledile. Imela bo stroške za drvarja, tj. okrog 1.000 din (vključno s hrano in izdelavo butar). Za 200 kg krompirja je dobila 300 din, od novega leta pa je prodala za 630 din jajc. Zapisala je, da je, kljub temu, da varčuje, že vse porabila.⁶¹ Njene prošnje so bile le uslišane, saj ji je mož poslal 1.230 din, ki jih je dobila 18. maja. Z veseljem je pisala, da ji je denar prav prišel, hkrati pa mu je omenila, da bo kupila novo vodno sesalko, ker ji je bilo zelo težko nositi vodo s studenca, zlasti pričo njenega pričakovanja otroka.⁶² Sesalko je naročila v veletrgovini z železnino in poljedelskimi orodji Fr. Stupica v Ljubljani, zanj pa je plačala 565 din. V pismu Maksu je priložila račun kot dokaz, da ne »laže«. Občutek je imela, da sesalka ni bila poceni, vendar je ni vrnila, ker jo je potrebovala. Zadovoljna je bila z novo pridobitvijo, da ljudje ne bodo rekli, da manjka gospodar pri hiši. V pripisu omenja, da je Maks zaslužil že nekoliko več, kar je bila bolj potrditev kot vpra-

šanje. Za obleko je kupila temno modro blago za 100 din. Sebi in hčerki Emici bo sešila spodnja oblačila, da bosta imeli nekaj za silo. V pripisu je Francka zapisala, da Maks zasluži že nekoliko več kot maja, ko ji je pisal o tem. V pismu z dne 2. junija je Francka v pripisu zapisala: »Dragi Maks! Kadar boš kaj denarje poslal le pošlji še očetu enih 100 Din zdaj ko je košnja.« Francka je ponovila Maksovo obljubo, da ji bo poslal 1.000 din, kar zanj ni bilo veliko, saj kosci in njihova hrana niso bili poceni, sama pa je bila pred porodom, je še poudarila. Navrgla je še, da ji nekaj sto din kar spolzi skozi prste. Plačati bo morala deklo za pomoč. Možev nasvet, da bi šla na porod v bolnico, je odklanjala, ker to stane, pa tudi s košnjo ima opraviti. Omenila je, da nima več denarja in da si ga težko sposodi, potrebuje pa ga vsak dan. Če bi imela vsaj 2.000 din, bi nekako šlo. Prosi ga, da sme kupiti 30 litrov vina zase, Johano in kosce. In otrok je bil tudi na poti. Le za denar bo trda, je še poudarila. »Saj mislim da mi ne boš odrekel ker sem z Johano že govorila zato!« še zapiše. Johani je bila dolžna za 30 kg moke v višini 127 din. Razpiše se, da če ima človek zemljo, nima ne miru in ne počitka, dela je vseskozi dovolj, delavci hočejo dobro hrano in dobro plačo, poleg tega pa jih še težko dobiš. Tega leta je veliko delala na tem. »Tako da Ti, jaz prav vse odkrito vse pišem kako gospodarim da boš vedel jast dolga ne bom nič naredila.« V zaključku pisma ga je zaprosila, naj ji pošlje nekaj, »kar imaš več denarja«.⁶³

Njene tožbe glede denarja so se nadaljevale. Možu je pisala, da je v stiski z denarjem. Oče ji je posodil 100 din, pri Johani je vzela 30 kg moke za 127 din in skupaj z njo kupila 58 litrov vina, vsaka po 29 litrov. Plačali sta 7 oziroma 8 din za liter, z vsemi stroški 234 din. Plačala ga bo, ko bo od njega dobila denar, ki ji ga je že poslal. Dolga je imela za 451 din. Plačati je morala kosce in grabljice za tedensko delo. Misel na prodajo dela sena je opustila, ker ni imelo cene. Plačati je morala tudi postrežnico. Skrbelo jo je, kako bo zmogla. Precej poberejo loni, sto din, in povrh še hrana. Prosi ga, da ji čim prej pošlje denar. Da bi šla rodit v bolnico, še pomislila ni. Sram bi jo bilo, če bi se še bolj zadolžila.⁶⁴

Potrjuje prejem 1.230 din; od tega je dala očetu 100 din in vrnila 100 din, ki mu jih je bila dolžna. Tako je lahko Johani plačala za vino (234 din) in moko (127 din). Za vse skupaj je dala 461 din. To mu je poročala zato, da bo vedel, kam daje denar. Zanimalo jo je tudi, ali bo kaj podedoval po umrli materi.⁶⁵ Potrjuje prejem 25 guldnov, tj. 555 din, ki jih je prejela 30. junija. Jožetu je plačala za konjsko vprego v času košnje in za mleko, tako ji je ostalo še 1.100 din, ki ji jih je poslal Maks. Prodala je tudi (verjetno Maksovo) kolo za 200 din, čeprav je hotela zanj dobiti 300 din. Opozarjala je, da varčuje in

⁵⁷ Zasebna zbirka, 12 – 19. 4. 1929.

⁵⁸ Zasebna zbirka, 13 – 22. 4. 1929.

⁵⁹ Zasebna zbirka, 14 – 28. 4. 1929.

⁶⁰ Zasebna zbirka, 16 – 12. 5. 1929.

⁶¹ Zasebna zbirka, 17 – 15. 5. 1929.

⁶² Zasebna zbirka, 18 – 18. 5. 1929.

⁶³ Zasebna zbirka, 24 – 16. 6. 1929.

⁶⁴ Zasebna zbirka, 25 – 21. 6. 1929.

⁶⁵ Zasebna zbirka, 27 – 25. 6. 1929.

mu ne prikriva denarnih zadev, hkrati ga je prosila za sodelovanje pri denarnih odločitvah.⁶⁶ Po smrti Maksove matere je dobila dediščino v višini 2.000 din. Maksa je prosila, naj odloči, ali naj z njo odplača celoten dolg, in naj ji pošlje kaj za vsakdanjo rabo. To je bil čas, ko je Maks pisemsko obmolknil.⁶⁷

Med 16. in 19. julijem je po dolgem času prejela moževo pismo. Hudovala se je, da ji je babica preveč računala za porod (300 din). Mož jo je spraševal, koliko denarja je porabila »v tem času«. Francka je odgovorila, da je 700 din porabila za poplačilo, za pomoč dekletu pa je odštela 170 din (za deset dni). Pisal ji je, da je poslal 50 guldnov, ki jih še ni dobila. Glede dediščine po materi Maksa prosi, naj ji pove, kaj naj naredi s tem denarjem. Vprašala ga je, ali ji bo poslal kaj denarja, da bo konec meseca (julija) lahko plačala mleko. Julija je od Maksa dobila 1.117 din. V nedeljo bo plačala dolg P. v višini 2.000 din. Kaj naj naredi z dokumentom (pismom), ki ga bo dobila od upnika P., ga je še vprašala. Francka je zapisala, da je delež dediščine po materi veliko pripomogel k boljšemu denarnemu stanju, saj sama ni mogla nič privarčevati.⁶⁸ Sporoča, da je plačala dolg pri P. in 25 din za trimesečne obresti. Prosila ga je za mnenje, ali je dolg odplačala pravilno, zlasti zadnje obresti. Od moža je zahtevala, da ji pošlje potrdilo o plačilu dolga. 16. avgusta ji je poslal 47,5 guldnov (1.054 din) in 3 ameriške dolarje, od katerih je enega po moževi želji dala očetu.⁶⁹ Konec septembra je prejela *goldinarke* (35 guldnov). Porabila jih bo za zobozdravnika, ki naj bi jo stal več kot 500 din. Poslani niso bili prek banke, zato je zanje dobila le 770 din. Maksa je zanimalo, za koliko so bili zamenjani v dinarje. Odgovorila mu je, da je dobila 22,20 din za en gulden. Potarnala je nad vedno nižjimi cenami, kar je slabo za kmete. Vse je kazalo na njeno skrbno vodenje finančnih zadev.

Mož jo je nedvomno ponovno povprašal glede porabe denarja, zato mu je kar malce jezno odvrnila: »Dragi Maks! Dobro si vedel kaj ne? Zakaj bom nucala denar zato si mi ga poslal ...« Plačala je zavarovalnino (162 din), mleko in konjsko vprego (260 din), hčérine čevlje (50 din) in delavko (50 din). Vse skupaj torej znesse 522 din. Poleg tega je morala kupiti plenice (66 din) in *suknjico za hčerko*, »... pa jih je spet sto«. Ostalo ji je še 200 din. Moža je vprašala, ali sme prodati kotel za kuhanje žganja. Na koncu je omenila, da davka za leto 1929 še ni plačala, ker še ni dobila položnice. V pismu z dne 15. oktobra ga je obvestila, da je plačala davke v višini 94 din, do konca leta naj bi bilo potrebno še manjše doplačilo: verjela je, da manj kot prejšnje leto.

Sredi oktobra je prejela denar v znesku 1.568 din.

»Veliko si mi poslal, mi bode ravno prav prišlo,« mu je odgovorila. V načrtu je imela nakupe v bližnjem mestu. Že pred tem je kupila svetlo modro blago po 150 din za meter, kar jo bo stalo okrog 500 din (»... ga bodem imela kadar pridem v Holland ...«).⁷⁰ Dala si je popraviti zobe, kar jo je stalo 800 din. V bližnjem mestu si je kupila novo jopo (170 din), prav tako za hčerko in sina (100 din). Računala je, da ne bo imela več stroškov. Potrjuje, da je 10. decembra prejela 1.120 din. Ni pričakovala, da bo tako hitro prejela njegovo pismo in denar. Pisal ji je, da mora prejeti 1.147 din, dobila pa je 27 din manj. Moža prosi, naj se na banki pozanima, zakaj ta razlika. Pisal ji je, da ji je doslej poslal skoraj 12.000 din. Francka zapiše: »... prav lepa vsota je že bla, kaj ne!!« Maks jo sprašuje, koliko je privarčevala od te vsote. Odkrito mu je odgovorila, da niti dinarja, saj je vse šlo za obleko in živež, »... in ena reč in druga reč ...«. Omenila je tudi stroške za novorojenca. Doslej ni mogla nič privarčevati, vendar je napovedala, da bo počasi le kaj prihranila.⁷¹ Na začetku januarja ji je ponovno primanjkovalo denarja.⁷²

Pri omenjanju denarja se v dialogu med ženo in možem pojavljajo tri denarne enote, avstrijska krona, holandski gulden in jugoslovanski dinar. Že leta 1919 je avstrijska valuta odšla v zgodovino z menjavo 4 krone za en dinar, v zavesti ljudi, v našem primeru Francke in Maksa, pa živi še leta 1929. Takrat je bil tečaj, z majhnimi odstopanji, 22,20 din za 1 holandski gulden. Podatek, da je Maks v desetih mesecih ženi poslal okrog 48.000 kron, ne da bi ga pri tem popravila oziroma je bila s tem celo zadovoljna, nam je lahko iztočnica za preračun v dinarje – gre torej za znesek 12.000 din.

Rojstvo otroka

3. julija popoldne je povila sinka Alojza. Še istega dne je možu poslala pismo, v katerem ga je obvestila o tem dogodku: »Dragi Maks! Sporočam Ti veselo vest, da sem danes dne 3/7. popoldan porodila srečno sina in da sva zaenkrat oba zdrava. Kadar bom mogla sama, Ti pišem kaj več. Srčno Te pozdravlja Tvoja žena Franca.«⁷³

Tega dne je do tretje ure popoldne sušila seno, uro pozneje, ko so se začeli popadki, pa je bila v kozolcu. Rodila je petnajst minut pred šesto zvečer. Že 5. julija mu je poslala veselo pismo: »Sprejmi moj pozdrav iz Rima«, in se zahvalila za njegovo pismo, ki ji ga je poslal 30. junija. Možu piše, da sta zdrava, da je fantek lep in tak kot Maks in da so vsi trije njegovi (kot tretji je nedvomno mišljen prvorojenec, ki je umrl). Po desetih dneh, ko je vstala iz porodne postelje in od

⁶⁶ Zasebna zbirka, 28 – 30. 6. 1929.

⁶⁷ Zasebna zbirka, 32 – 16. 7. 1929.

⁶⁸ Zasebna zbirka, 35 – 27. 7. 1929.

⁶⁹ Zasebna zbirka, 39 – 16. 8. 1929.

⁷⁰ Zasebna zbirka, 48 – 22. 10. 1929.

⁷¹ Zasebna zbirka, 55 – 12. 12. 1929.

⁷² Zasebna zbirka, 60 – 5. 1. 1930.

⁷³ Zasebna zbirka, 29 – 3. 7. 1929.

Dragi Marko!
 Sporocam Ti veselo
 vest, da sem danes
 dne 3/7. popoldan
 poročila sprejel
 sina in da so
 za enkrat ob
 zdrava.
 Kadar bom mogel
 sama, Ti pišem
 kaj več.
 Še enkrat pozdrav
 Tvoja žena
 Goran 3/7 Franca.

*Pismo Francke možu Maksu o rojstvu sina, 3. julija
1929 (zasebna zbirka).*

njeja ni dobila nobenega pisma, je bila užaljena. Prvo njegovo pismo po porodu je prišlo med 19. in 27. julijem. Težko je z gotovostjo reči, zakaj tako pozno. Na podlagi dosedanjega poznavanja njunih odnosov lahko sklepam, da njegov molk ni bil naključen in je bil verjetno posledica njegovega odklanjanja otroka.

Kasneje v istem pismu le izbruhne in užaljeno zapiše, da ne ve, ali bi spomladi prihodnje leto prišla k njemu, in se vpraša, ali je bil glede nje tako natančen tudi takrat, ko se je ženil z njo. Mimogrede: v Franckinih pismih je veliko vaških govoric in novic. Mnoge od njih so se dotikale *skakanja čez plot*, ki je bilo med vaščani in vaščankami vsakdanji pojav, tako tudi v primerih, ko so bili možje na delu v tujini. Kar nekaj teh zgodb je Francka natresla v pismih svojemu Maksu in nemalokrat izrazila upanje in zaupanje, da ji je bil zvest tudi na Nizozemskem.

Do rojstva sina Alojza oziroma Lojzka je v uvo-
dnih in zaključnih delih pism – marsikdaj kar sredi
pisma – moža obveščala o hčerkinem razvoju, bole-
znih in njeni podobi očeta v tujini. Po sinovem roj-
stvu ga je obveščala tudi o njem. Vzorec, da ga poz-
dravlja sama, na drugem mestu hčerka in šele nato
stari oče, se v pismih redno pojavlja. Takoj po odhodu

moža sprašuje, ali pogreša hčer. Sama ga omenja vsak dan, čeprav ne več z besedami, da je *ata* odšel na delo, ampak da piše domov. Večkrat ponovi, da ga hčerka ni pozabila, da je zrasla, da že sama odpre hišna vrata in da že precej dobro govori. Hči ga je pogrešala, vsak dan se ga je spominjala. Rada je gledala njegovo fotografijo in spraševala po njem. Francka je hčerine besede in stavke prenašala v maniri otroške govorice, da bi možu čim bolj približala njeno čebljanje in misli. Na dvorišču se je igrala z mačkami in piščanci. Družbo ji je delal stari oče, s katerim se je dobro razumela. Toda želela si je stika z očetom. Pomagala je v kuhinji. Po porodu v začetku julija, v času Maksovega pisnega molka ter njenih in Lojzkovih zdravstvenih težav, je Emica v njenih pismih za trenutek stopila v ozadje. Nad novorojenčkom je bila sestra sprva začudena, kasneje pa ga je sprejela. Družino je pestila bolezen novorojenca. Francka spet omenja Emico, češ da pomaga materi. Zapiše: »*Če jo kdo praša ki je pa ata, pa pravi moj ata je v Holandji kolm koplje bom šla hnjim da mi bo kolače kupu.*« Ob tem se Francka naveže na Miklavža (ki ni bil še tako blizu) in možu namigne, da mu je lansko leto nastavila, pa ji je letos prinesel Lojzka, »... *zdaj pa nič prav dosti več ne porajtam za take darove ker so take težave žnjimi in opravi!* *Če bo mogoče jih imava že dosti kaj ne!*« Poslala mu je fotografijo, na kateri je z Emico pred hišo. Vprašala ga je, ali ni hči kot *ata*, ali jo prepozna, ker ima *velike* (dolge) lase. Piše, da sta se fotografirali brez priprave, zato naj je ne kaže drugim, da se jima ne bi kdo smejal. Še vedno doji in je zdrava, zato lahko jé. Lažje in boljše živi kot včasih. Ob porodu Emice se je bala, da bo umrla, kar ji je škodovalo, tudi njeni postavi. Lojzek pa je še vedno bolan. Ne ve, kaj bi bilo z njim, če bi umrla. Mož in Emica bi jo lahko pogrešala, težje bi bilo za Lojzka, ko je bil še tako majhen. Predvideva, da bi si Maks našel drugo žensko. Nato preskoči na drugo temo. Na koncu se vrne k Emici, ki postaja neubogljiva, zato bi potrebovala očetovo vzgojo, saj se nje ne boji dovolj.

Emica je bila radovedna, ko je Francka pisala možu, in ves čas spraševala, kaj mu piše, zato je dopisala, da ga posebej pozdravlja. V pismu, ki ga je pisala v soboto, 21. decembra ob štirih zjutraj, mu posreduje Emičino željo, da bi šla na Nizozemsko k očetu in da bi rada videla holandske jaslice. V Emičinem imenu je poslala novoletno čestitko otrok: »*Dragi moj ata!! Vam želiva oba z Lojzkom. Vašo kartico sem prejela lepa hvala. Nadalje vam pošiljava prav srčne pozdravčke in poljubčke za novo leto. Meni je dobro mi je mamca spekla veliko potičko jo maham in na peč sedim. Vas pozdravlja ta Vaša Emica in Lojzk!*« Francka je še pripisala, da je prejela njegovo pismo in da mu bo kmalu odpisala.

Sklep

Zgodba Franckine družine ter v manjši meri njenega sorodstva in sovaščanov tako doma kot na Nizo-

zemskem je le utrinek, ki nam približa delček življenja in usode ločene družine. Bolj kot začetek manjka konec te zgodbe. Nisem zajel vseh vprašanj, ki se vsiljujejo ob branju pisem, temveč sem se osredinil na tista, ki so povezana z osebnimi in migracijskimi vsebinami. Nepoznavanje pisem moža Maksa, odkritost Franckinih pisem, njihova številčnost v razmeroma kratkem času, skrbnost pisanja, ponavljajoča se vprašanja in informacije ter zlasti njihova človeška toplina, izrazi veselja in še bolj razočaranj, vključevanje otrok, zlasti Emice, ki odkriva otroško hrepenenje po očetu in pričakovanja – vse to tej zgodbi daje osebni pečat. S pomočjo Franckinih pisem se srečamo z vsakdanjikom ženske, žene in matere, katere mož je na delu v tujini. Na kratko lahko to zgodbo opredelim kot Franckino zgodbo, zgodbo ženske, ki ima na svojih plečih kmetijo in bolj ali manj neprijazno, celo sovražno sosedstvo, vrh tega pa nosečnost in porod. Najbolj presenetljiv je možev odnos v predporodnem, poro-dnem in poporodnem času. Njegov pisemski molk je bolj ali manj očiten, Franckin strah in obupavanje pa izrazito izpovedna. Kljub vsemu temu zadnje ohranjenno pismo z dne 26. januarja 1930 začne in konča z naslednjimi stavki: »*Dragi mi ljubi mož Maks! Srčno Te pozdravljam in poljubljam in enako oba mala otročička ... Torej sprejmi od nas vseh prav lep pozdrav in poljub, posebno še od mene Tvoje zveste Te ljubeče Francke*« (61 – 26. januar 1930).

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

AS – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana.

AS 74 – Kraljevska banska uprava Dravske banovine, oddelek za socialno politiko in narodno zdravje.

HDA – Hrvatski državni arhiv, Zagreb.

HDA-1071 – Iseljenski komesarijat.

ZASEBNI ARHIV AVTORJA

Zbirka pisem in osebnih dokumentov (avtorjeva last).

LITERATURA

Arhivski predpisi v Republiki Sloveniji (ur. Vladimir Zumer). Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2007.

Barbič, Ana: Kmetica in kmečka družina v tranziciji. Teoretična razmišljanja in empirične ugotovitve. *Družboslovne razprave*, 16, 34/35, 2000, str. 97–125.

Bren, Hugon: Slovenci v inozemstvu. *Slovenci v desetletju 1918–1928. Zbornik razprav iz kulturne,*

gospodarske in politične zgodovine (ur. Josip Mal). Ljubljana: Leonova družba v Ljubljani, 1928.

Drnovšek, Marjan: Izseljensko in drugo časopisje med Slovenci v zahodni Evropi do leta 1940. *Dve domovini / Two Homelands*, 2–3, 1992, str. 265–316.

Drnovšek, Marjan: *Slovenski izseljenci in zahodna Evropa v obdobju prve Jugoslavije*. Ljubljana: Založba ZRC, 2012.

Holm, Christiane: Montag Ich., Dienstag Ich. Mittwoch Ich. »*absolut Privat! ? Vom Tagebuch zum Weblog*« (ur. Christiane Holm, Eva Bös, Tine Nowak in dr.). Frankfurt am Main: Museumsstiftung Post und Telekommunikation, 2008.

Kuhar, Alojzij: Slovenci na Nizozemskem. *Spominski zbornik Slovenije. Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije* (ur. Jože Lavrič, Josip Mal, France Stele). Ljubljana: Založba Jubilej, 1939.

Langeweg, Serge: *Mijnbouw en arbeidsmarkt in Nederlands-Limburg*. Hilversum Verloren, Monografieën 75, 2011.

Lipoglavšek-Rakovec, Slava: Slovenski izseljenci. Geografski pregled predvojne stanja. *Geografski vestnik*, XXII, 1950.

Premrov, Jože: *Izseljenska čitanka*. Ljubljana: Mladinska založba, 1941.

Selič, Rudolf: *Naši v Holandiji*. Heerlen: Uprava izseljeniškega glasila Rafael, 1934.

Uratnik, Filip: *Gospodarska in socialna statistika rudarstva v Sloveniji*. V: Poročilo Delavske zbornice za Slovenijo za leti 1927 in 1928. Ljubljana: Delavska zbornica za Slovenijo, 1928.

S U M M A R Y

Letters from Francka to her husband Maks in the Netherlands. An immigration story

The key focus of the discussion comes from the personal documents that were obtained by the author at a flea market and included in the discussion. The documents consist of 61 letters written in the context of immigration; they were kept by chance. The letters were written by the wife of an immigrant who had left to work in the Netherlands in 1929 and for a part of 1930. Despite their limited scope, the letters provide a wealth of information on life in the family of an immigrant. The husband, a miner, was less communicative, while the wife frequently took to writing. Although her writing style was on the elementary school level, a tendency towards finding the best way to recount her thoughts one after another can clearly be noted. The letters of less important people are

only rarely preserved, and those of immigrants are even rarer. Her reflections on the life of the family of an immigrant show that it was the mother who ran family life, including the family's property; she also cared for the children and kept her husband's spirits from breaking while abroad. Socially speaking, the Netherlands were a friendlier place than most European countries in the interwar period. Nonetheless, work in the mines was difficult. The letters written by Francka reflect a strong and patient personality who cared for her children and even gave birth to a son in the period in question. She was thrifty, and

at the same time she implored her husband to send back as much money as possible. The surroundings of her life in the hills of Škofja Loka are also of interest: as the wife of an immigrant, she experienced a great deal of rejection and taunting. The picture presented by this story of immigration is part sociological and part anthropological; it reveals a need for different interpretations, including the possibility of a historical interpretation. The immigration subject matter it covers presents great opportunities for further research in this field.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 929Podkrajšek M.:305-055.2(497.4)(044)"19"

Prejeto: 6. 11. 2013

Mateja Ratej

dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za kulturno zgodovino ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: mratej@zrc-sazu.si

(Ma)Rija Podkrajšek – urednica mesečnika Žena in dom v letih 1930–1941

IZVLEČEK

Avtorica se v prispevku ukvarja z življenjsko in s poklicno potjo Marije (Rije) Podkrajšek, ki je v letih 1930–1941 urejala mesečnik za žensko modo in zabavo Žena in dom. S pomočjo revije avtorica spremlja uredničin položaj zaposlene ženske in matere dveh otrok. Njeno osebnost, poglede in nazore skuša ujeti s pomočjo odgovorov, ki jih je urednica podajala na pisma (večinoma) bralk mesečnika in ki razkrivajo njene poglede in poglede slovenskega (večinoma) meščanstva v tridesetih letih 20. stoletja na vzgojo otrok, zakonsko zvezo, abortus, nezakonske otroke, na moški in ženski svet ipd. Pisma so zaradi svoje množine in nazornosti enkrat v pogled v odnose slovenske meščanske družine v tridesetih letih 20. stoletja.

KLJUČNE BESEDE

Kraljevina Jugoslavija, Marija Podkrajšek, Žena in dom, študije spolov, zgodovina mentalitet

ABSTRACT

(MA)RIJA PODKRAJŠEK – EDITOR OF THE MONTHLY ŽENA IN DOM IN 1930–1941

The author of this paper describes the life and career of Marija (Rija) Podkrajšek, the editor of the women's monthly Žena in dom in 1930–1941. Examining the magazine, the author describes the editor's position as a working woman and a mother of two children. By doing so, her aim is to offer an insight into the editor's personality, as well as her views and worldviews through the answers which she provided to the letters of her (largely) female readership and which capture not only her own perspectives but also those of Slovenian (in particular) middle-class population on upbringing, marriage, abortion, illegitimate children, men's and women's world, etc. during the 1930s. Owing to their multitude and explicitness, the letters provide a unique insight into the relations of a Slovenian middle-class family in the 1930s.

KEY WORDS

Kingdom of Yugoslavia, Marija Podkrajšek, Žena in dom, gender studies, history of mentalities

So ljudje, ki radi kažejo, kako resno in dostojanstveno stojijo nad tisoč majhnimi stvarmi, ki nam križajo pota našega življenja. Njih prav nič ne gane. /.../ Domišljajo si, da so ustvarjeni samo za velike reči. Čakajo, da pride čas za velike dogodke. Navadno čakajo zaman. /.../ Niso s tem računali, da so oni prav tako ljudje z majhnimi in velikimi napakami, kakor smo vsi drugi. (Rija Podkrajšek)¹

Četudi se nam kot opazovalcem preteklosti pogosto zdi, da življenje v času družbenih sprememb kar zamre, da denimo totalna vojna ne dopušča obiskovanja gledališč ali kina in revščina ne čustvovanja, temu v resnici ni tako. Eden od razlogov, zakaj se je bilo mamljivo lotiti raziskovanja življenja in dela Marije Podkrajšek v tridesetih letih 20. stoletja, je razbitje predsodka, ki trideseta leta na Slovenskem najprej in samodejno poveže s svetovno gospodarsko krizo in revščino ter z diktaturo kralja Aleksandra Karađorđevića. Eno in drugo drži, a življenje je teklo mimo tega in kljub temu. Šele ko razpraskamo debelo skorjo, ki smo jo na tem mikro delčku preteklosti pridno gradili politični in gospodarski zgodovinarji, začne pod njo utripati življenje ...

Marija (v nadaljevanju Rija, kakor se je podpisovala sama) Žargi se je rodila 15. marca 1895 v Ljubljani zakoncema Mariji in Francu Žargi. Še ko je bila otrok, se je družina preselila v Nemčijo, kjer sta Rija in njena mlajša sestra Fani (Frančiška) obiskovali nemško šolo. Čeprav se je mati po zgodnji očetovi smrti z obema hčerama vrnila v Ljubljano, je Rija tudi v svojih poznih letih odlično obvladala nemški jezik. V starejših letih ni veliko govorila o svoji otroški dobi in celo podatek, da je bil njen oče kuhar, je vnukom ob neki priložnosti omenila zgolj slučajno.² Nikoli ne bomo mogli biti prepričani, a zgodnja izguba očeta in njegov poklic bi utegnili biti tisti okoliščini, ki sta pomagali določiti Rijino življenjsko pot.

Oktobra 1915 se je Rija poročila z Emilom Podkrajškom, ki je bil rojen 13. maja 1894 v Mariboru materi Katarini in očetu Rudolfu, železniškemu uradniku; očetova zaposlitev na železnici je družino Podkrajšek zgodaj zanesla v Ljubljano, zato se je Emil čutil rojenega Ljubljančana. Ker je bila Rija ob poroki z Emilom po tedanji avstro-ogrski zakonodaji mladoletna, oče pa pokojen, je privolitev za poroko podal takratni ljubljanski sodnik Fran Milčinski, ki je leta 1944 postal tast Rijini in Emilovi hčerki Jani (poročeni Milčinski).³

Še pred Jano (1920) se je Rijini in Emilu rodil sin Dinko (1916). V zgodnjih dvajsetih letih je družina živela v središču Ljubljane na Prešernovem trgu (tedaj Marijin trg). Oktobra 1919 sta bila Rija in Din-

Rija Podkrajšek, stara približno eno leto (Žena in dom, 1. 3. 1931).

ko udeležena v hudem požaru v stavbi, kjer so živeli Podkrajškovi. Sprožila ga je eksplozija v tamkajšnji prodajalni barv, lakov in firnežev. Rija in takrat triletni Dinko sta bila poškodovana v požaru, ki ju je prestregel, ko sta okrog 13. ure pričakovala očeta h kosilu. Ko je pričelo goreti, je Rija skozi okno v drugem nadstropju svojega stanovanja najprej vrgla sinka, da ga je reševalec ujel v svoj plašč, nato pa je štiriindvajsetletnica v dramatični akciji goreča skočila še sama. Pri tem je ostal otrok skorajda nepoškodovan, sama pa je dobila poškodbe glave in rok, ko se ji je zaradi vročine stopila verižica, ki jo je nosila okrog vratu. Oba sta bila sprejeta v bolnišnico. Dinko se je stiskal k materi in široko odprtih oči drobil piškote.⁴ Leta 1925 se je družina vselila v hišo na Mirju.⁵

Rijin soprog Emil Podkrajšek je v letih 1927–1940 urejal mesečnik za moško modo in zabavo *Domachi prijatelj* (od leta 1932 *Prijatelj*). Pred začetkom druge svetovne vojne je bil tudi edini delničar Delniške tiskarne (delniške družbe) in lastnik založbe Evalit v središču Ljubljane, ki je izdajala oba mesečnika. Sprva je bil zaposlen kot hidrotehnik, a se je zgodaj invalidsko upokojil. Družina Podkrajšek ni dolgo ostala na ljubljanskem Mirju, temveč je Emil hišo prodal in kupil novo na Prulah, pred drugo sve-

¹ Rija Podkrajšek, Nekateri ljudje imajo vedno srečo, *Žena in dom*, 1. 2. 1932, str. 89.

² Pričevanje Matije Milčinskega.

³ Prav tako.

⁴ Požar na Marijinem trgu, *Slovenec*, 3. 10. 1919, str. 3–4; Pričevanje Matije Milčinskega.

⁵ Milčinski, *Moje življenje z Ježkom*, str. 199.

tovno vojno pa je družina živela v stanovanju na Mi-klošičevi ulici tik ob Delniški tiskarni.⁶

Delniška tiskarna je imela dolgo zgodovino in je bila od leta 1782 v lasti družin Kleinmayr – Bamberg ter dedičev. Po prevratu je zadnji nemški lastnik Ot-mar Bamberg tiskarno prodal delniški družbi Del-niška tiskarna. Podjetje je v času pred drugo svetov-no vojno zaposlovalo okrog 100 ljudi in je obsegalo moderno tiskarno, knjigoveznico, bakrotisk ipd.⁷ Na-predna naravnost lastnikov je bila vidna v izboru avtorjev – v Delniški tiskarni so tiskali dela Josipa Stritarja, Frana Levstika, Ivana Tavčarja, Ivana Can-karja in Otona Župančiča, kasneje pa Alojza Gra-dnika, Slavka Gruma, Franceta Bevka, Prežihovega Voranca, Milana Vidmarja, Frana Govekarja, Miška Kranjca, Angele Vode ipd.⁸ Po koncu druge svetovne vojne je bila Delniška tiskarna nacionalizirana, zaradi česar je Emil ostal brez dela, kar ga je silno priza-delo.⁹ Po vojni je nekaj časa delal kot svetovalec pri Državni založbi Slovenije.¹⁰

Leta 1930 je tedaj petintridesetletna Rija Pod-krajšek skupaj z Erno Podgornik pričela izdajati me-sečnik *Žena in dom*. Kot odgovorna urednica je bila v začetku izhajanja mesečnika navedena Erna Pod-gornik, leta 1936 pa Tončka Lipoglavšek, vendar je bila Rija Podkrajšek v vseh enajstih letih izhajanja mesečnika nesporno srce in duša revije. Četudi splošno opredeljen kot mesečnik za ženske, je bil časopis vendar najbolj pisan na kožo ženski iz mestnega oko-lja, ki je bila po poklicu gospodinja in katere družina je bila dovolj premožna, da je imela gospodinja po-moč v služkinjah, da je lahko sledila modi v oblačenju in urejanju stanovanja ter se poudarjeno ukvarjala z nego in vzgojo otrok. Program novega mesečnika za ženske je namreč zajemal teme o gospodinjstvu, domu, vzgoji, higieni, zdravstvu, kuhinji, šivanju obleke in perila, pletenju, vrtu, negi sobnih rastlin, perutninarstvu, ženskem gibanju ipd.¹¹

Žena in dom sicer ni bil niti prvi niti edini meseč-nik te vrste, temveč je predstavljal konkurenco tedaj že utečenemu mesečniku *Ženski svet* (izhajal je v le-tih 1923–1941 kot glasilo ženskih društev v Julijski krajini). Kot sta v prvi številki pojasnili urednici, je svetovna vojna postavila pred ženske nepričakovan izziv emancipacije, s čimer se je povečala tudi potre-ba po rednem obveščanju o rečeh, ki so jih vsako-dnevno obkrožale: »Več in več zahtevajo žene. Dom, gospodinjstvo, vzgoja vstopa čimdalje bolj v ospredje,

in to nas je napotilo, da prihajamo s pričujočim listom, namenjenim ženi, v svet.«¹² V naslednjem desetletju so se ob obeh urednicah kot bolj ali manj redni sode-lavci (pisci) mesečnika pojavljali še Ina Slokan, Vera Gogala, Manica Koman, Meta Koren, Ivo Peruzzi, Draga Hudaes, Lida Mali, Milica Stupan, v zadnjih letih pred vojno pa še Rijina hči, gimnazijka Jana, ki je pisala tudi v očetovo revijo.

Rija Podkrajšek in Erna Podgornik sta v prvi številki mesečnika obljubili osebno ali pisno pomoč v katerikoli zadevi, s katero bi se bralke obrnile na časopis.¹³ Oseben in iskren pristop urednic je kmalu obrodil sadove, saj so se pričela vrstiti vzhicena pisma bralk: »Drugo številko sem končno dočakala in se zelo razveselila njene vsebine! Pridni ste bili, ker niste samo obetali, pomislite, še moj mož se je zanimal za vsebino, tisti 'kotiček za moške' mi je pa kar glasno recital.«¹⁴ Ženske so poleg pohval reviji in urednicama zlasti veliko in podrobno pisale o svojem naraščanju, kar je sčasoma ob širjenju vsebine postalo moteče, zlasti za ženske brez otrok, zato je bila rubrika o objava-mi fotografij otrok postopno ukinjena.¹⁵ Dejstvo, da sta bili urednici zasuti s pošto, ki sta jo mestoma ko-maj obvladovali,¹⁶ priča o sili, ki jo je sprožil na novo odprt komunikacijski kanal, skozi katerega so lahko slovenske zlasti meščanske ženske vstopale v javnost.

Ob koncu leta 1930 sta urednici Rija Podkrajšek in Erna Podgornik v nagovoru bralkam ob svoji sku-pni fotografiji pokazali, kako veliko jima je do tega, da se mesečniku v času gospodarske krize in v pogo-jih politične diktature uspe obdržati tako, da bo pri-dobival nove naročnice in da bodo obstoječe naroč-nice pravočasno plačevale letno naročnino.¹⁷ Ker se je časopis financiral zgolj iz naročin, je bilo uredništvo za redno plačevanje prisiljeno iz meseca v mesec na-ročnice milo prositi, tu in tam pretiti, večinoma pa prijateljsko polagati na srce pozive k rednim plači-lom.¹⁸ Ko sta imeli pred seboj celoten prvi letnik, sta bili Rija in Erna zadovoljni in zaradi številnih odzi-vov bralk pomirjeni, da *Ženo in dom* razvijata v pravo smer. Mnoge bralke so bile pripravljene sodelovati pri nastajanju mesečnika z nasveti, fotografijami, od-govarjanjem na ankete, kar sta urednici razumeli kot znak, da se je časopis zanesljivo umestil v slovenski medijski prostor.¹⁹

¹² Prav tam.

¹³ Prav tam.

¹⁴ Naša deca, *Žena in dom*, 15. 3. 1930, str. 116–117.

¹⁵ Naša deca, *Žena in dom*, 15. 4. 1930, str. 153–154.

¹⁶ Nekaj dopisov naših naročnic, *Žena in dom*, 15. 4. 1930, str. 157.

¹⁷ Rija Podkrajšek, Ljuba čitateljica!, *Žena in dom*, 15. 12. 1930, napačna paginacija v vezanem letniku.

¹⁸ Rija Podkrajšek, Nikar se ne jezite, *Žena in dom*, julij 1934, str. 247; ista, Drage naročnice in bralke, *Žena in dom*, decem-ber 1935, str. 413.

¹⁹ Rija Podkrajšek, Našim dragim čitateljicam!, *Žena in dom*, 15. 12. 1930, str. 48.

⁶ Pričevanje Matije Milčinskega.

⁷ Iz življenja Delniške tiskarne, *Domači prijatelj*, september – oktober 1931, str. 293.

⁸ Podatki povzeti po bibliografskem sistemu Cobiss.

⁹ Milčinski, *Moje življenje z Ježkom*, str. 42.

¹⁰ Pričevanje Matije Milčinskega.

¹¹ Uvodnik, *Žena in dom*, januar 1930, str. 1.

Urednici mesečnika *Žena in dom* Rija Podkrajšek in Erna Podgornik (*Žena in dom*, 15. 12. 1930).

Spomladi 1931 sta urednici *Žene in doma* prvič poskrbeli za izdajo petih knjig s praktičnimi nasveti za gospodinjstvo. Za cilj sta si zadali pridobitev vsaj 10.000 prednaročnic, ki bi zagotavljale izdajo knjig po ugodni ceni. Kot še velikokrat je Rija tudi ob tej priložnosti pokazala, da razume trenutek na premici časa: »Danes so težki časi. Živimo hitreje kakor so živele naše babice. V takih resnih časih pa nekaj velja le oni, ki kaj zna, /.../ oni, ki se zna prilagoditi najtežjim okoliščinam.«²⁰ Sploh se je Rija Podkrajšek od januarja 1932 na bralke obračala v svojem imenu; z odzivom bralk je bila več kot zadovoljna: »Toliko naklonjenosti niti v sanjah nisem pričakovala. Ves svoj živi dan nisem dobila toliko pisem. Tako sem vesela vas vseh in rada vas imam.«²¹ Erna Podgornik od zadnje polovice leta 1931 očitno ni bila več sodelavka *Žene in doma*.

Že prvi letnik mesečnika je postregel z nasveti glede partnerskih in siceršnjih družinskih odnosov, ki so zaradi svoje množine in nazornosti enkrateno vpogled v odnose slovenske meščanske družine, pa tudi v osebnost svetovalke – urednice Rije Podkrajšek. Kajti četudi odgovori na vprašanja bralk in bralcev niso bili zmeraj podpisani, je na vprašanja svojih bralk odgovarjala skoraj izključno Rija Podkrajšek; kadar je na vprašanje odgovorila katera od njenih sodelavk, je bila z inicialkami podpisana pod odgo-

vorom.²² V kasnejših letih, ko se je število naročnic vzpenjalo in se je lotevala kompleksnejših vprašanj, so ji pri odgovarjanju pomagale strokovne sodelavke. Ne glede na to so bralke (in redki) bralci pisma zmeraj naslavljali nanjo, kar je kot urednica sprejemala z največjo odgovornostjo. Skrbno se je posvečala vprašanjem in skušala pomagati, ko je šlo za nasvet glede družinskih odnosov, službe ali izbire ženina. Težje ji je šlo od rok, kadar so prispele bolj bizarne prošnje za prodajo vina in orehov: »Kar morem, vse rada storim. Vsega pa vendar ne morem.«²³

Nadvse pomenljivo, ker ilustrira posebno zama knjenost, ki jo je mogoče pogosto opaziti pri človeku tridesetih let 20. stoletja, je bilo pismo ene od bralk maja 1930, ki ji je bolj kot revija k srcu prirasla sočutna in razumevajoča urednica: »Cenjena gospa, vedno bliže ste mi! Tako rada vas že imam, kakor bi vas poznala že dolgo vrsto let. /.../ Jaz vas imam zelo rada, draga gospa Rija, ker vidim, da ste ena izmed tistih, ki iščejo sorodnosti duš, pa je ne najdejo. Malo ste zaradi tega melanholični, toda to se vam poda. Jaz bi lahko pisala črtico o svoji gospej Riji, tako kakor si vas predstavljam! /.../ Pomislite, moj mož pravi, da sem odljudna, in to je res, zato se bojim tudi vas, bojim se, da mi na kakršenkoli način razderete sliko, ki jo nosim od vas v sebi.«²⁴

²⁰ Rija Podkrajšek, Vse za vas, drage naročnice, *Žena in dom*, 1. 3. 1931, str. 106–107.

²¹ Rija Podkrajšek, Drage gospe in gospodične, *Žena in dom*, januar 1932, str. 49.

²² Cenjena gospa urednica, *Žena in dom*, 1. 3. 1931, str. 121; Prosimo, oprostite!, *Žena in dom*, februar 1933, str. 47; V preudarek, *Žena in dom*, avgust 1933, str. 274–275.

²³ Rija Podkrajšek, Tistim, ki se obračajo name!, *Žena in dom*, 1. 3. 1932, str. 129.

²⁴ Dopisi naših naročnic, *Žena in dom*, 15. 5. 1930, str. 195.

Nagradno žrebanje naročnic v notarski pisarni Karla Pleiweissa; Rija Podkrajšek je druga z leve (Žena in dom, 1. 4. 1931).

V svojih odgovorih na pisma bralk je Rija Podkrajšek v zakonu prevaranim soprogam običajno svetovala odpuščanje, potrpežljivost in osredotočenost na otroke. Menila je, da ženska moškemu lažje odpusti nezvestobo kot obratno.²⁵ Tistim, ki so tožile, da možje radi uhajajo z doma, je svetovala več iznajdljivosti, ki bo moške obdržala ob domačem ognjišču.²⁶ Možem, ki garajo ves dan, da preživijo družino, ni potrebno zvečer prenašati čemerne in sitnega ženinca obraza. Rija se ni ustrašila niti grožnje neporočene matere s samomorom; svetovala ji je pogovora z materjo, ki ji bo znala stati ob strani, ter sprejetja svojega položaja, ki ji je prinašal posmeh in socialno izobčenje.²⁷

Cetudi je Rija Podkrajšek kot »pripadnica vsakega ženskega pokreta« odobraval, da so si ženske in soproge doma znale izboriti čas zase, ni pristajala na način, ki bi razdiral družinsko življenje.²⁸ Tako ni pomišljala, kako odgovoriti soprogi, katere mož ji je pred poroko obljubil, da bo lahko obiskovala tečaj plesa, kot zakonski tovariš pa ji je nato ples močno branil: »Zaradi plesa ni vredno, da se prepirate z možem. Seveda ni prav, če vam je obljubil, da boste smeli v

plesno šolo. Obljubo bi moral držati. Vi pa tudi nimate prav, da hočete nekaj, kar bi lahko privedlo do razdora. V zakonu se mora človek marsičemu odreči. Zakon je resna zadeva, zato vam svetujem, da je boljše za vas, če se odrecete plesu. S tem pokažete možu, da boljše razumevate njegove zahteve kakor pa on vaše želje.«²⁹

Riji so pisale tudi ženske, ki so bolj kot nasvet potrebovale sočutno poslušalko. Saj kaj svetovati ženski, katere mož skoraj vsako noč po koncu veseljačenja domov pripelje pijansko družbo, ki ji mora žena kuhati kavo. Ali tisti, katere mož neprikrito osvaja njeno mlajšo sestro, študentko, ki sta jo zakonca vzela pod streho zaradi finančne stiske. A je dobro ustoličen patriarhat tu in tam vendarle vrgel s trona kak razočaran soprogo, ki je Riji potarnal, da ga zakonska družica obtožuje tiranstva, ker ji krati pravico do družabnega življenja; nato so možje v komentarjih kar sami ugotavljali, da celo njim kot »vnetim zagovornikom ženske enakopravnosti« ta v praksi ni všeč.³⁰

Po letu in pol urejevanja mesečnika in prebiranja poslanih ji pisem je bila Rija Podkrajšek pretresena nad tem, kako »globoko čustvena je slovenska žena«. V zapletenejših primerih je za pomoč pri odgovarjanju večkrat prosila strokovno podkovane sodelavke, a vendar se je jezila nad lastno nemočjo, da bi kot ure-

²⁵ Nesrečna žena, *Žena in dom*, 15. 9. 1930, str. 328; Kaj mi je všeč in kaj mi ni pri možu, *Žena in dom*, 1. 4. 1931, str. 165; Vprašujem, ti odgovarjaj, *Žena in dom*, 1. 1. 1932, str. 5.

²⁶ Kaj mi je všeč in kaj mi ni pri možu, *Žena in dom*, 1. 4. 1931, str. 165; Vprašanja – odgovori, *Žena in dom*, februar 1935, str. 46.

²⁷ Vprašanja – odgovori, *Žena in dom*, januar 1935, str. 3.

²⁸ Vprašanja in odgovori, *Žena in dom*, 1. 10. 1931, str. 396.

²⁹ Vprašujem, ti odgovarjaj, *Žena in dom*, 1. 1. 1932, str. 5.

³⁰ Kaj mi je všeč in kaj mi ni pri možu, *Žena in dom*, 1. 2. 1931, str. 81; Kaj mi je in kaj mi ni všeč pri ženi, *Žena in dom*, 1. 3. 1931, str. 122; Odgovor zaplečniku, *Žena in dom*, januar 1937, str. 5.

dnica časopisa za ženske pomagala tistim, ki izgubijo svoje drage, ki živijo v nesrečnem zakonu ali pa jim skrbi in težave povzročajo otroci: »*Kolikor pač morem, svetujem po svoji preudarnosti.*« Kadar ni šlo drugače, je ženskam pomagala na srce, da čas celi rane, in svetovala iskanje utehe v delu.³¹

V času, ko je gospodarska kriza dodobra pretresala tudi Kraljevino Jugoslavijo, je Rija Podkrajšek smelo pokazala svoj socialni čut, ko je uredništvo časopisa večkrat preobrazila v posredovalnico za delo. Naročnice mesečnika je seznanjala z novimi poklici (kot poklic prihodnosti je zlasti rada priporočala poklic oblikovalca reklamnih oglasov, verjetno s pridobljenimi izkušnjami iz tujine),³² jih neutrudno priporočala kot delavke svoji prepleteni mreži znancev in prijateljev, da so se je pričeli že izogibati zaradi tega, hkrati pa je bralke spodbujala, da svoje potrebe po delovni moči sporočajo v uredništvo *Žene in doma*.³³

Po drugi strani se je zavedala, da je sklicevanje na gospodarsko krizo marsikomu priročen izgovor za pasivnost,³⁴ zato ni marala malodušja; prepričana je bila, da se za iznajdljivega človeka zmeraj najde delo. Navduševali so jo veseli in nasmejani obrazi ter razposajen smeh tistih ljudi, ki so znali kljub eksistencialnim težavam pogumno stopati v življenje.³⁵ Četudi je bila Rija Podkrajšek med tistimi zaposlenimi ženskami, ki so po sili razmer zanemarjale domače gospodinjstvo, ni za vsako ceno spodbujala žensk v službe. Njena logika je bila sledeča: kadar soprog zasluži dovolj denarja za oba, ni moralno, da ženska zaseda delovno mesto nekemu, ki denar potrebuje bolj kot ona.³⁶

Doživljanje krize v tridesetih letih 20. stoletja je sicer tema za samostojno razpravo, na tem mestu le toliko: ko je uredništvo *Žene in doma* leta 1936 poprosilo svoje bralke, naj napišejo, čemu so se morale odreči zaradi gospodarske krize, je ob kopici pesimizma polnih pisem v duhu splošne mantre tarnanja vendarle nezanemarljivo veliko žensk ugotavljalo, da se jim ni bilo potrebno odreči ničemu, kar bi bilo pomembno.³⁷

Rija Podkrajšek je brez omahovanja prisegala na (krščansko) normo enakosti, saj »*solnce in zvezde sijajo vsem enako*« in še »*vsi smo ustvarjeni po božji podobi. Nobene razlike ne sme biti med reveži in bogatini.*«³⁸

Gostiteljici čajanke, ki je spraševala, kako naj naziva svoje povabljenke, je zato napisala, da so ženske demokratičnih nazorov že zdavnaj opustile nazive »milostljiva«, »veleblagorodna« ipd. in v razumevanju družbenih sprememb dodala: »*Sedaj niso časi za take reči.*«³⁹ Emil se je še v mlajših letih norčeval iz vere in tudi Rija ni hodila v cerkev, hkrati pa sta tako Emil kot Rija želela biti (in sta tudi bila) cerkveno pokopana.⁴⁰ Čeprav je samo sebe razumevala kot konservativno osebo,⁴¹ je ničlikokrat demonstrirala samozavestno, odprto in napredno razmišljanje, ki se ni zmenilo za obrekovanja, opravljanja, porojena iz brezdelja, ter predsodke drugih;⁴² z zamahom roke je, denimo, zavrnila skrb tiste mlade matere, ki je trepetala za novorojenčkovu duševno zdravje zaradi očetovega poslušanja radia,⁴³ ki je bil tedaj na Slovenskem komaj nekaj let prisotna tehnologija.

Ob veliki predanosti delu se je Rija Podkrajšek pogosto spraševala, kako naj izboljša svoj mesečnik za ženske, da bo zanimiv kar najširšemu krogu bralk. Bila je lačna povratnih informacij bralk o svojem delu, da bi lahko pomirila dvome o tem, ali pravilno zaznava njihove želje in potrebe.⁴⁴ Ko se je zaradi emancipatorične drže uredništva le prevečkrat znašla pred očitkom svoje publike, da je revija do moških preveč ali premalo kritična, je Rija pojasnila, da je objektivnost v pisanju njena dolžnost, a je obenem pokazala, da je v svoji bralki videla predvsem žensko, ki je bila podvržena domači tiraniji: »*Naj ji marsikateri članki, ki razgaljajo in razčlenjujejo njeno mučeništvo, prikazujemo tragiko njenega življenja v še obupnejši luči, naj ji boleost in trpljenje še stopnjujemo? Prav nobene koristi ne bi imela od njih.*«⁴⁵

Želela je, da bi bil časopis, ki ga je ustvarjala, ženskam v zabavo in korist, v začetku leta 1932 pa je k tej želji postavila novo ambicijo. Kot glavni cilj si je zastavila, da bi *Žena in dom* »*tvorila srčno vez med vsemi čitateljicami,*« z drugimi besedami, da bi njen mesečnik kot agens povezal ženska stremljenja v artikulirano gibanje, ki bi znalo oblikovati politična stališča, torej takšna, ki bi imela vpliv na sfero javnega. Ni ji bila več dovolj kopica pohvalnih pisem, želela je participacijo bralk, njihove poglede na to, kaj želijo in kako bi lahko to dosegle. »*Hočem, da bi tudi vi sodelovali pri listu,*« je odločno zaključila v januarskem uvodniku. Povedano v številkah je to pomenilo, da je želela nakladi mesečnika povečati na 20.000 izvodov,⁴⁶ kar bi

³¹ Rija Podkrajšek, Resne besede v resnem času, *Žena in dom*, 1. 8. 1931, str. 283–284.

³² Vprašanja in odgovori, *Žena in dom*, september 1935, str. 302.

³³ Rija Podkrajšek, Resne besede v resnem času, *Žena in dom*, 1. 8. 1931, str. 283–284; Vprašanja – odgovori, *Žena in dom*, januar 1935, str. 3.

³⁴ Rija Podkrajšek, Draga naročnica, *Žena in dom*, 1. 10. 1932, str. 392–393.

³⁵ Rija Podkrajšek, Drage naročnice in bralke!, *Žena in dom*, april 1936, str. 133.

³⁶ Vprašanja in odgovori, *Žena in dom*, april 1933, str. 130.

³⁷ Trdi orehi, *Žena in dom*, februar 1936, str. 83–84; Odgovori na anketo, *Žena in dom*, april 1936, str. 130; maj 1936, str. 165.

³⁸ Vprašujem, ti odgovarjaj, *Žena in dom*, 1. 1. 1932, str. 5; Rija Podkrajšek, Nikoli več vojne, *Žena in dom*, november 1936, str. 393.

³⁹ Vprašujem, ti odgovarjaj, *Žena in dom*, januar 1932, str. 50.

⁴⁰ Pričevanje Matije Milčinskega.

⁴¹ Vprašanja in odgovori, *Žena in dom*, avgust 1935, str. 275.

⁴² Vprašanja in odgovori, *Žena in dom*, junij 1937, str. 222; september 1937, str. 323–324; marec 1938, str. 93.

⁴³ Vprašanja in odgovori, *Žena in dom*, avgust 1933, str. 303.

⁴⁴ Rija Podkrajšek, Ne zamerite, *Žena in dom*, 1. 10. 1931, str. 395.

⁴⁵ Vprašanja in odgovori, *Žena in dom*, november 1938, str. 397.

⁴⁶ Rija Podkrajšek, Božično pismo!, *Žena in dom*, januar 1932, str. 7–9.

pocenilo stroške tiskanja.⁴⁷ Ambicija je bila velika, če vemo, da je katoliški dnevnik *Slovenec* v drugi polovici dvajsetih let 20. stoletja izhajal v nakladi med 8.000 in 8.500 izvodov, *Jutro* kot osrednji dnevni časopis demokratske usmeritve pa v nakladi od 15.000 do 20.000 izvodov.⁴⁸

Da si je Rija v nekaj letih uspešno pridobivala zaupanje bralk, kažejo tudi nekatera pisma žensk iz kmečkega okolja, ki so se ulete v še trdnjši patriarhalni oklep plaho oglašale urednici. »*Vi tam v mestu znate drugim svetovati, povejte še meni, kaj naj storim. Pisati mi ne smete, ker naš vsa pisma odpre,*« je pisala mati osmih otrok, ker jo je bilo na smrt strah, da bo zakonski mož njuno prvorojenko ubil, ko bo izvedel, da je zanosila. Rija ji je svetovala, naj hčer brž preseli k sorodnikom, preden mož izve za njeno stanje, »*čas pa bo tudi njega potolažil, da bo odpustil neizkušnost svoji hčerki.*« Stopnja, do katere se je Rija angažirala v posameznih primerih, je bila mestoma že kar neverjetna. Posebno jo je zbadlo socialno zaničevanje in ustrahovanje nezakonskih otrok in njihovih mater, za katere je zmeraj našla sočutno in razumevajočo besedo.⁴⁹ Tako je materi z vasi, katere nezakonski sin je bil v šoli dnevno deležen žaljivih opazkov zaradi svojega položaja, pisala, naj ji sporoči naslov sinovega učitelja, da mu tudi sama napiše pismo; če se izživljanje otrok nad sošolcem tudi potem ne bi prenehalo, pa je bila Rija pripravljena otroku priskrbeti mesto v katerem od šolskih zavodov v Ljubljani.⁵⁰

Kako močna je bila večkrat navezanost bralk na časopis in na Rijo, kažejo dopisi naročnic junija 1932, med katerimi je ena od njih prizadeto pisala, da je potrebno nerednim plačnicam mesečnik takoj ustaviti, saj je na škodi *Žena in dom* ter vse redne plačnice, če mesečnik prihaja v »*nevredne roke*«. Še nazornejša je bila Vera Sušnik: »*Toliko potov mi je pokazal naš list, toliko nasvetov dobim v 'Ženi in domu', toliko luči in spoznanja mi prinaša, da je meni vaš list res moja srčna zadeva.*«⁵¹ Mesečnik je bil včasih bolj družinski kot ženski prijatelj, kar dokazuje ganljivo pismo Franja Piltaverja iz Brežic, ki je junija 1932 kljub slabemu gmotnemu stanju družine brez ženine vednosti poravnal letno naročnino s pojasnilom, da je časopis ženi in celotni družini »*prepotreben*«. ⁵²

Julija 1932 je Rija Podkrajšek začutila, da je bralkam dala vse, kar je znala in si mora zato nove izkušnje pridobiti v tujini. Bralkam mesečnika je napovedala svoje enomesečno študijsko potovanje v nekatera uredništva velikih tujih časopisnih hiš, saj

je želela dobre prakse prenesti v uredništvo svojega mesečnika.⁵³ O svojih vtisih s potovanja ni poročala, a najbrž ne bo napak, če Rijino trezno duhovno širino pripišemo tudi njenim rednim stikom z zunanjim svetom. Tako je, denimo, zaskrbljeni konservativni materi, vajeni božiča za domačo pečjo, ki se je branila preživetju praznika na planinski koči, kamor jo je vabil preostanek družine, skušala Rija pričarati čarobnost pobeljenih planinskih postojank in jo osvoboditi strahu pred neznanim. Medtem je osamljenim bralkam svetovala, naj na božični večer povabijo k sebi sorodno osamljeno dušo, četudi ji ne bi mogle ponuditi drugega kot čaj in kos kruha.⁵⁴

V pričetku leta 1933 je uredništvo *Žene in doma* sporočilo svojim bralkam, da se je v decembru 1932 in januarju 1933 močno povečalo število novih naročnic, kar pomeni, da je bil mesečnik Rije Podkrajšek v petem letu Aleksandrove diktature v lepem vzponu.⁵⁵ Leta 1934 se je lahko pohvalil tudi z izsejenskimi naročnicami. Februarja 1934 je iz Aleksandrije pisala Ivana Holeček, ki je zatrjevala, da ne bo mirovala, dokler ne bodo na *Ženo in dom* naročene vse tamkajšnje Slovenke. Iz italijanskega Neaplja pa se je oglasila Julka Brodar s sporočilom, da ji je mesečnik med tujci edina uteha in mesec za mesecem čaka nove številke: »*Takrat pozabim na vse skrbi in sem zopet srečna, ko prebiram ljubo domačo besedo.*«⁵⁶

Jeseni 1934 je urednica *Žene in doma* ob praznovanju svetovnega dneva miru, 11. novembra, načela debato o politiki razoroževanja in mirovništvu.⁵⁷ V tistem času so bili geopolitični premiki v Evropi vidni že s prostim očesom in tudi kmečki ženski, kot je bila Rijina bralka Ana Hudnik, je bilo jasno, »*kako se vse pripravlja na novo vojsko, kako nam bodo vzeli naše sinove in može, da jih pokoljejo za prazen nič.*«⁵⁸ Februarja 1934 je bila Kraljevina Jugoslavija pobudnica sklenitve vojaškega zavezništva, t. i. Balkanskega pakta, ki so se mu pridružile še Romunija, Grčija in Turčija. Ko je tako jeseni istega leta Kraljevino Jugoslavijo pretresla vest o atentatu na kralja Aleksandra, so tudi celostransko osmrtnico v novembrski številki *Žene in doma* pospremile besede, da je bil Aleksander »*vdan in iskren prijatelj miru*«, zato je z njegovo smrtjo Kraljevina izgubila modrega vladarja, Evropa pa velikega pobudnika za mir in mednarodni sporazum.⁵⁹

Se bolj odločno protivojna je bila dikcija Rije Podkrajšek novembra 1935, ko je med drugim zapi-

⁴⁷ Ob koncu leta, *Žena in dom*, 1. 10. 1932, str. 394.

⁴⁸ NŠAM, fond: Andrej Karlin, Pismo Antona Jerovška škofu Karlinu, Maribor, 23. 2. 1926; Podražitev 'Slovenca', *Jutro*, 29. 12. 1928, str. 2; Naš notarski akt, *Jutro*, 1. 1. 1929, str. 2.

⁴⁹ Vprašanja in odgovori, *Žena in dom*, september 1936, str. 210–211.

⁵⁰ Vprašujem, ti odgovarjaj, *Žena in dom*, januar 1932, str. 50.

⁵¹ Dopisi naročnic, *Žena in dom*, 1. 6. 1932, str. 243.

⁵² Drugim za zgled, *Žena in dom*, 1. 6. 1932, str. 247.

⁵³ Rija Podkrajšek, Dopisovanja meseca julija ne bo, *Žena in dom*, 1. 6. 1932, str. 248.

⁵⁴ Rija Podkrajšek, Na sveti večer, *Žena in dom*, januar 1933, str. 7; Vprašanja in odgovori, *Žena in dom*, januar 1933, str. 6.

⁵⁵ Prosimo, oprostite!, *Žena in dom*, februar 1933, str. 47.

⁵⁶ Kaj pravijo o našem listu naročnice, ki žive v inozemstvu, *Žena in dom*, april 1934, str. 126.

⁵⁷ Rija Podkrajšek, Drage naročnice!; V imenu otrok – razorožite se, *Žena in dom*, november 1934, str. 385.

⁵⁸ Nekaj sodb izmed tisočeri, *Žena in dom*, marec 1936, str. 93.

⁵⁹ Osmrtnica, *Žena in dom*, november 1934, str. 391.

sala: »Nikoli več vojne!«⁶⁰ Novembra 1938 ob vztrajnem približevanju vojne so bile njene besede preroške; dokazovale so, da glas razuma nikoli ne preglasi vojaškega bobna: »To uničenje bi zavzelo ob sedanjih vojnih sredstvih tak obseg, prepad, ki bi ga odprla nova svetovna vojna, bi bil tako brezdanji, da bi v njem izgnila vsa visoka kultura in omika dandanašnjega človeštva, vsakršen pravni red, vsa rešilna načela in vsakršna možnost obnove.«⁶¹

Poleti 1936 se je Rija Podkrajšek prvič odločila za daljši dopust; za dva meseca je precejšen del obremenitve preložila na sodelavce mesečnika, sama pa je v uredništvo prihajala le še enkrat tedensko. Prosila je bralke, da se nanjo obračajo le z »zaupnimi stvarmi«, vse ostalo pa bodo rešile »gospodične« v uredništvu.⁶² Glavna urednica je bila tedaj Tončka Lipoglavšek, a se je Rija že leta 1937 vrnila kot glavna urednica in je na tem položaju ostala do zadnje številke časopisa leta 1941.⁶³ Maja 1935 se je Rija bralkam pohvalila z več kot tisoč prejetimi pismi bralk, ki jih je vztrajno prebirala večer za večerom, ko se je lahko umaknila v svoj intimni kotic.⁶⁴

Ker je pismo, v katerem pojasnjuje razloge za daljše počitnice, edina tako obširna in iskrena Rijina izpoved, ki jo je kdaj delila s svojimi bralkami in hkrati razkriva njen uredniški vsakdan, dovolimo besedi, da teče: »Deset mesecev v letu sem zaposlena v uredništvu od jutra do noči. Saj same veste, koliko je dela pri tako razširjenem listu. Dopoldne je v uredništvu toliko obiskov, da komaj pridem do svojega dela. Popoldne sestavljam odgovore na številna vprašanja in urejam pošto. Vsaka hoče imeti takoj odgovor. Zvečer, ko so drugi prosti, pa moram prebirati rokopise in sestavljati članke za časopis. Poleg tega moram gledati na to, da ustrezem številnim željam naših naročnic. Saj veste, vsaka hoče svoje. Kar je eni všeč, tega druga ne mara, in narobe. Moja dolžnost pa je, da gledam na to, da prinaša 'Žena in dom' vsaki nekaj praktičnih reči, poleg tega pa da prinaša take članke, ki so vzgojni, čeprav tej ali oni niso po volji. V teh desetih mesecih mi pa seveda prav malo časa preostaja za družino in gospodinjstvo. Z gospodinjstvom sem se pa že od nekdaj rada ukvarjala. Ne zdi se mi nič lepšega, kakor gospodinjiti v svojem ljubem domu. Saj je toliko raznovrstnega dela, ki ga z veseljem opravljam. Saj veste, da si vsaka gospodinja domišlja, da sama vse najbolje izvrši. Poleg tega je zame gospodinjstvo delo gotovo nekaj lepega, ker pridem zaradi svojega poklica le redkokdaj do gospodinjstva. Imam pa tudi dva velika otroka (Dinko je imel tedaj 20, Jana pa 16 let, op. p.),

ki sta mi že čez glavo zrasla. Domišljata si, da že vse bolj znata kakor pa njuna mamica. Ne gre drugače, kakor da ta dva meseca, ko imata počitnice, njima posvetim, da jima dokažem, da njuna mamica le še kaj več zna, kakor pa samo bruške peči in urejati ženski list.«⁶⁵

Jana Podkrajšek (por. Milčinski) je zatrjevala, da so bili njeni starši strogi vzgojitelji, za takšno se je imela tudi Rija.⁶⁶ Kot urednica je bila kajpak zelo dobro seznanjena s sodobnimi smernicami vzgoje, ki so dajale poudarek vživljanju v otroka, razumevanju njegovih čustev, sposobnosti ipd. Materi prepirljivih petletnika in osemletnice je tako svetovala, naj ju zaposli, saj je njunim izbruhom agresije kriv dolgčas in ne otroška zloba.⁶⁷ A kot se človeku rado zgodi, je tudi Rija lažje pametno svetovala neznankam, ker v njihove probleme ni bila čustveno vpletena; znala je naravnost povedati taščam, naj se ne vtikajo v življenje mladih, materi petletnika, da ni nič narobe, če se njen edinec igra s punčkami iz krp, staršem pubertetnikov, naj bodo razumevajoči in potrpežljivi, pa trezno tistim zaščitniškim materam, ki se niso mogle sprijazniti z ženitno izbiro svojih otrok.⁶⁸ Ko pa se je Rijina hči Jana maja 1941 prvič srečala s svojim bodočim soprogom Franom Milčinskim – Ježkom in ji je ta takoj prepričano zatrdil, da se bosta gotovo poročila, je bila sama glede tega močno v dvomih, saj je vedela, da imajo njeni starši »čisto drugačne ženine v mislih in nikakor ne igralca, umetnika, komedijanta.«⁶⁹

Ko so leta 1944 postajala hrepenenja mladih po poroki vse močnejša, se je Jana zelo bala odziva staršev. Frane jo je tolažil, da se lahko poročita tudi brez njunega privoljenja, a Jana na to ni želela pristati, saj se je še spominjala, kako zelo sta bila Rija in Emil prizadeta, ko se je njun prvorojenec poročil z zagrebško Judinjo brez blagoslova staršev. Poleti 1944 je Jana vendarle povabila Franeta domov. Pred Rijo je stopil s šopkom gladiol in jo prosil za hčerino roko: »Videla sem, kako jo je prizadelo, čeprav je takrat že po malem slutila, da se nekaj dogaja.« Poklicala je soproga, ki je imel pri hiši glavno besedo. Sklenil je, da je potrebno predlog prespati. Jana in Rija sta se težkih src odpravili na sprehod na Rožnik.⁷⁰

Kako je Rija Podkrajšek doživljala materinstvo, je pojasnila na nekem drugem mestu, ko je zapisala, da je otrok izpolnitev vseh sanj za pravo žensko. Ženski prav nič ne more nadomestiti otroka, je razmišljala, in kot glavni cilj vzgoje navedla človeka, ki bo znal z vedrim in pogumnim srcem stopati skozi življenje; vedrina in pogum sta bila tudi sicer Rijini življenj-

⁶⁰ Rija Podkrajšek, Drage naročnice in bralke, *Žena in dom*, november 1935, str. 385.

⁶¹ Rija Podkrajšek, Drage naročnice in bralke, *Žena in dom*, november 1938, str. 401.

⁶² Rija Podkrajšek, Ljube naročnice, *Žena in dom*, julij 1936, str. 251.

⁶³ *Žena in dom* – pregled kolofonov po letnikih.

⁶⁴ Rija Podkrajšek, Drage naročnice, *Žena in dom*, maj 1935, str. 171.

⁶⁵ Rija Podkrajšek, Ljube naročnice, *Žena in dom*, julij 1936, str. 251.

⁶⁶ Vprašanja in odgovori, *Žena in dom*, avgust 1935, str. 275.

⁶⁷ Vprašanja in odgovori, *Žena in dom*, januar 1938, str. 2–3.

⁶⁸ Vprašujem, ti odgovarjaj, *Žena in dom*, 1. 3. 1932, str. 130; 1. 7. 1932, str. 274; 1. 10. 1932, str. 392; Vprašanja in odgovori, *Žena in dom*, avgust 1935, str. 275.

⁶⁹ Milčinski, *Moje življenje z Ježkom*, str. 19–20, 27–28.

⁷⁰ Prav tam.

ski vodili: »Prave matere so tiste žene, ki vzgojijo svoje otroke v vredne člane človeške družbe!«⁷¹ Naklonjena je bila posvojitvam za tiste pare, ki niso mogli imeti bioloških otrok.⁷² Ker se je kot urednica trudila, da bi starši svojim hčeram najprej zagotovili izobrazbo in šele nato doto, nam ne preostane drugega kot verjeti, da je Rija Podkrajšek tudi svoja otroka vzgajala v enakopravnem duhu ne glede na spol.⁷³

Po pričevanju njenega vnuka Matije Milčinskega je bil Rijin in Emilov zakon topel in ljubeč, vendar se je morala Rija v njem prilagoditi soprogoi avtoritarni naravi; po vrnitvi s potovanj je morala, denimo, Emilu predložiti natančen stroškovnik, vključno s cenami znamk, razglednic in pijač ob kosilih. Da sta bila zakonca kljub temu simbiotično povezana, priča po drugi strani Emilovo žalovanje ob vsaki Rijini odsotnosti z doma in Rijina sprememba značaja po Emilovi smrti, ko je prevzela nekatere njegove lastnosti, kot sta gospodovalnost in skopost. Po povedanem se seveda poraja vprašanje, koliko avtonomije je imela Rija pri urejanju svojega mesečnika.⁷⁴ Prepoznavna (načelna, samozavestna in ponosna) dikcija, s katero je nastopala pred svojimi bralkami, napeljuje k tezi, da je bila Rija pri urejanju časopisa sorazmerno neodvisna in se Emil kot urednik moškega časopisa ni usodno vpletal v »ženske zadeve«.

Rija je imela sicer o zakonu jasno izoblikovano stališče, saj je s svojimi nasveti ženskam in moškim zarisovala temelje zakonskim posvetovalnicam na Slovenskem. Zakonska harmonija je odvisna od značajeve zakoncev in od okoliščin ter razmer, v katerih živita zakonca, je trdila Rija. Zakon je dosmrtni kompromis, zato morata biti v njem oba partnerja velikodušna in požrtvovalna, plemenita in obzirna, znati morata popuščati in odpuščati. Ne glede na to, da je sprejemala premiso, da mora biti žena v zakonu podrejena možu, je ostro zavračala moško nasilje nad družinskimi člani,⁷⁵ kakor je bila jasna njena zahteva po spoštovanju gospodinjskega dela, ki so ga doma opravljale poročene ženske.⁷⁶ Prav tako je zagovarjala stališče, da morata imeti v zakonu oba partnerja dovolj svobode, da ne utesnjujeta drug drugega.⁷⁷ Domače zdrahe in prepiri naj ostanejo za domačimi stenami in še: vsak član družine naj se skuša do svojih bližnjih vesti tako prijazno, kakor se vede do prijateljev in znancev,⁷⁸ kajti »zakonska sreča

je odvisna od samih malenkosti, od samih brezpomembnih reči.«⁷⁹

Ob koncu leta 1936 je pri mesečniku *Žena in dom* izšla knjiga zdravnika Karla Petriča o regulaciji rojstev in preprečevanju zanositve. Občutljive tematike se Rija Podkrajšek dotle ni javno lotevala, a je ob izidu knjige priznala, da jo je k njeni izdaji navedlo veliko število pisem bralk na to temo.⁸⁰ Abortus je bil pred drugo svetovno vojno na Slovenskem socialno nesprejemljiv in kazensko pregonljiv. Jugoslovanski kazenski zakonik iz leta 1929 je v svojem 170. in 173. členu določal zaporno kazen do treh let za žensko, ki bi umetno prekinila nosečnost, in zaporno kazen do petih let za osebo (zdravnika, lekarnarja ali babico), ki bi abortus opravila.⁸¹

Rija Podkrajšek je v začetku leta 1937 ponovno odprla vprašanje posvetovalnic za ženske. Že leta 1932 je na različna slovenska ženska društva nasloвила pobudo za izgradnjo Ženskega doma v Ljubljani, v okviru katerega bi delovale različne posvetovalnice: pravna, zdravniška, poklicna, zakonska, vzgojna ipd. Kljub pripravljeni dokumentaciji Rija tedaj pri družini ni dobila zadostne podpore za izgradnjo, vendar zamisli ni opustila, četudi se je zavedala, da ji v letu 1937 zaradi slabega gospodarskega položaja države Ženskega doma ne bo uspelo postaviti na noge. Pozivala je ženska društva k oblikovanju ločenih posvetovalnic, saj so jo njene bralke z vprašanji vsakodnevno množično opominjale, kako potrebne so tovrstne pisarne za večjo avtonomijo žensk v slovenski družbi.⁸²

Septembra 1939 so se ljudem sesuli še zadnji upi, da vojne v Evropi ne bo. Rija Podkrajšek je videla glavni vzrok za novo morijo v razdejani zavešti evropske skupnosti in iztrebitvi cveta evropskega človeka v vojni 1914–1918.⁸³ Ne glede na to je vojno pričakala pokončna, kakor je zmeraj znala nastopiti pred svojimi bralkami. Pozivala jih je k vedrini in močni volji, k razumu, ki odklanja lažne govorice: »Vsako jadikovanje in tarnanje moramo opustiti. Delajmo svojo dolžnost in izvršujmo svoje delo nemoteno naprej s prepričanjem, da nas bo vojna vibra pustila ob strani.«⁸⁴ Urednica *Žene in doma* tudi marca 1940 ni dopuščala malodušja, ko je svoje bralke pozivala, naj se pozanimajo o življenjskih razmerah v delavskih kolonijah, predmestjih in na kmetih, preden tarnajo nad lastnimi. Skušala je tudi nanje prenesti svoj življenjski optimizem, ko je ženskam predlagala okoliščinam prilagojeno življenjsko vodilo, ki je govorilo,

⁷¹ Rija Podkrajšek, Drage naročnice in bralke, *Žena in dom*, februar 1935, uvodnik.

⁷² Rija Podkrajšek, Ljube naročnice in bralke, *Žena in dom*, februar 1936, str. 55.

⁷³ Rija Podkrajšek, Ljube naročnice in bralke!, *Žena in dom*, september 1935, str. 305.

⁷⁴ Pričevanje Matije Milčinskega.

⁷⁵ Vprašanja in odgovori, *Žena in dom*, oktober 1936, str. 351.

⁷⁶ Rija Podkrajšek, Božično pismo, *Žena in dom*, januar 1937, str. 7–8.

⁷⁷ Vprašanja in odgovori, *Žena in dom*, december 1936, str. 420.

⁷⁸ Rija Podkrajšek, Ali ste kdaj nervozni?, *Žena in dom*, februar 1938, str. 57; Vprašanja in odgovori, *Žena in dom*, str. 134.

⁷⁹ Vprašanja in odgovori, *Žena in dom*, februar 1936, str. 51–53.
⁸⁰ O preprečenju zanositve, *Žena in dom*, december 1936, str. 433.

⁸¹ Iz novega kazenskega zakonika, *Slovenec*, 1. 2. 1929, str. 1.

⁸² Rija Podkrajšek, Ustanovite posredovalnico, *Žena in dom*, januar 1937, str. 21.

⁸³ Rija Podkrajšek, Drage naročnice in bralke, *Žena in dom*, november 1940, str. 347.

⁸⁴ Rija Podkrajšek, Drage naročnice in bralke, *Žena in dom*, oktober 1939, str. 369.

da je vsakega trpljenja prej ali slej konec, svet pa se vrti naprej.⁸⁵

Avgusta 1940 pa v Rijinem uvodniku ni bilo več sledu mirovništva; obljubljala je, da se bodo očetom, sinovom in možem v tokratni vojne brezpogojno pridružile tudi ženske: »Borile se bomo kakor levinje. /.../ Domovina, vsak trenutek smo pripravljene žrtvovati se zate!«⁸⁶ Toliko bolj je bila razočarana, ko je ugotavljala, da so bila številna pisma bralk v prvih mesecih leta 1941 polna grenkobe, žalosti, črnogledosti in vdanosti v usodo.⁸⁷ Ko je aprila 1941 vojna dosegla Kraljevino Jugoslavijo, je izšla zadnja številka *Žene in doma*; Rija je tudi v njej odgovarjala na vprašanja svojih bralk o zakonu, družinskih razmerjih, poklicnih usmeritvah ipd.⁸⁸ Imela je prav: življenje je kljub vojni teklo dalje ...

Zakonca Podkrajšek sta se sčasoma sprijaznila s komedijantskim zetom, Jana in Frane Milčinski sta se 19. avgusta 1944 poročila. Dogodek je bil svečan, ena sama iluzija mirnega življenja sredi vojne in težko si je zamisliti, da brez zasluga materine prepredene socialne mreže, ki jo je desetletje pletla kot urednica svojega tretjega otroka – mesečnika *Žena in dom*. Jana se je z radostjo spominjala svojega poročnega dne: »Nevesta sem bila v dolgi beli obleki, ženin v črnem, v cerkvi prižgane sveče in oltar okrašen s cvetovi poletnih rož. Do cerkve, oddaljene le dobrih sto metrov, smo se peljali s kočijo.« Emil Podkrajšek je mladoporočencema obljubil sobici v Delniški tiskarni, ki se je držala Podkrajškovega doma. Razen tega je oba zaposlil, za tisk sta pripravljala knjige Zofke Kvedrove in prevajala tuje romane.⁸⁹

Rijin in Emilov sin Dinko Podkrajšek se je po kapitulaciji Italije jeseni 1943 z ženo umaknil iz Ljubljane in družina do konca vojne ni vedela, kje je. Rija je od hudega zbolela, Emila pa so Nemci zaprli. Sčasoma si je Rija nekoliko opomogla, Emila pa so Nemci izpustili, po besedah njune hčerke Jane prav zaradi materinega slabega zdravstvenega stanja. Da je Rijo Podkrajšek notranje določal kljeni vitalizem, je ponovno pokazala, ko je naposled tudi božič leta 1944 pričarala v prazničnih barvah, četudi sta bila oba z Emilom zelo potrta zaradi sinovega izginotja. Natanko deset let pred tem je Rija v uvodniku svojega mesečnika pisala: »Sveti večer in priprave zanj so nekaj prav posebno mikavnega, in ženske to gotovo naj-

bolj občutijo. One krasijo božično drevesce, one izbirajo darila za moža, za otroke, za matere, za služinčad, za prijatelje in za vsakogar, ki ga mislijo razveseliti. Bog ve, ali se pri teh opravkih in nakupih kedaj spomnite, da živijo po svetu ljudje, ki nimajo nikogar, ki bi jim pripravljali darila in bi jim z ljubečim srcem olepšal ta večer, nikogar, ki bi jim ta dan pripravil majhno, vsaj majceno veselje?«⁹⁰

Ko je Rijina hči Jana spomladi 1945 pričakovala prvega otroka, je bila spet mati tista, ki je s svojo ekspeditivnostjo »takoj poskrbela za vse«.⁹¹ Nič čudnega, ko pa se je že več kot deset let trudila izboljšati higienske razmere in izobrazbo porodnic, ki so rojevale doma, prepogosto v povsem neprimernih razmerah, kar se je odražalo v razmeroma visoki umrljivosti porodnic in novorojenčkov.⁹² Toliko bolj se je podvžala, ko je šlo za lastno hčer: »Peljala me je h ginekologu, poiskala stare rjube, da sva iz njih sešili plenice, pobrskala po predalih in našla še moje in bratove srajčke in povoje.«⁹³

Družinska vila na Bledu, ki sta jo leta 1932 postavila zakonca Podkrajšek, je bila med vojno zaplenjena – leta 1944 jo je kupil in se vanjo vselil Richard Schmitt. Po koncu vojne je bila vila povrnjena družini Podkrajšek, Rija in Emil sta stara leta preživela v njej.⁹⁴ V zgodnjih šestdesetih letih 20. stoletja sta se preselila v stanovanje v Ljubljani, vendar sta toplejše dele leta še zmeraj preživljala v svoji blejski postojanki.⁹⁵ Rijina hči je bila nanjo še posebej navezana, saj je bila izhodišče za številne vzpone na okoliške gorske vrhove, ki jih je obiskala s starši.⁹⁶ Jana in Fran Milčinski sta blejsko vilo po smrti zakoncev Podkrajšek še naprej uporabljala kot stalno počitniško rezidenco,⁹⁷ danes pa je v lasti njunega sina Matije Milčinskega. Babico je ohranil v spominu kot ljubečo in vedro žensko, sijajno kuharico ter značajsko skromno žensko, ki je v pogovorih o urednikovanju mesečnika zmeraj govorila v prvi osebi množine: smo napisali, smo uredili, smo odgovorili itd.⁹⁸

Rija se je takoj po koncu vojne z Jano odpravila na Bled, da bi preverila, kaj se je zgodilo z njihovo vilo, saj med vojno niso smeli iz mesta. Njen odnos do blejske družinske vile lahko morda razberemo iz pogleda, ki ga je nekoč v sebi lastni maniri razgrinjala svojim bralkam: »Če gremo v tuj kraj s pričakovanjem, da bomo našli svoje duševno ravnotežje ali pa nov pogum za boj z vsakdanjostjo – tedaj bomo gotovo razočarani. Mir in duševno ravnotežje morata biti v nas samih – tuj kraj, naj bo še tako lep, nam ga ne more dati.

⁸⁵ Rija Podkrajšek, Ali je kaj boljše, če se predajate obupu, *Žena in dom*, marec 1940, str. 89.

⁸⁶ Rija Podkrajšek, Domovina, mi smo pripravljene, *Žena in dom*, avgust 1940, str. 235.

⁸⁷ Rija Podkrajšek, Drage gospe in gospodične, *Žena in dom*, januar 1941, str. 9; ista, Drage naročnice in bralke, *Žena in dom*, marec 1941, str. 99.

⁸⁸ Vprašaj, ne odlašaj, *Žena in dom*, april 1941, str. 139–141.

⁸⁹ Milčinski, *Moje življenje z Ježkom*, str. 28–29, 32.

⁹⁰ Pismo uredništva, *Žena in dom*, december 1934, str. 413.

⁹¹ Milčinski, *Moje življenje z Ježkom*, str. 23–24, 37.

⁹² Rija Podkrajšek, V vašo korist in za zdravje vaših otrok, *Žena in dom*, 1. 8. 1931, str. 315.

⁹³ Milčinski, *Moje življenje z Ježkom*, str. 37.

⁹⁴ Benedik, *Počitniške vile*, str. 208.

⁹⁵ Pričevanje Matije Milčinskega.

⁹⁶ Milčinski, *Moje življenje z Ježkom*, str. 41, 52.

⁹⁷ Benedik, *Počitniške vile*, str. 208.

⁹⁸ Pričevanje Matije Milčinskega.

*Dobro voljo in vedrost moramo sami nesti s seboj, potem nam bodo počitnice povsod lepe in prijetne.*⁹⁹

Rija Podkrajšek je umrla štirinajst let po smrti svojega moža, 10. junija 1983, stara osemnosemdeset let. Do konca življenja so jo brazgotine na vratu spominjale na požar leta 1919, tiste v srcu pa na težaven odnos s sinom, ki se je po pobegu iz Ljubljane z ženo selil po begunskih taboriščih in nazadnje sprejel avstrijsko državljanstvo. Na tujem se je poročil še dvakrat, z Danko in Italijanko, Emil in Rija pa sta ga prvič obiskala šele sredi petdesetih let 20. stoletja, ko je kot pravnik živel v Milanu. Kot kaže, je srž njegovega problematičnega odnosa s starši tičal v Dinkovem nasprotovanju očetu – Emil je sinu začrtil poklicno pot, ki ji Dinko ni bil pripravljen slediti. Staršem se je iz tujine občasno oglašal v pismih, v katerih jih ni nikoli imenoval oče in mama.¹⁰⁰

Življenje po drugi svetovni vojni Riji, ki se je upokojila kot novinarka, ni prinašalo tako velikih izzivov, kot jih je bila deležna v tridesetih letih 20. stoletja, ko je v patriarhalni družbi kot poročena ženska in mati dveh otrok uspešno razvijala mesečnik *Žena in dom*. Prirojeni vitalizem, ki ji je omogočal vodenje uredništva in ki ga izžarevajo njeni pogledi na življenje pred drugo svetovno vojno, pa ji je gotovo pomagal najti življenjski smisel tudi v poznih letih: »Z dobro voljo lažje prenesemo vse težave in vse neprijetnosti, ki nam jih prinaša vsakdanjost. Z veselim pogledom na življenje se lažje otresemo skrbi in lažje premostimo zapreke. Pogumni človek si osvaja svet! V tem izreku je več resnice, kakor bi si človek mislil. Pogumen in veder človek ima vesel nastop in hitreje doseže vse, kar želi. Tak človek prijetno vpliva na svojo okolico in na ljudi, ki pri-
haja z njimi v dotiko, in vsak mu nehoti rad ustreže.«¹⁰¹

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIR

NŠAM – Nadškofijski arhiv Maribor

fond Andrej Karlin, Pismo ravnatelja Tiskarne sv. Cirila dr. Antona Jerovška škofu dr. Andreju Karlinu, Maribor, 23. 2. 1926.

USTNI VIR

Pričevanje Matije Milčinskega – vnuka Rije Podkrajšek, oktober 2013.

TISKANI VIRI

Domači prijatelj, 1931.

Jutro, 1928 in 1929.

Slovenec, 1919 in 1929.

Žena in dom, 1930–1941.

LITERATURA

Benedik, Božo: Počitniške vile so bile ponos blejskega letovišča. *Kronika* 32, 1984, str. 197–213.

Milčinski, Jana: *Moje življenje z Ježkom*. Mengeš: ICO, 1998.

S U M M A R Y

(Ma)Rija Podkrajšek – editor of the monthly *Žena in dom* in 1930–1941

Marija Žargi was born on 15 March 1895 in Ljubljana to Marija and Franc Žargi. In 1930, she began issuing the monthly *Žena in dom* [*Wife and Home*] together with Erna Podgornik. Throughout the eleven years of its existence, Rija Podkrajšek was the heart and soul of the magazine. Generally labelled as a monthly for women, the periodical was largely dedicated to women from the urban environment who worked as housewives and whose families maintained a well-enough financial standing for the housewives to afford maids, follow the latest trends in fashion, make various home improvements, as well as devote most of their time to the care and upbringing of their children. The monthly's programme covered themes relating to household, home, upbringing, hygiene, health care, cuisine, sewing of clothes and underwear, knitting, houseplants, poultry, women's movement, etc. Before long, the editors were showered by letters – a clear indication of the force unleashed by the newly opened communication channel through which Slovenian and especially middle-class women began to make their first strides into public. Already in its first year, the monthly offered advice regarding marital and other family relations, the multitude and explicitness of which offers a unique insight into the relations within the Slovenian middle-class family, as well as into the personality of the adviser – editor Rija Podkrajšek. The latter is safe to argue because, even though the answers to the readers' questions were not always signed, she was the only person in charge of the said task. At a time when the economic crisis also shook the Kingdom of Yugoslavia, she fearlessly demonstrated her social sense by repeatedly transforming the editorial board into an employment agency. On the other

⁹⁹ Rija Podkrajšek, Drage naročnice in bralke, *Žena in dom*, julij 1935, str. 249.

¹⁰⁰ Pričevanje Matije Milčinskega.

¹⁰¹ Rija Podkrajšek, Drage naročnice in bralke!, *Žena in dom*, januar 1935, str. 5.

hand, being aware that many took the economic crisis as a convenient excuse for their passivity, she disliked despondency and advocated vitality, which was a large part of her character. She awaited the war with the same confidence, which she passed on her readership. She encouraged them to remain optimistic and persistent. April 1941, when the war reached the Kingdom of Yugoslavia, witnessed the release of

the last issue of *Žena in dom*; in it, Rija answered the questions of her readers regarding marriage, marital relationships, vocational directions, etc. She died on 10 June 1983 at the age of eighty-eight years. As a retired journalist, she did not face as many challenges after the Second World War as during the 1930s, when she ran the monthly *Žena and dom* as a married woman and a mother of two in a patriarchal society.

Odmevi

Poročilo o 15. Mednarodnem simpoziju šolskih muzejev in šolsko-zgodovinskih zbirk

Konec meseca junija (26. 6. – 29. 6. 2013) je Slovenski šolski muzej v sodelovanju z Zvezo zgodovinskih društev Slovenije in slovensko sekcijo ICOM-a pod vodstvom dr. Branka Šuštarja pripravil 15. Mednarodni simpozij muzejev in zbirk o šolskem življenju in zgodovini šolstva. Simpozija pod naslovom *Povezovanje v šolstvu: učiteljstvo in njihova društva kot spodbujevalci pedagoškega razvoja (zgodovinski in muzejski pogledi)* se je udeležilo preko 100 udeležencev iz 25 držav sveta. Potekal je v prostorih Srednje zdravstvene šole Ljubljana, vsebino pa mu je dalo 78 avtorjev z 68 prispevki, ki so jih predstavljali v dveh vzporednih sekcijah. Med slovenskimi predavatelji so nastopili ddr. Verena Perko: *Slovenski muzeji za 21. stoletje. Kdor se ne spominja preteklosti, je obsojen, da jo bo še enkrat doživel*; dr. Breda Čebulj Sajko: *Slovenski učitelji v Avstraliji – vez med dvema domovinama*;

dr. Edvard Protner: *Gustav Adolf Lindner in Društvo za znanstveno pedagogiko*; dr. Branko Šuštar: *Poklicno povezovanje učiteljstva v večnacionalnih državah – slovenske izkušnje med nacionalno in internacionalno usmeritvijo pred in po I. svetovni vojni*; mag. Andreja Rihter, *Državljanska vzgoja in zgodovina v šolskih učnih programih*; mag. Marjetka Balkovec Debevec: *Povezovanje učiteljstva s šolskim okoljem preko letnih poročil šol*; Martina Škrabec: *Sekcija medicinskih sester v vzgoji in izobraževanju pri Zbornici zdravstvene in babiške nege Slovenije*; Tea Anžur, *Društvo univerzitetnih profesorjev v Ljubljani*; Vladimir Tkalec: *SVIZ – sindikat vzgoje, izobraževanja, znanosti in kulture kot povezovalac in spodbujevalec pedagoškega razvoja*; Mateja Ribarič: *Društveno povezovanje učiteljic kot del ženskega gibanja na Slovenskem 1898 – 1948*; Tina Palaić: *Ko se »zahod« sreča z »vzhodom«: Šolski muzej v Jogiakarti, Indonezija*.

Predstavitve so potekale večinoma v angleščini, odvijale pa so se tudi v drugih jezikih, v romanski, slovenski in germanski sekciji. Vprašanja so se dotikala zgodovine učiteljskih združenj, podobe učitelja, zgodovine in podobe učiteljic ter pedagoškega poslanstva

muzejev. Nekaj besed se je spregovorilo tudi v smeri soočanja muzejev z gospodarsko krizo, večje marketinške dejavnosti in širše muzejske prepoznavnosti.

Za udeležence na Simpoziju je poleg celodnevni predavanj bilo poskrbljeno tudi za vsakodnevni popoldansko-večerni program. Tako se je prvi dan sklenil s spoznavno večerjo, ki jo je okronala unikatna torta s šolskimi starinami ob tridesetletnici prvega in odprtju petnajstega simpozija. Naslednje popoldne so se udeleženci sprehodili po starem delu Ljubljane in se ustavili v mestni hiši na sprejemu in pozdravu pri ljubljanskem županu. Program so nadaljevali v Slovenskem šolskem muzeju, kjer so poleg razstave doživeli še zgodovinsko učno uro, večer pa je sklenil izlet z ladjico po Ljubljani. Petkov razvedrilni pro-

gram je obsegal ogled ljubljanskega gradu, njegovega stolpa in muzeja ter slovesno večerjo na gradu. V soboto so se po zaključnih predavanjih in poslovilnem programu udeleženci odpravili na izlet v Kamnik, Kranj in na Bled.

Z združenimi silami Slovenskega šolskega muzeja, Zveze zgodovinskih društev in slovenskega odseka ICOM-a se je tako ob svojem tridesetletnem jubileju uspešno končal 15. mednarodni simpozij šolskih muzejev in šolsko-zgodovinskih zbirk, ki je pomembno pripomogel k razširitvi obzorij, izmenjavi izkušenj in obogatitvi znanja o zgodovini šolstva in njenega sodobnejšega predstavljanja javnosti.

Anton Arko

Ocene in poročila

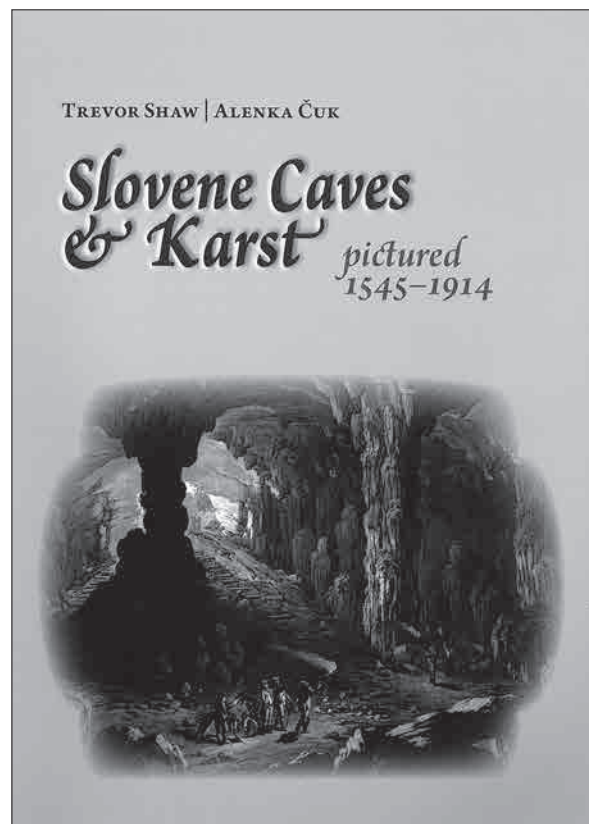

Trevor Shaw, Alenka Čuk: Slovene Caves & Karst pictured 1545–1914. Ljubljana: Založba ZRC, 2012, 230 strani.

Knjiga z naslovom *Slovene Caves & Karst pictured 1545–1914* je novo skupno delo Trevorja Shawa in Alenke Čuk. Oba avtorja sta v Sloveniji že znana kot samostojna raziskovalca preteklosti krasa in sta že sodelovala, ko sta leta 2002 skupaj izdala delo *Royal an other Noble Visitors to Postojnska jama 1819–1945*.

Kras (z malo začetnico) je območje, kjer zaradi prepustnosti in topnosti kamnin nastanejo značilne površinske in podzemeljske oblike, vode pa tečejo večinoma pod površjem. Te značilne površinske in podzemeljske oblike (jame, vrtače, uvale, kraška polja) že stoletja privlačijo popotnike, obiskovalce in umetnike, ki so v svojih delih, s pomočjo skic, risb, ilustracij, grafik, slik, fotografij, želeli (in še vedno želijo) zase in za občinstvo zabeležiti, ujeti, predstaviti in pokazati ta del sveta. Ko so preučevali tovrstne površinske in podzemeljske pojave po svetu, so ti dobili ime (kras, kraški pojavi) po slovenski pokrajini Kras (planoti med Tržaškim zalivom, Vipavsko dolino in Divačo), kjer se je to preučevanje najprej začelo. Ravno zato je delo *Slovene Caves & Karst pictured 1545–1914* pomembno, saj so v njem pregledno zbrane prve upodobitve, ki so lahko služile tudi kot model raziskovalcem kraškega površja po svetu. Knjiga Trevorja Shawa in Alenke Čuk predstavlja zgodovino razvoja slikovne predstavitve jam in krasa, v obdobju štirih stoletij in pol, vse od Laziusovega zemljevida 1545, ki kraško pokrajino predstavlja brez natančno vrisanih rek, cest, na njem pa je jasno vrisano Cerkniško jezero, pa do razglednic, slik in (predvsem) fotografij, nastalih malo pred začetkom 1. svetovne vojne, in prikazujejo Postojnsko, Planinsko in Križno jamo, Rakov Škocjan, Divačo, Škocjanske jame, Dimnice. Avtorja se sicer dotakneta tudi del, ki so nastali po obdobju, zamejenem v naslovu. Kot najpomembnejša dela (zaradi njihove kakovosti ali zgodovinskega pomena) sta izpostavila prvo predstavitev Cerkniškega jezera na zemljevidu dunajskega zdravnika, zgodovinarja in kartografa Wolfganga Laziusa iz leta 1545; najstarejšo do sedaj znano upodobitev Postojnske jame, umetnika Carla Beduzzija iz leta 1748, objavljeno v rokopisnem poročilu Josepha Antona Nagela cesarju; upodobitve Planinske jame, Predjame, Vilenice, Škocjanskih jam in Rakovega

Škocjana nemškega slikarja Ferdinanda Runka, okoli 1790; oljno podobo Vilenice, 1821, dunajskega slikarja, litografa in graverja Petra Fendija; akvarele Postojnske jame iz leta 1821 slikarja Aloisa Schaffnera; slike, risbe, litografije Vilenice in Postojnske jame slikarjev Giuseppeja in Alberta Riegerja iz 19. stoletja; fotografije Postojnske jame iz 1867 in 1868 fotografa Emanuela Mariota; veliko oljno podobo Postojnske jame na Dunaju rojenega slikarja Carla Hascha (1883) in fotografije Škocjanske in Divaške jame fotografa Francesca Benquea, ki so nastale v osemdesetih in devetdesetih letih 19. stoletja ob raziskovanju Škocjanskih jam. Jame in kraško površje so v knjigi predstavljeni v različnih tehnikah upodobitev: zemljevidi, slike, grafike, risbe, fotografije, na splošno je vsebina knjiga zajeta iz različnih virov, uporabljeni so tudi jamski motivi v reklamne in oglaševalske namene, razglednice. Zbranih je torej 250 upodobitev kraškega sveta, vendar ne z namenom, da bi le predstavili njegovo lepoto, ampak ima vsaka svoj namen. Nekatere izmed njih predstavljajo podobe, ki so bile, oziroma so, širši javnosti poznane v drugačni

obliki (na primer Schaffenrathova upodobitev Kalvarije v Postojnski jami iz leta 1832; po njej je leta 1886 nastala fotografija in ta je nato kot osnova leta 1873 služila izdelavi gravure in risbe v sedemdesetih letih 19. stoletja).

Predstavljeno slikovno gradivo hranijo različni muzeji in privatne zbirke v Evropi in Združenih državah Amerike, mnoge upodobitve so bile tu širši javnosti predstavljene prvič. Ilustracije so ljudem, ki niso živeli na krasu, omogočile spoznati kraške posebnosti, ponujale čudovite slike, obogatile poročila, študije in knjige, namenjene popotnikom, popularizirale določeno jamo, oglaševale nesorodne izdelke s privlačno podobo jam in omogočile, da je umetnik izrazil svoje vtise, občutke. Znan je rek, da slika pove več kot tisoč besed, zato upodobitve starejšega datuma gotovo nudijo zgodovinsko pomembne informacije, ki jih morda drugače sploh ne bomo našli v pisnih virih. Upodabljanje takratnih obiskovalcev prikaže takratno oblačilno kulturo, lahko določimo čas, kdaj je kakšno delo nastalo, vidimo orodja in pripomočke, ki so jih uporabljali vodniki po jamah (oljenke, vozički), podobe jamskih vhodov pa prikazujejo, kako so nekdanj zaščitili dostop v jamo in kako je vstop v jamo sploh izgledal, dokumentirajo pa tudi poslopja, ki jih morda danes ni več. Knjiga je zanimiva za vse, ki jih zanima zgodovina, geografija, pa tudi za današnje raziskovalce opisanih območij. Ker je napisana v angleščini, doseže mednarodno občinstvo, gotovo pa dopolni vedenje vseh, ki jih zanima kraško površje v Sloveniji.

Podobe jam in kraškega površja so v knjigi urejene po poglavjih, znotraj teh pa po kronološkem zaporedju. Besedilo bralca seznani z avtorji, s časom nastanka, z objavo posameznih upodobitev in kje so upodobitve shranjene. Dodana so še poglavja: Biografski leksikon avtorjev upodobitev, Nemško-slovensko-angleški slovar topografskih imen, Reference, Povzetek v slovenskem jeziku, Seznam ilustracij in Indeks.

Meta Turk

Andreja Tomažin, Milan Gorišek, Miro Bergelj, Miran Prnaver: Plemiška družina Gutmansthal-Benvenuti in Radeče. Radeče: župnijski urad, 2013, 171 strani.

Vse se je začelo leta 2012 s pobudo za prenovu nagrobne kapele plemiške družine Gutmansthal-Benvenuti v Radečah. Mesto je danes znano predvsem po nekdanji proizvodnji »Radeče papirja«, medtem ko je zgodovina kraja širši javnosti neznana. Knjiga govori predvsem o plemiški družini Gutmansthal-

-Benvenuti in zgodovini nekaterih njenih dvorcev in posestev ter o njenem vplivu na domače prebivalstvo. Avtorji dela so Andreja Tomažin, Milan Gorišek, Miro Bergelj in Miran Prnaver. Vsebina knjige, ki obsega 171 strani, je razdeljena na več poglavij in podpoglavij ter je obogatena s slikovnim gradivom.

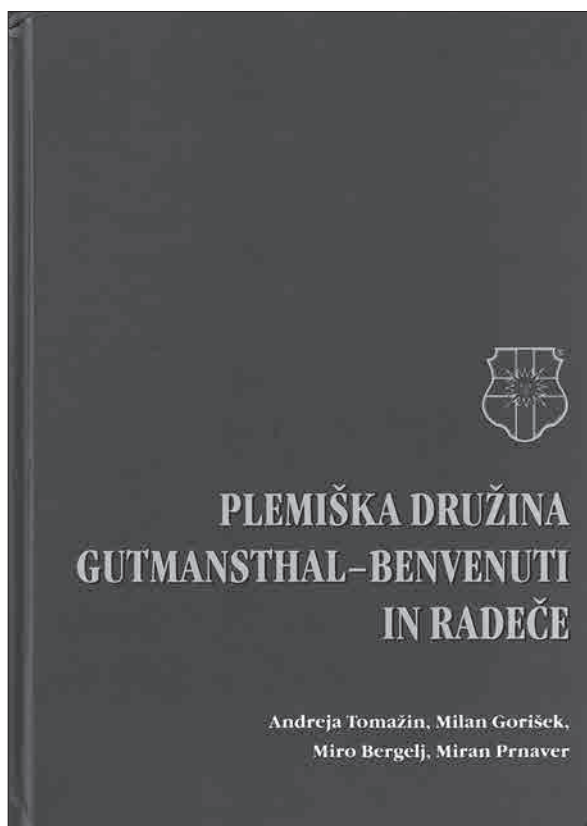
Na začetku knjige je predstavljena zgodovina kraja. Prvi zapis o Radečah kot trgu najdemo že leta 1338, medtem ko so uradni naziv mesta dobile šele 1925. Prebivalci današnje občine Radeče se niso prav veliko razlikovali od prebivalcev preostalih obsavskih krajev. Ukvarjali so se tudi s splavarjenjem in brodarjenjem.

Novi dvor na Hotemežu je pred družino Gutmansthal-Benvenuti zamenjalo veliko lastnikov, prav tako tudi imen. Novi dvor, ki se je po nemško imenoval Weixelstein, je ime dobil po družini Weixelberg, kasneje pa so dvorec preimenovali v Novi dvor. Dvorec je bil leta 1926 prodan usmiljenim sestram, 15 let kasneje so ga prevzeli nemški vojaki, poveljna jugoslovanska oblast pa ga je nacionalizirala. Ima novoveško arhitekturo, vendar ima še vedno pridih srednjega veka, saj je bil zgrajen okoli leta 1550. Značilnost obdobja so oglati vogali, gradbeni material pa sta bila kamen in opeka. Vsak grad je v zgodovini premogel vsaj enega duha ali kak drug nadnaravni dogodek. Kogar zanima dožemanje nadnaravnega v času novega veka, bo nedvomno prebral prepis iz Slave vojvodine Kranjske, ki govori o duši, ki se je prikazala in bila odrešena na gradu Weixelstein (Novi dvor).

Kaj lahko povemo o plemiški družini, ki je imela v lasti več dvorcev s pripadajočimi posestmi, kot so grad Novi dvor, graščinsko poslopje Turn v Radečah, grad Boštanj pri Sevnici, dvorec Hotemež in gradič Selo pri Radečah? Poglavar družine je bil dr. Ludvik vitez Gutmansthal-Benvenuti (1810–1890), ki je leta 1853 kupil dvorec in se z družino preselil iz Trsta. Ludvik se ni rodil kot plemič, temveč je naziv podedoval po svojem očimu Janezu Krstniku vitezu Benvenutiju. Ludvik se je poročil z Marijo Sonntag, s katero je imel tri otroke: Georga, Marijo in Nikolaja.

Ludvik pl. Gutmansthal-Benvenuti je bil aktiven član Kranjske kmetijske družbe (1861–1890), deloval pa je tudi kot poslanec v kranjskem deželnem zboru (1866–1889). S svojim znanjem o sadjarstvu (napisal je knjižico *Kratki nauki za sadjerejo*), strastjo nad gojenjem različnih rastlin ter z naprednim pogledom na kmetijstvo je uvedel veliko novosti, ki so olajšale naporna kmetijska opravila. Njegovo strokovno znanje so uporabili tudi v kranjskem deželnem zboru. Nenehoma je opozarjal na potencial kraja Radeče (npr. zavzemal se je za ustanovitev dolenjske vinorejske šole). Gradovi in dvorci so prav tako ponujali možnost zaposlitve pri plemiški družini, kar je marsikateremu prebivalcu iz bližnje in daljne okolice pomenilo dodaten vir zaslužka.

Marija pl. Gutmansthal-Benvenuti, rojena Sonntag, je bila znana predvsem po svojih dobrodelnih

dejavnostih, kulturnem udejstvovanju in slikarskem talentu. Na platno je upodobila portret družinskega prijatelja Richarda Francisa Burtona (1821–1890). Kasneje je bil portret razstavljen v galeriji v Londonu.

Georg pl. Gutmansthal-Benvenuti (1849–1892) je bil graščak na Koroškem in se je poročil z baronico Emmo Conrad pl. Eybesfeld. Dvema vnukinjama se je uspelo poročiti v najvišje evropsko plemstvo. Tako lahko še danes najdemo še živeče Georgove potomce. Približno pol leta po njegovi smrti so njegove posmrtnne ostanke prenesli in pokopali v družinsko grobno kapelo. Njegova sestra Marija pl. Gutmansthal-Benvenuti (1853–1936) se je poročila s knezom Eugenom Rudolfom Wredejem. Zakonca sta nekaj časa bivala v Novem dvoru na Hotemežu. Imela sta dva sinova: Karla Ludvika in Edmundusa Alexandra. Prvi je bil rojen v Novem dvoru. Sledi za to vejo družine so se bolj ali manj zbrisale, znano pa je, da so živeli v Münchnu, kjer je Marija leta 1936 tudi umrla.

Najmlajši otrok je bil Nikolaj pl. Gutmansthal-Benvenuti (1856–1943). V spominih krajanov Radeč je bil znan kot lastnik graščin Novi dvor in Hotemež ter dobrotnik in boter številnim otrokom. Velik del svojega življenja se je izobraževal in potoval po svetu (v knjigi je njegov zapis o potovanju h gori Atos), nekaj časa pa je bil osebni komornik papeža Pija XI. Ta svet je zapustil kot usmiljeni brat v samostanu Kandija v Novem mestu. V knjigi Nikolaj pl. Gutmansthal-Benvenuti zavzema prav posebno mesto. V delu so zbrani spomini nanj kot dobrotnika

in botra skoraj 20 otrok. Vlogo botra je opravljal zelo vestno in je zmeraj poskrbel, da se je njegovim krščencem dobro godilo. Predvsem pa je ljudem ostalo v spominu, da je zmeraj pomagal, kadar je bil kdo v stiski. Kot dobrotnik se je še posebej izkazal, ko je po vojni leta 1919 veliko denarja namenil sirotišnicam in mestnim ubožnicam. Bil je velik podpornik župnijske cerkve sv. Petra v Radečah, doniral je godbi na pihala ter podpiral delovanje ustanavljajočih se društev. Denar pa ni bil vse, kar je Nikolaj podarjal. Ko je prišel s potovanja, je vedno prinesel kakšno novo rastlino, ki jo je posadil v parku Dvor. Muzejem in ljudem je podarjal posebne predmete s svojih popotovanj.

Nikolaj pl. Gutmansthal-Benvenuti je leta 1926 grad Novi dvor s posestvom prodal usmiljenim sestram sv. Vincencija Pavelskega. Knjige iz knjižnice je prodal Mestni občini Ljubljana, namenjene pa so bile za prvo slovensko univerzo. Zbirko slik je zapustil narodnemu muzeju v Ljubljani. Nekaj prihrankov je podaril Cerkvi in svojim krščencem, nato pa je odšel v Vatikan, kjer je služboval kot osebni komornik papeža Pija XI. Leta 1933 se je pridružil usmiljenim bratom v konventu v Novem mestu, kjer je bil dejaven pri izdelovanju zdravilnih mazil. Leta 1943 je tam umrl in bil pokopan.

Grad Novi dvor je v prvi polovici 20. stoletja doživel kar nekaj korenitih sprememb. Neprecenljiv vir njegove zgodovine so slike umetnika Bena pl. Puteanija, ki so z dovoljenjem Narodnega muzeja Slovenije v knjigi prvič objavljene ter kažejo podobo gradu Novi dvor in njegove okolice v prvih letih po prvi svetovni vojni. Usmiljene sestre sv. Vincencija Pavelskega so po letu 1926 spremenile notranjost stavbe in jo prilagodile svojim potrebam, obenem pa so vnesle veliko sodobnih adaptacij, kot npr. električno razsvetljavo. Novi dvor so preimenoval v Marijin dvor. Nemška okupacija slovenskega ozemlja je v grad prinesla nemške oficirje in vojake, zaradi katerih so morale usmiljene sestre po dobrih 15 letih delovanja grad zapustiti. Po vojni je nova jugoslovanska oblast Marijin dvor nacionalizirala in spremenila v prevzgojni dom, ki še danes deluje kot Prevzgojni dom Radeče. Notranjost stavbe je bila s tem dokončno spremenjena. Stopnišče in dva okrašena stropa so edini razpoznavni elementi nekdanjega gradu.

Med druge danes vidne ostanke, ki pričajo o delovanju plemiške družine, spada tudi dvorec Hotemež, ki je doživel podobno usodo kot grad Novi dvor. Dvorec Turn je v lasti občine Radeče in je v preteklosti služil kot stanovanjski kompleks, v prihodnosti pa ga želi občina izkoristiti v turistične namene. V župnijski cerkvi sv. Petra v Radečah so vitraji, ki jih je podaril Nikolaj pl. Gutmansthal-Benvenuti. Plemiška družina nam je zapustila tudi park Dvor v značilnem angleškem krajinskem slogu, ki je zavarovan kot naravna znamenitost in za katerega danes skrbijo gojenci in oskrbniki Prevzgojnega doma Radeče.

Med krajani Radeč in okolice je danes še vedno prisoten lep spomin na plemiško družino Gutmansthal-Benvenuti, ki se je prenašal iz roda v rod. V delu je zbranih več zapisov, ki potrjujejo že prej navedena dejstva in bralcu približajo osebni pogled na delovne družine v Radečah.

Kjer smo začeli, bomo zgodbo o plemiški družini Gutmansthal-Benvenuti tudi končali. Na radeškem pokopališču počivajo trije pripadniki rodbine: dr. Ludvik pl. Gutmansthal-Benvenuti, žena Marija in sin Georg. Grobna kapela je zasnovana po vzoru sakralne arhitekture in ima neobaročni pridih. Napis na njej so v nemški gotici, na nagrobni plošči zakoncev pa je tudi zapis v ruski cirilici in francoski latinici. Obnova kapele je potekala pod strogim nadzorom Zavoda za varstvo kulturne dediščine OE Celje, ki je deloval v skladu z ohranitvijo originalne arhitekturne podobe. Nagrobna kapela še danes služi kot opomnik na družino, ki je radeški krajani nikakor ne smejo pozabiti, njihov namen pa je, da plemiško družino Gutmansthal-Benvenuti spozna tudi širša slovenska javnost.

Bojana Jović

Jacopo Valvasone di Maniago: *Descrittione della Patria del Friuli* (ur. Angelo Floramo). Montereale Valcellina: Circolo culturale Menocchio, 2011.

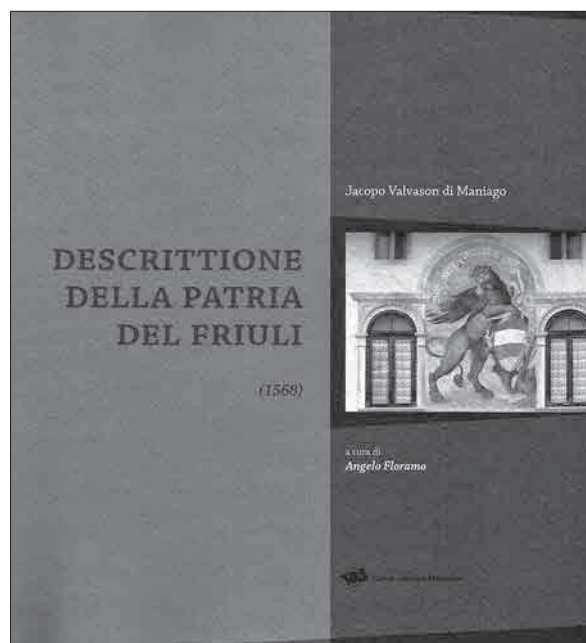
V zbirki *Tracce archeologiche*, ki jo izdaja kulturno društvo Menocchio iz kraja Montereale Valcellina, je leta 2011 prodorni raziskovalec in pisatelj Angelo Floramo objavil nedavno odkrito delo furlanske novoveške historiografske produkcije, in sicer *Descrittione della Patria del Friuli* (1568) videmskega plemiča Jacopa Valvasoneja di Maniaga (roj. 1499, umrl po letu 1568). Omenjeni avtor je zapustil veliko rokopisnih del, od katerih so bila določena objavljena šele v 19. stoletju. Eno izmed njegovih del je bilo zaradi svoje skrivnostnosti deležno še posebnega zanimanja. Giovanni Giuseppe Liruti, znani furlanski erudit, je namreč v drugi knjigi dela *Notizie delle vite ed opere scritte da letterati del Friuli* (Venezia, 1762) omenil, da je Valvasone napisal tudi geografsko-politični opis Furlanije, ki ga je beneški senat novembra 1566 odredil zadržati v popolni tajnosti, saj so bile v njem opisane tudi poti, preko katerih je mogoče najlažje vdreti v deželo. Beneška republika ni želela s tako dragocenimi podatki ogroziti varnosti lastnih meja in olajšati poti morebitnim napadalcem.

Od takrat dalje so se za omenjenim delom izgubile vse sledi. Na osnovi Lirutijeve omembe pa se je kljub temu poskušalo identificirati omenjeno delo,

ki ga je Valvasone napisal kot strokovnjak za vojaške zadeve. Carlo Combi je domneval, da je v tajnosti zadržano delo identično z delom *Descrittione dei passi e delle fortezze che si hanno a fare nel Friuli, con le distanze dei luoghi*, ki je ga na osnovi rokopisa, shranjenega v zbirki Cicogna, objavil v Benetkah leta 1876. Giulio Lughi pa je omenjeno delo identificiral z Valvasonejevim spisom o otomanskih vpadih, od katerega je na voljo veliko rokopisov in ki je bilo v 19. stoletju tudi večkrat objavljeno, in se pri tem opiral na besedilo, kakršno ga posreduje rokopis št. 1199 v hrambi videmske mestne knjižnice Vincenzo Joppi.

Leta 1998 pa je prišlo do pomembnega odkritja. Zgodovinar Angelo Floramo, od leta 2012 tudi ravnatelj najstarejše furlanske knjižnice, znamenite Guarneriane v kraju San Daniele del Friuli, je v omenjeni ustanovi med preučevanjem fonda Fontanini našel še neodkrit Valvasonejev opis Furlanije. Gre dejansko za spis, ki so ga beneške oblasti zadržale v tajnosti. Vključen je v rokopisni kodeks Mazz. 213, ki združuje raznolike spise, nastale med 16. in 18. stoletjem in posvečene furlanski zgodovini. Spis je bil last sandanielskega erudita Giusta Fontaninija (1666–1736), apostolskega abreviatorja in častnega komornika Klemena XI. in Benedikta XIII., znanega predvsem kot nepopustljivega zagovornika papeških pravic nad posestvom Comacchio in tridentinske ortodoksniosti. Fontanini je bil zelo plodovit pisec in tudi strasten zbiratelj dokumentov. Svojo dragoceno knjižnico in zbirko dokumentov je v celoti namenil knjižnici domačega kraja, a žal je v Guarneriano prišlo le del njegove zapuščine, med drugim tudi omenjeni kodeks.

Objavljeno delo spada v vrsto geografsko-zgodovinskih opisov, ki so nastali v 16. stoletju. Beneška republika je spodbujala nastajanje spisov, ki so opi-

sovali njena mejna področja. Tako je bilo sestavljenih veliko zemljevidov in eruditskih del o beneški *Terrafermi*. Valvasonejev spis, ki se deli na štiri knjige, podaja najprej geografski opis dežele in nato predstavi njeno zgodovino vse do avtorju sočasnega obdobja. Obogaten je z opisi navad, ustnimi izročili, jezikoslovnimi opažanji, transkripcijami antičnih napisov, zanimivimi etimologijami itd. Pri tem se je avtor nanašal ne le na antične pisce, srednjeveške kronike, sočasne zgodovinopisce in starinoslovce, temveč tudi na osebne izkušnje, saj je zelo verjetno kraje, ki jih je opisal, tudi osebno obiskal.

Neva Makuc

Blejski grad: 1000 let prve omembe (ur. Marko Vidic). Bled: Muzejsko društvo: Zavod za kulturo; Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2011, 246 strani.

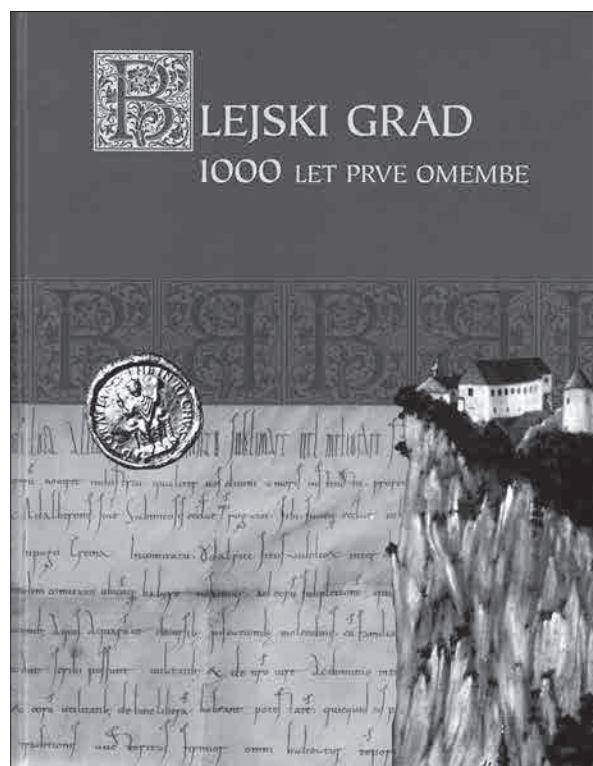
Leta 2011 je Muzejsko društvo Bled v sodelovanju z Narodnim muzejem Slovenije in Zavodom za kulturo Bled izdalo knjigo o 1000-letnici omembe Blejskega gradu. V knjigi je zbranih 13 prispevkov strokovnjakov z različnih področij, ki obravnavajo več kot zgolj zgodovino Blejskega gradu.

Uvodniku, ki ga je napisal predsednik Muzejskega društva Bled Srečo Vernig, sledi članek Petra Štiha o 1000-letnici prve omembe Blejskega gradu in začetkih zemljiškega gospodstva škofov iz Briksna na Bledu. Prehod Bleda v last briksenske škofije je brez dvoma temeljna prelomnica, saj je Bled oziroma blejsko gospodstvo ostalo v njeni lasti od leta 1004 (čeprav takrat še ne v svojem poznejšem obsegu), ko se prvič pojavi v virih, pa vse do sekularizacije leta 1803. V Štihovem članku so predstavljeni kratka zgodovina briksenske oziroma pred tem sabionske škofije do obdobja podelitve ter razlogi za podelitev, med katerimi velja omeniti predvsem pomoč in podporo briksenskih škofov kraljevim ambicijam v Italiji. Tako je Henrik II. leta 1004 briksenskemu škofu Albuinu najprej podelil manjši del kraljeve zemlje v blejskem koncu, leta 1011 pa njegovemu nasledniku Adalberu še Blejski grad in 30 kraljevih hub oziroma zemljo, ki jo je imel možnost izkrčiti in obdelati. V tej listini je bil Blejski grad tudi prvič omenjen. Prispevek vsebuje še podrobne diplomatične analize listine in iz nje izhajajočih pravic ter oris razvoja blejskega gospodstva v 11. stoletju. Tako je briksenska škofija postala pomemben posestnik in politični akter na Kranjskem. Omeniti velja še dejstvo, da je v listini Kranjska omenjena s slovanskim imenom Creina, in to kljub temu, da je bilo še v uporabi starejše ime Carniola.

Poznejši razvoj blejskega gospodstva v poznem

srednjem veku in zgodnjem novem veku opiše Matjaž Bizjak v prispevku o Blejskem gradu in gospodstvu pod upravo rodbine Kraig, ki je imela blejsko gospodstvo v zakupu od briksenske škofije od začetkov podeljevanja gradu v zakup, se pravi od leta 1371, pa vse do leta 1558, ko je Briksen pogodbo s Kraigi prekinil. Zadnji zakupnik iz rodbine Kraig Krištof je sicer umrl že leta 1547, vendar je nato z gospodstvom upravljal drugi mož njegove vdove Anton Thurn. Kraigi so bili koroška plemiška rodbina, ki je pod Spanheimi doživela vzpon, nazadovala ob koncu 13. stoletja ter se ponovno povzpela v času Habsburžanov. Blejsko gospodstvo je pridobila v zastavo v času Rudolfa IV. Habsburškega, ki se je vmešaval tudi v briksensko politiko. Kraigi so z blejskim gospodstvom upravljali skoraj 200 let in so imeli v njem praktično vso oblast, saj so vodili združeni urad gradiščana, deželskega sodnika in gospodarskega upravnika. Rodbina Kraig je gospodstvo ohranjala v zastavi predvsem s posojanjem denarja briksenskim škofom. Pogodba iz marca 1374 se je glasila tudi na dediče rodbine Kraig. Kraigi so kljub briksenskim težnjam po izplačilu posest upravljali zelo po domače ter jo obdržali, dokler ni Briksen leta 1558 pogodbo prekinil in zastavo predal Herbardu Turjaškemu.

O sodnih prisegah kmetov na gospodstvu Bled izvemo iz prispevka Katje Škrubej. Prispevek analizira prisego Matevža Čopa iz Blejske Dobrave, ki je 15. junija 1731 prisegel glede posojila Leonardu Zupanu, prisego Hanžeta Rozmana iz Zgornjih Gorij, ki je 22. oktobra 1740 prisegel glede zastave dveh njiv v zameno za posojilo, prisego treh kmetov iz Koroške Bele, ki so 2. decembra 1752 na zahtevo upnika Primoža Čopa Svetine pod prisego opravili cenitev donosa zastavljenih njiv, in nekatere druge. Sodne prisege kmetov se tako pokažejo kot vir, ki je za zgodovinsko obravnavo precej bolj zanimiv, kot se zdi na prvi pogled. Zanimivo je že to, da so zapisane v slovenskem jeziku, še toliko bolj zanimive pa so posredne ugotovitve, do katerih pridemo z njihovo pomočjo in življenje podložnikov v 18. stoletju prikazujejo v precej bolj realni luči. Spoznavamo lahko prostorske premike kmetov in posledično lahkih kmečkega trgovanja, vprašanje upnikovih terjatev in celo položaj žensk. Zanimivo je že samo dejstvo, da je bila v primeru Matevža Čopa porokinja ženska, njegova nečakinja Alenka Lukežič. Ta primer poleg večje vloge žensk v tistem času, kot jim jo običajno priznavamo, kaže tudi socialno mobilnost, saj je bil Matevž Čop študent, in to kljub temu, da je bil najverjetneje kmečkega porekla. Iz priseg lahko veliko izvemo tudi o kmetovem dojemljanju zemlje in gospoda. Kmetu namreč dejstvo, da je moral gospodu plačevati dajatve, ni preprečevalo, da bi kmetijo hkrati dojemal kot svojo in da bi s svojo posestjo vsaj do določene mere svobodno razpolagal. To kaže na realnejšo podobo podložniškega stanu, kot smo je bili vajeni v marksističnem zgodovinopisju.

Ker pa se pri obravnavi Bleda ne moremo izogniti povezavam in odnosom z Briksnom, jim je namenjen prispevek Josefa Gelmija, ki sistematično obdela odnose med omenjenima krajema. Začne s slovenskim izvorom imena Bled, nadaljuje s cesarskimi darovi briksenski škofiji, s katerimi je ta dobila kraj Bled, in se nato ustavi ob vprašanju uprave v obdobju od 13. do 16. stoletja ter v 16. in 17. stoletju. Opozori na izgubo upravne moči briksenskih knezoškofov ter na to, kako je iz stroškov posvetne oblasti škofov nastala »dežela Tirolska« in kako so ti škodljivo vplivali na odnose z Bledom. Nato se posveti še vprašanju upraviteljev, omeni Herbarda Turjaškega, ki je bil upravitelj med letoma 1558 in 1574, ter se ustavi še ob vprašanju protestantizma na Bledu in zaradi njega izgnanega župnika Fašanka. Gelmij se kasneje dotakne še zanimivega vprašanja bivanja briksenskih škofov na Bledu, ki ni bilo tako redko. Najbolj znan je seveda primer Nikolaja Kuzanskega, ki je prišel na Bled 30. aprila 1458 in pridigal v blejski cerkvi. Zanimiv je še podatek, da sta se briksenska knezoškofa Andrej Habsburški (1591–1600) in Krištof Andrej Spaur (1601–1613) zapletla v hude spore s škofom Hrenom. Gelmij se nato dotakne vprašanj prodaje Bleda leta 1858 in sekularizacije, prispevek pa konča z oživiljanjem odnosov med mestoma po osamosvojitvi Slovenije.

Gelmijevemu prispevku sledi članek avtorjev Matevža Novaka in Miloša Bavca, ki se ne ukvarja toliko z zgodovinsko tematiko, temveč z geologijo grajskega hriba. Opozori na zanimivost v njeni strukturi, in sicer da zaradi tektonskih stikov med

kamninami v širši okolici vzorci iz grajskega hriba ne odsevajo običajnega zaporedja odlaganja kamnin. Si pa kljub vsemu lahko na njihovi podlagi dovolj jasno predstavljamo priobalni pas karbonatnega šelfa v obdobju srednjega anizija. Prispevek poleg čiste geologije obravnava tudi fosile, najdene na grajskem griču, ter okolje nastanka kamnin grajske scene.

Naslednji prispevek se vrne k zgodovinski tematiki, in sicer k najzgodnejši zgodovini. Gre za članek Timoteja Knifica Grajski hrib in blejska krajina v davni. Arheološka najdišča so namreč razkrila poselitev Bleda vse od časa ledenodobnih lovcev. Najdena so bila njihova orodja, kot so praskala, klini, vbodala in nožički. Iz istega obdobja so bili odkriti tudi ostanki uplenjene divjadi, kot so alpski svizci, kozorogi, gamsi itd. Iz obdobja mezolitika je bila najdena koščena harpuna, stara približno 10.000 let, katere uporaba se je na »Slovenskem« razširila šele v obdobju, ko sta lov in nabiralništvo že zamirala. Članek se nato posveti najdbam iz obdobja poljedelstva (7. do 3. tisočletje pr. n. št.), za katero so značilne maloštevilne, toda pomembne najdbe in naselbine na težje dostopnih območjih. Je pa z vidika najstarejše zgodovine Blejski kot dosegel razcvet v bronasti dobi, in sicer med 13. in 9. stoletjem pr. n. št. O tem pričajo številne najdbe, ki kažejo na prisotnost poljedelcev, vojščakov, obrtnikov in trgovcev. Izpričane so tudi najdbe iz železne dobe, ki je bila na ozemlju Slovenije čas blagostanja, iz mlajše železne dobe pa je izpričano tudi slovito noriško železo. Iz rimske dobe so se z Bleda ohranile skromnejše najdbe, a vendarle kažejo na naselbino vaškega značaja, morda je bila tu tudi vila. Zelo zanimiv pa se nam kaže Bled v pozni antiki. Iz tega obdobja so se namreč ohranili arheološki ostanki naselbine Romanov, pri kateri gre za eno pogostih višinskih naselij iz obdobja pozne antike. Ohranjeni so zgolj temeljni zidovi stavb naselbine neznanega imena. Pomembna najdba je še ponarejeni bizantinski kovanec iz časa cesarja Herakleja (610–641), ki kaže na obstoj naselbine še v zgodnjem 7. stoletju. Knific se nato posveti še »slovenskemu Bledu«. Bled je bil v zgodnjem srednjem veku del Carniole, alpskoslovenske državne tvorbe, katere prebivalci so se pridružili uporabi Ljudevita Posavskega. Naselbina je bila, če sklepamo po številu grobov, precej velika ter je morala imeti tudi lastne obdelovalne površine. Med najdbami so tako uhani, okrasne zaponke itd.

Prispevek z naslovom Prenove Blejskega gradu skozi stoletja je delo Nike Leben. Avtorica predstavi razvoj gradu od predzgodovine oziroma časa pozne antike. Grad predstavi skozi različna obdobja, in sicer romaniko, gotiko, renesanso, 18. in 19. stoletje pa vse do prenove pod vodstvom Toneta Bitenca. Blejski grad je v marsičem sledil sočasnemu trendu v arhitekturi in umetnosti, žal pa smo zaradi prodaje grajske opreme in neohranjenosti starejših poslikav marsikaj izgubili.

Naslednji prispevek prav tako prihaja iz umetnostnozgodovinske stroke, spisal pa ga je Ivan Stopar. Članek z naslovom Blejski grad na starih upodobitvah nas popelje skozi upodobitve Blejskega gradu skozi čas. Upodobitve gradov in posesti so namreč postajale vsakdanje šele v renesansi. Tako je bil Bled deležen upodobitev v skicni knjigi Topografije Kranjske 1678–79, zelo znani pa sta tudi sliki iz leta 1775, ki prikazujeta Blejski grad in ju hrani briksenški škofijski arhiv. Bled je bil zaradi svoje lege več upodabljanja deležen v romantiki. Dodatno naklonjenost je prineslo 19. stoletje, in sicer zaradi razvoja turizma. Tako se upodobitev gradu znajde v Costovi knjigi Spomini na Kranjsko. Velikokrat ga je upodobil tudi iz Salzburga priseljeni slikar Kurz pl. Goldenstein. Bled oziroma Blejski grad so upodobili še Marko Pernhart, Anton Karinger, Ladislav Benesch, Conrad Grede itd., kar kaže na naklonjenost umetnikov motivu Blejskega gradu.

Tretja umetnostnozgodovinska razprava je prispevek Janeza Fajfarja Sliki Bleda z okolico iz leta 1775. Ti znani sliki hranijo v škofijskem muzeju v Briksnu in sta delo neznane avtorja. Nastali sta za časa vlade Leopolda von Spaura (in morda tudi njegovega predhodnika Kasparja Ignaza von Künigla), o čemer pričata upodobljena grba. Sliki prikazujeta Bled s širšo okolico. Naselja so v prispevku identificirana.

Sledi prispevek Janka Rožiča z naslovom Tisočletni grajski zid. Članek z daljšim, nekoliko poetičnim uvodom, v katerem se dotika splošnih vprašanj o naravi gradu in srednjeveške družbe, se prvenstveno ukvarja z grajskim zidom in vprašanji o odnosih med naravo in arhitekturo pri gradnji gradov, še posebej Blejskega gradu.

Prispevek Tomaža Nabergoja Muzejska razstava na Blejskem gradu bralca popelje na pot oblikovanja gradu v zgodovinski spomenik in v muzejske razstave v njem. Bralec se lahko seznani tako z začetnimi fazami obravnavanja gradu kot spomenika leta 1949, ko se je arheološka ekipa Narodnega muzeja Slovenije zatekla na grad, kot tudi z zadnjimi spremembami v razstavi. Članek se dotakne tudi tematike obnove gradu, prve muzejske zbirke in njenih kasnejših modifikacij, ob koncu pa predstavi še tematiko in koncepte razstave ter načrte za prihodnost.

Zadnji prispevek, ki bi ga lahko označili kot zgodovinskega, je članek Marjana Zupana Znameniti obiskovalci Bleda in Blejskega gradu. V prispevku obravnava obdobje od srednjega veka do sedanjosti. Omenja predstavnike plemstva, kot je bil Brunon, grof Ballenstatski in Kirchberški, ki je Bled obiskal kar trikrat, in sicer v letih 1267, 1278 in 1283. Nato omenja še škofo Mateja Kocmana, Nikolaja Kuzanskega in Sebastiana Sprenza. Izpustiti seveda ni mogoče Primoža Trubarja, ki je bil gost Kristine Auersperg. Med znanimi obiskovalci sta bila tudi Baltazar Hacquet, ki je Bled obiskal leta 1779, in

sir Humphry Davy, svetovno znani naravoslovec, ki je Bled obiskal leta 1818. Bled je obiskal tudi knez Klemens Metternich, poleg njega pa še številni člani habsburške dinastije, kot so Franc Jožef, nadvojvoda Albreht in nadvojvodinja Elizabeta z možem Otom knezom Windisch-Graetzem. Bled je bil priljubljen tudi pri dinastiji Karađorđević in je gostil številne vplivne politike stare Jugoslavije. Podobna funkcija je Bledu pripadla tudi v novi socialistični Jugoslaviji. Po osamosvojitvi so bili med pomembnejšimi gosti nizozemski prestolonasledniški par, torej sedanji kralj Willem-Alexander s soprogo, predstavniki srednjeevropskih vlad, Laura Bush itd.

Zbornik se zaključí z opisom pešpoti iz Bleda v Briksen, ki sta jo prehodila in opisala Vido Kregar in Ferdo Šerbelj. Knjiga je torej še en pester pregled slovenske krajevine zgodovine, ki jo osvetljuje s stališča različnih ved. Poleg pomena za lokalno zgodovino skozi razprave kaže tudi na dogodke v širši regiji. Tako lahko opazujemo povezanost Bleda in slovenskega ozemlja z ožjo in širšo okolico.

Andraž Kovač

Hrvoje Petrić: Pogranična društva i okoliš. Varaždinski generalat i Križevačka županija u 17. stoljeću. Meridijani Samobor, Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju Zagreb, 2012, 435 str.

Kot je v recenziji monografije razmeroma mladega, a uveljavljenega zagrebško-koprivniškega zgodovinarja Hrvoja Petrića zapisal Drago Roksandić, je avtor obdelal novo temo v hrvaškem zgodovinopisju, in to na način, ki v hrvaški historiografiji zgodnjega novega veka nima primerjave. Diahrono in sinhrono je namreč primerjal analitično izpeljana dejstva o spremembah okolja, naseljenosti in poselitvi obmejnega območja celinske Hrvaške z Osmanskim cesarstvom. Posebnega pomena je ekozgodovinska usmeritev knjige s težiščem na obravnavi procesov antropizacije narave in tipov naselij ter družbenih sprememb v interakciji mnogoterih dejavnikov. Ker tovrstni celovit pristop v slovenskem zgodovinopisju še pogrešamo in ker je predmet obravnave Petrićeve monografije prostor Slavonske vojne krajine (Varaždinskega generalata), s katerim so bile slovenske dežele tesno povezane, zlasti Štajerska, je na to izvirno delo vsekakor potrebno opozoriti, metodologijo pa bi kazalo čimprej »preizkusiti« tudi pri preučevanju našega obnebjaja.

V kronološkem pogledu je Petrićeva obravnava zajela čas med začetkom t. i. Dolge vojne v zgodnjih devetdesetih letih 16. stoletja in Karlovškim mirom

leta 1699, v prostorskem pa srednjeveško Križevsko županijo. Iz te se je v 17. stoletju postopoma izločil Varaždinski generalat (Slavonska vojna krajina), tj. ob koncu 16. stoletja skoraj povsem opustošeni in komaj še obljudeni vzhodni del županije, katerega ponovna poselitev je prinesla drugačno družbeno organiziranost vojnokrajiškega tipa in hkrati pomenila prilagoditev naravnega okolja novim potrebam. S takšnim radikalnim procesom bi v zgodnjem novem veku našli nekaj sicer veliko skromnejših vzporednic tudi v slovenskem prostoru (v Beli krajini in tedaj še kranjskem Žumberku), precej več pa v 20. stoletju (devastacija in delna repopulacija Kočevske s posebnimi oblikami družbenih skupnosti).

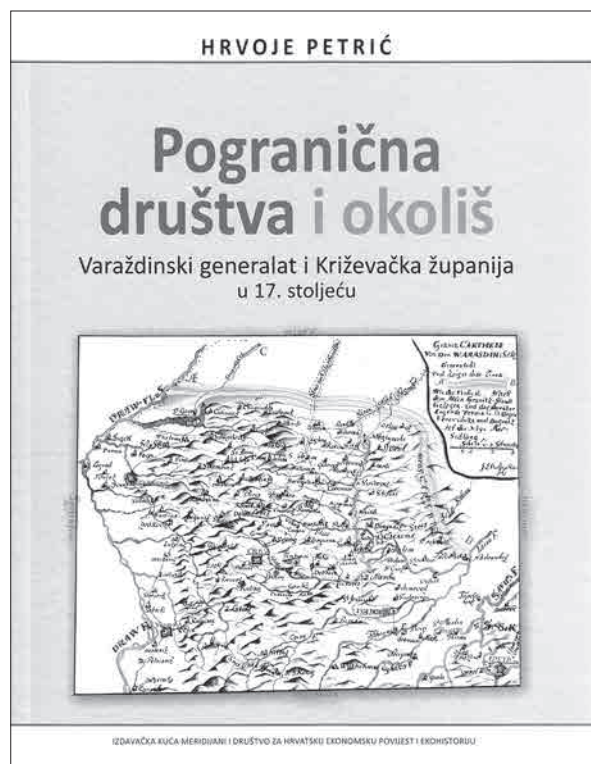
Avtor je monografijo razdelil v devet poglavij. Trem uvodnim o ciljih in metodologiji, virih in stanju raziskovanosti sledijo tematski sklopi: prostor v času (naravni dejavniki, spremembe bioloških dejavnikov), depopulacija in obramba, obmejne družbe in naseljevanje Križevske županije, obmejne družbe in naseljevanje Varaždinskega generalata, poskus rekonstrukcije celotnega števila prebivalstva in obmejna naselja. Povedano drugače: na začetku je želel ugotoviti, kakšne so bile posledice procesa za okolje, nato razložiti izvor in etnično pripadnost priseljencev ter nazadnje pokazati, kakšna naselja so nastajala v procesu kolonizacije.

V obravnavanem prostoru je problematiko okoljske zgodovine mogoče razdeliti na dva segmenta: prvi je povezan z vplivom narave na ljudi, drugi pa z obrnjenim vplivom – človeških dejavnikov na naravo. V prvem izstopata »mala ledena doba« in vloga reke

Drave. Podnebne spremembe so poleg številnih posledic v gospodarstvu, kmetijstvu, vegetaciji, družbi in zdravju vsaj deloma pogojevale tudi migracije Vlahov in Predavcev, povezane z »globalno ohladitvijo«. V 17. stoletju so se v obrambi pred poplavi začela skromna regulacijska dela na Dravi z zelo omejenim učinkom, na drugi strani pa je precej večje uspehe žela kolonizacija (ustanavljanje novih vasi) na močvirnih območjih. Antropizacija, ki jo je povzročila intenzivna kolonizacija delov Varaždinskega generalata, je imela v enem primeru naravnost drastične posledice za okolje: koloniziranje gozdnih območij okoli Đurđevca je povzročilo eolsko erozijo in nastanek precej velikih območij premikajočega se površinskega peska, katerih širjenje je pozneje ustavilo šele načrtno pogozdovanje.

Poseben problem srednjeveške Križevske županije je bila depopulacija kot posledica spopadov z Osmami v 16. stoletju. Že sredi tega stoletja se je začela demografska revitalizacija, tako s pravoslavnim vlaškim prebivalstvom iz Osmanskega cesarstva kot pozneje tudi s številnim katoliškim življem različnega izvora. S tem je povezano krčenje obsežnih gozdnih površin, ki so se pred tem povečale predvsem zaradi depopulacije. Kartografski viri iz 17. in 18. stoletja pričajo, da iz varnostnih in drugih razlogov ni bilo gozdnih površin okoli vojnokrajiških utrd. Glede na to, da obrambni sistem nikoli ni postal vprašljiv, je mogoče kljub močni depopulaciji sklepati, da se je del staroselskega prebivalstva v bližini meje z Osmanskim cesarstvom vendarle obdržal, kar v poznejšem času ne nazadnje potrjujejo dokumentirani govori lokalnega prebivalstva. Precej manjša depopulacija je zajela prostor zahodno od Ivaniča in Đurđevca, medtem ko je še bolj proti zahodu, od črte Koprivnica–Križevci–Vrbovec mogoče govoriti o kontinuiranem funkcioniranju zemljiških gospodstev s samo načetim ravnotežjem poseljenosti. Z različno intenzivno izpraznitvijo in kolonizacijo sta povezana diskontinuiteta vaških naselij ter spremembe v pravem in gospodarskem položaju prebivalstva (npr. prehod iz podložniškega v svobodniški stan, nastanek vlaških in svobodniških naselij). Še v 16. stoletju nastali obrambni sistem na ozemlju Kraljevine Slavonije se je v 17. stoletju postopoma preobrazil v Varaždinski generalat, ki je v največji meri postal zaokrožen prostor. V obravnavanem stoletju se je sistem utrd obdajal in moderniziral ter fizično in mentalno močno vplival na demografske, družbene in gospodarske spremembe.

Posebno pozornost posveča Petrić priseljenemu prebivalstvu, ki ga diferencira po konfesionalnih, geografskih, jezikovnih, pravnih in drugih kriterijih. Znatne razlike je zaznati med priseljenci na območju Varaždinskega generalata in onimi na tleh (ostankov) Križevske županije. Tako so se Vlahi, štokavsko prebivalstvo pravoslavne vere, znašli v nenakem položaju, odvisno od tega, kje so se naseli-

li. Obstajala je tudi razlika med samoidentifikacijo vlaškega prebivalstva in percepcijo Vlahov s strani »drugih«. Poudariti kaže, da so se med Vlaha znašli posamezni pripadniki drugih etničnih skupin, ki prvotno niso bili pravoslavne vere, in da je del vlaškega pravoslavnega prebivalstva v dolgem procesu katoliške prenovne prestopil v rimskokatoliško vero. Varaždinski generalat je v prvih desetletjih 17. stoletja, zaradi privilegiranega položaja Vlahov (statut iz leta 1630) predstavljal magnet za priseljevanje z vseh strani, zdaj pretežno nevlaškega in nepravoslavnega prebivalstva. Na tem območju so pravoslavni Vlaha v začetku stoletja predstavljali več kot dve tretjini populacije in so se odtelej še krepili, medtem ko je njihov delež v (banski) Križevski županiji v istem času dosegel le okoli sedmino, nato pa se je samo še zmanjševal. Od konca 17. stoletja dalje (premik Osmanske meje po letu 1699 na vzhod in jug) so znatno številčno in procentualno zmanjšanje doživeli tudi pravoslavni v Varaždinskem generalatu, potem ko so v največjem delu obmejnega območja izgubili status »prve obrambne črte«. Med priseljenci so za slovensko zgodovino posebej pomemben segment prebegi z zemljiških gospodstev v slovenskem etničnem prostoru. Petrić deloma na ta način razlaga poreklo Kranjcev, ki so se tako v županiji kot v generalatu naseljevali izrazito disperzirano, priimek Kranjec pa naj bi bil odraz prikrivanja identitete. Odpira tudi vprašanje izvora t. i. Dolencev in se dotika poimenovanja ter identitete staroselskega kajkavskega prebivalstva – »Slovencev«. Predmet njegove obravnave so vse etnične skupine do Judov, Bolgarov in Nemcev. Proces priseljevanja, kot poudarja avtor, kaže, da nikakor ni mogoče govoriti izključno o hrvaško-srbskih/srbsko-hrvaških etničnih relacijah. Metodološko in vsebinsko je zanimiv njegov poskus rekonstrukcije skupnega števila prebivalstva v generalatu in županiji, ki je privedel do ključne ugotovitve, da se je celotna populacija od začetka do konca 17. stoletja več kot potrojila (s približno 28.000 na 84.000 prebivalcev).

Zadnje poglavje, posvečeno naseljem, ločeno obravnava meščanska in ruralna naselja. Tipe meščanskih naselij klasificira v pet skupin od svobodnih kraljevskih mest do trgov, ki so se preobrazili v vasi, in ugotavlja, da je bil proces (re)urbanizacije najintenzivnejši do srede 17. stoletja, ko je najmočnejše napredovala celotna kolonizacija. Stopnja urbaniziranosti se v Križevski županiji ni spremenila, opazno pa se je z nastankom trgov povečala v Varaždinskem generalatu, kjer je sicer ostajala dvakrat nižja kot v županiji. Za potrebe raziskovanja obeh sosednjih prostorov je Petrić ponudil novo klasifikacijo ruralnih naselij, pri kateri imajo občutno največjo vlogo naravne danosti.

Monografija Hrvoja Petrića ne samo na strogo znanstven, ampak tudi na bralcu prijazen in nazoren način posrečeno združuje obravnavo prostora in

družbe s tretjim dejavnikom – okoljem. Nakazani smeri raziskav zadnje čase vse bolj sledi tudi slovensko zgodovino pisje o starejših obdobjih, s katerim je kolega Petrić že pred desetletjem vzpostavil »trajne povezave«.

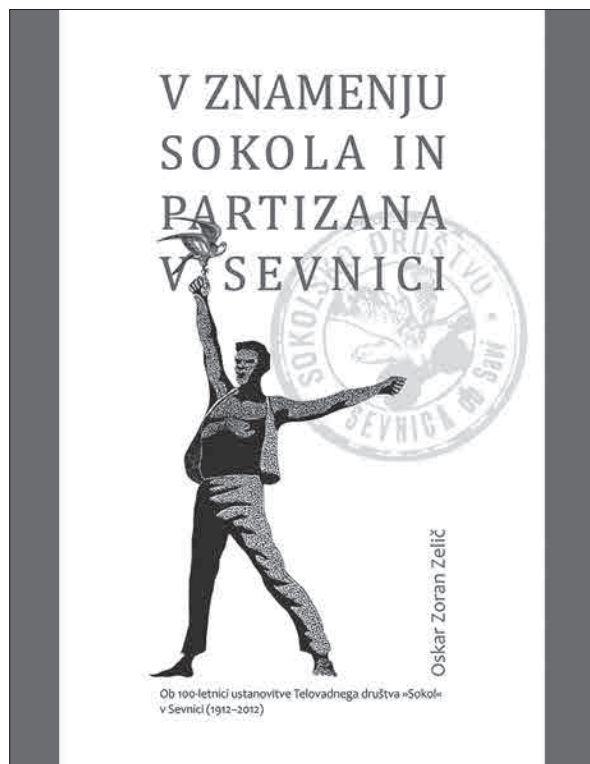
Boris Golec

Oskar Zoran Zelič: V znamenju Sokola in Partizana v Sevnici. Sevnica: Športno društvo Partizan Sevnica, 2012, 107 strani.

Monografija, ki je pred nami, je rezultat večletnega preučevanja gradiva in zbiranja materiala s strani avtorja Oskarja Zorana Zeliča. Zelič je že v preteklosti raziskoval in izdal številne publikacije in monografije, vezane na zgodovino svojega domačega kraja Sevnice. Objavil je publikacijo Godbeništvo v Sevnici (2003), monografije Župnija sv. Nikolaja v Sevnici (2003), Po sledih obrtništva v Sevnici (2006), V čas zapisana sevnška partitura (2008) in Sevnica – stoletje na razglednicah (2009), kot urednik in soavtor pa je sodeloval tudi pri izdaji številnih drugih del. *V znamenju Sokola in Partizana v Sevnici* predstavlja zaokroženo celoto zgodovine telovadnega društva vse od prvih korakov delovanja pa do danes. Avtor je na osnovi preučevanja časopisnih virov, ustnih pričevanj in slikovnega gradiva pomembno dopolnil zgodovinsko, kulturno in športno podobo Sevnice. Na celovit in sistematičen način je predstavil kronološko sosledje dogodkov, ki so ključno vplivali na delovanje in razvoj društva.

Pričujoče delo je avtor ob upoštevanju kronološkega vidika smotrno razdelil v tri sklope, s čimer je ustvaril dober pogled na delovanje društva pred drugo svetovno vojno ter po njej. V prvem delu, ki ga je avtor naslovil *V znamenju Sokola* v Sevnici, nam oriše začetke delovanja društva, ki segajo v avstrijsko monarhijo. Predstavi politično dogajanje tedanjega časa, ki je bilo ključno za nastanek in razvoj različnih društev. Sokolsko gibanje se je začelo na Češkem in se je v kasnejših letih pod idejo združitve slovanskih narodov razširilo še na ostala območja. V Slovenijo so idejo o sokolstvu prinesli študentje, ki so študirali v Pragi in so leta 1863 ustanovili telovadno društvo Gimnastično društvo Južni Sokol. Sokolska ideja je vzpodbujala narodno in kulturno zavest ob telovadbi v disciplini vzgajanja telesa in duha. Gibanje se je konec 19. stoletja organizacijsko okrepilo in začelo postopno širiti mrežo društev. Avtor poudarja, da je bilo leto 1905 za slovensko sokolstvo prelomno, saj jim je oblast dovolila, da se združijo v slovensko sokolsko zvezo. Odraz boljše povezanosti med telovadci je tudi enotna sokolska uniforma, ki je imela

veliko nacionalno in politično simbolno moč. Krepitev slovenske narodne zavesti se je začela kazati tudi v Sevnici in tako je bila z nekaj predhodnimi zapleti leta 1908 prvič organizirana športna dejavnost. Leto kasneje je sevniški odsek prvič organiziral javno telovadbo z ljudsko veselico. Sredi leta 1912 se je sevniški sokolski odsek osamosvojil in postal samostojno društvo, imenovano Telovadno društvo »Sokol« v Sevnici. Prvotno navdušenje na novoustanovljenem društvu ni trajalo dolgo, saj je delovanje prekinila prva svetovna vojna. Oblasti so ob izbruhu vojne prepovedale delovanje slovenske sokolske zveze in vseh v njej delujočih sokolskih društev, vendar posejano seme telovadnega društva ni zamrlo.

V drugem sklopu, naslovljenem Sevniški Sokol med svetovnimi vojnami, avtor opiše delovanje društva v tem obdobju. Poudarja, da ideja Sokolstva med vojno ni zamrla in da je bilo možno sokolsko organizacijo hitro obnoviti. Število članov se je po vojni povečalo in tako štel nad sto vadečih privrženecv sokolstva. Zaradi razkola v politiki je prišlo tudi do razkola v društvu. Razdelili so se na Orle, ki so bili bolj privrženi slovenstvu, in na Sokole, ki so bolj stremeli k jugoslovanstvu. Na Vidov dan leta 1919 so na prvem skupnem sokolskem zboru v Novem Sadu izglasovali Sokolsko zvezo Srbov, Hrvatov in Slovencev pod geslom »Ena država, en narod, eno sokolstvo!«. Izglasovali so tudi program, ki jim je določal politično pripadnost in jih tako postavil nasproti katoliški zvezi Orel. V naslednjih letih je sevniški Sokol poleg telovadne dejavnosti razširil svoje delovanje tudi na dramski in godbeni odsek. Omenimo naj še avtorje-

vo zanimivo navedbo, da je bilo za društvo zelo pomembno leto 1929, saj je tistega leta kralj Aleksander ustanovil enotne vsedržavne telovadne organizacije – Sokol Kraljevine Jugoslavije in s tem sokolsko idejo povzdignil kot nosilko narodne vzgoje. Sistematično opiše tudi vse vidne člane, ki so aktivno sodelovali v društvu, in nazorno prikaže vse odmevne dogodke s priloženimi fotografijami. V nadaljevanju opiše tudi dogajanje tik pred drugo svetovno vojno, kjer poudari, da je pripadnost društvu rasla, vendar jo je prekinil prihod nemških okupatorjev. Ti so številne vidne članke društva zaprli ali izgnali, samo delovanje društva pa grobo zadušili.

Drugi del študije avtor sklene s pogledom na dejavnosti, ki jih je izvajalo društvo. Poudari, da se društvo ni ukvarjalo samo z vzgojo telesa, ampak da so veliko pozornost posvečali tudi kulturno-prosvetnim in družabnim prireditvam, kot so gledališke in lutkovne predstave, izleti, veselice in druge zabavne prireditve. V nadaljevanju opiše delovanje godbenega, lutkovnega in prosvetnega odseka društva.

Tretji sklop monografije avtor prične s kratkim opisom fizikulturenega društva Sevnica, ki je bilo ustanovljeno neposredno po drugi svetovni vojni. Vedenje o delovanju društva ni ohranjeno v pisnih virih, ampak se nanaša zgolj na skromna ustna pričevanja. Zelič nato nadaljuje poglavje z opisom društva za telesno vzgojo »Partizan« Sevnica, ki je nasledil Fizikultureno društvo Sevnica. Nadalje pojasni spremembo imena, ki je temeljilo na simbolu junaštva, požrtvovalnosti, nesebičnosti, tovarištvu in ljubezni do domovine. Samo delovanje društva se po vojni ni bistveno spreminjalo, ampak je nadaljevalo utečene športne dejavnosti. Avtor poudarja, da je bilo društvo v petdesetih in šestdesetih letih glavno in edino središče družabnega in kulturnega življenja mesta. Se je pa spopadalo s številnimi težavami, kot je bilo na primer finančno vprašanje za urejanje, vzdrževanje igrišč, nabavo rekvizitov, kakor tudi financiranje sprotih stroškov kurjave, razsvetljevanja in čiščenja. Problem je predstavljalo tudi stalno pomanjkanje vodstvenega kadra. Društvo je svoje delovanje nadaljevalo tudi v sedemdesetih in osemdesetih letih, vendar bolj v okrnjeni obliki. V devetdesetih letih pa se je stanje društva poslabšalo. Spremenjene družbene razmere in vrednote, spremenjen način financiranja s strani občine, pomanjkanje sredstev in vse močnejše sekcije, ki so videle večje priložnosti v lastni samostojnosti, so privedle do tega, da so se sekcije znotraj sevniškega Partizana osamosvojile in ustanovile lastna društva. Boljši časi za društvo Partizan so se začeli po letu 2000. Stekla so pogajanja o novi izgradnji telovadnega doma in tako se je leta 2005 začela gradnja športnega doma, ki nudi boljšo infrastrukturo in več funkcionalnih površin.

V zaključnem poglavju avtor poda podrobnejši opis delovanja sekcij, ki so po drugi svetovni vojni delovale pod okriljem društva Partizan. Avtor mo-

nografijo zaključí z optimističnimi željami za svetlo prihodnost društva. V letu 2012 je sevniški Partizan kot naslednik predvojnih sokolov aktivno pristopil k praznovanju bližajoče se 100-letnice »Telovadnega društva Sokol« v Sevnici. Glede tega poudarja, da aktivne priprave skupine za prosto vajo pomeni ponovno ožvitev delovanja društva v upanju, da se zopet razvijejo različne športne sekcije.

Pričujoča knjiga je delo, s katerim je avtor uspel z lastnimi raziskavami sestaviti izredno zanimivo in berljivo zgodbo o telovadnem društvu iz Sevnice. To mu je omogočalo sistematično raziskovanje časopišnih virov in zbiranje ustnih izročil številnih informatorjev. Monografija Zeliča nas seznaja z bogato zbirko slikovnega materiala, s katerim nam še bolj približa oris zgodovinskega dogajanja in pokaže avtorjevo skrbno željo po ohranitvi kulturne dediščine.

Andreja Jankovič Deržič

Jure Gašparič: Državni zbor 1992–2012. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012, 378 str. (Zbirka Razpoznavanja = Recognitiones; 17)

Osamosvojitve Slovenije je prinesla velike spremembe tudi v političnem sistemu mlade države. Nov ustavni sistem je kot temelj demokratičnega odločanja v državi postavil Državni zbor, kot osrednji zakonodajni organ. Kot drugi dom mu je bil dodan Državni svet, ki pa Državnemu zboru ni enakopraven. Jure Gašparič v knjigi, ki je izšla ob dvajsetletnici dela Državnega zbora, opisuje njegov razvoj skozi več smiselnih poglavij. Za začetek nam predstavi pot, po kateri je bil v ustavni sistem vključen Državni zbor. Takoj ob osamosvojitvi je funkcijo parlamenta opravljala stara, kot avtor ponekod imenuje, kardeljanska skupščina. Ta skupščina je leta 1991 sprejela ustavo in v njej določeni parlament t. j. Državni zbor je bil prvič izvoljen konec leta 1992.

Po dolgi razpravi je bil Državni zbor opredeljen kot zbor z 90 poslanci, čeprav so bile ideje tudi o višjem številu. Dve mesti sta rezervirani za zastopnike italijanske in madžarske narodnosti, poslanci pa so izvoljeni na splošnih, tajnih in neposrednih volitvah. Po uvodnem poglavju sledijo tri podobno obsežna poglavja, kjer avtor predstavlja tri sklope državnozborske zgodovine – šest mandatnih obdobj, temeljne značilnosti dela in poglavje o liku in delu poslanca. Prvi dve poglavji obsegata po okoli 100 strani in zadnje nekaj več kot 40 strani.

Predstavitev šestih mandatnih obdobj Državnega zbora je nakazana že v naslovih posameznih poglavij vsakega mandata. Gašparič je že z naslovi

opozoril na temeljno nalogo, s katero se je DZ v določenem mandatu spopadal, oz. z naslovom opozori na kakšno drugo značilnost mandata. Prvo podpoglavje nosi naslov *Prvo mandatno obdobje – v znamenju tranzicije*. Z naslovom je Gašparič opozoril, da se je v omenjenem mandatu DZ spopadal predvsem z zakonodajo, ki je bila nujna za preobrazbo slovenske družbe in gospodarstva po odhodu iz Jugoslavije in po uvedbi novega gospodarskega sistema. Ker je šlo seveda za prvi sklic parlamenta v novi obliki, je bila pomembna tudi zunanja podoba, oz. vtis, ki so ga o delu DZ dobili volivci. Morda je bila in je še danes največja težava volivcev pri opazovanju, razumevanju in ocenjevanju dela pogostost najrazličnejših proceduralnih zapletov in občutek nagajanja poslancev drug drugemu. Drugi mandat je Gašparič označil z naslovom *Drugo mandatno obdobje – šibkost velike koalicije*. To je bil tisti sklic, ki nam je ostal v spominu po svojem razburljivem začetku s prestopom Cirila Pucka in kasetno afero Pavla Ruparja. Mandat se je končal s padcem vlade Janeza Drnovška. Tretji in četrti mandat je Gašparič označil kot mandata v znamenju leve in nato v znamenju desnice. Tretji mandat je bil v znamenju leve, ko je LDS Janeza Drnovška jeseni 2000 premočno zmagala, četrti mandat pa je bil v znamenju desnice, ko se je po volitvah leta 2004 prvič, z izjemo kratke vlade Andre-

ja Bajuka leta 2000, na oblast z zmago na volitvah povzpela desnica pod vodstvom Janeza Janše. Sledil je mandat krize, ko je vlado vodil Borut Pahor in je prvi mandat DZ, ki ni zaključil redne mandatne dobe, temveč je bil DZ po treh letih razpuščen. Šesti sklic DZ, izvoljen leta 2011, je Gašparič poimenoval *Čas novih strank?* Vprašaj na koncu je pomenljiv, saj vsiljuje razmišljanja, ali gre za novosti med strankami, ali je to že nov čas ...?

Poglavje o značilnostih parlamentarnega dela ponuja pravi vpogled v način dela DZ, v zakulisje pravil, tipologije poslanskega dela, strukturo parlamenta, na odnos med vladajočo koalicijo in opozicijo, pokaže, koliko je poslanec sploh samostojna oseba, ki razmišlja s svojo glavo in dela po svoji vesti in v kolikšni meri je le orodje stranke.

Poglavje *Poslanec Državnega zbora Republike Slovenije* predstavlja poslanca kot posameznika. Pomemben element poslančeve svobode je bila v preteklosti njegova imuniteta, ki pa je bila prepogosto razumljena in uporabljena v napačnem smislu. Danes pa pravzaprav ni več zanimiva, saj, kot opozarja Gašparič, se je število zahtev po uveljavitvi imunitete drastično zmanjšalo. O tem pričajo tudi tabele, ki jih je Gašparič vključil v svoje besedilo. V knjigi tudi sicer najdemo zelo veliko tabelarnega gradiva, ki je zelo dobrodošlo. Med temi tabelami naj omenim tudi seznam vseh poslancev v dosedanjih mandatih Državnega zbora. Pred omenjenim seznamom poslancev je Gašparič svoj pregled zgodovine DZ zaključil s podpoglavjem *Parlament in zaupanje*, kjer je z zanimivimi primeri iz zgodovine opozoril na dileme zaupanja v parlament in politiko na sploh.

Knjiga Jureta Gašpariča o Državnem zboru RS je slika razvoja Slovenije po osamosvojitvi, je slika politične kulture in je slika splošnega stanja v slovenski politiki. Knjigo je vredno prebrati ne le zaradi vpogleda v ta del slovenske zgodovine, pač pa jo morebiti v teh politično turbulentnih časih uporabiti kot ogledalo, zato da v njej vidimo stanje, ki se ga da tudi izboljšati in nadgraditi.

Bojan Balkovec

S patri smo si bili dobri: tri stoletja brežiških frančiškanov. Zbornik znanstvenih razprav (ur. Jože Škofljanec). Krško: Zavod Neviodunum; Ljubljana: Brat Frančišek, 2013. (Zbirka Brežiške študije; 4) 488 strani.

Po nekoliko daljšem premoru, ki mu je verjetno botrovala tudi vsega našega življenja dotikajoča se gospodarska kriza, saj je pripomogla k precejšnjemu

uspavanju izdajateljske dejavnosti, so brežiški zanesenjaki izdali novo knjigo iz zbirke Brežiške študije. Poleg njihovih naporov je ob tem uspehu treba pohvaliti tudi domačine, ki so za materialom za objave v seriji knjig Brežiške študije ponovno pobrskali po na podstrešjih odloženih skatlah in po družinskih arhivih, v katerih se marsikje skrivajo tovrstni »zakladi«. S tem ohranjajo živ spomin na ljudi, ki jih ni več, pa tudi na dogodke in zanimivosti iz življenja kraja v preteklosti in izkazujejo svojo pripadnost in ponos, da so njegovi krajan. Dejstvo je, da imajo sistematično obdelano zgodovino večinoma le večji kraji, Brežice pa med te gotovo ne sodijo. Vendar Brežičani z izdajanjem Brežiških študij uspešno zapolnjujejo tovrstni primanjkljaj.

Tokratni zvezek nosi številko 4, vsebinsko pa gre za zbornik referatov, ki so jih avtorji predstavili na simpoziju, posvečenem 350. obletnici prihoda frančiškanov v Brežice. To je glavni razlog, da se je med avtorje člankov uvrstilo mnogo frančiškanskih patrov, ki se zaradi lastnega interesa zanimajo za svoj red, njegovo zgodovino in redovna pravila. Ko pa so se frančiškanski bratje naselili v manjšem kraju, v našem primeru v Brežicah, so hote ali ne hote spremenili tudi življenje domačih prebivalcev. Ob tem so člani samostanske družine ves čas živeli pod budnim očesom domačega prebivalstva. Njihovo delo je bilo v manjšem kraju veliko bolj opaženo in odmevno, kakor bi bilo v večjem mestu, ljudje pa so zato tudi veliko prej opazili, da katero od dejanj, ki ga je naredil kateri od patrov, ne sodi na seznam dovoljenega v vodilu samostanskega reda. Obsojali so jih eni bolj in drugi manj strogo, končno besedo pri ugotavljanju prekrškov pa je običajno imel samostanski gvardijan ali celo provincialno vodstvo.

Z izgonom patrov in porušitvijo cerkve jeseni leta 1941 so Nemci sobivanje patrov in Brežic prekinili, povojna oblast pa ni omogočila njihove vrnitve. V nekdanji samostan se je naselila gimnazija, molk o frančiškanih pa je bil med prebivalstvom tako trden, da mnoge generacije gimnazijcev še dolgo po zaključku svojega šolanja niso vedele, da so vsaj štiri leta po znanje zahajale v poslopje nekdanjega samostana.

V zborniku so članki smiselno razvrščeni, zajemajo pa vsa področja delovanja reda in življenja brežiške redovne skupnosti. Po uvodnih besedah aktualnega župana Ivana Molana, Staneta Zoreta, provinciala reda manjših bratov, in urednika Jožeta Škofljanca je o redu manjših bratov in slovenski frančiškanski provinci pisal pater Robert Bahčič. V prvem delu svojega članka je osvetlil začetke reda, ki ga je v 13. stoletju ustanovil Frančišek Asiški, v drugem delu pa je opisal razvoj province sv. Križa, ki jo danes tvorijo frančiškanski samostani na slovenskih tleh, od leta 1514 dalje. Na njegov članek se neposredno navezuje članek patra Viktorja Papeža, ki je predstavil provincialne statute od 16. do konca 19. stoletja ter okoliščine

in vzroke, ki so botrovali njihovem nastanku. Poleg statuten je pojasnil tudi pomen vodila kot temeljne listine reda, vsaka ustanova pa ima ob vodilu tudi svoje konstitucije, ki vsebujejo osnovno normativo ustanove in odražajo namene ustanovitelja, njenega duha, naravo in značaj, zdrava izročila in podedovane vrednote ustanove. Ob tem konstitucije določajo tudi način vodenja ustanove in disciplino članov, inkorporacijo in formacijo članov kot tudi vsebino redovnih zaobljub.

Dr. France Dolinar je čas, ko so v Brežicah delovali frančiškani, postavil v širši družbeni okvir. Poseben poudarek je namenil razmeram v drugi polovici 19. in prvi polovici 20. stoletja; zlasti v slednjem so skrajne ideologije (fašizem, nacizem in komunizem) pripomogle k uničenju frančiškanske samostanske postojanke v Brežicah, ki ga je označil za eno prvih žrtev okupatorjevega nasilja pri nas.

Dr. Jože Škofljanec, ki se že več let posveča raziskavam, katerih tematika so frančiškani in frančiškanski samostanski red, je osvetlil razmere ob naselitvi frančiskanov v Brežicah. Ko so Brežičani ugotovili, da za duhovno oskrbo vseh župljanov potrebujejo več kot župnika in dva kaplana, so se po navadah takratnega časa s prošnjo, da v Brežicah ustanovijo svojo redovno hišo, obrnili na redovnega provinciala Žigo Beltrama, ki je živel v Ljubljani. Ko je bila odločitev o postavitvi frančiškanskega samostana v Brežicah že v veljavi, so z različnimi darovnicami poskrbeli tudi za njegovo materialno podstat. Ta se je kasneje izkazala za nezadostno, saj se je gradnja prvega samostana in cerkve zaradi pomanjkanja denarja zavlekla preko pričakovanih rokov. Da bi samostanska skupnost lahko živela, so bili brežiški frančiškani deležni nekaterih darovnic, npr. Marije Julijane Frankopan, ki je naredila ustanovo s kapitalom 2000 goldinarjev. Kasneje so frančiškani prejeli denar tudi od ustanov, za katere so osnovni kapital dobili iz oporok nekaterih brežiških meščanov in duhovnikov okoliških župnij, voljenega za njihovo vzdrževanje. Sicer pa so bili menda vsaj prva leta po nastanku samostana frančiškani z živili tako dobro preskrbljeni, da kolekture, s katero so običajno zbirali hrano na terenu, sploh niso potrebovali.

Življenju in dejavnosti brežiških frančiskanov v 19. stoletju se je posvetil dr. Matjaž Ambrožič. Kot glavni vir za članek je uporabil samostansko kroniko, ki so jo skozi obdobja bolj ali manj redno in natančno pisali, kljub temu pa daje obilo podatkov o dogajanju v samostanski skupnosti. Patri so namreč na prelomu 18. v 19. stoletje za krajši čas prevzeli še delo, ki naj bi ga opravljala župnija. Ko je nastopil mir in je župnijo spet vodila škofijska duhovščina, je bilo treba poskrbeti za ponovno vzpostavitev redovne discipline v samostanu. Vendar tudi ta mir ni trajal dolgo, saj je položaj ponovno močno vzburkala marčna revolucija leta 1848. Vzrok nespoštovanja redovne discipline, opazen v pogosti menjavi gvardijanov, je avtor pri-

pisal temu, da naj bi provincialno vodstvo v brežiški samostan pošiljalo najbolj »problematične« patre, pa tudi pogosto napeti odnosi med brežiškimi frančiškani in domačimi župniki niso ravno pripomogli k umiritvi razmer, v katerih bi samostanski bratje lahko zaživel mirno in zgledno.

Ključne dogodke v delovanju brežiškega samostana v 20. stoletju je opisal p. Mihael Stanislav Vovk. Najprej je 29. januarja 1917 dopoldan potres močno prizadel samostansko cerkev in samostan, poleg razmajanih stavb pa je ponovno delno razdejal redovno skupnost, saj so se novinci in njihov magister preselili v frančiškanski samostan v Nazarje, odselili pa so se tudi nekateri člani samostanske družine. Drug udarec za brežiške frančiškane je predstavljal začetek druge svetovne vojne, saj so jih Nemci že takoj ob prihodu v Brežice aprila 1941 izgnali na Hrvaško. Še isto leto so začeli z rušenjem cerkve, od katere so ostali le zidovi prezbiterija. Po koncu vojne so se frančiškani sicer skušali vrniti v Brežice, vendar je nova oblast naredila vse, da do tega ni prišlo.

Nekaj naslednjih člankov je posvečenih materialni dediščini frančiškanske redovne skupnosti v Brežicah. Prvi med njimi je članek dr. Helene Seražin o arhitekturi frančiškanske cerkve in samostana ter fazah gradenj, v katerih sta bila zgrajena. Avtorica je s primerjavami z gradnjami drugod po avstrijsko-nemškem prostoru uspela arhitekturo samostanskega kompleksa vključiti v širši geografski prostor in politične razmere, ki so s spreminjanjem pristojnosti oblastnih organov in posledično usmerjanjem dotoka denarja krojile njegovo gradnjo tako po podobi in uporabnosti kakor po časovnih okvirih.

Ikonoografijo sv. Antona Padovanskega, ki mu je bila posvečena brežiška samostanska cerkev, in njegovim upodobitvam na Slovenskem se je posvetila dr. Ana Lavrič. Nanizala je veliko primerov, saj spada sv. Anton Padovanski med najbolj priljubljene svetnike zahodnega krščanstva, ljudje pa so se mu priporočali v najrazličnejših potrebah in stiskah. Na navedenih slikah oz. kipih je najpogostejše upodobljen z njemu pripadajočimi atributi (lilija, knjiga, Dete Jezus), ne manjka pa tudi upodobitev, ki prikazujejo katerega od mnogih, njemu pripisanih čudežev.

Pater Felicijan Pevec je opisal samostansko knjižnico v Brežicah. Ker je bil v brežiškem frančiškanskem samostanu občasno še noviciat, bratje pa so se ob pastoralni dejavnosti in pomoči vernikom posvečali še študiju moralne teologije, je bila samostanska knjižnica bogato založena. Po več selitvah danes večino ohranjenega knjižnega fonda hranijo v samostanu Sv. Trojica v Slovenskih Goricah. Knjižni fond obsega tudi nekaj inkunabul, avtor pa se je posebej posvetil še knjigam s področja medicine in farmacije. Da so imeli v vsakem samostanu posebnega knjižničarja in da morajo vsako leto porabiti določeno vsoto denarja za nabavo knjig, pa je zahteval že generalni kapitelj leta 1633.

Pater Felicijan Pevec žal ni dočkal izdaje pričujoče knjige, zato je med zadnjimi članki v njej objavljenih še nekaj njemu posvečenih spominskih zapisov. Čeprav je živel v frančiškanskem samostanu v Novem mestu, kjer je bil »dobra duša« tamkajšnje knjižnice in arhiva ter tisti med frančiškani, »ki mu je zgodovina in kulturna dediščina najbližje«, je s svojimi nasveti ostalim avtorjem veliko pripomogel k nastanku tokratne številke Brežiških študij.

Dr. Matija Ogrin je predstavil tri doslej (skoraj) nepoznane frančiškanske pisatelje retorske proze s konca 17. in iz 18. stoletja. V svojem članku ugotavlja, da je bila pridiga v baročni dobi in daleč v 19. stoletje oblikovana s številnimi literarnimi prvinami, čeprav je bila v prvi vrsti pastoralno besedilo.

Dr. Matjaž Barbo se je posvetil predstavitvi cantuala, ki je edina muzikalija med ohranjenim arhivskim gradivom brežiškega samostana. Cerkvena glasba frančiškanov se je od 17. stoletja dalje povezovala s posebnostmi ubožnega reda, v tem okviru pa so se v 18. stoletju izoblikovale tudi določene kompozicijske značilnosti.

Pater Emanuel Hoška je v svojem članku opisal sistem vzgoje in izobraževanja v frančiškanskem samostanu v Brežicah. Frančiškani so imeli že pred razglasitvijo sklepov tridentinskega koncila oblikovan lastni šolski sistem s šolami gramatike, filozofije in teologije. Čeprav je bil šolski program manj zahteven od jezuitskega, je dajal dijakom osnovno humanistično izobrazbo in dovolj znanja latinščine

za nadaljevanje študija. Na prispevek patra Hoška se navezuje članek dr. Mirana Špeliča, ki se je osredotočil na predstavitev rokopisa, ki obravnava spoved in popravo škode kot temo v učnem programu. Analiziral je tudi dodatek k spisu, v katerem je prikazana praksa odslovitve spovedanca pred podelitvijo odveze, potrebo po ponovitvi neveljavne spovedi, spraševanje pri spovedi, spovedno molčečnost, vrsto in menjavo naložene pokore in obveznost povračil škode. Ugotavlja, da je za samostane posameznega reda veljalo, da je njihova pastoralna praksa zaradi enotnega vodila in kroženja osebja po samostanih podobna.

O začetkih in delovanju javne osnovne šole v Brežicah, za katero imajo po uvedbi zakonodaje o obvezni državni šoli zasluge tudi brežiški frančiškani, je pisal dr. Branko Šuštar. V krajih, kjer so obstajali samostani, se je oblast namreč najprej obrnila na predstojnike samostanov in poizvedela, ali je kateri od samostanskih bratov sposoben in pripravljen prevzeti poučevanje katerega od šolskih predmetov. Na njihovo pomoč je računala tudi pri organizaciji šolskega procesa, brežiški frančiškani pa so v državni šoli poučevali do leta 1871.

Pater Silvin Marijan Krajnc je opisal socialno misel in delovanje bratov patrov Angelika in Romana Tominca, ki sta s svojim vzgojnim, kulturnim in socialnim delom v 20. stoletju izobraževala ljudi in s konkretnimi dejavnostmi blažila socialne stiske delavcev, brezdomcev, zapornikov in drugih, na rob družbe odrinjenih ljudi.

Brežiški frančiškanski samostan je bil ves čas delovanja tesno vpet v dogajanje v kraju in njegovi okolici. Povezanost ljudi in samostana je slikovito opisala dr. Ivanka Počkar. Poleg zapisov pripovedi svojih informatorjev je za prikaz njihovih odnosov uporabila tudi župnijsko kroniko. Patri so župniku in kaplanom namreč pomagali skrbeti za potrebe faranov; posebej so se udeleževali pri oskrbi bolnih in umirajočih.

Kot priloge so na koncu zbornika objavljene nekatere listine, pomembne za nastanek in bivanje frančiškanov v Brežicah, ki jih hrani Arhiv Slovenske frančiškanske province. Prva je transkribirana in prevedena listina, s katero so frančiškani dobili povabilo, naj se naselijo v Brežicah, druga pa darovnica Marije Julijane grofice Abensperg in Traun, roj. grofice Frankopan, s katero je pri gospostvu Brežice naredila ustanovo za vzdrževanje brežiškega frančiškanskega samostana. Tretjo prilogo predstavlja listina, s katero je provincial Anton Lazari sprejel omenjeno darovnico in v imenu frančiškanov prevzel obveznosti, ki so izhajale iz nje, četrta pa opis večjih prenov v cerkvi in modernizaciji samostana od potresa 1917 do začetka druge svetovne vojne, kot se jih je spominjal br. Luka Vodošek. Kot peta priloga je objavljen spominski zapis p. Henrika Damiša o izgonu frančiškanov iz Brežic, šesto predstavlja zapis pogovora z Ivanom Johnom Cvetkovičem iz Avstralije, ki je bil kot mlad

fant leta 1941 samostanski vrtnar, prilogi 7 in 8 pa sta seznam predstojnikov frančiškanskega samostana in seznam bratov frančičkanov, ki so umrli v brežiškem samostanu.

Iz prispevkov v knjigi je razbrati, da so si bili nek-daj Brežičani s samostanom pogosto veliko bližje kakor z domačim župnikom. Ker nalog in razlikovanja med njimi niso dobro poznali, so od obojih pričakovali korektno duhovno oskrbo, ki je bila pri frančičskanih bolj pestra, saj so bili številčnejši od župniške duhovščine, poleg tega pa jim je bila verjetno bolj všeč popustljivejša pastoralna praksa, ki so jo našli pri frančičškanskih bratih. Frančičskani so se očitno znali ljudem približati bolj kot župnijski duhovniki.

Brežiški župniki so na tovrstno dogajanje gledali z večjim ali manjšim razumevanjem, mnoge med njimi pa je ravnanje ljudi jezilo. Iz citiranih zapisov je slutiti, da so nekateri župniki frančičskane dojema-li kot konkurenco tako pri številu vernikov kot pri oskrbi z živežem, saj so ljudje samostan z darovi in zlasti ob kolekturah oskrbovali s potrebnimi živili. Po navedbah v člankih o kakršnem koli pomanjkanju v samostanu kronika namreč le redko poroča, če pa že, je k njemu pripomogla slaba letina in njeni posledici druginja ter vsesplošno pomanjkanje. Svojo jezo nad patri frančičskani je v župnijski kroniki večkrat v zelo sočnem jeziku, v katerem ni izbral izrazov, strel sel župnik Jurhar. Nič bolj prizanesljiv ni bil tudi do vseh ostalih, če se mu kaj ni zdelo prav ali po njegovi merili. Obregn timer se je ob obisk »napačne« maše v nedeljo ali vključevanje v družbo tretjerednikov in celo ob po njegovem »neustreznem« naročanje tiska ter podobno.

K obredom k frančičskanom so poleg Brežičanov hodili tudi okoliški prebivalci, ki jih oddaljenost ni motila in so nekateri prihajali tudi po uro in več daleč. Frančičskani so imeli z župniki okoliških župnij prijaznejši odnos kot z mestnimi. Veliko je k bolj množičnemu obiskovanju frančičskanske ustanove pripomogla tudi samostanska cerkev, ki so jo ljudje kljub nekaterim pomanjkljivostim, avtorji na primer ponekod omenjajo odstopanje tlaka v cerkvi, doje-mali kot svetlejšo, lepšo in prijaznejšo od župniške. Priljubljen je bil tudi njen glavni patron sv. Anton Padovanski (13. junija), ki pa ga večinoma niso do-bro ločili od sv. Antona »Praščkarja« (17. januarja). Zato so se s prošnji za zdravje praščev na svetnika obračali ob obeh godovnih praznikih in na oba sve-tnika.

Knjiga na razumljiv način obravnava tematiko, ki je večina bralcev v podrobnostih ne pozna prav dobro. Meniško življenje in pravila meniškega ži-vljenja so za večino nepooblaščenih še vedno neko-liko prekrita s tančicami skrivnosti. Literatura o teh vsebinah je za branje laikov običajno prezahtevna ali v tujem jeziku, ki ga povprečni bralec ne obvlada dovolj. Ker jo večinoma hranijo specialne knjižnice, je težje dostopna, vse naštetu pa tovrstno tematiko

dela še bolj mikavno. Nova knjiga v zbirki Brežiške študije take težave nekoliko uravnava, za lažje razu-mevanje pa je na koncu dodan še seznam z razlago posameznih pojmov in kratic. Urednik je poleg frančičskanskih patrov, ki življenje svojega reda najbolj poznajo, uspel nagovoriti zavidljivo število uglednih znanstvenikov, ki so pripravili prispevke za simpozij in zbornik. Čeprav se članki po kvaliteti in vsebinah med seboj razlikujejo in ima vsak avtor svoj pogled na obravnavano tematiko, prinaša knjiga veliko novih spoznanj o samostanu in o njegovem vklapljanju v življenje malega kraja in njegovem vplivanju na bre-žiški vsakdan.

Knjiga se po obliki, velikosti in barvi lepo vklju-čuje v celotno zbirko, njeno naslovno stran in hrbet pa ob fotografiji mestnega predela s samostanom kot poseben simbol krasi fotografija cveta dali je. Roža, ki so jo v Brežice prinesli frančičskani in jo gojili na svojem vrtu, je postala pravi modni hit med brežiški-mi gospodinjami. Ob zagnanosti uredništva pa lahko upamo, da bodo tudi Brežiške študije vsaj v takem obsegu in kvaliteti kot do sedaj, cvetele še naprej.

Alenka Kačičnik Gabrič

Boris Golec: Valvasorjeva hiša v Krškem – napačna in prava. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2013, 148 str.

Že ob samem naslovu se zastavi vprašanje – kako je mogoče napisati knjigo, ki obsega skoraj 150 stra-ni, o Valvasorjevi hiši v Krškem, pravzaprav o dveh Valvasorjevih hišah, o napačni in pravi. Po koncu branja pa se izkaže nekaj drugega, namreč koliko tru-da, časa, raziskovanja in trdne volje je potrebno, da je bila popravljena zmota, ko so leta 1894 neutemeljeno pritrdili spominsko ploščo na hišo, ki z vklesano let-nico 1609 nad vzhodom sporoča svojo veliko starost. Nedvomno je zmot, ki so hranile ali še hranijo naš narodni ponos, v zgodovinopisju več in potrebni so dokazi, trdni bolj kot kamen, da prepričajo tudi tiste, ki bi se po vsej sili hoteli oklepati starih »resnic«.

Zamislimo se lahko še ob nečem – ali je tako zelo pomembno, da spominska plošča visi na pravi hiši ali je morda vseeno, kje je obešena, ali pa je celo odveč, da je sploh obešena, saj počasi ne bo več hiše brez kake plošče? Toda ne gre toliko za samo ploščo in njeno pravilno namestitev, kakor za poznavanje ne-kega zgodovinskega dejstva, ki ne more in ne sme biti potrjeno iz kakršnih koli že razlogov in želja.

Prvo poglavje ima naslov *Zgodba o dveh Valvasor-jevih hišah na kratko*, v katerem avtor za neučakanega bralca, ki ne zmore tratiti dragocenega časa in nima trdne volje, kakor sam takoj spočetka zapiše, na de-

setih straneh podaja bistvene ugotovitve – kdaj in kako je prišlo do tega, da so kot Valvasorjevo določili napačno hišo, kako je pisatelj Janez Mencinger pred dobrimi sto leti prvi podvomil v pravilnost lokacije, ne da bi se zavedal, da sam živi v pravi Valvasorjevi hiši in, kar je bistveno, kako pomembni so podatki iz virov, ki se ne skladajo s splošno uveljavljeno »resnico«. V tem primeru je to bila kupo-prodajna pogodba iz leta 1693, v kateri je hiša, ki jo je kupil Valvasor, opisana kot hiša z vrtom med dvema hišama, prav tako z vrtovoma, kar se nikakor ne sklada z lego in podobo napačne hiše. Za pozornega, natančnega in razmišljujočega človeka je bilo to dovolj za dvom. Najtežji del naloge – poiskati pravo Valvasorjevo hišo, se je nato šele začel. Avtor zaključí poglavje s prijaznim povabilom bralcu, da prebere celotno knjigo in izve, »kar je avtor mogel dognati in kako se je do svojih spoznanj dokopal«.

Torej, za vsakogar, ki bi se ne mogel zadovoljiti zgolj z vednostjo, da je hiša, ki je toliko rodov nosila Valvasorjevo ime, napačna, in da je bila zmota s trdom popravljena, se pravo branje tu šele začinja.

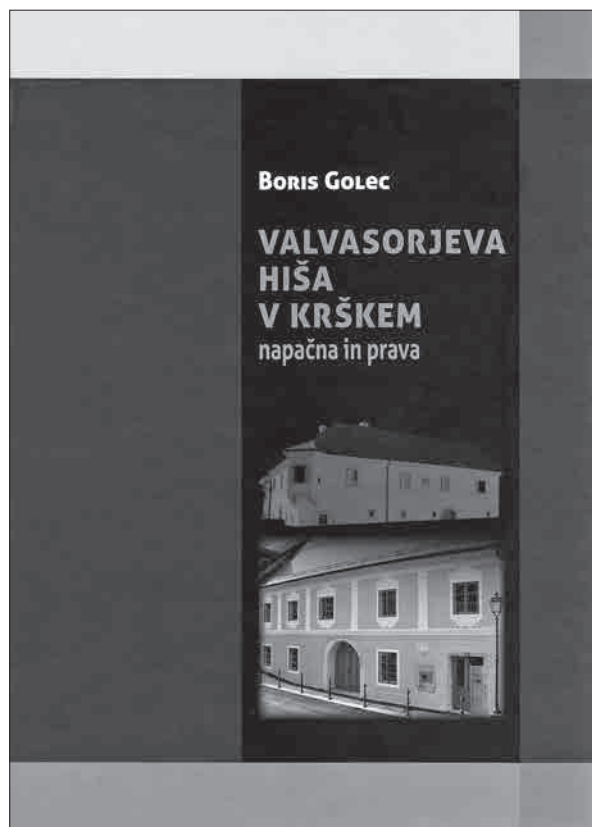
V poglavju *O raziskavi – cilji, izhodišča, viri, metode* se za bralca skrivajo ključna vprašanja – katere vire je avtor uporabil oz. koliko je sploh ohranjenih in katerih metod se je poslužil, da jih je razčlenil in povezal. Že po nekaj vrsticah naletimo na žalostno in prepogosto resnico, da je »Krško eno tistih slovenskih mest, katerih arhivi so skoraj v celoti uničeni«. Če bi se ohranili vsaj davčni registri, bi verjetno do

zmote niti ne prišlo. Tako pa je avtor od sočasnih virov imel v rokah le tri dokumente, ki sporočajo imena prejšnjega in poznejšega lastnika prave hiše, kupno vrednost hiše in njeno sosedstvo.

Določanje hiš in njihovih lastnikov od srede 18. stoletja naprej ni zelo težavno delo ob upoštevanju podatkov iz terezijanskega in franciscejskega katastra s pripadajočimi mapami z vrisanimi nepremičninami ter zemljiških knjig, če so te le ohranjene. Kako pa premostiti obdobje do srede 18. stoletja, iz katerega se niso ohranili mestni viri in so tudi posredni viri zelo skopi in nepopolni, je vprašanje iznajdljivosti, sklepanja in primerjanja ter, kakor zapiše avtor, tudi sreče. Pri Valvasorjevi hiši je bil najtrši oreh čas od njenega nakupa leta 1693 in nato prodaje leta 1706 do podatkov v terezijanskem katastru, ker so se pri vseh treh hišah, omenjenih v kupo-prodajni pogodbi, zamenjali lastniki. Avtor je poiskal in preučil prav vse vire, kjer bi lahko našel bistvene podatke – predvsem župnijske matične knjige pa tudi zapuščinske inventarje in testamente deželnega sodišča v Ljubljani, gradivo Štajerskega deželnega arhiva v Gradcu in Auerspergov rodbinski arhiv na Dunaju. Raziskovanje, zakaj napačna hiša ne more biti prava in kje iskati pravo hišo, je bilo prav gotovo zelo zamudno delo, polno iskanja in premišljevanja. Predstavitev avtorjeve metode moremo jemati celo kot učbenik, na katere vire se je potrebno opreti in kako jih razumeti pri preučevanju starejše gradbene zgodovine hiš vseh slovenskih mest.

Naslednje poglavje se ukvarja z zmoto oz. z napačno hišo in vprašanjem, kako in kdaj je do nje prišlo. Avtor je sledil nastajanju zmote vse do njenega izvora, do Antona Jellouschka, ljubiteljskega zgodovinarja in najditelja listine o nakupu hiše leta 1693. Ko je bil podatek o Valvasorjevi napačni hiši sredi 19. stoletja objavljen, so ga kasnejši raziskovalci Valvasorjevega življenja samo še prepisovali, tako da je na koncu postal del »žlahtne tradicije«. Toda avtor se ni zadovoljil samo z ugotovitvijo, kdo je bil prvi, ki je s prstom pokazal na napačno hišo, zanimalo ga je tudi, kaj je pisca na to navedlo, zato je pregledal tudi njegovo rokopisno zapuščino. Raziskal je tudi lastnike napačne hiše v prvi polovici 19. stoletja, kar je zaradi njihovega sorodstva z Valvasorjem verjetno že prej širilo glas o tej hiši kot o zadnjem Valvasorjevem domu.

Sledijo argumenti za neustreznost lokacije napačne hiše oz. dveh hiš, ki sta bili kasneje združeni v eno, s primerjavo vseh hiš v uličnem otoku z znanimi podatki o pravi Valvasorjevi hiši. Da bi potrdil napačno določitev, se je avtor podal še v raziskovanje lastništva te hiše in njene prodaje leta 1701, ki je v popolnem nasprotju z znanimi dejstvi o Valvasorjevi hiši. Pravo mojstrstvo razodeva razkrivanje družinskih vezi od Valvasorjevega časa do srede 18. stoletja, po katerih je bilo mogoče nedvomno dokazati, da hiša nikoli ni bila Valvasorjeva.

V zadnjem poglavju z naslovom *V kateri hiši je kranjski polihistor dejansko živel in umrl?* se avtor ukvarja s pravo Valvasorjevo hišo, ki je bila enako kot napačna kasneje združena sosednjo v eno samo. Iskanja se je lotil na najširši način, pregledal je namreč historiate vseh hiš v Krškem, ki bi po legi lahko ustrezale podatkom v ključnih dokumentih, in preiskal je vse sorodstvene vezi med družinami, ki so omenjene v teh dokumentih. Z metodo izločanja hiš, ki ne ustrezajo Valvasorjevi, je avtorju uspelo razkriti historiate nekaterih drugih pomembnejših mestnih zgradb. Potrditev več kot verjetne domneve na podlagi lokacije in izgleda hiše je avtor dosegel s sistematičnim preiskovanjem matičnih knjig, ki so razkrile sorodstvene povezave med kasnejšimi lastniki Valvasorjeve hiše in obeh njenih sosed ter njihove življenjske poti oz. bivanje v Krškem.

Avtor je z vztrajnim iskanjem po virih prišel do mnogih novih podatkov, ki jih prejšnji raziskovalci pač niso poznali, toda videti je, da je ključni podatek, t. j. opis lege hiše iz kupo-prodajne pogodbe iz leta 1693, ob določanju in vztrajanju pri napačni hiši vsa pretekla leta ležal na Prokrustovi postelji, da ne bi bila prizadeta »žlahtna tradicija«. Dokazi za pravo hišo so bili neizpodbitni, ko je avtor s potrpljenjem zbral vse bistvene podatke o hiši in njenih lastnikih od prodajalca Jakoba Vodnika, preko Valvasorja, njegove druge žene Ane Maksimile, ki je hišo leta 1706 prodala Janezu Krstniku Kamnikarju, do vnovične prodaje baronici Zetscher, ki jo je že mogoče povezati s kasnejšimi lastniki po sredi 18. stoletja.

V knjigi skorajda ni strani brez opomb, od katerih jih večina navaja vir ali opozarja na napake v starejši literaturi o Valvasorju. Nekaj med njimi pa je kratkih razprav o vprašanjih, ki niso bila bistvena za dokazovanje, toda avtorju je pri zasledovanju glavne niti uspelo rešiti še kako uganko, npr. rod pesnika Valentina Vodnika, ki ga je odkritelj kupo-prodajne listine iz leta 1693 povezoval s prodajalcem hiše Jakobom Vodnikom. Že samo število opomb priča o velikanskem številu virov, ki so bili uporabljeni pri raziskovanju. Da ima avtor neverjeten smisel in vesele za reševanje doslovnih linij, priča tudi opomba 131, kjer je med podpisniki nekega dokumenta iz leta 1749 naveden celo avtorjev sedemkratni praded.

Kljub temu da knjiga ni tekoča pripoved o nekem preteklem dogajanju in je branje zaradi obilice imen in priimkov, pojasnjevanja ter sklepanja večkrat naporno, jo je užitek prebirati zaradi bogatega, večkrat igrivega in domiselnega jezika. Popestri jo prav toliko fotografij, kot jih bralec potrebuje za popolno predstavo o legi in podobah obeh hiš. Pohvaliti pa velja tudi oblikovno podobo knjige, preprosto, a vendar zelo elegantno.

Čeprav je pisatelj Mencinger nekoč napovedoval, da bi se tisti, ki bi spominsko ploščo »na drugi hiši izklesati dal«, izpostavil občemu zasmehovanju, se to ni zgodilo. Novi plošči sta bili v lanskem letu pritr-

jeni na pravi in na napačni hiši, zadnja pod ploščo iz leta 1894 in s skopim pojasnilom, od kod pomota. Nedvomno je temu botrovalo izjemno natančno in z vseh strani podprto avtorjevo raziskovanje, ki je zmoglo prepričati tudi najhujše pristaše tradicije.

Meta Matijević

Prevalje po starih sledih, [zbrala in uredila Dragomir in Davorin Benko]. Prevalje: Kulturno društvo Mohorjan, 2012, 205 strani.

Stare sledi, Ugasle peči in Perzonalni so stanovalski predeli koroških Prevalj, kjer je nekoč stala prevaljska železarna. Čeprav je tovarna železniških tirnic s pečmi in dimniki vred že davno izginila v kolesju zgodovine, lahko pozorno oko vseeno uzre še nekaj »starih sledi«, ki pričajo o takratni živahni gospodarski dejavnosti, ki v tistem času v slovenskem prostoru skorajda ni imela konkurence. Za prave biserje med njimi sta tokrat poskrbela Dragomir in Davorin Benko z objavo izbora starih razglednic Prevalj iz svoje bogate zasebne zbirke, ki so objavljene v pričujoči monografiji postale dostopne širši javnosti.

Avtorja sta želela s knjigo počastiti tudi sto petdeseto obletnico (v letu 2013) dveh pomembnih dogodkov v zgodovini Prevalj, in sicer prihod vlaka leta 1863 (odprtje železniške proge Maribor–Celovec) ter odprtje prve pošte v Mežiški dolini. Sunkovit gospodarski razvoj Prevalj se je namreč začel z odprtjem železarne bratov Rosthorn v tridesetih letih 19. stoletja, v kateri so, ob energetski podpori premogovnika na bližnjih Lešah in z vrhunskimi tehnološkimi inovacijami, izdelovali železniške tirnice in osi. Gospodarski razvoj kraja pa je, kot se slikovito izrazi ta avtorja, »pomenil preseganje boguzahrbtništva in odpiranje trmaste zaprte koroške duše, navajene na divjost, temačnost in samotnost gozdne, bregovite prevaljske nicine«.

Knjiga je v celoti dvojezična (tudi v nemščini) in je razdeljena na dva tematska sklopa. V prvem delu so poleg dveh uvodnih tekstov aktualnega prevaljskega župana Matica Tasiča in uvodu obeh avtorjev zbrana razmišljanja o posebnostih, duši in prebivalcih Prevalj izpod peres treh domačinov Farčanov (Farna vas je danes del Prevalj), in sicer zdravnika Draga Plešivčnika, filozofa Vinka Ošlaka in pisatelja Primoža Suhodolčana. Iz spisov vejeta tako globoka naklonjenost kot tudi kritičnost do domačega kraja in ljudi, čeprav ga seveda vsak vidi in občuti na svoj način, pač v skladu s svojim značajem in svetovnim nazorom.

Naslednji trije prispevki predstavljajo geograf-

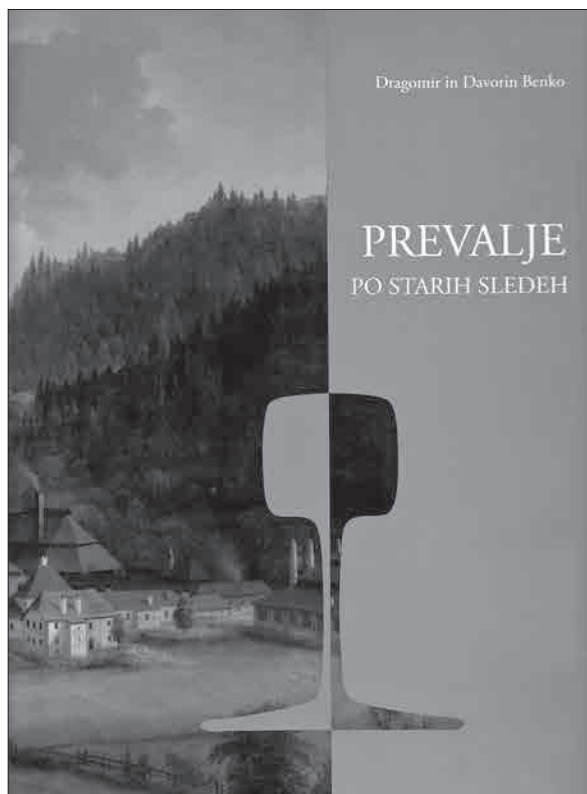
sko-zgodovinski uvod v sam izbor objavljenih razglednic. Štefan Keber oriše glavne geografske značilnosti Prevalj in neposredne okolice ter postreže s statističnimi podatki o prebivalstvu. Sledi tekst Karle Oder o zgodovinskem razvoju z glavnimi poudarki, kot so razlaga o nastanku imena in predvsem razvoj Prevalj od dvajsetih let 19. stoletja dalje, ki je potekal v sozvočju z ambicioznim vlaganjem bratov Rosthorn v industrijsko proizvodnjo železniških tirnic. Rosthorni so sicer na desnem bregu reke Meže najprej zgradili cinkarno, ki pa so jo že po nekaj letih opustili in namesto nje je sredi tridesetih let 19. stoletja že delovala moderna pudlarna po angleškem vzoru, ki je železniške tirnice dobavljala za severno Ferdinandovo železnico na Češkem, za izgradnjo avstrijske železnice v severni Italiji, madžarsko osrednjo železnico itd. Ko so v pudlarni iznašli še postopek uporabe rjavega premoga, je bila to pomembna prelomnica v kurilni tehnologiji metalurškega postopka za ves evropski prostor. S tem se je začel tudi razvoj premogovnika na bližnjih Lešah, ki je bil v obdobju 1835–1856 po proizvodnji in številu zaposlenih največji premogovnik v slovenskem prostoru. Železarna, ki je delovala do leta 1899, je bila v svojem času svetovno znana, že leta 1845 je na industrijski obrtni razstavi na Dunaju dobila zlato priznanje za kvaliteto svojih izdelkov. V najboljšem obdobju delovanja je zaposlovala čez tisoč delavcev, ki so proizvedli čez 11.000 ton izdelkov letno. Množični pritok delavcev je z izgradnjo delavskih kolonij pomembno preoblikoval oz. urbaniziral prej bistveno manjši kraj. Odrova oriše še pomen posameznih stavb, kot so na primer Ahačeva hiša, Pregarthauz – najstarejša večstanovanjska hiša zgrajena pred letom 1840, večstanovanjske hiše oz. Perzonali in šola zgrajena leta 1853. Nedvomno pa je bila izrednega pomena izgradnja železniške proge Maribor–Celovec, ki je vlak leta 1863 pripeljala tudi na Prevalje. Zanimivo je, da so si za izgradnjo železnice skozi Mežiško dolino že od tridesetih let 19. stoletja dalje prizadevali tako Rosthorni na Prevaljah kot tudi grofje Thurni, industrialci in lastniki železarskih obratov v Črni, Mežici in na Ravnah. Pomembno vlogo pri tem sta odigrala Franc Rosthorn, poslanec v koroškem parlamentu in od leta 1850 predsednik Trgovske in obrtne zbornice v Celovcu, in grof Jurij (Georg) Thurn, koroški deželni glavar in predsednik družbe za izgradnjo koroških železnic. S prevaljsko železniško postajo so povezali še dva industrijska tira dveh rudarskih središč v dolini, in sicer na Leše do premogovnika in med letoma 1918–1921 še do Žerjava za potrebe rudnika svinca in cinka v Mežici.

Sledi dragocena objava spominov Mirka Kumra »Prevalje med svetovnima vojnama«, ki bralcu pomaga pri orientaciji po posameznih delih Prevalj in ki smiselno dopolnjuje uvodne študije. Mirko Kumer se je rodil leta 1917 in petleten začel živeti na Prevaljah, kjer je obiskoval tudi otroški vrtec. V tekstu najprej

na podlagi katastrskih map predstavi vse stavbe leta 1827, drugi obsežnejši del pa predstavljajo njegovi spomini na prevaljske hiše in njihove lastnike v obdobju 1920–1940. Mirko Kumer opisuje živahno trgovsko, obrtno in gostinsko dejavnost na Prevaljah in takratne življenjske navade ljudi. Opisuje, kako se je po eni strani prevaljska gospoda (sodniki, advokati, lesni trgovci, učitelji) zbirala na kegljišču pri Ahacu ali pa v posebni sobi pri Riflu, kegljišče gostilne Vaukan pa je bilo poznano po strastnih igralcih in stavah. Spominja se lokalnih posebnosti, kot je bil na primer Popov terc (Popov Miha), ki je prenočeval pri župnišču na Fari in za katerega je skrbela celotna skupnost. Preživljanje majhnih trgovcev in obrtnikov pa ponazarjata pek Kincl, ki je poleg pekarskih izdelkov prodajal tudi šolske potrebščine, in gospa Karlina, ki se je preživljala s prodajo drobnarij (tobačni izdelki, znamke, slaščice, svinčniki) v nekakšnem kiosku, v sezoni pa pekla kostanje in sadje. Kumer opisuje živahno dejavnost kovačij zaradi velikega števila težkih konj, ki so prevažali les, in težkih vozov parizarjev, in se spominja, kaj vse je v svoji prodajalni prodajal Fric Filipowsky – od moke in sladkorja do kvargljevih vrvic in smole. Spominja se tako Katre Juh, pobožne in spoštovane bolničarke, ki je ljudem rada pomagala z domačimi zdravili in ženskam pomagala pri porodih, kot tudi dr. Flisa, ki tudi nezavarovanim bolnikom ni odrekal pomoči. Opisuje živahno pekarsko dejavnost, ko sta se v boj za kupce kruha na Prevaljah vmešala še guštanjski in leški pek. Prevaljski pek Pečarnik, pa je poleg hlebov pekel še majhne in velike žemlje, buhteljčke in ob praznikih kolače. Slaščičar Ivan Kotnik je na »sejmišču« pred cerkvijo na Fari točil medico in pred Flisovo hišo v središču Prevalj prodajal sladoled. Občinski sluga Zazi pa je na taistem »sejmišču« pred cerkvijo ob nedeljah po maši oklicaval občinske in sodne odloke ...

Poleg ljudi so v njegovem spominu ostali tudi posamezni zanimivi dogodki. Tako se spominja velike poplave leta 1926 in leto pozneje predvajanja verjetno prvega filma na Prevaljah, ko so film o kačah anakondah gledali na velikem platnu, napetem na steno gostilne Rozman. Občasno se je po Prevaljah slišalo celo tamburice, gosli Mačičevega Liksija in petje ob spremljavi citer dveh slepih žensk za vbo-gajme. Spominja se, kako so cigani nasproti gostilne Vaukan občasno postavili vrtljak oz. »ringelšpil« in kako so otroci radi pili rdeče obarvano pijačo »poka-lice«. V spominu mu je ostalo tudi podrtje zadnjega železarniškega dimnika in hmelj na farovškem polju, kjer so ga gojili kar nekaj let. In nenazadnje, da je bila »vila« Korotan prva hiša na Prevaljah, ki je imela vodovod in angleško stranišče ...

Razglednice so smiselno posejane tudi med uvodnimi teksti, tako da lahko del dogajanja iz Kumrovih spominov tudi dejansko vidimo. Fotografije na razglednicah nam razkrivajo podobo gostilne Vaukan in prve pošte, Pregarthauza, vile direktorja

leškega premogovnika Hansa Flaschbergerja, gostilne Štefanovo, gostilne Rifel, notranjost trgovine Frica Filipowskega, osebje Pekarne Pečarnik, Lekarne pri sveti Mariji, hiše Delavsko konzumnega društva, Restavracije Lahovnik, notranjosti žage družbe Korotan, Pečijeve hiše, pralnice premoga, Glavarstva, papirnice, gostilne Brančurnik itd.

Glavni del knjige predstavlja objava izbora razglednic, ki so geografsko omejene na Prevalje. Kronološko so razdeljene na tri obdobja: čas Avstro-Ogrske, od konca prve svetovne vojne do konca druge svetovne vojne in na obdobje med letoma 1945 in 1991, pri čemer razglednice, izdane v času samostojne Republike Slovenije, niso vključene. Razdeljene so v štiri tematske sklope, in sicer Na Fari, Barbara in Brinjeva gora, železniška postaja in Prevalje. Razglednice so objavljene v enotni velikosti, s kratkim opisom motiva, s podatki na hrbtni strani (izdajatelj, leto izdaje, kdaj je bila razglednica odposlana, od kod in kam je potovala). Avtorja sta pri opisu posameznih razglednic uporabila današnja ledinska imena, pri zapisovanju priimkov in imen pa sta si pomagala z Biografskim leksikonom Občine Prevalje.

Najstarejša objavljena razglednica Fare je iz leta 1900, vendar s fotografijo izpred leta 1899, saj je še viden dim iz železarskih dimnikov. Zanimiva je razglednica, izdelana po letu 1902, vendar s fotografijo Fare pred letom 1890, ki prikazuje farno cerkev pred obnovo. Farna vas (cerkev Device Marije na jezeru in farne kmetije) je pogosto fotografirana z železarno in goro Peco v ozadju oz. kot ozadje Prevaljam. Konec

dvajsetih let se na fotografijah v ozadju Farne vasi pojavi žaga s skladiščem lesa in upravnim poslopjem (družba Korotan). Fara je fotografirana iz različnih smeri, zanimiva je razglednica z zahoda z Guštanjem v ozadju in železnico ob strani. Večina razglednic je črno-belih, nekatere so barvane. Nekaj razglednic je s posvetitve in namestitve novih cerkvenih zidov leta 1926. Ko se pomikamo po časovni premici naprej, se Fara počasi polni s hišami. Poseben sklop razglednic povezuje motiv cerkve na Barbari in kapelice Kozme in Damijana na Brinjevi gori. Cerkev na Barbari je pogosto z Uršljo goro v ozadju in papirnico pod njo. Železniška postaja je fotografirana s Faro v ozadju, s pogledom proti vzhodu in predstavlja eno najlepših prevaljskih vedut. Največji sklop predstavljajo razglednice Prevalj. Najstarejši dve (barvni litografiji) sta iz leta 1897, na prvi so upodobljeni železarniški obrati na obeh lokacijah in Barbara s cerkvijo, na drugi pa poleg omenjenega še gostilna Zimmerl (današnja Kertova hiša). Na leto mlajši razglednici je poleg obeh lokacij železarne in centra Prevalj, Barbare in železniške postaje tudi Štoparjev most. Zelo zanimiva je razglednica iz leta 1900 s fotografijo Perzonalov z zadnje strani, ko so med Mežo in bloki dobro vidni vrtovi, drvarnice in hlevi železarskih in rudarskih delavcev ter mostovi čez Mežo. Pogost je panoramski pogled na Prevalje z zahoda proti vzhodu s Faro in z Brinjevo goro v ozadju. Zelo zanimiva je dvojna panoramska razglednica Prevalj z juga proti severu, ki je leta 1905 potovala v Celovec, saj lahko prevaljskim hišam sledimo po vsej dolžini večjega dela Prevalj, in sicer od gostilne Rozman do železniške postaje. Pogosti zorni kot fotografije kraja je tudi s severozahoda proti Lešam, ko se vidi tudi del Prevalj Glavarstvo. Ena od značilnosti fotografij prvih trideset let 20. stoletja je postopno izginjanje dimnikov opuščene železarne, kar je lepo vidno na razglednici iz leta 1920 v dveh fotografijah delujoče in opuščene železarne. Prav tako je na razglednici iz istega leta za Perzonalni stari del železarne že popolnoma izginil. Posebnost razglednice iz leta 1916 je poleg že znanih motivov tudi fotografija pralnice premoga (iz leškega premogovnika) v Perzonalih, ki je sicer vidna še na fotografijah Perzonalov in železarne s severozahoda. Na razglednici s pogledom z Riflovega vrha proti Brinjevi gori pa je vidna stavba uprave železarne. Dodane so še razglednice z zimskimi motivi Prevalj, tematska glasbena razglednica moškega pevskega zbora, z gostilno Brančurnik in enem od prvih avtomobilov v Mežiški dolini okoli leta 1925, Konzumno društvo in Zadržni dom leta 1927. Za razglednice po drugi svetovni vojni je značilna hitra zgostitev pozidave, v šestdesetih letih so začeli z gradnjo blokov in stanovanjskih hiš, ki se je nadaljevala vse do devetdesetih let 20. stoletja. Leta 1965 se na dveh razglednicah pojavi tudi nova osnovna šola (zgrajena leta 1963). V sedemdesetih letih postanejo razglednice barvne.

Monografijo je oblikoval arhitekt Matija Miler, ki je na naslovnico poleg upodobitve prevaljske železarne iz časa pred letom 1871 koroškega slikarja Marka Pernharta posrečeno umestil železniško tirnico v profilu. S pričujočo ambiciozno objavo starih razglednic iz zbirke Dragomirja in Davorina Benka so koroške Prevalje zagotovo dobile enega svojih naj-

odličnejših pomnikov, ljubitelji zgodovine in domačini pa prvovrsten (zgodovinski) vir tako za nadaljnje zgodovinske in domoznanske raziskave kot tudi za zanimivo spoznavanje pestre preteklosti domačega kraja.

Katarina Keber

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

NAROČILNICA

- ☐ želim postati naročnik *Kronike*, časopisa za slovensko krajevno zgodovino z letom _____ naprej
☐ Naročam _____ izvod(ov) *Kronike* letnik/števila _____

Cena:

Letna naročnina:

za posameznike 25,00 EUR

za upokojence: 18,00 EUR

za študente: 18,00 EUR

za ustanove: 30,00 EUR

Ime: _____

Priimek: _____

Naslov: _____

Pošta: _____

Status: ☐ zaposlen ☐ študent ☐ upokojenec ☐ ustanova

Telefon: _____

e-pošta: _____

Datum: _____

Podpis: _____

Naročilnico lahko pošljite na naslov ali fax:

Barbara Šterbenc Svetina

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU

Novi trg 2, p.p. 306

1000 LJUBLJANA

fax: ++386 1 4257 801

Navodila avtorjem

* **Kronika** – časopis za slovensko krajevno zgodovino – je osrednja slovenska revija za lokalno zgodovino. Izdaja jo Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

* **Prispevki**, ki jih objavlja Kronika, so v slovenskem jeziku. Njihov obseg je praviloma ena avtorska pola in pol, to je do 24 strani običajnega tipkopisa. Članek naj bo lektoriran. Avtorji morajo poslati:

članek – vsebinska razčlenitev naj bo pregledna in logična;

podatke o avtorju – ime in priimek, akademski naslov, poklic in delovno mesto, ustanovo, kjer je zaposlen, in njen naslov, naslov elektronske pošte in telefonsko številko, kjer je avtor dosegljiv;

povzetek – predstavi naj glavne rezultate prispevka in naj, razen v izjemnih primerih, ne presega ene strani (30 vrstic);

izvleček – kratek opis prispevka (do 10 vrstic);

ključne besede;

spisek uporabljenih virov in literature;

priloge – slikovno gradivo, kopije dokumentov, zemljevidov ipd. Fotografije naj bodo označene z legendo. Na iztisu članka označite, kje naj bi bila posamezna priloga objavljena.

* **Opombe** – morajo biti pisane enotno. Avtorji naj uporabljajo opombe pod črto (footnote) in ne opombe med tekstom (v oklepaju) ali na koncu (endnote). V opombah uporabljamo krajše navedbe, ki morajo biti skupaj s kraticami razložene v poglavju viri in literatura. Pri arhivskih virih uporabljamo uveljavljene kratice za arhiv, nato navedemo kratico fonda ali zbirke, signaturo oziroma številko fascikla ali škatle in številko arhivske enote ali ime dokumenta. Pri literaturi navedemo priimek avtorja, smiselno skrajšani naslov (ne letnice izdaje) in številke strani.

* Poglavje **Viri in literatura** – v njem morajo biti sistematično navedeni vsi viri in vsa literatura, ki smo jo navedli v opombah. Ločeno navedemo arhivske vire, literaturo, po potrebi tudi časopise, ustne izjave ipd. V teh sklopih je treba gradivo navajati po abecednem vrstnem redu. Najprej navedemo skrajšano navedbo, ki smo jo uporabljali v opombah, in nato celotno navedbo vira ali literature.

Arhivski viri – navedemo: arhiv, ime fonda ali zbirke, po potrebi še številke fasciklov ali škatel.

Primer: AS 231 – Arhiv Republike Slovenije, Fond Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije, 1945–1951 (po potrebi še številke škatel). V opombi zadostuje, če navedemo: AS 231, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Primer: ZAP, MOP (kot navajamo v opombah) – Zgodovinski arhiv Ptuj, Fond Mestna občina Ptuj (po potrebi še številke škatel ali fasciklov). V opombi zadostuje, če navedemo: ZAP, MOP, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Literatura – monografije – navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) dela (v ležečem tisku)*. Kraj: založba in leto izida.

Primer: Gestrin, Ferdo: *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana : Slovenska matica, 1991.

Literatura – članki – navedemo: priimek in ime avtorja, naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v ležečem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, številko in strani, za zbornik (ime urednika), kraj in leto izida in strani.

Primer za periodiko: Slana, Lidija: Iz zgodovine gradu in gospostva Snežnik na Notranjskem. *Kronika*, 48, 2000, št. 1–2, str. 20–41.

Primer za zbornik: Melik, Vasilij: Ideja Zedinjene Slovenije 1848–1991. *Slovenija 1848–1998 : iskanje lastne poti* (ur. Stane Granda in Barbara Šatej). Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998, str. 15–20.

* Prispevke naj avtorji pošljejo na sedež uredništva Kronicke (Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana) ali odgovornemu uredniku Kronicke (Miha Preinfalk, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, p.p. 306, 1000 Ljubljana). Prispevke lahko pošljete tudi po elektronski pošti na naslova odgovornega urednika (mpreinfalk@zrc-sazu.si)

ali tehnične urednice Barbare Šterbenc Svetina (barbara.svetina@zrc-sazu.si).

* Članki naj bodo napisani v običajnih računalniških programih. Na poslanem gradivu naj bodo upoštevane zgoraj navedene zahteve. Ime besedila (file) naj bo ime avtorja članka. Priporoča se oddaja slikovnega gradiva v obliki fotografij, diasov ali podobno, če pa je skenirano, mora imeti ločljivost najmanj 300 dpi. Biti mora v približni velikosti objave v reviji ter shranjeno v tif formatu brez kompresije.

* Za prevode povzetkov in izvlečkov v tuje jezike (v nemščino in angleščino) poskrbi uredništvo revije. Slikovno gradivo vrnemo po izidu prispevka.

* Za trditve in za znanstveno korektnost odgovarjajo avtorji člankov. Prispevki so strokovno recenzirani, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo Kronicke

10,00 €

ISSN 0023-4923